

На основі опублікованих матеріалів та архівних джерел висвітлено деякі питання історії України, зокрема проблеми державного будівництва, розвитку освіти, науки і культури, національних відносин, а також всесвітньої історії, етнології та археології.

On the basis of publications and archives a number of issues of the history of Ukraine are examined, such as the problems of Ukraine building, development of education, culture, and science, national relations, as well as world's history, ethnic studies and arhaeology.

ВІДПОВІДАЛЬНИЙ РЕДАКТОР	В.Ф.Колесник, д-р іст. наук, проф.
РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ	М.В.Гримич, канд. філол. наук, доц.; Б.М.Гончар, д-р іст. наук, проф.; Г.Д.Казьмирчук, д-р іст. наук, проф.; О.Ю.Комаренко, канд. іст. наук, доц. (відп. секр.); А.П.Коцур, д-р іст. наук, проф.; О.П.Крижанівський, д-р іст. наук, проф.; В.М.Мордвінцев, д-р іст. наук, проф.; С.Ф.Пивовар, канд. іст. наук, доц.; С.М.Рижов, канд. іст. наук, доц.; А.Г.Слюсаренко, акад. АПН України, д-р іст. наук, проф.; М.Г.Щербак, д-р іст. наук, проф.; В.І.Яровий, д-р іст. наук, проф.
Адреса редколегії	01033, Київ-33, вул. Володимирська, 60, історичний факультет; ☎ (38044) 234 1057
Затверджено	Вченою радою історичного факультету 20 листопада 2003 року (протокол № 3)
Атестовано	Вищою атестаційною комісією України. Постанова Президії ВАК України № 1-05/7 від 09.06.99
Зареєстровано	Міністерством інформації України. Свідоцтво про Державну реєстрацію КІ № 251 від 31.10.97
Засновник та видавець	Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет" Свідоцтво внесено до Державного реєстру ДК № 1103 від 31.10.02
Адреса видавця	01030, Київ-30, 6-р Т.Шевченка, 14, кімн. 43 ☎ (38044) 239 3172, 239 3222; факс 234 0105

ЗМІСТ

ВИПУСК 74

Антонюк О.С. Становлення та розвиток українсько-польських відносин (1991–2003)	4
Березовський О.М. Умови та особливості діяльності журналу "Україна" 1907 року	7
Дмитрієв В.С. Становлення сербсько-українських зв'язків у першій половині XVIII століття	10
Колесник В.Ф. Нова економічна політика в Українській СРР: історіографія другої половини 1980-х – початку 1990-х років	13
Коптюх Ю.В. Реформування матеріального забезпечення православного кліру у Правобережній Україні (наприкінці XVIII – першій половині XIX століть)	16
Малацай І.В. Католицько-клерикальна течія в словацькій національній політиці (кінець XIX – початок XX століть)	19
Патриляк І.К. Діяльність ОУН, спрямована на підготовку збройного повстання в західних областях УРСР (жовтень 1939 – червень 1941)	23
Пелешко А.В. Греко-болгарський церковний конфлікт (середина XIX століття)	28
Петренко І.М. Церковнопарафіальні школи Лівобережної України в системі урядової освітньої політики царської Росії (1884–1917): історіографічний огляд	31
Савченко Г.П. Українізація 21-го корпусу російської армії у 1917 році	34
Січова О.В. Витоки та початковий етап колонізації південних земель Правобережжя і приєднання їх до Гетьманщини (перша третина XVIII століття)	37
Чорногор Я.О. Утворення Партії зелених у ФРН (кінець 1970-х – 1980-і роки)	40
Шевченко О.Л. Надія Віталіївна Суворцова – страдницький шлях великої українки	43
Шидловський П.С. Семенівський комплекс пізньопалеолітичних пам'яток та можливість його інтерпретування	47
Шилова А.В. Становлення та розвиток Боснії і Герцеговини як самостійної держави	50
Шумило В.П. Проблеми в індустріалізації Словаччини у 50-х роках XX сторіччя	53
Ямкова О.М. Культурно-просвітницька діяльність та національно-патріотичне виховання в таборах інтернованих українців у Чехословаччині в 1919–1924 роках	56

ВИПУСК 75

Божко Л.М. Діяльність Етнографічної комісії ВУАН з вивчення народної культури Поділля у 20-х роках XX століття	60
Борисенко М.В. "Комунальна утопія" більшовиків у дискурсі тоталітарної культури (1920–1930-і роки)	62
Гасиджак Л.І. Сучасна обрядова традиція греків-урумів Приазов'я і кримських татар (порівняльна характеристика за матеріалами експедиції)	65
Гончаров О.П. Пилипенко В.В. Берегове: історія і сучасність	68
Гримич М.В. Народно-правові уявлення українців про спільну власність у XIX столітті і селянські сервітути	72
Забловський А.В. Соціалізація дитини в традиційній культурі українців XIX – початку XX століть: ритуально-аритуальні аспекти	76
Колодюк І.В. Особа народного лікаря в етнографічних дослідженнях другої половини XIX століття	80
Король В.Ю. Військові втрати українського та інших слов'янських народів СРСР у роки другої світової і Великої Вітчизняної воєн (1939–1945)	82
Мельничук Л.С. Гончарні цехи Поділля XVI–XIX століть	85
Метка Л.М. Гончарство сіл Піскунівка та Діброва Донецької області (за матеріалами керамолого-етнографічної експедиції 2003 року)	90
Мотрук С.М. Становище українців у Чехії у XX – на початку XXI століть	92
Олійник І.В. Народознавчий гурток Кам'янець-Подільської духовної семінарії в середині XIX століття	96
Пономарьова І.С. Хореографічне мистецтво греків Приазов'я як джерело вивчення етнічної історії	99
Розинка Н.О. Свято Епіфанії (Богоявлення) у звичаях та обрядах італійців (кінець XIX – XX сторіччя)	101
Скиба М.В. Храмове свято в культурному ландшафті подільського села і його трансформації (на прикладі села Зелени Курилівці Хмельницької області)	104
Сморжевська О.О. Релігійний чинник у житті українського суспільства (90-і роки XX століття)	109
Ставнюк В.В. Початок і методи проведення реформ Солона	112
Умебаясі Масакі. Свята весняного циклу в календарній обрядовості японців	115

ВИПУСК 76

Бадах Ю.Г. Локальні війни і збройні конфлікти та оцінка їхніх результатів	118
Ведмідь Л.А. Меморандуми Української Гельсінської групи як джерело вивчення правозахисного руху в Україні	121
Дяченко О.В. Люстра із сарматських поховань у Північному Причорномор'ї	124
Іванишина В.В. Всесоюзні переписи населення 1959, 1970 років як джерело вивчення соціально-демографічних процесів в Україні в 60-х роках XX століття	126
Ідріс Н.О. Українізація міст УСРР у 20-х – на початку 30-х років XX століття: психологічний аспект	129
Казакевич Г.М. Деякі аспекти еволюції жрецької організації Стародавньої Галлії напередодні та після римського завоювання	132
Ковальчук Н.В. Самміти Україна–ЄС у контексті євроінтеграційного курсу України	136
Козій Є.В. Підготовка військових кадрів для фронту напередодні та під час Великої Вітчизняної війни	140
Колесник В.Ф., Хоменко Т.О. Соціально-економічна діяльність українських земств в історіографічних джерелах радянської доби	144
Курнишова Ю.В. Політика США щодо спорудження Берлінського муру в серпні 1961 року	146
Лакішик Д.М. Особливості українсько-американських відносин: до аналізу проблеми	149
Ластовський В.В. В.О.Пархоменко – дослідник історії Православної церкви в Україні XVIII століття	153
Легун Ю.В. Генеалогічне значення викупних документів аграрної реформи із зібрання Російського державного історичного архіву (за матеріалами Подільської губернії)	155
Ляшенко О.О. Кримська автономія у європейському вимірі	157
Малацай І.В. Стан наукової розробки історії словацького національно-політичного руху другої половини XIX – початку XX століть в історичній літературі	161
Ткачук О.В. Український церковно-православний рух 1917–1920 років	165
Швагун В.В. Участь російських учених у міжнародному конгресі істориків у Лондоні 1913 року	169
Шилова А.В. Економічний і політичний розвиток Словенії на рубежі XX–XXI століть	171

CONTENTS

ISSUE 74

Antonyuk O.S. The creation and development of Ukrainian-polish relations (1991–2003)	4
Berezovsky O.M. Journal "Ukraine": conditions and peculiarly of activity	7
Dmytriev V.S. The formation of the serbian-ukrainian relations in the first half of the 18 th century	10
Kolesnick V.F. The new economic policy in the ukrainian SRR: a historyography of the 2 nd half of 1980s – the beginning of 1990 s.	13
Koptukh U.V. The reforming of the material security of the orthodox clergy in the Right bank Ukraine (the end of the 18 th century – the first half of the 19 th century).....	16
Malatsay I.V. Catholically-clerical trend of the slovak national policy (end of the 19 th – the start of the 20 th cent.).....	19
Patrylak I.K. Activity OUN directed on preparation armed rebellion in west area USSR (october 1939 – june 1941)	23
Peleshko A.V. The greek-bulgarian religious conflict (XIX c).....	28
Petrenko I.M. Church – staff schools of left – bank Ukraine in the system of state educational policy of tsarist Russia (1884–1917): survey of historiography	32
Savchenko G.P. The ukrainization of the 21 st corps of russian army in 1917	35
Sichova O.V. Sources and initial stage of colonization of the southern lands of the right bank Ukraine and its unification with Hetmanate in the 1 st third of XVIII century.....	37
Chornogor Y.O. The formation green party (the end of 1970 th -1980).....	40
Shevchuk O.L. Nadia Vitalijivna Surovtsova – the way full of suffering of the great ukrainian woman	43
Shydlovskiy P.S. The Semenivka complex of the upper palaeolithic relicts and the possibilities of its interpretation.....	47
Shylova A.V. Establishment and development of the Bosnia and Herzegovina as independent state	50
Shumylo V.P. Problems in the industrialization of Slovakia in the fifties of the XX century.....	53
Yamkova O.M. Cultural-educational activity and national-patriotic education in camps for interned ukrainians in Chekhoslovakia in 1919–1924	56

ISSUE 75

Bozhko L.M. The activity of the Ethnographical Comission of All – Ukrainian Academy of Sciences concerning learning the folk culture of Podolia in the 20s of the XX th century	60
Borysenko M.V. Communal Utopia of bolsheviks in the discourse of totalitarian culture (1920–1930s).....	62
Hasydzhak L.I. The modern ritual tradition of the Greeks-Urums of the Pryazovja region and the Crimean tartars (comparable characteristic on the material of expedition).....	65
Honcharov O.P., Pylypenko V.V. Berehove: History and Contemporaneity	68
Grymych M.V. Ukrainian Customary Law Conceptions of Ukrainians about Mutual Property and Peasant Servitudes in 19th Century.....	72
Zablovskyy A.V. The socialization of child in the traditional culture of Ukrainians in XIX – at the beginning of XX century: ritual-aritual aspects.....	76
Koloduyk I.V. Pablic doctors in the ethnological researches of the second part of the XIX century	80
Korol V.U. The losses of Ukrainians and other Slav peoples of USSR during the Second World War and the Great Patriotic War.....	82
Melnychuk L.S. Pottery workshops in Podolia (XVI–XIX centuries)	85
Metka L.M. Pottery of the villages Piskunivka and Dibrova of Donetsk region (on the materials of ceramologic-ethnographic expedition 2003).....	90
Motruk S.M. The status of ukrainians in Czech in the XX – at the beginning of the XXI	92
Olijnyk I.M. Ethnographic community of Kamyanets'-Podilsky vocational school (middle XIX century)	96
Ponomariova I.S. Choreographic art of the Greeks of Pryazovja region as the source of their ethnic history studying	99
Rozyinka N.O. Celebrating of Epiphany in the rites and customs of italians (the late XIX –XX cent.)	101
Skyba M.V. Temple holiday in the cultural landscape of the Podilian village and its transformations (on the example of the village Zeleni Kurylivtsi of Khmelnytsky region)	104
Smorzhevska O.O. Religious aspect in a life of the ukrainian society (90-th of the XX-th century)	109
Stavnyuk V.V. The beginning fyl the methods of Solon's reforms realization.....	112
Masaki Umebayashi Holidays of spring cycle in calendar ritual of japanese	115

ISSUE 76

Badah U.G. The local wars and armed conflicts and the appraisal of their results	118
Vedmid L.A. Memorandums of ukrainian helsinki group as a sours for studying of the remedial movement in Ukraine	121
Djachenko O.V. The mirror from the sarmats graves on the north Black Sea Coast.....	124
Ivanyshyna V.V. All-union censuses of population in 1959 and 1970 as source for investigation of social-demographic processes in Ukraine in the 60-th years of the 20-th century	126
Idris N.O. Ukrainization of the cities of UKSSR in 20 th at the beginning of 30 ^{ies} of xx century: psychological aspect	129
Kazakevich G.M. Some aspects of Gallic priesthood evolution before and after the roman conquest	132
Kovalchuk N.V. Summits Ukraine-EU in the context eurointegration course of Ukraine	136
Koziy E.V. Preparation of military staff for the front on the eve and During World War the second	140
Kolesnyk V.F., Khomenko T.O. Social and ekonomik aktivitu of ukrainian zemstvoes in the historiographical sources of soviet period.....	144
Kurnishova Y.V. The US policy towards the construction of berlin wall in august 1961.....	146
Lakishik D.M. Specific features of ukrainian-american relations: to analysis of problem.....	149
Lastovsky V.V. V.O.Parhomenko – the researcher of orthodox church history in Ukraine in XVIII century.....	153
Legun U.V. The genealogical importance of the redemption documents of the agrarian reform from the collection of russian state historical archive (the materials of Podilsky province)	155
Lyashenko O.O. The crimean autonomy in the european context.....	157
Malatsay I.V. The condition of scientific researches in history of the slovak national political movement in the late XIX – the early XX centuries in historical literature.....	161
Tkachuk O.V. Ukrainian church orthodoxal movement in 1917–1920	165
Shvagrun V.V. The participation of the russian scientists in London congress of the historical studies, 1913.....	169
Shylova A.V. The economic and political development of Slovenia on the border of XX–XXI centuries.....	171

СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКИХ ВІДНОСИН (1991–2003)

Досліджено українсько-польські відносини в 1991–2003 рр. Розкрито актуальні питання політичного, економічного та культурного співробітництва між Україною та Польщею.

The article is devoted to Ukrainian-Polish relations during 1991-2003 and discovers the key aspects of political, economical and cultural cooperation between Ukraine and Poland.

3 Польщею нас єднають не лише сотні кілометрів українсько-польського кордону, а й тривала, майже тисячолітня історія взаємовідносин, у якій були різні зигзаги і повороти. Усе ж є всі підстави сподіватися, що останній етап, який почався 12 років тому, від проголошення незалежності України, вивів наші відносини на цілком новий шлях – добросусідства, взаємоповаги, вигідного для обох сторін співробітництва.

Польща однією з перших держав світу визнала незалежність України. Це сталося 2 грудня 1991 р., а через місяць, 4 січня 1992 р., між двома країнами були встановлені дипломатичні відносини¹. Правовою основою відносин двох держав став Договір між Україною та Республікою Польща про добросусідство, дружні відносини і співробітництво від 18 травня 1992 р., укладеного у Варшаві і підписаного президентами обох держав – Леонідом Кравчуком і Лехом Валенсою. І треба зазначити, обидві сторони поки що не мають підстав бути незадоволеними розвитком взаємовідносин: вони, особливо в політичній сфері, з року в рік прогресують. Цьому сприяє багато чинників, насамперед, постійні зустрічі керівників обох держав. Цей документ підтвердив пріоритетний характер українсько-польських відносин для обох держав, відкрив перспективи розширення і зміцнення цих взаємин, переводячи їх у стратегічне партнерство.

Тільки протягом 1999–2000 рр. президенти України і Польщі зустрічалися як у двосторонньому, так і в багатосторонньому форматі понад 10 разів. Договірнорядова база українсько-польських відносин є досить широкою. Станом на червень 2000 р. між Україною і Польщею підписано 95 двосторонніх документів, що регламентують співпрацю у політичній, економічній, науково-технічній, військовій та гуманітарній сферах².

Результатом візиту Президента Республіки Польща Л.Валенси в Україну (24–26 травня 1993) стало створення Консультаційного комітету президентів України і Республіки Польща (ККП), діяльність якого спрямована на аналіз і підготовку пропозицій, що стосуються широкого кола питань двосторонніх відносин, а також проблем європейського регіону та міжнародної політики. Як засвідчив подальший досвід, дія ККП істотно вплинула на активізацію динаміки двостороннього співробітництва.

Важливе значення для розвитку українсько-польських відносин мав візит у Польщу Президента України Л.Кучми 25–26 червня 1996 р. Сторони констатували, що українсько-польські двосторонні відносини вийшли на рівень стратегічного партнерства з відповідним динамізмом та цілеспрямованістю в політичній, економічній та гуманітарній сферах.

Нині у взаємозв'язках обох країн зростає роль вищих органів влади – Верховної Ради України і Національних зборів Республіки Польща. Парламентарії обох держав вважають важливим обмінюватися досвідом удосконалення законодавчих основ розвитку суспільства, зміцнювати договірно-правову базу українсько-польських відносин, активізувати міжнародну парламентську діяльність в інтересах зміцнення безпеки в Європі й у всьому світі. Голова Верховної Ради України Володимир Литвин, перебуваючи у вересні 2003 р. з

візитом у Сполучених Штатах Америки, зустрівся зі спікером Палати представників Конгресу США Деннісом Хастером. Під час зустрічі було досягнуто домовленості щодо "реалізації механізму співпраці в парламентському трикутнику Україна–Польща–США". Обговорювалося питання про проведення саміту на рівні парламентів США та країн ГУУАМ³.

У жовтні 2003 р. в Києві відбулася перша сесія Парламентської асамблеї України та Республіки Польща. Її головною темою став подальший розвиток українсько-польських відносин у контексті розширення ЄС у 2004 р. Як зазначив Голова Верховної Ради України Володимир Литвин, у парламенті започатковують якісну нову структуру, яка логічно завершить, вибудує систему українсько-польських контактів на міжпарламентському рівні. Він назвав міжпарламентську асамблею "унікальною інституцією", перед якою стоять масштабні й амбітні завдання. Маршалок Сейму Марек Боровський висловив сподівання на подальшу плідну співпрацю в межах міжпарламентської асамблеї. Новостворена асамблея має сприяти не лише розвитку міжпарламентських зв'язків, а й здійсненню моніторингу стану двосторонніх відносин, створенню сприятливих законодавчих умов для поглиблення співробітництва, виробленню спільних підходів до адаптації національних законодавств, до нормативних актів Євросоюзу, а також зміцненню міжпарламентської взаємодії на міжнародній арені.

Усвідомлюючи ключове значення економічних факторів у процесі наближення країн Центральної та Східної Європи до європейських стандартів, Україна і Республіка Польща поглиблюють економічне співробітництво, зокрема, у важкій промисловості, машинобудуванні, будівництві, фармацевтичній промисловості, сільському господарстві та переробці його продукції, транспорті, зв'язку, освоєнні природних ресурсів.

Останнім часом значно активізувалися зусилля урядів обох країн з розвитку українсько-польських економічних відносин. Плідним був офіційний візит у Польщу Прем'єр-міністра України Віктора Януковича. Це був перший зарубіжний візит нового українського прем'єра і відбувся він саме в Польщу в січні 2003 р. Урядові делегати двох країн обговорили низку ключових проектів подальшого забезпечення динаміки двосторонньої торговельно-економічної співпраці. Зокрема, йшлося про активізацію будівництва нафтопроводу Одеса–Броди–Гданськ шляхом його широкого представлення на міжнародному рівні, залучення іноземних інвесторів, зокрема, з країн ЄС і Казахстану. Обидві держави зацікавлені в будівництві транспортного коридору "Чорне море–Балтійське море (Одеса–Іллічівськ–Гданськ–Гдиня)", використанні широкої залізничної колії на маршруті Луганськ–Ізов (Україна)–Грубешів–Славків (Польща). Обговорювалося й питання вироблення загальної політики в сільському господарстві, використання компенсаційних схем закупівлі польського енергетичного вугілля, відпрацювання програми кооперації ВПК з метою модернізації та поставок на ринки третіх країн військової техніки й озброєнь, у т. ч. продукції літакобудування і бронетанкобудування та спільний проект утилізації промислових відходів.

У серпні 2003 р. відбувся дводенний робочий візит до України Голови Ради Міністрів Республіки Польща Лешека Міллера. Представники України і Польщі підписали міжурядову угоду про умови взаємних поїздок громадян. Актуальність цього питання постала у зв'язку зі вступом Польщі до Європейського Союзу в 2004 р. Глава польського уряду дав згоду на спрощений візовий режим, зазначивши, що візи для українських громадян з 1 жовтня 2003 р. будуть безкоштовними і безстроковими. "Наші уряди прагнуть, щоб введення візового режиму не заважало спілкуванню наших народів", – наголосив Лешек Міллер. За його словами, "у відносинах двох країн немає ані найменших розбіжностей, що заважають розвитку політичних, економічних, культурних і людських зв'язків"⁴. У Донецьку за участю прем'єрів пройшов українсько-польський бізнес-форум, на якому було підписано меморандум про створення спільного підприємства за участю ВАТ "Укртрансфаст" та АТ "Пшиазнь" для реалізації проекту будівництва нафтопроводу Броди–Плоцьк (третій етап євроазійського нафтотранспортного коридору).

Республіка Польща сьогодні – не тільки сусід, а й один з найголовніших партнерів України. Вона посідає четверте місце за сукупним оборотом торгівлі товарами та послугами, поступаючись у цьому лише Німеччині, Італії та Великій Британії. За підсумками 2002 р. торгівля товарами становила між нашими країнами 1 млрд 43,2 млн дол. США⁵.

4 жовтня 1991 р. між урядами України і Польщі була підписана угода про торгівлю й економічне співробітництво. Якщо в 1995 р. товарообіг між двома країнами склав 714 млн дол., то в 2002 р. він досяг 1,6 млрд дол. Важливу роль відіграють польські інвестиції в економіку України, які становлять нині понад 100 млн дол. Зростає кількість спільних підприємств, яких нині налічується 530⁶. Поляки справді готові вкладати гроші в нашу економіку і просять лише одного – надати державні гарантії захисту інвестицій. Прикладом ефективного механізму є досвід Польського агентства із залучення іноземних інвестицій (ПАІІ). Діяльність цієї установи спрямована на заохочення іноземних компаній обирати місцем вкладання капіталу саме Польщу, на надання фахових рекомендацій та підтримки таким компаніям. Результати роботи ПАІІ свідчать самі за себе – в економіку цієї країни надійшло близько 65 млрд дол., подібний інститут потрібен і в Україні⁷.

Існують й інші проблеми, які гальмують розвиток двостороннього співробітництва. Серед них – ускладнене митне оформлення товарів, громіздка дозвільна система, невідшкодування ПДВ, недостатня кількість кваліфікованих менеджерів. Якщо ми хочемо скористатися всіма перевагами розширення Європейського Союзу впритул до наших кордонів, маємо розв'язувати їх якомога швидше. Так, наприклад, принциповим є введення єдиної митної декларації, що дасть змогу спростити та зробити більш прозорою торгівлю з країнами ЄС.

Надзвичайно актуальним напрямком співпраці вважається розвиток транскордонного співробітництва: ефективне функціонування єврорегіонів "Буг" та "Карпатський", реалізація українсько-польських прикордонних проектів. Це також вимагає вдосконалення процедури спільного митного оформлення вантажів органами Польщі та України, скорочення цієї процедури на вже існуючих прикордонних переходах.

Важливе місце відводиться питанням лібералізації двосторонньої торгівлі. 23 січня 1997 р. під час робочого одноденного візиту Л.Кучми до Варшави був підписаний меморандум про лібералізацію торгівлі між Україною і Польщею, що є принциповим кроком до укладання угоди між двома країнами про зону вільної торгівлі в

Центральній Європі. Цей меморандум став основним етапом на шляху України до Угоди про режим вільної торгівлі з Польщею (це підтверджує і підписана у Варшаві 18 березня 1997 р. пам'ятна записка про виконання домовленостей, закріплених у Меморандумі) і механізмом поступової інтеграції України до Європи та набуття нею статусу асоційованого члена в Європейському Союзі⁸. Лібералізація двосторонньої торгівлі пов'язана з трьома головними економічними процесами перехідного періоду – стабілізацією, становленням ринку та структурною перебудовою економіки.

Для України є надзвичайно корисним польський досвід при здійсненні ринкових реформ. Починаючи з 1992 р., спад польської економіки припинився і темпи виробництва почали зростати з року в рік. Очевидно, що "шокова терапія" спрацювала, хоча її автора Лешека Бальцеровича й донині лають деякі поляки. Зазначимо, що Польща, на відміну від України, мала цілу низку переваг вже на початку реформ. Ще при соціалізмі поляки могли працювати за кордоном і відкривати доларові рахунки в банках. Фінансисти стверджують, що на початку 1990 р. на подібних рахунках значилося 2–3 млрд дол. і ще стільки ж – на руках⁹, тому навіть при лібералізації цін немало поляків мали можливість купувати місцеві товари, які подорожчали. У нас же гіперінфляція відразу проковтнула грошові заощадження громадян, чим різко знизила купівельну спроможність населення, а відтак призвела до катастрофічного спаду виробництва.

Пріоритетним напрямом у відносинах між Україною та Республікою Польща є подальша розбудова співпраці у сфері європейської інтеграції. Польща й надалі активно сприятиме у вирішенні найближчого стратегічного завдання української зовнішньої політики – отримання Україною асоційованого статусу в ЄС, а згодом – членства в ньому. Польща допоможе Україні при підготовці до членства в ЄС, а також при досягненні нею європейських стандартів у політичній та економічній сферах.

Саме про ці актуальні аспекти якнайшвидшого інтегрування в європейські політичні й економічні структури йшлося під час роботи шостого економічного форуму "Україна–Польща", що проходив у червні 2003 р. в Одесі і в якому взяли участь Президент України Леонід Кучма та Президент Республіки Польща Олександр Квасневський. Лейтмотивом одеського форуму став вступ Польщі до Європейського Союзу та нові відносини, що складатимуться між нашими державами. Адже не секрет, що розширення ЄС є для України не тільки позитивним, тому на форумі підкреслювалася необхідність звести до мінімуму негативні наслідки, а позитивні – зробити якомога більшими. На секційних засіданнях були розглянуті такі важливі для обох країн питання як міжрегіональне співробітництво та банківсько-фінансова справа, інвестиційне співробітництво, умови співробітництва та процеси інтеграції, співробітництво у сфері малого та середнього бізнесу, транспортна інфраструктура двох країн та ін. Учасники секцій не тільки визначили проблемні питання, а й шляхи їх розв'язання¹⁰. На заключному засіданні, у якому взяли участь президенти двох країн, багато говорилося про те, що Україна має отримати для себе чимало переваг у зв'язку зі вступом Польщі до Євросоюзу.

В українсько-польських відносинах почала формуватися нова історична реальність, домінантою якої є трансєвропейський складник. На наш погляд, модифікація стандартів і вимог до ділової активності наших підприємств та торгівлі в Польщі сприятиме збільшенню торгових партнерів і зменшить видатки вітчизняних підприємств на забезпечення відповідності наших стан-

дартів європейським, суттєво знизить митні витрати на транзит вантажів тощо.

Феномен українсько-польських відносин дає широке поле для розвитку регіональної співпраці. Саме тому проведення щорічних засідань Конференції керівників регіонів України і Польщі є дуже своєчасною й актуальною ініціативою. У червні 2003 р. в Одесі пройшла друга конференція голів обласних державних адміністрацій України і воєвод та маршалків воєводств Республіки Польща¹¹. Досвід функціонування євро регіонів "Буг" і "Карпати" свідчить, що спільно легше розв'язувати конкретні проекти та справи. Учасники конференції констатували, що позитивний досвід Польщі може бути прикладом для розвитку системи самоврядування в Україні. З метою здійснення якісного прориву в питаннях прийняття норм і стандартів ЄС учасники конференції погодилися з необхідністю опрацювати механізми просування інтересів регіонів України через представництво воєводств Польщі в Брюсселі, а також активізацію співпраці в багатосторонньому форматі між регіонами наших країн і держав – членів ЄС. Керівники регіонів обох країн наголосили на тому, що суттєве значення для розвитку двостороннього співробітництва мають питання, пов'язані з використанням накопиченого Польщею досвіду співпраці з регіонами Європи, залученням фінансової підтримки на регіональний розвиток з боку ЄС, а також набуття членства в європейських регіональних організаціях.

Підтримка Україною польської позиції стосовно розширення НАТО та ЄС і створення дієвої загальноєвропейської системи безпеки обумовили схвалення Польщею вступу України до Ради Європи і Центральноєвропейської Ініціативи. Польща також підтримує приєднання України до системи ГАТТ/СОТ (Генеральної Угоди з тарифів і торгівлі Світової Організації Торговлі). Україна, як європейська держава, намагається ввійти до Європейського Союзу та інших європейських структур. НАТО є європейською структурою і водночас міжнародною. На сьогодні головною проблемою є підтримання стабільності нового ладу в Європі, а ключовою – гарантування безпеки України. Згідно з нинішньою схемою розширення євроатлантичної сфери впливу, силою, що веде до зближення України і Заходу, має бути НАТО, тому ми повинні вже сьогодні думати про реальне входження до НАТО і шукати механізми для того, щоб стати членом НАТО. Польща зуміла вирішити таке завдання фактично за сім років. На такий приблизно термін слід орієнтуватися й Україні, щоб стати членом НАТО.

Терористичні акти 11 вересня змінили логіку нашого сьогоднішнього дня. Насамперед, вони підтвердили необхідність збереження миру на Балканах, оскільки стабільні, багатонаціональні держави є найкращою запорою проти виникнення тероризму. Загроза безпеки охопила цілий світ, що викликало миттєве реагування з боку державних діячів. Було проведено низку важливих зустрічей, зокрема, Конференцію за сприяння НАТО "Європейський вибір України: внутрішні трансформації та пошук нової ролі у зовнішній політиці", яка проходила 9–10 листопада 2001 р. У ній взяли участь українські посадовці, представники міжнародних організацій та дослідницьких інститутів, а також урядовці з Польщі та Італії.

Визнання України на світовому рівні, миротворча місія її Збройних сил з кожним роком зміцнюють довіру і мир у Європі, сприяють поглибленню стосунків між народами і країнами. Визначною подією у межах програми "Партнерство заради миру" стало створення українсько-польського батальйону, згідно з Договором між Міністерством оборони України та Міністерством національної оборони Республіки Польща, підписаного в

Києві 3 лютого 1993 р.¹². Одну з рот "Укрполбату" включили до складу 240-го батальйону, який виконував миротворчу місію у Боснії і Герцеговині. Український миротворчий контингент взяв участь у міжнародній миротворчій операції в Косово.

Україна і Польща зробили практичний внесок у врегулювання іракської кризи і спільну діяльність у післявоєнному облаштуванні Іраку. Високої оцінки заслугове миротворча діяльність українсько-польського батальйону в цій країні. Президенти України і Польщі підтвердили прагнення своїх держав продовжувати боротьбу з міжнародним тероризмом та здійснювати спільні заходи з метою підтримання європейської і світової безпеки.

По висхідній розвивається наукове і культурне співробітництво України і Польщі. Ще в травні 1992 р. був підписаний протокол про тимчасове врегулювання питань взаємного визнання еквівалентності документів про закінчення середніх спеціальних та вищих навчальних закладів, а також документів про присудження вчених ступенів та звань. З урахуванням пропозицій академічних установ України і Польщі в лютому 1997 р. було прийнято рішення про створення у Львові наукового центру Польської Академії наук, а у Варшаві – Наукового центру НАН України, що значно сприяє розширенню творчих контактів обох слов'янських народів. Спільну виконавчу українсько-польську програму було затверджено на першому засіданні Українсько-польської комісії з питань співробітництва в галузі науки і технологій, яке було проведено в березні 1997 р. у Києві¹³. Українські і польські вчені й урядовці склали перелік спільних науково-технічних досліджень. Їхній спектр достатньо широкий – енергетика, біотехнологія, нові речовини і матеріали тощо.

Обидві країни докладають зусиль з метою задоволення духовних, освітніх і культурних потреб української національної меншини в Польщі – 300 тис. чол. і польської – 220 тис. чол. в Україні в контексті функціонування вільних, демократичних суспільств¹⁴. Першочерговим завданням в українсько-польських відносинах на найближчу перспективу є ще більше розширення контактів між громадськістю обох держав. Україна і Польща, – разом це 90 млн чол., голос яких вже сьогодні чути в Європі. Значним стимулом подальшого розвитку українсько-польського співробітництва в галузі культури та міжлюдських зв'язків має стати в 2004 р. проведення року Польщі в Україні. Особливий наголос у нашому зближенні робиться на контактах молоді, що створює умови для подолання негативних нашарувань минулого і сприяє усвідомленню потреби спільно будувати своє майбутнє в європейському домі.

За останні 12 років набрало нового змісту те, що дали нашій історії творці української та польської літератури. Іменем Ю.Словацького названо одну з центральних вулиць у Дніпропетровську, а в центрі Варшави відкрито пам'ятник Тарасу Шевченку, що є виявом найвищої довіри між нашими народами. Під час перебування Президента Польщі Олександра Квасневського в Одесі (червень 2003) мер Одеси Руслан Боделан поінформував високого гостя про рішення влади міста спорудити на вулиці Польській пам'ятник польському поету Адаму Міцкевичу та вручив польському президенту проект майбутнього пам'ятника. У свою чергу Президент Польщі подякував за пам'ять про тих поляків, які тут навчалися і працювали. "Одеса – це близьке мені місто. У студентські роки я тут був з дружиною і маю найліпші враження. Якщо тут, в Одесі, є вулиця Польська, то й у моєму серці є Одеса", – сказав Олександр Квасневський¹⁵.

Посилена увага Україна і Польща приділяють взаємопізнанню і взаєморозумінню між обома народами. З

цією метою під час офіційного візиту Президента Польщі до Києва в травні 1997 р. була підписана Спільна заява президентів України і Республіки Польща Л.Кучми і О.Квасневського "До порозуміння і єднання". У цьому документі висловлюється "спільне прагнення до остаточного подолання складної українсько-польської історичної спадщини і заради того, щоб тіні минулого не затьмарювали сьогоденні дружніх і партнерських відносин між обома країнами й народами"¹⁶. Ця заява двох президентів дає свої результати. У липні 2003 р. президенти України і Польщі "склали іспит" з політичної мужності та відповідальності – підписали Спільну заяву "Примирення – в 60-у річницю трагічних подій на Волині".

У пам'яті українців і поляків роз'ятраєною раною ще залишається трагедія, яка сталася у 1943–1944 рр. на Волині, Холмщині, Східній Галичині. Її образ пов'язаний зі складними долями повоєнного покоління обох народів. У документі підкреслюється, що "ми не можемо змінити цієї історії, ані її заперечити. Не можемо її замовчати, ані виправдати. Натомість, ми повинні знайти в собі відвагу сприйняти правду, щоб злочин назвати злочином, оскільки лише на повазі до правди можна будувати майбутнє"¹⁷.

Президенти України і Республіки Польща віддали найглибшу пошану жертвам кривавих братовбивчих конфліктів, а також висловили співчуття їхнім родинам, закликали продовжити спільний пошук історичної істини про трагедію на Волині. "Ми вважаємо, наголошується в Спільній заяві, – що конфлікти минулого не можуть перекреслити те, що протягом століть поєднує Україну й Польщу. З цього місця, трагічно вписаного в історію обох народів, ми звертаємося із закликом зробити ще тіснішими зв'язки, які нас поєднують, усвідомлюючи, що кожен, хто ці зв'язки намагається розірвати, діє не тільки проти іншого народу, але також і проти власного"¹⁸.

Зближенню двох народів і водночас їхньому входженню в об'єднану Європу сприяла урочиста інавгурація Європейського колегіуму українських та польських

університетів у Любліні 8 жовтня 2003 р. Виступаючи з цієї нагоди, Л.Кучма наголосив, що відкриттям колегіуму створюється якісно нова модель відносин та взаємодії між молодими поколіннями українців і поляків. Спільними зусиллями обидва народи випусують ще одну сторінку в літопис українсько-польського партнерства. Віднині його активно розвиватиме і студентська молодь обох країн, будуючи одночасно своє власне майбутнє. Президент Республіки Польща Олександр Квасневський, у свою чергу, зазначив, що Європейський колегіум має стати вагомим чинником у процесі євроінтеграційних прагнень України і Польщі. На його глибоке переконавання, співпраця на культурному рівні є сильнішою "за існування кордонів, віз та паспортів"¹⁹.

Таким чином, можна констатувати стабільний і прогресивний характер українсько-польських відносин на сучасному етапі. Україна і Польща – стратегічні партнери, держави-сусіди, зацікавлені у взаємній співпраці, збереженні в регіоні стабільності і співробітництва. Виваженість, толерантність та історична достовірність по обидва боки кордону мають бути елементами нашого подальшого діалогу.

¹ Україна на міжнародній арені. 36. док. і мат. (1991–1995 рр.). – К., 1998. – Кн. 2. – С. 467. ² Литвин В.М. Зовнішня політика незалежної України // Нариси з історії дипломатії України. – К., 2002. – С. 691–692. ³ Урядовий кур'єр. – 2003. – 27 верес. ⁴ Там само. – 1 серп. ⁵ Там само. – 25 черв. ⁶ Там само. – 3 лип. ⁷ Там само. ⁸ Васильєва-Чекаленко Л.Д. Україна в міжнародних відносинах (1944–1996 рр.). – К., 1998. – С. 117. ⁹ Урядовий кур'єр. – 1996. – 31 груд. ¹⁰ Бойко Л. Українсько-польські відносини у новому контексті // Урядовий кур'єр. – 2003. – 26 черв. ¹¹ Урядовий кур'єр. – 2003. – 25 черв. ¹² Деркач О., Коберський Л. Українсько-польський батальйон: історія і сучасність. (Нарис). – Л., 2001. – С. 7. ¹³ Лишко В. Наукові зв'язки України та Польщі // Україна-Польща: історія і сучасність. – К., 2003. – Ч. 2. – С. 7-9; ¹⁴ Skaradzinski V. Bialorusini, Litwini, Ukraincy. – Bialystok, 1990. – S. 10; ¹⁵ Бойко Л. Широке поле для співпраці // Урядовий кур'єр. – 2003. – 25 черв. ¹⁶ Спільна заява Президентів України і Республіки Польща "До порозуміння і єднання" // Урядовий кур'єр. – 1997. – 24 трав. ¹⁷ Там само. ¹⁸ Там само. – 2003. – 15 лип. ¹⁹ Там само. – 2003. – 9 жовт.

Надійшла до редколегії 06.05.2003

О.М.Березовський, асп.

УМОВИ ТА ОСОБЛИВОСТІ ДІЯЛЬНОСТІ ЖУРНАЛУ "УКРАЇНА" 1907 РОКУ

Проаналізовано умови, у яких існував журнал "Україна" та з'ясовано його місце в національному русі.

The author analyses the problem of existence of journal "Ukraine" and shows its place in development of national movement.

Вагому роль у громадсько-політичному та духовно-культурному житті української нації відіграли періодичні видання. Національна преса не тільки фіксувала історичний час, а й відображала інтереси українського народу, виконуючи роль громадської та політичної трибуни. Саме тому в Російській імперії на початку ХХ ст. царський уряд не дозволяв україномовній пресі повноцінно функціонувати. Ґрунтовне вивчення діяльності окремих національних періодичних видань сприятиме об'єктивному відтворенню історії української преси. Мета нашого дослідження полягає у вивченні та з'ясуванні умов та особливостей діяльності журналу "Україна", що виходив у Києві протягом 1907 р. Для досягнення поставлених цілей визначено такі головні завдання: проаналізувати суспільно-політичні умови, у яких функціонував журнал; висвітлити проблематику та тематичний зміст періодичного видання; з'ясувати роль журналу "Україна" в розвитку національного руху.

Серед низки досліджень з цієї проблематики слід виділити останні наукові розвідки О.В.Лисенка, Ф.О.Самойлова, у яких автори проаналізували суспільно-політичні умови функціонування національних періодичних видань у період революційних подій 1905–1907 рр.¹ Розширення проблематики історичних досліджень при-

звело до появи праць, присвячених виключно історії національних періодичних видань. Дослідник І.Крупський у контексті загальних закономірностей розвитку української журналістики також звернув увагу на діяльність та роль журналу "Україна"². Це дослідження доповнює колективна монографія В.Гутковського, І.Крупського, П.Федоришина "Українська журналістика Наддніпрянщини (друга половина ХІХ ст. – 1920): генезис, проблематика виступів, державотворча функція". Ця праця є однією з найповніших з історії національної преси Наддніпрянської України за масштабом охоплення фактологічного матеріалу та залучення архівних джерел. Автори приділили значну увагу організації видання, також охарактеризували редакційний колектив "України"³. Однак спеціальних праць, присвячених виключно діяльності і ролі журналу "Україна" немає.

Революційні події в Російській імперії 1905–1907 рр. створили більш сприятливі, порівняно з попереднім часом, умови для заснування україномовних періодичних видань на Наддніпрянщині. Під час короткого демократичного періоду між оприлюдненням маніфесту 17 жовтня 1905 р. та розгоном ІІ Думи у червні 1907 р., царський уряд змушений був лавірувати та піти на деякі поступки. Саме цей період в історії української преси заслуговує на

особливу увагу. У Наддніпрянській Україні в цей час вишло 20 українських газет та журналів. Однак ні маніфест 17 жовтня, ні тимчасові правила про друк не скасували заборони 1876 р., тому губернатори, яким надавали право видавати свідоцтво, неохоче підтримували проекти українських газет і журналів. Внаслідок цього велику кількість україномовних видань світ так і не побачив.

За таких умов, значною подією стала поява у листопаді 1905 р. першої української газети в Наддніпрянській Україні "Хлібороб", що почала виходити в Лубнах. Хоча часопис майже через місяць було заборонено, однак він проклав шлях для виникнення інших періодичних органів. Українська інтелігенція, окрилена успіхом першої української газети, активніше намагалася дістати дозволу на видання часописів на рідній мові. Наприкінці грудня 1905 р. у Полтаві почав виходити тижневик "Рідний край", а в Києві перша щоденна газета "Громадська думка".

Після проголошених указів 24 листопада 1905 р. про відміну попередньої цензури для періодичних видань та 26 квітня 1906 р. "Про скасування й обмеження малоросійського друкованого слова" українське друковане слово отримало бажану свободу. Однак адміністративні утиски, обмеження, переслідування україномовної періодики повністю не припинилися. Досить було найменшої підозри про "українофільство", щоб навіть лояльні до уряду українські періодичні видання підлягали арештам та конфіскації. Гонім зазнавали редактори, видавці, автори публікацій, які працювали в редакціях українських періодичних органів. Багато з них було ув'язнено, звільнено з роботи. Таким чином, головною причиною короткотривалого життя періодичних видань на українській мові була антиукраїнська цензурна політика царського уряду.

Проте на шляху становлення української преси ставали не тільки перепони з боку офіційної влади, деякі українські видання впади через брак сил, "вмерли власною смертю"⁴. Пригнічена українська преса, пробувши довгий час під забороною, не могла відразу ж міцно стати на ноги⁵. Окрім утисків уряду причиною закриття видань був і брак передплатників. Відсутність широкого кола свідомих українських читачів пояснювалася малочисельною українською інтелігенцією, малограмотністю українського сільського та міського населення⁶.

Найбільшого розвою у досліджуваній період українська преса досягла у 1906 р., протягом якого у Києві видавалися газети "Громадська думка", "Рада", "Боротьба", журнали "Нова громада", "Українське бджільництво", "Шершень". У Катеринославі виходили газети "Запоріжжя", "Добра порада"; в Одесі – газети "Вісті", "Народна справа"; у Харкові – газета "Слобожанщина", "Порада"; у Полтаві – журнал "Рідний край"; у Могилеві-Подільському – газета "Світова зірниця" (з місячним додатком "Читайте діти!"); у Хотині – журнал "Хата". Усього ж того року світ побачили 16 періодичних видань українською мовою.

3 липня 1907 р. у Російській імперії запанувала реакція, розпочався відвертий наступ на україномовну пресу. Головне управління зі справ друку затвердило циркуляр, у якому проголошувалася заборона друку публікацій, що пропагують вороже ставлення до уряду⁷. Згідно із секретним циркуляром, проголошеним 27 січня 1907 р., місцевим чиновникам на пошті наказували вилучати всі україномовні видання, які передплачувало українське населення⁸. Саме тому українська преса в Наддніпрянській Україні на 1907 р. була представлена лише трьома виданнями, що виходили у 1906 р.: щоденна газета "Рада" у Києві, "Рідний край" у Полтаві та "Світова зірниця" у Могилеві-Подільському. У 1907 р. у

Києві були започатковані нові періодичні органи: "Слово", "Україна", перенесено зі Львова видання "Літературно-наукового вістника". Загалом кількість українських періодичних видань зменшилася до семи. Отже, журнал "Україна" розпочав свою діяльність у період зародження та становлення україномовної преси, що виявив велику скруту існування українських видань: постійні переслідування україномовних періодичних органів, їхніх редакторів та видавців, а також читачів та передплатників царською адміністрацією.

У 1905–1906 рр. продовжувала виходити "Киевская старина", дотримуючись своєї старої програми і традицій. У нових умовах журнал виглядав дещо архаїчним. Стара київська "Громада", вже ослаблена на той час, хотіла зняти із себе видання цього журналу, намагачись об'єднати "Киевскую старину" із "Записками НТШ" у Львові. Однак цей проект не знайшов підтримки. Видавати журнал українською мовою "Громада" не наважилася, бо для багатьох членів і співробітників нелегко було відразу перейти на українську мову. Побоявалися також загубити читачів та передплатників, яких було близько трьохсот⁹. Редакція "Киевской Старини" розуміла, що український історичний журнал має бути українським не лише за змістом, але і за мовою, тому в жовтневому номері за 1906 р., надаючи оголошення про передплату на 1907 р., редакція повідомляла, що з наступного року журнал виходитиме українською мовою, а також зауважувала, що "попередня назва його (журналу) видається такою, що не зовсім відповідає змісту, тому ми вирішуємо змінити цю назву, розширити її межі і в просторі, і в часі, і даємо ім'я нашому виданню "Україна"¹⁰. Так припинив існування журнал "Киевская старина", що виходив протягом 25 років.

Таким чином, Стара Київська "Громада", яка видавала часопис, вирішила на ювілейному році припинити видання місячника, передавши свої повноваження щомісячному науково-популярному журналу "Україна". Про свою спадкоємність журнал "Україна" зазначав уже в першому номері: "Починаючи нове діло – видання журналу "Україна" – почуваємо на собі обов'язок поперед усього виявити наші думки про найголовніші принципи, яких журнал наш буде держатися, та про той зв'язок, який зводить в одну лінію журнал "Україна" із журналом "Киевская старина", на заміну котрого "Україна" тепер виступає"¹¹. У редакційній статті першого номеру видання підкреслювалося: "Ми хочемо залишити "Україну", як була "Киевская старина", органом науковим, поширивши тільки зміст його, не обмежуючи історією минулого, а розглядаючи критично і всі сучасні події в біжучих хвилях суспільного життя" та надати йому "більш національний характер"¹². Громадська позиція редакції журналу відповідала загальній тенденції національного руху української інтелігенції цього періоду, характерною особливістю якого була орієнтація на пробудження національного "Я" в широких верствах українського народу, одним з головних чинників якого була й українська література та національна періодика.

15 грудня 1906 р. Київський губернатор видав дозвіл В.П.Науменку на видання в Києві українського щомісячного журналу "Україна". Згідно з програмою часопису в ньому передбачалося функціонування двох відділів: наукового та літературно-публіцистичного. У науковій частині друкувалися дослідження, замітки, присвячені українській історії, літературі, етнографії, суспільному життю. Також публікувалися цінні історичні документи, спогади, щоденники, некрологи, описи пам'яток української старовини. У літературно-публіцистичному відділі розміщувалися статті з проблем сучасного життя, української белетристики, історичні праці та ін.¹³. Поряд з цим друкували-

ся огляди нових книжок та журналів, бібліографічні відомості про нові видання, у яких писалося про минуле та сучасне життя України. Певна увага приділялася також публікації заміток про народні звичаї, давні пісні, думи, легенди, казки. Досить частими були статті до ювілеїв видатних діячів культури. Значну кількість статей присвячено життю, діяльності та пам'яті Т.Шевченка, зокрема, певний інтерес викликають розвідки О.Русова¹⁴, І.Любові¹⁵, В.Данилова¹⁶, Я.Забілі¹⁷ та ін.¹⁸.

Редактором-видавцем був В.П.Науменко, який намагався продовжити традиції "Киевской старини" без певної політичної програми. Із журналом співпрацювали І.Нечуй-Левицький, І.Стешенко, О.Русов, В.Доманицький. Усі матеріали друкувалися переважно українською мовою, проте деякі статті друкувалися російською мовою. С.Петлюра та Д.Дорошенко вели рубрику "З українського життя"¹⁹, де помітне місце зайняли матеріали, пов'язані з розвитком рідної мови, літератури, школи, освіти, науки, громадсько-культурного життя. Обсяг журналу становив 10–12 аркушів, видавався у друкарні Н.Т.Корчак-Новицького в Києві.

У літературно-публіцистичному відділі, крім української белетристики, подавалися статті, нотатки з проблем сучасного життя України, літературно-історичні дослідження І.Нечуя-Левицького, І.Стешенка, О.Русова, художні твори І.Франка. Публікацією художніх творів журнал намагався піднести дух нації, вплинути на літературний процес. Друкувалися рецензії, відгуки на вихід книг, оригінальних художніх творів. Так, на сторінках журналу були поміщені рецензії на книги, які висвітлювали актуальні питання для українського народу: Б.Грінченка "Народні вчителі і українська школа", "Тяжким шляхом"²⁰; М.Грушевського "Освобождение России и украинский вопрос", "Единство или роспадение России", "Национальный вопрос и ее автономия"²¹ та ін.

Протягом свого існування журнал опублікував низку історичних розвідок з української історії, що мали сприяти пробудженню у широких мас своєї національної гідності. Слід виділити статті: В.Барвінського "Очерк изъ истории общественного быта старой Малороссии"²², У Радецького "Кіевская духовная семинария въ первой половине XIX вв."²³. З низкою історичних статей виступив А.Яковлев: "Бунтъ черкасцев и каневцевъ въ 1536 году", "З історії реєстрації українських козаків у першій половині XVI ст." та ін.²⁴.

Поряд із працями на історичні теми велике місце надавалося різноманітним етнографічним розвідкам. Звертають увагу фольклорно-етнографічні розвідки В.Даниліва "Додатки до огляду українських лубянських співаників та малюнків"²⁵, "Порівняння смерті і весілля в українських погрібних голосіннях"²⁶, Е.Ткаченко-Петренка "Думи въ изданіяхъ и изследованіяхъ"²⁷.

Важливим питанням, яке висвітлював журнал "Україна", було питання мови. Українська мова розглядалася як один із найбільш переконливих доказів своєрідності, сили і перспектив української нації. У журналі з'являються наукові студії, у яких порушувалися важливі теоретичні мовні питання. Теоретичні студії були покликані обґрунтувати неповторність і самостійний характер української мови, яка має свою давню історію. Також журнал намагався дати відсіч тим, хто стверджував про "вторинність" української мови, придатної лише для "домашнього вжитку". Так, яскравим прикладом є стаття "Науковий аналіз проф. Т.Флоринського", у якій автор наводить переконливі факти й аргументи на користь української мови²⁸.

Про розвиток української літературної мови йдеться у ґрунтовній праці І.Нечуя-Левицького "Сьогочасна часописна мова на Україні"²⁹, також у розвідках М.Пачовського "Літературна мова на Україні"³⁰,

В.Доманицького "Українська література в 1906 р."³¹, М.Сумцова "Історичні зразки українського літературного єднання"³². Дбаючи про розвиток української мови, редакція "України" своїм передплатникам взялася розсилати разом із журналом "Український словарь", однак повністю реалізувати проект так і не вдалося.

Чимало місця журнал відводив питанню розвитку української преси, як важливого боку духовного життя нації. І хоча "Україна" не набула всеохоплюючого, всеукраїнського статусу, що його мали "Літературно-науковий вістник", "Рада", журнал мав своє коло прихильників, особливо в містах України, де швидко зростала національна українська інтелігенція. "Україна" високо оцінювала тогочасну пресу, зокрема такі видання, як "Громадська думка", "Рада", "Рідний край", "Нова громада"³³. Журнал робив огляд україномовних періодичних видань не тільки на теренах Російської імперії, а й у Галичині, Буковині, Америці.

Убачаючи в українському театральному мистецтві найбільший прояв українського духу, усвідомлюючи, що кращі українські п'єси мають більший вплив на українців, ніж окремі наукові трактати, "Україна" вміщувала на своїх шпальтах значну кількість матеріалів з історії театру. Д.Дорошенко на сторінках журналу визнає велике значення українського театру: "Українська сцена довгий час була єдиним місцем, де лунало українське слово перед широким світом, виявлялася національна українська творчість"³⁴. Велику увагу українській драмі на сторінках "України" приділив відомий літературознавець, письменник, громадський діяч І.М.Стешенко. Протягом 1907 р. він виступив із циклом статей "Історія української драми", у якій ґрунтовно проаналізував стан драми, її місце в житті українства та зазначив проблеми української драми³⁵.

Особливий інтерес становить також фундаментальне дослідження Л.Старицької-Черняхівської, у якому подано аналіз питань розвитку українського театру за останні двадцять п'ять років³⁶. Це дослідження можна сміливо назвати однією з основних робіт з вивчення не тільки історії українського театру, але й узагалі внеском митців у справу відродження національної гідності і самосвідомості нашого народу.

Інтереси журналу "Україна" не обмежувалися проблемами українців, що проживали в Російській імперії. Редакція чимало уваги приділяла матеріалам про життя в Галичині, Буковині, Закарпатті, що розглядалися як органічна частина України. Серед низки матеріалів про життя українців за межами російської імперії викликають інтерес статті Д.Дорошенка "Австрійська Україна в 1906 р."³⁷, С.Петлюри "Політичні партії в Галичині"³⁸, "З життя Австрійської України"³⁹.

"Україна" виходила впродовж усього 1907 р. На жаль, великою популярністю вона не користувалася, тому редакція повідомила своїх читачів, що закінчує видання журналу: "Редакція "України" цим номером поки-що кінчає видання журналу, сподіваючись на те, що діло видавництва наукового українського органу візьме на себе спеціальна наукова інституція – Київське наукове українське товариство. Ми не помилилися у своїй думці, бо товариство постановило розпочати якомога швидше видання свого наукового органу"⁴⁰. Так, з 1908 р. замість "України" почав виходити журнал "Записки Українського наукового товариства в Києві".

Загалом, широкогошого висвітлення в журналі набули найактуальніші для українства питання розвитку рідної мови, літератури, освіти, театру, української історії, етнографії, тогочасні проблеми суспільно-політичного життя українців. Варто відзначити ще одну історично важливу рису журналу – боротьбу за консолідацію української нації, що виявилася в публікаціях про

життя українців не тільки Наддніпрянщини, а й Галичини, Буковини. Журнал "Україна" відіграв значну роль у національному русі, залишаючись протягом 1907 р. з небагатьма іншими україномовними періодичними виданнями Наддніпрянської України на захисті інтересів українського народу. "Україна" стала продовжувачем літературно-наукових традицій "Киевской старини". Таким чином, журнал став перехідною ланкою українських літературних та наукових сил на нові шляхи. Хоча журнал не набув великої популярності, однак не підлягає сумніву велике значення цього видання у підвищенні національної свідомості українського народу, адже навіть слово "Україна", заборонене після 1876 р., видавалося для деякого новиною.

¹ Лисенко О.В. Українська видавнича справа // "Українське питання" в Російській імперії (кін. XIX ст. – поч. XX ст.). – К., 1999. – Ч. 2. – С. 76–109; Самойлов Ф.О. Шляхом національного відродження: українська преса у 1905–1907 рр. // Українська періодика: історія і сучасність. – Львів, 1993. – С. 123–128. ² Крупський І.В. Національно-патріотична журналістика України (друга половина XIX ст. – перша чверть XX ст.). – Львів, 1995. ³ Гутковський В., Крупський І., Федоришин П. Українська журналістика Наддніпрянщини (друга половина III ст. – 1920 р.): генезис, проблематика виступів, державотворча функція. – Львів, 2001. ⁴ Залізняка М. Російська Україна і її відношення. – Львів, 1910. – С. 36. ⁵ Доманицький В. Українська преса в 1906 р. // Україна. – Т. 1. – Кн. 1. – С. 48–65. ⁶ Иванов А.М. Из истории украинской прессы 1905–1907 гг. // Известия АН СССР. – 1946. – Т. 3. – № 2. – С. 159–174. ⁷ Центральний державний історичний архів України у Києві (далі ЦДІА України). – Ф. 295, оп. 1, спр. 2, арк. 46. ⁸ ЦДІА України. – Ф. 1439, оп. 1, арк. 21. ⁹ Животко А. Історія української преси. – К., 1999. – С. 213. ¹⁰ Объявление о подписки на 1907-й год // Киевская Старина. – 1906. – № 10. – С. 111. ¹¹ Од редакції // Україна. – 1907. – Т. 1. – Кн. 1. – С. I–IV. ¹² Там само. ¹³ ЦДІА України в Києві. – Ф. 285, оп. 1, спр. 28, арк. 1. ¹⁴ Русов О. Спомини про пражське видання "Кобзаря" // Україна. – 1907. – Т. 1. – Кн. 2. – С. 125–136. ¹⁵ Любев І. Автографи Шевченка в Московському Румянцевському музеї // Україна. – 1907. – Т. 1. – Кн. 2. – С. 180–186. ¹⁶ Данилюв В. "Лілея" Шевченка і "Лілія" Эрбена // Україна. – 1907. – Т. 2. – Кн. 5. – С. 180–189. ¹⁷ Забіла Я.П. Автографи і нові твори Т.Г.Шевченка, знайдені в архіві Департамента Поліції // Україна. – 1907. – Т. 3. – Кн. 7–8. – С. 1–19. ¹⁸ В. Н. До упорядкування могили Т. Шевченка // Україна. – 1907. – Т. 4. – Кн. 9. – С. 42–43; Т-ський М. Т.Г.Шевченко

и замещение кафедры живописи в Киевском университете // Украина. – 1907. – Т. 1. – Кн. 2. – С. 250–253. ¹⁹ Дорошенко Д. З українського життя // Україна. – 1907. – Т. 1. – Кн. 2. – С. 97–101; Петлюра С. З українського життя // Україна. – 1907. – Т. 1. – Кн. 3. – С. 129–139; Т. 2. – Кн. 4. – С. 20–36; Кн. 5. – С. 49–64; Кн. 6. – С. 77–94; Т. 3. – Кн. 8. – С. 1–17; Т. 4. – Кн. 11–12. – С. 64–84. ²⁰ Бібліографія // Україна. – 1907. – Т. 1. – Кн. 1. – С. 106–124. ²¹ Бібліографія // Україна. – 1907. – Т. 3. – Кн. 8. – С. 237–284. ²² Барвинский В. Очерк изъ истории общественного быта старой Малороссии // Украина. – 1907. – Т. 4. – Кн. 11–12. – С. 369–435. ²³ Радецкий В. Киевская духовная семинария в первой половине XIX вв. // Украина. – 1907. – Т. 4. – Кн. 10. – С. 96–115; Кн. 11–12. – С. 181–221. ²⁴ Яковлевъ А. Бунтъ черкасцев и каневцевъ въ 1536 году (Эпизод изъ жизни украинскіхъ городовъ въ XVIв.) // Украина. – 1907. – Т. 1. – Кн. 1. – С. 81–96; Яковлевъ А. З історії реєстрації українських козаків в першій половині XVI ст. // Україна. – 1907. – Т. 1. – Кн. 3. – С. 265–279; Яковлевъ А. Намістники, державці і старости господарського замку Черкаського в кінці XV і в XVII вв. // Україна. – 1907. – Т. 3. – Кн. 9. – С. 340–354. ²⁵ Данилюв В. Додатки до огляду українських лубяних співанників та малюнків // Україна. – 1907. – Т. 1. – Кн. 3. – С. 390–393. ²⁶ Данилюв В. Порівняння смерті і весілля в українських погрібних голо-синях // Україна. – 1907. – Т. 2. – Кн. 6. – С. 351–355. ²⁷ Каченко-Петренко Е. "Думи въ изданияхъ и изслѣдованіяхъ // Украина. – 1907. – Т. 3. – Кн. 7–8. – С. 144–185. ²⁸ В. Д. Науковий аналіз проф. Т.Флоринського // Україна. – 1907. – Т. 2. – Кн. 5. – С. 135–151. ²⁹ Нечуй-Левицький І. Сьогочасна часописна мова на Україні // Україна. – 1907. – Т. 1. – Кн. 1. – С. 1–49; Кн. 2. – С. 183–237; Кн. 3. – С. 280–331. ³⁰ Пачовський М. Літературна мова на Україні // Україна. – 1907. – Т. 2. – Кн. 4. – С. 61–73. ³¹ Доманицький В. Українська література в 1906 р. // Україна. – 1907. – Т. 1. – Кн. 2. – С. 102–127. ³² Сумцов М. Історичні зразки українського літературного єднання // Україна. – Т. 3. – Кн. 7–8. – С. 212–217. ³³ Доманицький В. Українська преса в 1906 р. // Україна. – 1907. – Т. 1. – Кн. 1. – С. 48–65. ³⁴ Дорошенко Д. До 25-літнього ювілею артистичної діяльності Миколи Садовського // Україна. – 1907. – № 5 – С. 65–76. ³⁵ Стешенко І. Історія української драми // Україна. – 1907. – Т. 1. – Кн. 1. – С. 56–80; Кн. 2. – С. 147–182; Кн. 3. – С. 332–361; Т. 2. – Кн. 4. – С. 14–49; Кн. 5. – С. 152–171; Кн. 6. – С. 269–285; Т. 3. – Кн. 7–8. – С. 101–143; Кн. 9. – С. 311–339; Т. 4. – Кн. 10. – С. 1–19; Кн. 11–12. – С. 369–435. ³⁶ Старицька-Черняхівська Л. Двадцять п'ять років українського театру // Україна. – 1907. – Т. 4. – Кн. 10. – С. 44–95; Кн. 11–12. – С. 280–346. ³⁷ Дорошенко Д. Австрійська Україна в 1906 р. // Україна. – 1907. – Т. 1. – Кн. 2. – С. 73–96. ³⁸ Петлюра С. Політичні партії в Галичині // Україна. – 1907. – Т. 2. – Кн. 4. – С. 1–19; Кн. 5. – С. 37–48. ³⁹ Петлюра С. З життя Австрійської України // Україна. – 1907. – Т. 4. – Кн. 10. – С. 1–16. ⁴⁰ Од редакції // Україна. – 1907. – Т. 4. – Кн. 11–12. – С. III–IV.

Надійшла до редколегії 07.05.2003

В.С.Дмитрієв, асп.

СТАНОВЛЕННЯ СЕРБЬСЬКО-УКРАЇНСЬКИХ ЗВ'ЯЗКІВ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVIII СТОЛІТТЯ

Розглянуто проблему розвитку зв'язків між Україною і Сербією на початку XVIII ст. Визначено передумови та форми взаємодії між двома народами.

The article deals with the development of the relations between Ukraine and Serbia in the beginning of the 18th century. The preconditions and forms of the relations between both nations are defined.

Сербія й Україна протягом усієї своєї історії належали до православного світу, хоча зустрічалися неодинокі спроби деяких народів нав'язати їм іншу модель цивілізаційного розвитку. Належність обох країн до православної цивілізації і слов'янського світу зумовила досить значні взаємовпливи між ними в різних сферах суспільного й духовного буття. В історичній літературі неодноразово наголошувалося на впливі української культури XVIII ст. на розвиток сербського національного відродження, яке стало першим кроком у національно-визвольному русі сербів за незалежність від Османської імперії¹. Однак питання становлення сербсько-українських відносин не знайшло ще всебічного дослідження в історичній літературі. До цієї теми у своїх працях побіжно зверталися А.Бажова, В.Павлюченко, Н.Попов, О.Посунько². Зазначені вище автори приділяють значну увагу розвитку сербсько-українських відносин лише із середини XVIII ст., з початком сербської колонізації Півдня України. Наявні документи Центрального історичного архіву в м. Києві переконують, що існує достатня джерельна база для вивчення сербсько-українських зв'язків у першій половині XVIII ст. Отже, головне завдання статті полягає в тому, щоб дослідити

діяльність перших вихідців із сербських земель в Україні в першій половині XVIII ст.

Перш ніж визначити характер та рівень взаємодії між двома народами внаслідок переселення сербів, зупинимось на причинах, які спонукали слов'янське населення сербських земель емігрувати у Наддніпрянську Україну.

З 1456 по 1459 рр. серби вели запеклу боротьбу за збереження залишків власної державності, але зазнали остаточної поразки від турок-осман³. Наступ Османської імперії на Сербію та Боснію викликав значну еміграцію південних слов'ян, у т. ч. й сербів у сусідні держави. Хвиля еміграції слов'ян у XIV–XV ст. досягла Польщі та руських князівств, переселялися не лише представники вищого духовництва та аристократії, а й багато простих людей, особливо міщан. Хоча цілком зрозуміло, що головним напрямком переселення сербів та інших слов'янських народів Балканського півострова залишалися слов'янські області – Далмація, Хорватія і землі Угорського королівства, розташовані на лівому березі Дунаю та течії Тиси. Внаслідок цієї еміграції південні райони Угорського королівства, що сильно знелюдніли через набіги турок, почали заселятися сербами.

Після битви при Мохачі у 1526 р. і подальших турецьких походів до складу Османської імперії увійшла вся

центральна частина угорських володінь, у т. ч. Срем, Бачка та Банат, де вже тоді значну частину населення склали серби⁴. Єдиним шляхом порятунку від турок-осман серби вбачали у переселенні до сусідніх країн. Найбільші надії у цьому вони покладали на Австрію.

З кінця XVII ст. на Балканах виникли сприятливі умови для переселення сербів до Австрії. Вони були пов'язані з послабленням позицій Османської імперії в Південно-Східній Європі. Протягом 1686–1687 рр. австрійські війська зайняли всю Угорщину, Трансильванію та Славонію. У вересні 1688 р. австрійські війська звільнили Белград, але вже восени 1690 р. турецькі війська зайняли усю Північну Сербію⁵.

Саме тоді австрійський імператор Леопольд I звернувся до сербського народу з пропозицією переселитися у звільнені від турок угорські землі. Очолив переселення турецьких сербів до габсбурзьких володінь сербський патріарх Арсеній Черноєвич⁶. Він вивів протягом осені і зими 1690 р. у Габсбурькі володіння близько 60–70 тис. чол.⁷. Для сербських переселенців в Австрії імператор Леопольд надав ряд привілеїв. Ці привілеї, затвержені 21 серпня 1690 р., передбачали надання сербським переселенцям земельних угідь, створення на цих землях військових поселень (ландміліції) з внутрішньою автономією⁸. Поселенці отримали назву "срби-граничари", вони стали основною складовою частиною військ на новому кордоні з Туреччиною вздовж річок Сави, Дунаю, Тиси і Мориша. Територія називалася Потисько-Поморською і Посавсько-Подунайською Військовими Границями⁹.

Привілеї, які серби отримали в межах Австрійської імперії, постійно порушувалися австрійською владою. Особливо тиск на сербів посилювався у період правління Марії-Терезії. Це було не лише пов'язано з політикою царського двору, але й тим, що у 40–50-х рр. XVIII ст. територія сербських поселень опинилася далеко від кордону з Туреччиною. Таким чином, серби, внаслідок звільнення угорських земель від турків у першій половині XVIII ст., припинили виконувати безпосередньо покладений на них обов'язок – охорону австрійсько-турецького кордону¹⁰. У свою чергу, австрійський уряд, шукаючи підтримки в угорських магнатів, погодився у 1747 р. передати землі по Тиси й Морошу угорцям, скасувавши сербську ландміліцію. Сербам було запропоновано або прийняти угорське підданство, або переселитися в прикордоння¹¹.

Для більшості сербів залишитися в Угорщині було неможливим через утиски місцевих магнатів та значний уплив католицької церкви. О.Пішчевич писав, що в Угорщині сербські офіцери могли отримати лише чин капітана, подальше просування по службі вимагало зміни віросповідання¹², тому частина сербів не погодилася на умови, запропоновані Віденським двором. Серед сербських офіцерів ширився рух за переселення в єдиновірну Росію. Прагнення переселитися до Росії посилювалося і тим, що протягом першої половини XVIII ст. декілька сербських родин з Австрії, Туреччини та Далмації перейшли на службу до Росії.

Прагнення сербів переселитися до Росії було пов'язано, головним чином, з політикою російського самодержавства, яке ще на початку XVIII ст. звертає свої погляди на південнослов'янські землі. Під час Прутського походу 1711 р. Петро I звернувся з посланнями до всіх християн Сербії, Славонії, Боснії та Гецеговини. У грамоті від 10 березня 1711 р. зазначалося, що "проти ворога бусурмана з військом та зброєю входимо, пригнічених Православних Християн, якщо Бог допустить, від поганського гніту звільнити... власною персоною виступаємо... Пристойно є вам, наслідуючи власних предків... Давню славу свою відновити, об'єднавшись з на-

шими силами і разом... воювати за Віру та вітчизну, за честь і славу, за свободу і вольність нашу та нащадків наших і, якщо будемо спільно кожний по своїй можливості працювати і за Віру воювати, то ім'я Христове ще більше прославиться, а поганина Магомета нащадки будуть вигнанні в стару їхню вітчизну, у піски та степи Аравійські"¹³. Таким чином, у цьому посланні Росія виступала у ролі заступниці християнської віри південних слов'ян. Саме в цей період і склався остаточно образ Росії як покровительки православних народів Балканського півострову. Хоча насправді за закликами до спільної боротьби стояли суто прагматичні зовнішньополітичні інтереси Росії. Так, за словами російського історика, царський уряд не ставив собі завдання звільнення слов'ян від турецького панування чи полегшення їхньої участі заради них, а перш за все використовував це приводом для досягнення власних цілей¹⁴.

Після Прутського походу, який не виправдав сподівань християнського населення європейських провінцій Туреччини, частина сербів із Чорногорії висловилася за переселення до Росії. Командувач військових дій 1711–1712 рр. у Чорногорії Михайло Милорадович, за походженням серб із Герцеговини, отримав від царського уряду запрошення переселитися до Росії. До Росії Михайло Милорадович переселився не сам. Разом з ним прибуло декілька сербських офіцерів і 148 рядових, теж – "із сербів"¹⁵. Доля родини Милорадовичів безпосередньо пов'язана з історією України. Слідом за Михайлом Милорадовичем на поселення в Росію прибули його брати Гаврило та Олександр¹⁶. Перші роки перебування в Україні М.Милорадовича були досить складними. Цар вирішив призначити Милорадовича полковником Гадяцького полку Війська Запорізького, замість колишнього полковника Івана Черниша. Сам Іван Черниш отримав нову посаду – генерального судді Війська Запорізького, але, користуючись родинними стосунками з гетьманом Іваном Скоропадським, він не поспішав звільнити посаду. Черниш розпочав проти Милорадовича справжню канцелярську війну. Він відстоював своє право на володіння різними маєтками на землях Гадяцького полку¹⁷. Ситуація ускладнювалася тим, що з 12 сотень Гадяцького полку 10 належали безпосередньо "гетьманській булаві", і права розпоряджатися ними та їхнім майном, яка було у Черниша по лінії родинних стосунків з гетьманом, Милорадович не мав. Він висловив згоду задовольнитися двома вільними сотнями, Комишанською та Рашевською, які повинні були бути в його повному розпорядженні. Черниш, маючи підтримку гетьмана, не погоджувався на такі умови. Він прагнув залишити за собою ще Комишанську сотню Гадяцького полку¹⁸. У суперечку між Чернишом та Милорадовичем втрутився Іван Скоропадський, підтримавши, зрозуміло, першого. Восени 1715 р. з'явився гетьманський універсал – "зрадник: вже він, Милорадович, зрадив одному, і Государю зрадить; може, він за море відправити... чи за кордон вивести та за-напастити"¹⁹. Універсал Скоропадського безумовно мав на меті повну дискредитацію М.Милорадовича. Неприйняття козацькою старшиною вихідців із Сербії, зумовлювалося головним чином її прагненням зберегти власні маєтності та привілеї. Зрозуміло, що в цьому аспекті Милорадович дійсно був небезпечним для Че-

рниша та його оточення. Становище, у якому опинився Милорадович було жалюгідним. Стольник Федір Протасьєв у листі до графа Головкина від 24 грудня 1716 р. зазначав, що Милорадович "Крім козаків, нікого ні за яку провину карати, чи кудись послати, ніякого робітника до справи залучити; якщо щось йому потрібно, всі працюють у нього за наймом; також від сотників він полку свого поваги не має"²⁰. Суперечка між Милорадовичем та генеральним суддею Чернишом тривала до 1718 р. Під тиском столичних урядовців Черниш був змушений відмовитися від звання полковника Гадяцького полку, і займати лише посаду генерального судді²¹. У 1723 р. Милорадович був відправлений до в'язниці за співчування і зв'язки з гетьманом Полуботком. За деякими відомостями, Милорадович разом з 5 тис. козаками потрапив до Ладоги, куди їх вислали рити канали. Його маєтності були конфісковані. У 1725 р. після коронування Катерини I, Милорадович разом з козаками був звільнений і відновлений у своїх правах.

Після смерті М.Милорадовича у 1726 р. полковником у Гадяцький полк було призначено його брата Гаврила, але за наказом Петра II та колегії іноземних справ гетьману Данилу Апостолу від 29 липня 1729 р. Гаврило Милорадович був знятий з посади за зловживання²².

Таким чином, становище, у якому опинилися перші сербські вихідці, було досить складним. Крім родини Милорадовичів, про яку зберіглося чимало відомостей, особливо про нащадків Михайла Милорадовича²³, про інших сербів, які приїхали в Україну в першій чверті XVIII ст. немає майже жодних документів. Серед архівних документів того періоду є відомості про сербських графів Владиславичів, які мали маєтності в селі Мартинівка Івангородської сотні Ніжинського полку²⁴. Також окремі документи свідчать, що старшинська родина Требинських теж мала сербське походження, ймовірно вони переселилися в Україну в 20–30-х рр. XVIII ст.²⁵

Подальша доля сербів в Україні пов'язана безпосередньо зі створенням російським царизмом гусарських полків. Уряд Петра I розглядав вихідців з південнослов'янських земель найкращими кандидатурами для служби в гусарському війську. Це було пов'язано з тим, що з австрійських-сербів, які заселяли порубіжні з турецькими володіннями на Балканах райони, басейни Дуная, Сави, Драви, Тиси та Муреша. Там виникла сербська ландміліція, організована в гусарські та пандурські (легка нерегулярна піхота) полки²⁶.

Відповідно до указу Петра I від 1723 р. передбачалося зібрати "гусар кінних... та організувати їх полками, до цих полків призначити полковників та ротмістрів із сербів та волохів з тих, які зараз у службі перебувають, а також до того додатково виписати добрих"²⁷. Планувалося організувати чотири полки по 1,5 тис. чол., приймаючи вихідців з-за кордону. Ймовірно, на основі згаданої Сербської хоругви, яка приймала участь у Прутському поході під командуванням серба Івана Албанеза, почалося створення Сербського гусарського полку. 13 грудня 1723 р. І.Албанез отримав від Петра I указ про формування на території України гусарського полку із сербів²⁸.

У царському указі чітко визначалися умови служби: для усіх, хто вступатиме на службу в полки, буде видаватися жалування, а також порції і рації відповідно до тих розмірів, які одержували на службі в Австрії. Гарантувалися привілеї та передбачалося надання земель для тих, хто прибуде із сім'ями. Офіцери, які приведуть на службу в Росію цілий полк, отримували звання полковника. Фінансовий бік організації та забезпечення гусарських полків покладалися на Мало-

російську колегію. У свою чергу гусарські полки перебували у віданні Воєнної колегії²⁹. Усе ж бажаючих служити в гусарських полках серед вихідців із сербських земель виявилось небагато, тому вирішено було сформувати один гусарський полк.

Полк під командуванням Албанеза почав формуватися в 1724 р. Передбачалося розмістити його на Україні недалеко від великоросійської території³⁰. На службу в Сербський гусарський полк прибули до Києва у 1724 р. майор Іван Албанез, разом з ним ще два капітани, два вахмістри і чотирнадцять рядових гусар-сербів. Усі були вихідцями з Австрійської імперії, де служили в кінних гусарських полках. Матеріальне становище прибульців було вкрай скрутним. Київський губернатор І.П.Тру-бецької доносив, що деякі рядові серби не мали навіть коней³¹. Звичайно, що така кількість сербів була недостатньою для організації гусарського полку, тому Албанез був змушений повернутися в Австрію для вербування сербського контингенту³².

До 1727 р. так і не вдалося сформувати Сербський гусарський полк. Лише у 1727 р. було затверджено штат полку. Він мав складатися з полковника, підполковника, майора. У полку було десять капітанів, поручиків і прапорщиків. Крім того, у полку передбачалося 20 вахмістрів, 40 капралів і 1500 рядових³³. Сербський гусарський полк протягом свого існування не мав складу, встановленого штатом. У 1726 р. полк складався із чотирьох рот кількістю 315 чол.: чотири капітани, три прапорщики, п'ять вахмістрів, три квартирмейстери, два ротних писарі і 280 рядових³⁴. У 1728 р. в полку було 353 чол.³⁵, а 1729 р. – 474 чол.³⁶. У січні 1738 р. в Сербському гусарському полку було вісім рот, а в них – 621 чол.³⁷, у 1741 р. – 965 чол.³⁸.

Найбільша проблема, з якою зіштовхнулося російське військово командування під час формування Сербського гусарського полку, полягала у недостатній кількості сербських вихідців. Саме тому у 1728 р. було вирішено "Сербський полк утримувати у кількості 600 чол., і для доповнення до сербів зі Слобідських полків молодих козаків набирати": у 1729 р. Сербський полк був поселений між Тором та Українською лінією³⁹.

Однак сербів для утримання гусарського полку не вистачало. У 1733 р. кількість гусар-сербів знизилася до 197 чол., із них 197 були рядовими, тому знову було прийнято рішення про набір до полку вихідців із сербських земель, а у випадку недостатньої кількості сербів дозволялося "...набирати з малоросійських козаків, котрі в службу самі побажають". У липні 1738 р. капітан полку Іван Божич був посланий в Австрію для вербування "тамтешніх людей". Внаслідок поїздки він завербував і привів на Україну 96 чол.⁴⁰. У жовтні цього ж року із "Цесарської служби" прибув капітан Дмитрашко Антонович і привів із собою 14 рядових, але повідомив, що польські власті затримали ще 16 чоловік, які йшли на службу⁴¹. Командир полку майор І.Стоянов доповідав, що він сподівається при допомозі "нарочних повірених", посланих у "Сербські країни", "...через півроку декілька сотень добрих гусарів зібрати". Однак для більш успішного комплектування полку Стоянов рекомендував "хоча б до двохсот чоловік із місцевих малоросів до тієї служби з козаків набирати". Він також запропонував приймати на службу не лише сербських офіцерів, а також угорців, трансильванців, волохів; у 1737 р. було дозволено приймати в гусарські полки "волохів добрих, скільки можливо"⁴².

Важливо також з'ясувати, за рахунок яких соціальних груп комплектувався полк. Положення указу від 1723 р. про такий самий розмір жалування для гусар у Росії, як і в Австрії, дає підстави стверджувати, що до

полку приймали людей, знаючих військову справу. Це правило розповсюджувалося лише на офіцерський корпус. Архівні дані свідчать, що серед рядових гусар були вихідці із третього стану, які шукали визволення від турецького та австрійського панування. У полку служили представники різних груп міського населення⁴³. Офіцерський склад комплектувався із привілейованих верств населення, головним чином з офіцерів гусарських полків Австрії, а також офіцерів-слов'ян, які раніше служили у Венеціанській республіці. Так, у полку служили три брати – Іван, Семен й Антон Стратиновичі, які йменували себе князями⁴⁴.

Відносини між сербами-гусарами та українським населенням були пов'язані головним чином зі спільними військовими компаніями. Так, Сербський гусарський полк у складі російської армії разом з українськими козаками брав участь у Низовому поході та експедиції у Гілян 1730 р.⁴⁵, Кримському поході 1736 р.⁴⁶, у боях під Перекопом і Бахчисараєм⁴⁷, Хотинському поході 1739 р.⁴⁸. Особливо невдалою для Сербського гусарського полку була Перська кампанія 1730 р. Під час цього походу 179 чол. втекло, залишилося 280 чол. Доля майора Албане-за також залишається невідомою⁴⁹.

Дослідник історії сербських поселень Н.Попов дає наступну оцінку організації сербського гусарського полку в Україні: "У Росії з давнього часу стояли старі гусарські полки й утримувалися при армії польовими з назвами: сербський, угорський, молдавський та грузинський, і хоча в кожному з них було по декілька чоловік з тієї нації, від імені якої вони називалися, але більшість рядових складалася з людей різного племені. Так як ці полки від самого початку утримувалися на особливому і дивному штаті, то більше нагадували нерегулярне військо. У них все було власне: кінь, карабін, пістолети, шабля, мундир та кінський прибор; усе це вони купували та доставали самі... За це все вони отримували крім жалування ще раціонні та порціонні гроші, які казна не витрачала на жодний полк. Однак, незважаючи на такі витрати, ці гусарські полки ніколи не були укомплектовані, й уряд уже давно зазнавав збитків від них"⁵⁰.

Сербсько-українські відносини на початку XVIII ст. зумовлювалися критичним станом, у якому опинилися серби під владою Туреччини й Австрії.

Переселення сербів в Україну відповідало зовнішньополітичним інтересам російського самодержавства, саме тому перші сербські вихідці займалися переважно військовими та адміністративними справами. Військова

діяльність сербських вихідців в Україні сприяла становленню різноманітних форм взаємодії між двома народами. Перспективним напрямком дослідження є вивчення господарської та культурної діяльності сербів в Україні у XVIII ст.

¹ Динко Давидов. О Украинско српским уметничким везама у XVIII веку // Зборник Матице српске за ликовне уметности. – Нови Сад. – 4. – С. 211–235. ² Бажова А. Из Югославянских земель – в Россию // Вопросы истории. – 1977. – № 2. – С. 124–137; Павлюченко В. Сербські військово-землеробські поселення на Україні у XVIII ст. // УДЖ. – 1981. – № 2. – С. 102; Посунько О. Історія Нової Сербії та Слов'яносербії. – Запоріжжя, 1998; Попов Н. Военные поселения сербов // Вестник Европы. – 1870. – Июнь. – Т. III. – С. 588. ³ История Югославии : В 2-х т. – М., 1963. – Т. 1. – С. 116. ⁴ Там само. – С. 118. ⁵ История Югославии... – Т. 1. – С. 208–211. ⁶ Попов Н. Военные поселения сербов в Австрии и России // Вестник Европы. – 1870. – июнь. – С. 588. ⁷ История Югославии... – С. 212. ⁸ Попов Н. Знач. праця. – С. 589. ⁹ История Югославии... – С. 263. ¹⁰ Павлюченко В. Знач. праця. – С. 102. ¹¹ Попов Н. Знач. праця. – С. 595. ¹² Примечание Александра Пищевича на Новороссийский край // Киевская старина. – 1884. – Т. 8. – С. 113. ¹³ Бодянский О. Предисловие. – Дело Гадыцкого полковника, Михайла Милорадовича с Генеральным судьёю Чернышем, 1716 года // Чтения Московского Императорского общества истории и древностей российских. – 1870. – № 3. – С. 26. ¹⁴ Ровинский П. Россия и славяне Балканского полуострова. – Древняя и новая Россия. – 1878. – Т. 1. – № 2. – С. 155. ¹⁵ Белов Е. Результаты войн России с Турцией. XVIII век. Статья вторая. – Древняя и новая Россия. – 1877. – № 7. – С. 187. ¹⁶ Центральный державный историчний архів України в м. Києві. – Ф. 51, оп. 3, спр. 6477, арк. 1–6. ¹⁷ Там само. – Од. зб. 115, арк. 1–8. ¹⁸ Там само. – Арк. 34. ¹⁹ Бодянский О. Предисловие. – Дело Гадыцкого полковника, Михайла Милорадовича... – С. 33. ²⁰ Там само. – С. 38. ²¹ Там само. – С. 39. ²² ЦДІАУ. – Ф. 51, оп. 3, спр. 2505, арк. 1–4. ²³ Биографические очерки замечательных Милорадовичей Григория Милорадовича. – Чернигов, 1857. ²⁴ ЦДІАУ. – Ф. 51, оп. 3, спр. 3200, арк. 1–2. ²⁵ Там само. – Оп. 1, од. зб. 9416, арк. 2 зв. ²⁶ Попов Н. Военные поселения сербов в Австрии и России // Вестник Европы. – 1870. – Т. 3. – Кн. 6. – С. 590. ²⁷ Полное собрание законов Российской империи. – М., 1830. – Т. 7. – № 4138. – С. 155. ²⁸ ЦДІАУ. – Ф. 59, спр. 89, арк. 1–2. ²⁹ Там само. – Спр. 76, арк. 11. ³⁰ Там само. – Арк. 3–4. ³¹ Там само. – Спр. 76, арк. 7–8. ³² Там само. – Арк. 9. ³³ Там само. – Арк. 31. ³⁴ Там само. – Спр. 89, арк. 19. ³⁵ Там само. – Спр. 175, арк. 8. ³⁶ Там само. – Ф. 51, оп. 3, спр. 2902, арк. 50. ³⁷ Там само. – Спр. 6103, арк. 51–66. ³⁸ Там само. – Ф. 59, спр. 781, арк. 40. ³⁹ Полное собрание законов Российской империи... – Т. 9. – № 6473. – С. 278. ⁴⁰ ЦДІАУ. – Ф. 51, оп. 3, спр. 6520, арк. 2. ⁴¹ Там само. – Ф. 59, спр. 645, арк. 1–2. ⁴² Иванов П.А. Обозрение состава и устройства регулярной русской кавалерии от Петра Великого до наших дней. – СПб., 1884. – С. 60. ⁴³ ЦДІАУ. – Ф. 51, оп. 3, спр. 7215, арк. 2. ⁴⁴ Там само. – Ф. 59, спр. 3684, арк. 2. ⁴⁵ Шевченко Ф.П. Формування Сербського, Угорського та Молдавського гусарських полків на Україні в XVIII ст. // Історико-географічне вивчення природних та соціально-економічних процесів на Україні. – К., 1988. – С. 69. ⁴⁶ ЦДІАУ. – Ф. 51, оп. 3, спр. 6348, арк. 2. ⁴⁷ Там само. – Спр. 8067, арк. 13. ⁴⁸ Масловский Д.Ф. Русская армия в Семилетнюю войну : В 3-х т. – СПб., 1886. – Т. 1. – С. 189. ⁴⁹ ПСЗ. – Т. VII. – № 6062. – С. 822. ⁵⁰ Попов Н. Знач. праця. – С. 604–605.

Надійшла до редколегії 12.05.2003

В.Ф.Колесник, д-р іст. наук

НОВА ЕКОНОМІЧНА ПОЛІТИКА В УКРАЇНСЬКІЙ СРР: ІСТОРІОГРАФІЯ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ 1980-Х – ПОЧАТКУ 1990-Х РОКІВ

Вивітлено історіографію нової економічної політики в Українській СРР другої половини 1980-х – початку 1990-х рр.

The article is studied the historiography of the new economic policy in the Ukrainian SRR of the 2nd half of 1980s – the beginning of 1990s.

Перебудова радянського суспільства другої половини 1980-х – початку 1990-х рр. здійснила певний позитивний вплив на стан історичної науки. Саме в зазначений час був розширений доступ істориків до багатьох архівних фондів, відкрилися спецховища бібліотек, що дозволило ввести до наукового обігу немало раніше невідомих фактів, пошквалася публікація архівних джерел у політичній та науковій періодиці, стали виходити праці діячів Комуністичної партії й Радянського уряду, які до цього часу були заборонені чи невинновдані забути. Розпочалося перевидання робіт відомих економістів 1920-х рр., представників т. зв. "старої шко-

ли": О.В.Чаянова, М.П.Макарова, О.М.Челінцева та ін. У другій половині 1980-х рр. намітився новий підхід до аналізу документів керівних органів КПРС, радянської держави. Дослідники Радянського Союзу, України почали брати під сумнів "правдиве" відображення ними реалій минулого¹, обґрунтовували нові погляди на роль діячів партії і держави у розробленні та проведенні політики в 1920–1930-і рр., у формуванні суспільно-політичної атмосфери того часу.

В умовах демократизації і гласності радянські історики гостро поставили питання щодо переосмислення минулого. Якраз у той час стали інтенсивно заповнюва-

тися "білі плями" історії. Перебудова принесла багато нових цікавих ідей, стимулювала науковий пошук, зумовила появу неординарних наукових розвідок. Стан радянської історичної науки в роки перебудови характеризується низкою особливостей, які прямо позначилися на дослідженні конкретних проблем, включаючи і нову економічну політику. Характерною рисою тогочасної історіографії стало широке використання історико-публіцистичних форм висвітлення історичного минулого. Публіцистика проявляла високу активність у зверненні до історичних сюжетів 1920–1930-х рр., оперативність у постановці актуальних проблем, випереджала історичну науку в реагуванні на суспільні запити. Це пояснювалося існуючим на перших порах серед учених-істориків побоюванням, що суспільна поляризація, немінуча при зверненні до "білих плям" радянської історії, буде заважати процесу перебудови. Дали про себе знати як прояви консерватизму, так і неповороткість "апарату" історичної науки. Необхідно враховувати і те, що вивчення і науковий аналіз нових документів та матеріалів вимагали певного часу. Публіцистичне висвітлення історії 1920-х рр., незважаючи на всю специфіку, відіграло важливу роль у визначенні кола питань, які потребували першочергового наукового дослідження, сприяло підвищенню світоглядної ролі історичної свідомості. Разом з тим історична публіцистика тонула у широкому морі популярних не професійних статей, у багатьох із яких переважали емоційний негативізм, категоричність, а заповнення "білих плям" історії супроводжувалося значними елементами кон'юнктури. В умовах певного методологічного вакууму публіцистична переробка інформації, що закладалася у масову свідомість, значною мірою була перенесена в сферу професійного знання. Якраз під впливом буденного сприйняття історичного процесу оновлення історичної науки в роки перебудови часто спрощувалося до "переоцінки", а та, у свою чергу, зводилася до заміни позитивних моментів на негативні і навпаки.

Пошук історичної істини в другій половині 1980-х – на початку 1990-х рр. став, по суті, формою політичної боротьби. Історія стала важливою складовою політики перебудови, процесу формування в радянських людей т. зв. нового політичного мислення. Отже, історична наука продовжувала виступати жертвою політичної кон'юнктури, була залежною від тенденцій і напрямів політичного процесу. Знання про минуле використовувалися як знаряддя боротьби за прогрес суспільства, утвердження демократії, піднесення історичної самосвідомості народу. У зв'язку з цим історія радянського суспільства 1920–1930-х рр. ставала лише приводом для розгляду сучасних реалій. Активне звернення до вивчення нової економічної політики відбувалося переважно на потребу дня. Історики, які стояли на позиціях оновлення і демократизації радянського суспільства, прагнули відшукати оптимальні моделі його перебудови через використання досвіду економічних перетворень 1920-х рр. При цьому нові результати історичного аналізу адаптувалися до концепції про прогресивний рух радянського суспільства, незважаючи на злочини сталінської епохи. Дослідження, які з'явилися у другій половині 1980-х рр. і аж до 1992 р., хоча і викривали негативні явища сталінізму, але розглядали їх через призму соціалістичних деформацій і перероджень. Це свідчило, що дослідників, як і політичне керівництво СРСР, більше не влаштовували ті уявлення про соціалізм, які склалися в 1930-і рр. і дійшли до 1980-х рр. Розпочався процес відторгнення та відчуження т. зв. сталінської моделі соціалізму. У другій половині 1980-х – на початку 1990-х рр. українські історики С.С.Діброва, В.М.Даниленко, Г.В.Касьянов, С.В.Кульчицький, Ю.І.Шаповал та інші підготували низку праць,

присвячених сталінізму в Україні, його суті та проявам в економічній, політичній, культурній сферах². Засуджуючи сталінізм, автори разом з тим не ставили під сумнів наукову основу ленінської теорії соціалізму, а лише вказували, що Сталін відійшов від неї, створив "державний", "казармений", "феодальний" чи ще якийсь інший соціалізм. Сталінська практика називалася антиленінською й антисоціалістичною. Отже, радянські дослідники часів горбачовської перебудови в термінів сталінізм об'єднали все те із минулого 1920-х – початку 1950-х рр., що здавалося несприйнятливим і від чого необхідно було відмовитися в процесі самої перебудови радянського суспільства. Іншими словами, процес розчищення дослідницького простору від старих догм і стереотипів мав у роки перебудови обмежений характер. Наукові новачки радянських істориків так і не вийшли за межі панівної тоді методології та активно відновлюваної спочатку партійним керівництвом, а потім і суспільствознавцями концепції гуманного демократичного соціалізму з людським обличчям. Оновлення історії знову відбувалося в межах оновлюваної ленінської концепції соціалізму. З'явилася ціла низка праць, зокрема В.П.Наумова, Л.Л.Курина, Є.Г.Плімака та інших, у яких автори запропонували нове бачення "ленінської концепції соціалізму"³.

Отже, перебудова в історичній науці, при всій своїй зовнішній новизні та ефектності, мала в цілому скромні результати. Як справедливо зазначав Марк фон Хаген, вся ця інтелектуальна активність не піднімалася до рівня дійсно нової історіографії, а тому радянські історики не написали в той час нічого такого, що не було відоме на Заході. Головні зміни відбулися у "риториці і підходах", у тому, як радянські вчені стали говорити про минуле³.

Особливості радянської історичної науки часів перебудови відповідним чином позначилися і на дослідженні історії непу в Україні. Друга половина й особливо кінець 1980-х – початок 1990-х рр. позначилися своєрідним бумом у неспівській тематиці. Вихід великої кількості праць зумовлювався переорієнтацією радянського господарства на впровадження ринкових відносин. Це і викликало прагнення вчених ґрунтовніше дослідити неп як своєрідний досвід функціонування ринкових механізмів в економіці СРСР, у т. ч. й України. Однією із основних рис наукових праць і публіцистики часів перебудови стало проведення аналогії між тогочасною політикою "радикальної" економічної реформи і досвідом господарсько-економічного будівництва початку 1920-х рр.⁵ Подібна позиція була властива і для іноземних авторів, які наголошували на врахуванні історичних уроків непу, необхідності кардинальних заходів з метою фундаментальної трансформації радянської економічної системи⁶. Активний розгляд минулого через призму сучасного породжував цілу низку ілюзій. Протиставляючи, наприклад, неп сталінській системі, внаслідок сучасного заполітизованого бачення проблеми, дослідники ідеалізували його, не завжди розкривали внутрішні протиріччя. Зміна поглядів радянських істориків часів перебудови на історію непу була пов'язана не так з відкриттям нової інформації, як з новими асоціаціями, які породжувала сучасність. Реальність минулого, таким чином, звужувалася до меж, визначених сьогодишнім днем, а самоцінність історичних процесів розчинялася в політичній заданості історичних описів. По суті, формувалася нова історична концептуалістика.

Так як ідейно-теоретичну основу перебудови становили відновлювані ленінські ідеї соціалізму, то звернення до історії непу супроводжувалося переглядом ленінської концепції непу. Радянські дослідники⁷, у т. ч. й українські⁸, спробували ще раз простежити зміст і

динаміку ленінських поглядів на неп. Деякі автори навіть наголошували на суперечливості і незавершеності "ленінської концепції" непу, підкреслювали, що В.І.Ленін у міру переосмислення свого трактування цього економічного курсу міг піти на радикальне оновлення доктрини соціалізму, а не обмежитися лише її модернізацією⁹. Разом з тим, для переважної частини публікацій залишалося характерним схилення перед "геніальністю" вождя більшовиків. Головне у новому прочитанні ленінської концепції непу полягало в її антисталінському трактуванні, яке було вироблено західними дослідниками за останні 20 років¹⁰. У зв'язку з цим і була здійснена спроба подолати традиційний методологічний підхід, згідно з яким "воєнний комунізм", неп, створена наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр. сталінським керівництвом система господарювання, однозначно розглядалися як закономірно-послідовні етапи економічної політики. Набрала широкого розповсюдження теза про те, що вони були різними моделями будівництва соціалістичного суспільства¹¹.

Крім "відновлення" ленінських ідей, у роки перебудов було подолано ідею "злого наміру" опозиціонерів, розпочався аналіз поглядів на неп деяких інших лідерів більшовизму, зокрема М.І.Бухаріна, Л.Д.Троцького, а в Україні Х.Г.Раковського, Е.І.Квірінга та ін.¹². Їхню політико-ідеологічну спадщину науковці, які засуджували сталінізм, коментували, як правило, з антисталінських позицій.

У роки перебудови активно досліджувалися різноманітні боки невірської моделі господарювання. Мається на увазі, передусім, становлення основних форм організації господарської діяльності, як от: кооперація, оренда, поява оптових бірж і ярмарків тощо¹³. Активне звернення до економічних аспектів непу, зокрема до стану ринкових відносин в Україні, стало характерною особливістю часів перебудови. Українські дослідники Ю.З.Коваленко, А.Прокоф'єв, Є.Колесникова, Т.М.Дерев'янкін, Р.Д.Толстов, А.А.Диланян¹⁴ та інші, розкриваючи позитивний досвід ринкових відносин у 1920-і рр., прагнули з'ясувати нереалізовані потенційні можливості, обґрунтовували думку, що при умові продовження нового економічного курсу країна могла б досягти значно вищих показників, а саме: невірська система стала б реальною альтернативою адміністративно-командній системі. Зазначені праці деякою мірою ідеалізували 1920-і рр., містили стереотипні положення про реформаторські потенції більшовизму в той час.

У роки перебудови посилилася увага до таких аспектів невірської тематики як роль держави в регулюванні соціально-економічних відносин та формування у 1920-і рр. системи управління держпромисловістю. В.В.Калініченко розглянув, залучаючи значний статистичний та фактичний матеріал, становище селянського господарства в роки непу. А С.Р.Лях звернувся до використання в умовах непу найманої праці в сільському господарстві України¹⁵.

Позитивним моментом наукових праць кінця 1980-х – початку 1990-х рр. стало звернення до історії приватного сектора в економіці, переорієнтація підходів до висвітлення економічної ролі невірської буржуазії. В.В.Лантух, Л.Й.Бородін, М.О.Свіщев та інші опублікували роботи, у яких прагнули показати роль і місце приватного сектора, з'ясувати особливості його функціонування¹⁶. Авторі викладали історію приватного сектора без навішування ярликів, унікалі виставили для попередніх досліджень спроб обґрунтувати деструктивну роль невірців в економіці. З другої половини 1980-х рр. інтерес до вивчення невірства зріс і серед західних дослідників. У цьому плані вигідно відрізняється написана на широкій джерельній базі монографія канадського історика Б.Кравченка, який в одному із розділів ґрунтовно розглянув соціальні зміни в Україні у роки непу¹⁷. Польський історик К.Сікорський теж присвятив невірцям окремий розділ

своїєї книги, аналізу їхньої ролі в економічному і політичному житті країни. Тут домінує погляд на невірство як на новий клас суспільства, радянську буржуазію¹⁸.

Засудження у перебудовний період т. зв. сталінської моделі соціалізму супроводжувалося активним обговоренням на сторінках публікацій хронологічних меж непу. Так, М.П.Кім висловив думку, що неп хронологічно обмежується 1921–1927 рр.¹⁹. Головним аргументом для обґрунтування такої верхньої межі непу стали надзвичайні заходи 1928–1929 рр., що ніяк не вписувалися в систему нової економічної політики. Частина дослідників, у т. ч. й українських, вважала, що неп повністю був ліквідований на рубежі 1920–1930-х рр.²⁰, хоча окремі науковці почали висловлювати думку, що перші кроки від непу зроблено ще в 1923 р.²¹. Визначення нових хронологічних меж непу супроводжувалося активним пошуком причин, які призвели до ліквідації цієї політики наприкінці 1920-х рр. Їхній діапазон досить широкий. Більшість дослідників "перебудовної" доби побачила головну причину "згорання" нової економічної політики в її внутрішніх суперечностях і непослідовності, які обумовлювали серію криз невірської економіки, в обмеженості розвитку ринкових механізмів непу, у конфлікті між великою промисловістю і дрібним селянським господарством, у диспропорціях розвитку цих основних секторів економіки, для подолання яких доводилося все частіше вдаватися до адміністративних методів²². Водночас автори публікацій зазначали, що, крім суто економічних факторів, на подальшу долю непу вплинули апаратна боротьба та інтриги у правлячій партії, а також наявність значних соціальних груп, не зацікавлених у його продовженні²³. Суттєвою причиною того, що неп не розвинувся далі, радянські вчені вважали відсутність реформ у політичній сфері²⁴. Стверджувалося і те, що нова економічна політика була насильно перервана, тобто провідну роль у її ліквідації відіграв, насамперед, суб'єктивний фактор. Нарешті, висловлювалися думки, що принципова обмеженість непу, його згорання наперед визначалися доктринальною заданістю²⁵.

В умовах, коли комуністична партія ще мала монополію становище в суспільстві, С.В.Кульчицький заявив про те, що існуючі в літературі свідчення про запрограмованість "великого перелому" хлібозаготівельною кризою 1927–1928 рр. не відповідають дійсності. Криза стала лише поштовхом до того, щоб реалізувати в економічній політиці давно задумані надзвичайні заходи. Вони мали, як зазначав С.В.Кульчицький, кінцеву мету: відсікти від ринку мільйони дрібних селянських господарств, об'єднати їх у контрольовані державою колгоспи, організувати виробничу змичку міста й села на позаринковій основі, створити цілісну командну економіку²⁶.

Таким чином, аналіз літератури часів перебудови свідчить, що у вивченні історії непу в Україні були зроблені деякі кроки вперед. Визнавалися відмінності між сталінською практикою реалізації цієї політики і ленінськими підходами до неї, з'ясувалися внутрішні суперечності непу, основні форми господарської діяльності в 1920-і рр., роль і місце в цьому процесі держави, межі запровадження невірських принципів, співвідношення адміністративних й економічних методів та їхня еволюція в ході господарської практики, уточнювалися хронологічні межі нової економічної політики, причини її згорання тощо. Усе ж радянські дослідники переорієнтували невірське минуле лише з позицій несприйняття адміністративно-командної системи і надзвичайшини, залишаючись одночасно в полоні хоча і модернізованої, але соціалістичної ідеології.

¹ Антоненко В.П. Документи КПСС как исторические источники // Вопросы истории КПСС. – 1988. – № 2. – С. 152–158; Поляков Ю.А. Исторический

процесс многомерен // Вопросы истории КПСС. – 1988. – № 9. – С. 24; *Ковальченко И.* Исследование истины само должно быть истино. Заметки о поисках исторической правды // Коммунист. – 1989. – № 2. – С. 89; *Маслов Н.Н.* Историко-партийная наука: Современные проблемы решения. – М., 1989. – С. 64; *Колесник В.Ф.* Рабочий класс Украины в конце 20-х – 30-е годы: Историография: дис... докт. ист. наук. – К., 1991. – С. 134–135. ² Про минуле – заради майбутнього. – К., 1989; *Шаповал Ю.І.* Сталін, сталінізм і Україна // Маршрутами історії. – К., 1990. – С. 288–317; *Даниленко В.М., Касьянов Г.В., Кульчицький С.В.* Сталінізм на Україні: 20–30-ті роки. – К., 1991 та ін. ³ *Наумов В.Л., Курин Л.Л.* Завещание Ленина // Историки спорят 13 бесед. – М., 1988. – С. 84–121; *Плимак Е.Г.* Политическое завещание В.И.Ленина: Истоки, сущность, выполнение. – М., 1989; Ленинская концепция социализма. – М., 1990 та ін. ⁴ *Хаген Марк фон.* Проблемы сталинизму і переосмислення радянського минулого // УДЖ. – 1994. – № 1. – С. 88–100. ⁵ *Николюк В.* Повторение пройденного: нэп во втором прочтении (Из истории Украины) // Донбасс. – 1992. – № 2. – С. 133–145; *Кульчицький С.В.* Нова економічна політика: уроки для сьогоднішнього // Маршрутами історії. – К., 1990. – С. 135–173; *Кульчицький С.В.* Дальній приїзд непу // Комуніст України. – 1988. – № 11. – С. 46–54 та ін. ⁶ *Дэвис Р. У.* Нэп и современность // Коммунист. – 1990. – № 8. – С. 76–79; *Ноув А.О.* О судьбах нэпа // Вопросы истории. – 1989. – № 8. – С. 172–176 та ін. ⁷ *Косолапов Р. В.И.* Ленин. 1922 год: политико-экономические идеи // Экономические науки. – 1988. – № 11. – С. 78–88; *Мелентьев А.* Тезис о "двух Лениных": В чем смысл? (Об эволюции взглядов В.И.Ленина при переходе к нэпу) // Экономические науки. – 1989. – № 1. – С. 58–77; *Шацких Ю.В.* Аграрные аспекты новой экономической политики в произведениях В.И.Ленина // Вест. Ленинград. ун-та. – 1989. – Серия 6. – Вып. 1. – С. 84–86; *Сироткин В.* Уроки нэпа (Размышления о ленинской концепции движения к социализму) // Вехи отечественной истории. Очерки и публицистика. – М., 1991. – С. 162–182 та ін. ⁸ *Кульчицький С.В.* Ленінська нова економічна політика та її здійснення в УРСР // УДЖ. – 1989. – № 8. – С. 88–93; *Кульчицький С.В.* Нэп: взгляд сквозь время: Судьба об экономической основе ленинской модели социализма // Под знаменем ленинизма. – 1989. – № 16. – С. 47–57; № 17. – С. 49–58; № 18. – С. 54–62; *Бакуменко О.* Розробка концепції непу в працях В.І.Лешна // Економіка Радянської України. – 1990. – № 4. – С. 14–22; *Калітко С.А., Колесник В.Ф., Васильев В.Ю.* Уроки непу // Наукові праці з питань політичної історії. – К., 1991. – Вып. 170. – С. 3–13 та ін. ⁹ *Горинов М.М., Цакунов С.В.* Ленинская концепция нэпа: становление и развитие // Вопросы истории. – 1990. – № 4. – С. 20–39. ¹⁰ *Карр Э.* История Советской России. – Кн. 1. – Т. I, 2. Большевицкая революция. 1917–1923. – М., 1990. ¹¹ *Вакунов С.И.* Нэп и поиск путей строительства социализма в одной стране // Вопросы истории КПСС. – 1990. – № 2. – С. 152–157. ¹² *Бордюгов Г., Козлов В.* Поворот 1929 года и альтернатива Бухарина // Вопросы истории КПСС. – 1988. – № 8. – С. 15–33; *Н.И.Бухарин:* исследование научного наследия (политико-экономический аспект): Сб. ст. – М., 1988; *Козн С.* Нэпловская альтернатива // Наука и жизнь. – 1988. – № 10. – С. 60–62; *Кульчицький С.В.* Х.Г.Раковский на чолі Раднаркму УРСР у перші роки непу (1921–1923 рр.) // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Республік, міжвідомч. зб. наук. праць. – К., 1991. – Вып. 1. – С. 23–30; *Роговин В.Л., Д.Троїцький О.* нэп // Экономические науки. – 1990. – № 1. – С.94–114; *Сергейенко А.Е.* І.Квірінг про сутність нової економічної політики // Економіка Радянської України. – 1988. – № 10. – С. 94–96. ¹³ *Лантух В.В.* Использование ярмарок для налаживания товарооборота Украины в первые годы нэпа // Вест. Харьк. ун-та. – 1988. – № 296. – С. 34–40; *Кульчицький С.В.* Развитие кооперативной торговли на Украине в первые годы нэпа // Вест. Харьк. ун-та. – 1988. – № 316. – С. 9–13; *Низова Л.В.* Развитие промысловой кооперации

на Украине в 20-е годы: Автореф. дисс... канд. ист. наук (07.00.02). – К., 1988; *Онилко Т.В.* Деятельность Компартии Украины по развитию и укреплению потребительской кооперации. 1921–1925 гг.: Автореф. дисс... канд. ист. наук (07.00.01). – К., 1989; *Морозов А.Г.* Діяльність спеціалізованої сільськогосподарської кооперації на Україні (1923–1928 рр.) // УДЖ. – 1989. – № 8. – С. 76–87; *Морозов А.Г.* Ленинские идеи кооперации и современность. – К., 1989. ¹⁴ *Коваленко Ю.* 3 історії соціалістичних ринкових відносин в аграрній сфері України // Економіка Радянської України. – 1990. – № 10. – С. 52–56; *Прокоф'єв А., Колесникова Е.* 3 рейок "воєнного комунізму": Про формування ринкових відносин у період непу // Під прапором лєнінізму. – 1990. – № 18. – С. 69–74; *Деревянкин Т.М., Толстов Р.Д.* Нэп и рыночные отношения (на мат. Украины). – К., 1991; *Диланян А.А.* Регулирование внутреннего рынка. 1921–1923 гг.: (историко-экономический аспект). – К., 1991; *Диланян А.А.* Перехід до ринкових відносин (із досвіду 20-х років) // Трибуна. – 1992. – № 5. – С. 36–37. ¹⁵ *Кульчицький С.В.* Ленінський підхід до методів управління соціалістичною промисловістю // УДЖ. – 1988. – № 8. – С. 73–76; *Тичина А.К.* До становлення соціально-політичного механізму управління виробництвом (1920–1925 рр.) // УДЖ. – 1989. – № 7; *Гальперін І.Н.* Використання економічних методів в управлінні промисловістю УРСР на початку 20-х років // Історія народного господарства та економічної думки в Українській РСР. – К., 1990. – Вып. 24. – С. 34–39; *Бут А.Н.* Организация управления промышленностью Украины в 1921–1941 гг.: Автореф. дисс... д-ра ист. наук. – К., 1991; *Ганжа О.І.* Державне регулювання соціально-економічних відносин на селі в умовах непу // УДЖ. – 1990. – № 10. – С. 103–110; *Калініченко В.В.* Селянське господарство України в доколгоспний період (1921–1929). – Х., 1991; *Лях С.Р.* Наймана праця в сільському господарстві України в умовах непу. – К., 1991 та ін. ¹⁶ *Лантух В.В.* Податкова державна практика в відношенні приватної торгівлі на Україні 20-х рр. // Питання історії СРСР. – 1991. – Вып. 36. – С. 39–46; *Свищев М.А.* Опыт нэпа и развитие мелкого производства на современном этапе // История СССР. – 1989. – № 1. – С. 1–24; *Бородин Л.И., Свищев М.А.* Социальная мобильность в период нэпа: К вопросу о росте капитализма из мелкого производства // История СССР. – 1990. – № 5. – С. 105–121. ¹⁷ *Krawchenko B.* Social and National Consciousness in Twentieth Century Ukraine. – Edmonton, 1987. ¹⁸ *Sikorski C., Cienie Nier – u.* Sprzeczności Socializmu w latach 1921–1929. – W-wa, 1986. ¹⁹ *Данилов В.П., Дмитренко В.П., Лельчук В.С.* Нэп и его судьба // Историки спорят. – М., 1988. – С. 122–190. ²⁰ *Кульчицький С.В.* Ленінська нова економічна політика та її здійснення в УРСР // УДЖ. – 1989. – № 8. – С. 88–93. ²¹ Публічний діалог: Перебудова і історична наука // УДЖ. – 1989. – № 2. – С. 157. ²² *Дэвис Р. У.* Нэп и современность // Коммунист. – 1990. – № 8. – С. 77; *Голанд Ю.* Как свернули нэп // Знамя. – 1988. – № 10. – С. 166–184; *Бокарев Ю.П.* Социалистическая промышленность и мелкое крестьянское хозяйство в СССР в 20-е годы: источники, методы исследования, этапы взаимоотношений. – М., 1989. ²³ *Благуш И.А.* "Зигзаги" нэпа // Истоки: вопросы истории народного хозяйства и экономической мысли. – М., 1989. – Вып. 1. – С. 169–184; *Горинов М.М.* Нэп: поиски путей развития. – М., 1990. ²⁴ *Симонов Н.С.* В предверии "великого перелома": Причины "свертывания" новой экономической политики // Вопросы истории КПСС. – 1990. – № 3. – С. 56–72; *Симонов Н.С.* Реформа политического строя: Замыслы и реальность (1921–1923 гг.) // Вопросы истории КПСС. – 1991. – № 1. – С. 42–55 та ін. ²⁵ *Сироткин В.* Судьба идеи // Диалог. – 1990. – № 2. – С. 9–19; *Лихолобов З.Г.* Всесоюзная научная конференция "Неп – идея, практика, уроки" // УДЖ. – 1991. – № 4. – С. 150–154. ²⁶ *Кульчицький С.В.* Ціна "великого перелому". – К., 1989. – С. 66, 70, 72.

Надійшла до редколегії 14.05.03

Ю.В.Коптюх, асп.

РЕФОРМУВАННЯ МАТЕРІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВОСЛАВНОГО КЛІРУ У ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ (НАПРИКІНЦІ XVIII – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТОЛІТЬ)

Розглянуто економічне становище білого православного духовенства наприкінці XVIII – першій половині XIX ст., як необхідна складова інтеграційної політики Російського самодержавства.

In the article deals with the economic status of the white orthodox clergy in the end of the 18th – the first half of the 19th century as necessary composite of the integral policy of Russian autocracy.

Реформи фінансового забезпечення кліру Правобережної України, як у сучасній так і в дожовтневій історіографії фактично залишалися поза увагою дослідників. Саме тому монографій з цієї теми не існує, а публікації в періодичній пресі носять фрагментарний характер. Класичним прикладом є робота А.Лотоцького¹. Ця ситуація викликана перш за все складністю тематики та розпорошеністю і фрагментарністю архівного матеріалу. Саме тому і на сучасному етапі питання реформування матеріального забезпечення кліру Правобережної України є тільки частиною досліджень О.П.Крижанівського, А.Л.Зінченко та С.І.Жилука².

До кінця XVIII ст. призначення й утримання священика у Правобережній Україні лежало на "громадах".

Обов'язки вищої духовної влади полягали лише у видачі т. зв. "ставлених грамот", тому статок причтів не впливав на кількісний склад кліру³ і залежав від статусу церков: соборна, парафіяльна, домовна.

Для найбідніших церков надавалося особливе забезпечення, т. зв. руга. Руги були трьох видів: парафіяльна, царська (тільки в Росії), жалувана. На Правобережній Україні парафіяльна руга носила назву роковщина і визначалася в договорі парафіян і священика при отриманні місця. Руга надавалася не централізовано, це впливало на її величину та періодичність призначення. У 1786 р. за постановою Синоду було регламентовано забезпечення ружних церков⁴, тому у 1787 р. київським ружним церквам утримання натурою

замінено фінансовими вливаннями. Ця тенденція збереглася в Правобережній Україні майже до 1836 р.⁵. Як правило, на ругу могли розраховувати тільки кафедральні і соборні церкви, адже вони не мали власних громад і, відповідно, стабільних джерел фінансування. Наприклад, у 1799 р. по 150 руб. у Київській єпархії отримали 10 соборних церков в повітових містах⁶. Кількість ружних церков була незначною⁷, тому руга не могла суттєво впливати на матеріальне забезпечення духовенства. Цьому в значній мірі сприяла постанова від 1800 р., за якою в ружні церкви духовенство призналося не за штатом, а за необхідністю⁸.

Наприкінці XVIII ст., після реформ єпархіального устрою Правобережної України, у деяких правобережних церквах виникли проблеми з отримання руги. Наприклад, наданий у ругу Вознесенській церкві сінокіс знаходився у Лівобережній Україні біля с. Кайлока. Ураховуючи зміну єпархіальних кордонів, місцеві селяни використовували його для власних потреб, тому з 1797 по 1804 р. церква з цієї руги не отримувала нічого⁹.

Руги виділялися тільки окремим церквам, тому вони суттєво не впливали на добробут правобережного кліру. Після заходів покращання матеріального забезпечення правобережного кліру в 1838 та 1848 рр. руги на цій території взагалі перестали існувати¹⁰.

Як уже зазначалося, у кінці XVIII ст. забезпечення священика в Правобережній Україні лежало на громадах¹¹, тому в кінці XVIII ст. – першій чверті XIX ст. тут значного поширення набула передача духовних місць у спадок та призначення тимчасових священиків¹². Прикладом може бути прохання І.Величкова в 1808 р., який просив до часу закінчення свого навчання в Київській академії призначити на місце, що перейшло йому від батька, безмісного священика А.Колтунова¹³.

Ураховуючи зазначені факти, плата за треби протягом першої половини XIX ст. була головним джерелом надходжень кліру. У 1765 р. в Російській імперії встановлювалася чітка плата за проведення треб¹⁴. У Правобережній Україні плата за треби проходила згідно з постановою уніатського митрополита Йосифа (Смогоржевського) і полягала у виплатах за соціальними групами. Після приєднання Правобережної України, указом від 3 квітня 1801 р., уряд намагався відмінити плату за треби, але йому це не вдалося¹⁵, тому на Правобережну Україну 1801 р. поширено загальнодержавну норму плати за треби, але збільшено було її в 2 рази, (шлюб – 20 коп., хрещення – 6 коп. тощо)¹⁶.

На місцевому рівні часто перебільшували ці тарифи, тому єпархіальні архієреї намагалися закріпити їхню величину. Для цього ними вироблялися для кожної єпархії спеціальні інструкції, що регламентували величину треб та їхній поділ між кліром¹⁷. Це не вирішувало протиріч при збиранні плати за треби. Так, за скаргою селян с. Олександрівки, місцевий священик наказував платити "... то что ему угодно было"¹⁸. Такі дії духовенства були практично нормою, прикладом є скарга Шкарівської громади на перебільшення плати за треби місцевого священика¹⁹. Деякі священики не тільки значно перевищували плату за треби, але і примушували під час сповіді парафіян працювати на себе, чим викликали серед селян голод²⁰. Крім цього, клір Правобережної України вимагав кошти під час богослужіння. Так, священик с. Лип'янки Григоренко при проведенні літургії ходив між селянами "... представляя неприлично руки за приношеннями"²¹. А те, що священики не приймали сповідь при відсутності коштів у парафіян, було наскільки узвичаєним явищем, що духовенство навіть не звертало уваги на скарги місцевих чиновників²². Значна кількість скарг від населення змусила уряд у 1808 р. знову спробувати відмінити плату за треби. При цьому

деякі церкви було переведено у штатне утримання, але ці правила починали діяти тільки з 1815 р. і стосувалися тільки священиків із богословським курсом²³, тому парафіяни, при можливості, заміняли плату за треби встановленням спеціально обумовленого утримання²⁴.

Як зазначалося вище, питання оплати треб за економічних труднощів не було вирішено, тому для зменшення фінансового тягаря духовенства були розроблені правила утримання вдів і сиріт кліриків²⁵ та введено фінансові пільги для кліру²⁶. Так, була знята заборона набуття приватної власності кліру від 14 грудня 1818 р. У 1819 р. клір перестав сплачувати збір із нерухомого майна, у цьому ж році були розроблені правила надання допомоги духовенству, що постраждало від пожеж²⁷. У 1821 р. священиків було звільнено від постів та військової служби. А у 1823 р. було регламентовано допомогу бідному духовенству²⁸. Після чого у 1825 р. на Правобережній Україні було затверджено десятину з парафіян на користь духовенства, що компенсувала їм втрату прибутків від підприємницької діяльності. Уряд Миколи I поширив надання пільги і на юнаків, що вирішили обрати духовну кар'єру²⁹. З 1828 р. справи про маєтки православного кліру розглядалися як справи про державне майно³⁰. Було також збільшено і витрати на православне духовенство. Наприклад, у Київській єпархії у 1828 р. вони склали 58 016 руб. 50 коп.³¹. Цьому сприяв розроблений у 1828 р. проект, за яким духовенство почало отримувати на один причт від 300 до 500 руб.³². А указом від 13 листопада 1832 р. духовенство отримало право на закладенні їм і простроченні в оплаті маєтки³³. Крім цього духовенство, що прослужило 35 і більше років, отримало право на пенсію. Це стало можливим завдяки тому, що з 1842 р. 2 % платні духовенства починає відраховуватися в пенсійний фонд³⁴.

Незважаючи на зазначені вище пільги, парафіяльний клір Правобережної України значно потерпав від сплати різних внесків та фінансових обмежень. Наприклад, до кінця XVIII ст. частина коштів, що надходила за треби, використовувалися на утримання єпархіального керівництва Правобережної України (у Лівобережній Україні цього вже фактично не було)³⁵. Звільнення від подушного податку поширювалося лише на 33 десятини (пропорційної землі) і не стосувалося приватних наділів³⁶. З духовенства збиралися кошти на утримання духовно-навчальних закладів. Наприклад, згідно з указом Київського єпархіального керівництва від 20 травня 1805 р. в Черкасах утворювалася школа, але кошти на це не надавалися, тому їх збиралися з духовенства³⁷. Крім цього, за указом від 9 січня 1818 р. опіка над сиротами духовенства передавалася представникам кліру³⁸, тому збір із духовенства коштів для них стає регулярним³⁹. У Правобережній Україні зазначені витрати, як правило, покривалися продуктами харчування⁴⁰.

Духovenство намагалося уникнути сплати частини внесків⁴¹. Це не могло задовольнити єпархіальне керівництво, тому єпархіальні архієреї, як правило, встановлювали мінімум збору з духовенства для бідних представників кліру (священиків – 2 руб., дияконів – 1 руб., дяків – 50 коп.)⁴². Крім цього, духовенство примушувало на місцевому рівні платити ще цілу низку видатків на будинки для сиріт духовного стану, шпиталі, утримання єпархіальної адміністрації і благодійних тощо. Парафіяльне духовенство продовжувало сплачувати значні суми і на різні місцеві потреби. Так, у 1818 р. місцева поліція не тільки збирала з кліру кошти на утримання полків, але й використовувала їхні будинки для постів військових команд⁴³. До того ж духовенство сплачувало "добровільні" внески (на Кримську війну в 1855 р. з духовенства Київської єпархії було зібрано 8 707 руб. 87 коп.)⁴⁴. Та і звільнення від сплати основних державних податків було

скоріше на папері. Прикладом цьому може бути справа 1839 р. про звільнення київського духовенства від сплати деяких податків у м. Києві. Для відновлення законних прав, потрібно було втручання в цю справу таких осіб як Київський митрополит Філарет (Амфітеатров) та Київський генерал-губернатор Д.Г.Бібіков⁴⁵. Щоб збільшити фінансове забезпечення, була зроблена спроба укрупнення парафій, що збільшувало кількість плати за треби та частоту її надходження. Запровадженням цього заходу зайнявся Київський митрополит Євгеній (Болховітин)⁴⁶. Це викликало хвилю невдоволення місцевого духовенства. Закриття церков у бідних парафіях називалося ними як гоніння на православ'я⁴⁷. Аргументували подібні заяви тим, що збільшення у церквах парафіян перешкоджало проведенню треб. Крім цього, відстань до церков зростала, тому німечні втрачали змогу регулярно відвідувати церкви⁴⁸. Якщо невелика кількість приписних дворів (у XVIII ст. їхня кількість могла сягати 25 із розрахунку на 1 причт)⁴⁹, наближувала священника до парафіян, то "укрупнення" парафій несло із собою елемент знеособлення парафіянина, що підривало саму основу пасирського служіння, тому хвилю невдоволення противників "глобалізації" перекинуто було і на ставлення до фінансового забезпечення духовенства "священникам большое содержание ненужно, оно испортит их и уронит в глазах народа"⁵⁰.

Становище із фінансовими надходженнями парафіяльного духовенства не стабілізувалося і в другій чверті XIX ст., адже основну його частину становили кошти парафій, прибутки із земельних наділів були незначними і могли складати 12,5 %⁵¹. Це змушувало духовенство чітко обумовлювати плату за проведення треб. Однак це не вирішувало питання матеріального забезпечення, адже нерівномірність цих надходжень та їхня незначна кількість (яка могла складати в середньому 100 руб. на рік) змушувала духовенство брати суди грошима, щоб уникнути голодного існування⁵². Явище бідності було широко розповсюджене серед парафіяльного кліру Правобережних єпархій. Так, у 1838 р. Київський митрополит відзначав, що за бідності парафіян, духовенство Радомиського повіту ледве знаходить кошти для свого існування⁵³. Бідність місцевого населення, насамперед селян, виключала можливість вирішення питання забезпечення кліру. Адже практично всі стани Правобережної України, що платили податки, мали заборгованість навіть у сплаті державних податків (для прикладу, у 1835 р. на державних селянах, козаках і міщанах було недоїмок 194 665 руб. 67 коп. на поміщицьких 96 384 руб.)⁵⁴. Щоб вирішити це питання, уряд ще указом від 30 березня 1827 р. регламентував для правобережних єпархій погашення заборгованості приватних осіб православному духовенству⁵⁵. А з 1839 р. допоміжні оклади для правобережних причтів почали надавати регулярно.

Для вирішення всіх наведених протиріч замість системи державних пільг із 27 березня 1841 р. фінансове забезпечення парафіяльного кліру регламентувалося на законодавчому рівні⁵⁶. А 4 квітня 1842 р. парафіяльне духовенство було введено у штати. При цьому парафії поділили на класи за кількістю парафіян (від 4 000 до 100 осіб), залежно від цього призначалася і кількість причту (від 8 до 2) й утримання (від 674 до 126 руб.). Різниця в оплаті класів існувала тільки для священників, відповідно 1-го і 2-го класів – 160 руб., 3-го – 150 4-го – 140 руб. Усе інше духовенство, поділене на класи, отримувало однакове утримання: дякони – 70 руб., дячки – 36 руб., пономарі – 30 руб., просвірні – 16 руб.⁵⁷ Так як передбачене 1842 р. утримання було видано духовенству Правобережної України тільки в

1844 р., а 1 квітня 1843 р., крім виділених із державної скарбниці 415 тис. руб. сріблом, виділявся ще 1 млн. руб.,⁵⁸ то фінансові надходження кліру в цей період були досить значними (200–300 руб. сріблом)⁵⁹.

Виділення коштів на духовне відомство постійно зростало⁶⁰, виплата додаткових коштів стала регулярною і постійно збільшувалася. З 1842 р. по 1846 р. на ці потреби виділяється 250 тис. руб. сріблом, а з 1846 р. по 100 тис. руб.⁶¹. Допоміжні кошти, виділені на причті Київської, Подільської, Волинської єпархій у 1838 р., склали суму 77 300 руб., а в 1848 р. – 602 740 руб. 45 коп., що було більше у 8 разів (допоміжні оклади на причти становили в 1838 р. у Київській єпархії – 7 100 руб., у Подільській – 29 900, у Волинській – 40 300 руб.). У 1848 р. у Київській єпархії – 218 959 руб. 12 коп., у Подільській – 186 496, у Волинській – 197 285 руб. 33 коп.⁶². Саме тому генерал-губернатор Г.Д.Бібіков у 1848 р. стосовно церков Правобережної України зазначав, що не має більше в церквах бідності, а духовенство не отримує більше "вигодою себе скудного пропитання"⁶³.

Однак додаткове фінансування не вирішувало повністю питання забезпечення парафіяльного кліру⁶⁴, адже більшість цих коштів осідали в Синоді, у єпархіальних архієреїв, або як компенсація за секуляризацію в монастирях⁶⁵. Архієреї Правобережної України зазначали, що фінансове забезпечення парафіяльного духовенства протягом 1840–1860 рр. не досягло своєї цілі, тому вони пропонували видавати кошти кліру кожного місяця⁶⁶. До того ж, у 1860 р. було розроблено проект, що передбачав заміну селянської праці фінансовими виплатами. Актуальність цього проекту в Правобережній Україні аргументувалася майбутньою селянською реформою⁶⁷. Це підтверджувало те, що і в 1860 р. для забезпечення духовенства необхідно було продовжувати розпочаті в 1842 р. реформи, які, на жаль, за 18 років не дали очікуваних результатів.

Таким чином, усі спроби вирішення питання матеріального забезпечення кліру Правобережної України мали досить обмежені результати. У цілому ж цей період можна характеризувати як закономірний процес з вирішення цілої низки проблем фінансового забезпечення духовенства.

¹ [Лотоцький А.]. Матеріальне обслуговування приходського духовенства в минулому столітті // *Руководство для сельских пастырей*. – 1899. – Т. 1. – № 38. – С. 89. ² Крижанівський О.П. Церква у соціально-економічному розвитку Правобережної України XVIII – перша половина XIX ст. – К., 1992; Жилік С.І. Російська православна церква на Волині (1793–1917 рр.). – К., 1995; Зінченко А.Л. Церковне землеволодіння в політиці царату на Правобережній Україні наприкінці XVIII – першій половині XIX ст. – К., 1994. ³ Договори прихожан со священниками в старій Малоросії по поводу договорного акта 1789 г. // *Киевская Старина*. – 1901. – С. 3–4. ⁴ [Лотоцький А.]. Зазнач. праця. ⁵ Извлечение из отчета по ведомству духовных дел православного исповедания за 1836 г. – СПб., 1837. ⁶ Болховітинів Є. Вибрані праці з історії Києва. – К., 1995. – С. 242. ⁷ ЦДІА України. – Ф. 127, оп. 354, од. зб. 219, арк. 8 зв. ⁸ ІР. НБУ ім. Вернадського. – Ф. 160, спр. 835, арк. 503. ⁹ ЦДІА України. – Ф. 127, оп. 328, од. зб. 5, арк. 1. ¹⁰ Извлечение из отчета обер-прокурора святейшего Синода. – СПб., 1837, 1838, 1851. ¹¹ Договори прихожан со священниками в старій малоросії по поводу договорного акта 1789 г. // *Киевская Старина*. – 1901. – С. 3–4. ¹² Там само. – Ф. 1132, оп. 1, од. зб. 153, арк. 1–13в. ¹³ ЦДІА України. – Ф. 127, оп. 242, од. зб. 35, арк. 1. ¹⁴ Мордвинцев В.М. Приходское духовенство по жалобам населения Левобережной Украины в XVIII в. // *Мат. науч.-теорет. конф. "Православие: история и современность"*. – К., – 1988. – С. 58. ¹⁵ ПСЗ. – Собр. 1. – Т. 25. – № 18772; № 18921; Т. 26. – № 19816. ¹⁶ Лебединцев П. О способах содержания коими пользовалось православное духовенство в пределах Киевской губернии в 18-м веке и первой половине 19 века.–до 1842 // *Руководство для сельских пастырей*. – 1860. – Т. 1. – С.235–236. ¹⁷ ЦДІА України. – Ф. 2012, оп. 1, од. зб. 215, арк. 2–3. ¹⁸ Там само. – Ф. 182, оп. 1, од. зб. 94, арк. 3. ¹⁹ Там само. – Од. зб. 111, арк. 1 зв. ²⁰ Там само. – Од. зб. 137, арк. 5. ²¹ Там само. – Од. зб. 88, арк. 1. ²² Там само. – Од. зб. 114, арк. 1 зв.–3. ²³ Тутюгов Ю.Н. Процесс огосударствления церкви в XVIII-XIX вв. // *Вопросы научного атеизма. Православие в истории России*. – М., 1988. – Вып. 37. – С. 181. ²⁴ А.Л. Договор прихожан с причтом о замене платы за требоисправление определенным жалованием, 1834г. // *Киевская старина*. –

1886. – Т. LIII. – апрель – С. 2–8. ²⁵ Там само. – Ф. 2227, оп. 1, од. зб. 300, арк. 1зв. ²⁶ ПСЗ. – Собр. 1. – Т. 28. – № 21290. – С. 312. ²⁷ Там само. – Т. 37. – № 27622. – С. 7–8; № 28611. – С. 694–695; Т. 32. – № 25090; Т. 33. – № 26169; Т. 38. – 29583. ²⁸ Там само. – Т. 28. – № 28611. – С. 694–695. ²⁹ Там само. – Собр. 2. – Т. 3 – № 1697. – С. 17; № 2034. – С. 544–545. ³⁰ ЦДІА України. – Ф. 2227, оп. 1, од. зб. 260, арк. 5. ³¹ Там само. – Т. 3. – № 1709. – С. 30; ЦДІА України. – Ф. 442, оп. 1, од. зб. 1805, арк. 140. ³² *Куклярский Д.* Материальное положение белого духовенства в XIX столетии // Киевские епархиальные ведомости. – 1886. – № 2. – январь. – С. 37. ³³ ПСЗ. – Собр. 2. – Т. 7. – № 5675, С. 708–709. ³⁴ ІР. НБУ ім. Вернадського. – Ф. XIII. – Спр. В-81. – арк. 1–2. ³⁵ *Рождественский Ф.* Самуил Миславский, митрополит Киевский // ТЖДА. – 1877. – Т. 2. – С. 37. ³⁶ Там само. – Ф. 160, спр. 857, арк. 22. ³⁷ ЦДІА України. – Ф. 127, оп. 1, од. зб. 63, арк. 1–1зв. ³⁸ КМА. – Ф. 3, оп. 1, од. зб. 34, арк. 153. ³⁹ ЦДІА України. – Ф. 1132, оп. 1, од. зб. 75, арк. 6. ⁴⁰ Там само. – Ф. 712, оп. 5, од. зб. 68, арк. 1. ⁴¹ Там само. – Ф. 961, оп. 2, од. зб. 140, арк. 2. ⁴² Там само. – Ф. 1132(8), оп. 1, од. зб. 241, арк. 1 зв. ⁴³ Там само. – Ф. 711, оп. 2, од. зб. 71, арк. 1 зв. ⁴⁴ Там само. – Ф. 183, оп. 1, од. зб. 126, арк. 2–3. ⁴⁵ Там само. – Ф. 442, оп. 72, од. зб. 319, арк. 7. ⁴⁶ *Карлов С.М.* Евгений Болховитинов как митрополит

Киевский. – К., 1914. – С. 88. ⁴⁷ ІР. НБУ ім. Вернадського. – Ф. XIII, спр. 2439, арк. 1. ⁴⁸ Там само. – Арк. 2. ⁴⁹ *Титлинов Б.В.* Правительство императрицы Анны Иоанновны в его отношениях к делам православной церкви. – Вильна, 1905. – С. 176. ⁵⁰ ІР. НБУ ім. Вернадського. – Ф. XIII, спр. 2439, арк. 2 зв. ⁵¹ Підраховано автором за даними ЦДІА України. – Ф. 1132, оп. 1, од. зб. 226, арк. 6–6зв. ⁵² ЦДІА України. – Ф. 1132, оп. 1, од. зб. 226, арк. 14–15. ⁵³ Там само. – Ф. 127, оп. 1023, од. зб. 2, арк. 82. ⁵⁴ Там само. – Ф. 442, оп. 1, од. зб. 1085, арк. 211. ⁵⁵ ПСЗ. – Собр. 2. – Т. 2. – № 1001, С. 331. ⁵⁶ Там само. – № 14409. – С. 239–240. ⁵⁷ ПСЗ. – Собр. 2. – Отд. II. – Т. 18. – С. 168; № 16852 – С. 232. ⁵⁸ ПСЗ. – Собр. 2. – Т. 18. – № 16678. – С. 191. ⁵⁹ *Лебединцев П.* Знач. прая. – Т. 1 – № 10. – С. 239. ⁶⁰ *Смолиць І.К.* История русской церкви. – М., 1996. – Т. 1 – Кн. VIII. – С. 655. ⁶¹ *Куклярский Д.* Знач. прая. – С. 43. ⁶² Извлечение из отчета обер-прокурора святейшего Синода. – СПб., 1837, 1850, 1851. ⁶³ ЦДІА України. – Ф. 442, оп. 1, од. зб. 7354, арк. 12 зв. ⁶⁴ *Карлов С.М.* Знач. прая. – С. 52. ⁶⁵ *Литвак Б.Г.* Русское православие в XIX веке. // Вехи истории. – М. 1989. – С. 340. ⁶⁶ ЦДІА України. – Ф. 192, оп. 1, од. зб. 90, арк. 2–2зв. ⁶⁷ Там само. – Ф. 442, оп. 1, од. зб. 118, арк. 10 зв.

Надійшла до редколегії 07.05.03

I.В.Малацай, канд. іст. наук

КАТОЛИЦЬКО-КЛЕРИКАЛЬНА ТЕЧІЯ В СЛОВАЦЬКІЙ НАЦІОНАЛЬНІЙ ПОЛІТИЦІ (КІНЕЦЬ ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТОЛІТЬ)

*Розглянуто діяльність католицько-клерикальної течії словацького національно-політичного руху.
The article deals with activities of catholically-clerical trend of the Slovak national political movement.*

Становлення клерикальної течії словацького національного руху, представниками якої були священники А.Глінка, Ф.Юрига, А.Біелек, Ф.Скичак, відбувалося досить специфічно – шляхом симбіозу словацького католицизму та угорського клерикалізму, національна спрямованість якого згодом призвела до поступового відокремлення від угорської течії¹.

Поява політичного клерикалізму в Угорщині була зумовлена необхідністю проведення церковних ліберально-політичних реформ, що мали визначити стосунки між церквою та державною владою. Боротьба, яка відбувалася між верхівкою католицького духовенства та аристократами-консерваторами, набула на початку 90-х рр. ХІХ ст. політичного забарвлення, що стало приводом для створення 28–29 січня 1895 р. у Будапешті Католицької народної партії (КНП)².

З метою залучення на свій бік якомога більшої частини населення Угорщини, особливо словаків, котрі посідали друге місце за кількістю представників католицького віросповідання, було засновано періодичне видання під назвою "Християнин". У ньому 3 лютого 1895 р. була надрукована програма новоутвореної опозиційної угорської партії, що визначала такі пріоритети своєї діяльності:

- ✓ віддано служити католицькій церкві, боротися за дотримання всіх постулатів християнської релігії;
- ✓ відстоювати соціальні вимоги селян, робітників, дрібних ремісників та підприємців;
- ✓ підтримувати рух слов'янських народів Угорщини за національні права³.

Запропонована програма за своїм характером була досить прийнятною для більшості населення Угорського королівства, у т. ч. й для словаків. Перші чотири пункти документа, згідно з якими вимагалось переглянути деякі політичні закони, стали переконливим підтвердженням опозиційності КНП правлячій Ліберальній партії, що, у свою чергу, привертало на її бік незадоволених політикою уряду.

Соціальні вимоги, які містилися в наступних семи пунктах (від 5 по 11), сприяли згуртуванню навколо партії селян, дрібних господарів, підприємців, міщан та робітників. Прагнення представників КНП покращити становище основної маси населення країни шляхом фінансової підтримки з боку держави, вдосконалення системи оподаткуван-

ня та сприяння розвитку дрібних підприємств було досить важливим положенням, до того ж, уперше в історії Угорщини записано у політичній програмі буржуазної партії. Все ж, як зазначає один із дослідників словацького національно-клерикального руху Ю.Попели, соціальні вимоги, уміщені у програмі КНП, мали лише тактичний характер. Завдання, що стояло перед її керівництвом – створення масової партії – викликало необхідність складення політичної програми, привабливої для більшості⁴.

Вирішення національного питання (тринадцятий пункт) стало одним із положень, яке залучило на бік КНП словаків. У ньому зазначалося, що партія боротиметься за зрівняння у правах усіх народів Угорщини. Вже сам факт визнання КНП існування національного питання сприяв підвищенню її авторитету серед населення.

Своє ставлення до необхідності вирішення національного питання керівництво КНП детальніше визначило у брошурі під назвою "Чого прагне народна партія?". У ній наголошувалося, що засновники партії дотримуються позиції обов'язкової ліквідації існуючої нерівності між мадярським і рештою народів Угорщини⁵.

З метою посилення власних позицій у межах слов'янських земель у 1896 р. ЦК КНП видав словацькою мовою листівку під назвою "Чого прагне народна партія?" За змістом вона була схожа до вже існуючої брошури, лише зробили наголос на тому, що партія боротиметься за відстоювання справедливих потреб народів, рідною мовою яких є словацька, німецька, румунська⁶.

З огляду на ситуацію, що склалася у словацькому національному русі в 90-х рр. ХІХ ст., КНП, яка мала активних прибічників і у словацькому прогресивному середовищі, отримала шанси взяти на себе функції офіційного виразника словацької національної політики кінця ХІХ ст. Дії її керівництва на користь збільшення прибічників були чіткими й добре продуманими. Так, на відміну від решти угорських політичних партій, керівництво КНП із розумінням та повагою поставилося до проведення Конгресу слов'янських народів Угорщини, організованого словаками, сербами та румунами в 1895 р. У той час, коли вся офіційна преса засуджувала дії представників національних сил, звинувачуючи їх у панславизмі, на сторінках друкованого органу угорських клерикалів ця акція віталася⁷.

Представники словацьких національно-політичних сил позитивно відреагували на "розуміюче" ставлення з

боку керівництва КНП. На сторінках "Народних новин" з'явилися виступи, у яких віталосся створення КНП та її програма, зміст якої був спрямованим на вирішення національного питання в межах Угорщини⁸.

Перші пункти програми КНП, що стосувалися питань релігії, певною мірою сприяли популярності партії серед простого населення, а особливо серед словаків, де частка католики була однією з наймасовіших. За посередництва священиків населення було добре поінформоване про наміри та дії представників КНП. Найсильніші позиції серед усіх словацьких жуп партія отримала в Нітрянській, де словацьке населення становило 73 %, з якого 78 % були католиками⁹.

Ураховуючи особливості розвитку словацького суспільства, представники угорського клерикально-католицького руху розуміли, що поширити свій вплив на словацьке населення вдасться саме завдяки активній підтримці національного руху та співробітництву із СНП.

Початковий етап співпраці КНП та СНП означився створенням католицьких гуртків, які виконували функції осередків національно-просвітницької та освітньої діяльності. Керували ними переважно не байдужі до національної справи словаки. Так, наприклад, у Ружомберку католицьке товариство очолював ліптовський поміщик Ш.Раковський, його заступником був священик Курімський, першим секретарем – М.Міхалік, а допоміжним працівником – А.Глінка. Жилінський католицький гурток, заснований навесні 1895 р., очолював священик Р.Займус, добре відомий завдяки своїм передовим поглядам у словацькому прогресивному середовищі¹⁰.

Досить швидко зміцнення позицій КНП серед словацького населення пояснювалося також існуванням словацьких культурно-релігійних осередків. Ще в 1870 р. у Трнаві було засновано католицьке товариство св. Войтеха, яке об'єднувало прогресивну частину католицької інтелігенції і займалося просвітництвом та поширенням словацької мови¹¹. Члени товариства визнавали СНП як офіційного виразника словацької національної політики, однак вони мали інші погляди щодо тактики ведення боротьби за національні права, тому, коли по всій Угорщині почав поширюватися клерикально-католицький політичний рух, словацькі католики отримали сильного союзника.

Активізація клерикальної течії словацького національного руху наприкінці XIX ст. була зумовлена кількома факторами, а саме: прийнятною для більшості словацького населення програмою КНП, сильними позиціями словацької католицької інтелігенції, відсутністю активного словацького національно-політичного лідера – партії, яка змогла б протиставити власну політичну програму, та підтримкою з боку незадоволених офіційною позицією СНП.

На 1896 р. було призначено наступні вибори до угорських Державних зборів. Під впливом зростаючого авторитету КНП та її програми, за згодою ЦК партії, окремі представники словацького національного руху, члени СНП, розпочали активну боротьбу за місця в парламенті, як представники КНП. Активіст словацького національного руху Ю.Маркович зазначав, що: "у такій співпраці кожна зі сторін дбала про власні інтереси. Шляхом залучення до своїх лав словацьких кандидатів керівництво КНП прагнуло отримати якомога більшу підтримку населення, а словаки таким чином намагалися здобути місця в парламенті, щоб брати участь у вирішенні національного питання в країні"¹². Для словаків участь у виборах мала особливе значення – це було можливістю ще раз довести своє існування як народу, який бореться за свої національні права.

Від словаків, котрі підтримували програму КНП, у виборах узяли участь п'ятеро кандидатів-священиків:

Ю.Бур'ян, І.Мартінчек, Р.Крупец, Ю.Чернох, Ф.Веселовський, але внаслідок їхньої слабкої підготовленості до передвиборної боротьби всі вони зазнали поразки¹³.

Водночас співпраця КНП із представниками словацького національного руху викликала чимало нарікань з боку представників правлячої угорської Ліберальної партії. Так, один із її членів – Г.Пап, звинуватив керівництво КНП в тому, що своєю діяльністю, тобто утворенням коаліцій з національними партіями, воно загрожує існуванню "єдиної неподільної держави"¹⁴. Однак угорські клерикали в жодному разі не намагалися перетворити Угорщину на багатонаціональну країну, а всі їхні заклики щодо незалежності та рівноправності були лише заохочувальним трюком. Незважаючи на те, що кожна зі сторін (КНП та словацькі клерикали) дбала і про свої інтереси, мета в них була спільна – побороти існуючий режим Д.Банффі.

Уже на початку XX ст., унаслідок зміни керівництвом КНП основного напрямку своєї політичної діяльності, що тепер спрямовувалася на зміцнення власних позицій в уряді, розпочався процес відокремлення від партії частини прибічників. Серед словаків з'являється ідея створення окремої Словацької католицької партії, приводом для чого стали наступні вибори 1901 р. до угорського парламенту. У програмі, з якою КНП підійшла до виборів 1901 р., головним було питання боротьби за конституційні права угорського народу та збереження єдинонаціональної сутності Угорщини. Пункти, де йшлося про вирішення соціальних проблем та розв'язання національного питання, відійшли на другий план. І все ж таки, завдяки популярності КНП із двадцяти п'яти кандидатів, висунутих у межах словацьких виборчих округів, здобули перемогу десятеро представників, а саме – Є.Абаффі, З.Змешкал, Ю.Трибуні, М.Гагерн, Ш.Раковський, А.Ернзст, Ю.Чернох, Д.Хорват, П.Ковацз та М.Артім¹⁵.

Такий успіх угорських клерикалів був, зокрема, заслугою місцевих католицьких священиків. Безпосередньо спілкуючись із народом, переживаючи разом із ним усі його проблеми та підтримуючи прагнення до кращого життя, місцеві фарари користувалися повною довірою та мали вплив на свідомість словацької общини. Один із засновників словацького клерикального руху та майбутній лідер Словацької католицької партії, священик із Трьох Сляч біля м. Ліптова А.Глінка (1864–1938), говорячи про роль священика в житті кожного словака та всієї спільноти, наголошував: "до праці, брати мої,... адже народ шукає собі ватажка, а хто ним може бути, як не той, хто завжди поділяє з ним і радість, і горе? Хто? Його духовний наставник. Якщо ми пропустимо сьогоднішній момент, то назавжди втрамимо наш народ"¹⁶. Ці слова були не лише заклик до посилення агітаційної діяльності духовенства, а й дороговказом для тих представників словацького національного руху, хто прагнув до рішучих дій.

Найбільшу активність католицькі священики проявили в Оравській, Тренчанській та Нітрянській жупах. За свідченнями представників місцевої влади, проповіді перетворювалися на передвиборні агітаційні зібрання. Так, у с. Крушетніці (Оравська жупа) священик Й.Гурош безпосередньо в костьолі агітував за КНП, заявляючи, що "лібералізм – це великий гріх, а хто його допустить, той потрапить до пекла". Далі Й.Гурош запевнив, що тих парафіян, котрі не проголосують за кандидатів католицької партії, буде відлучено від церкви. Представники місцевого духовництва Нітрянської жупи погрожували тим, що не дозволять бути присутніми на церковних службах тим, хто проголосує за кандидатів правлячої (Ліберальної) партії¹⁷. Такі свідчення певною мірою

дають уявлення про те, яким шляхом збільшувалася кількість голосів за КНП.

Незадоволені внесеними змінами в передвиборчу програму КНП представники словацького національного руху, прибічники католицької течії, готуючись до виборів, намагалися висунути власних кандидатів до законодавчого зібрання. Як і минулого разу, керівництво ЦК КНП погодилося співпрацювати зі словаками, але за умови, що словацькі кандидати-католики повністю підтримуватимуть програму КНП. Словацьких кандидатів такі умови не влаштували. Зазначені протиріччя призвели до початку відокремлення словаків від КНП¹⁸.

Першим проявом протистояння стала відмова ЦК КНП на прохання А.Глінки виставити свою кандидатуру для голосування в Ружомберкському виборчому окрузі. Керівництво КНП, якому були добре відомі агітаційні здібності та погляди А.Глінки ще з часів виборів 1896 р., із пересторогою відносилось до його соціально-національних поглядів. На думку представників КНП, його можна було б включити в кандидати, але за умови, що він дотримуватиметься програми КНП і не виголошуватиме власних поглядів. На знак протесту А.Глінка відмовився проводити агітацію на підтримку кандидата від КНП й оголосив про свій вихід із партії¹⁹.

Початок ХХ ст. став часом поглиблення урядової кризи в Угорщині. КНП, яка прагнула залишитися при владі, була змушена детальніше переглянути власні політичні орієнтири й основні напрямки діяльності. Відсутність одностайної думки з цього приводу та небажання відійти від початкової програми КНП, незгода її керівництва співпрацювати з представниками словацького національного руху стали вирішальними причинами для відокремлення словаків від КНП та її остаточного розколу в 1905 р.²⁰

Яскравим свідченням цього процесу стало проведення на території Словаччини цілої низки народних зборів – у Братиславі, Плавецькому Штвєртку, Хтельніці, Ружомберку та Наместові. Так, на зборах, що відбулися 13 серпня у Трстені та 29 жовтня 1905 р. у Наместові (організатор – місцевий депутат від КНП Ф.Скичак), було прийнято резолюцію, у якій наголошувалося, що словацький народ визнає лише програму КНП 1895 р., не погоджується із внесеними до неї новими положеннями та вимагає: виконання національного закону 1868 р.; введення навчання словацькою мовою; щоб газета "Християнин" на своїх шпальтах відстоювала інтереси словацького народу; проведення податкової реформи; ухвалення закону про загальне таємне виборче право; скорочення строків військової служби; підтримка діяльності господарських товариств²¹.

Текст резолюції став своєрідною видозміненою програмою КНП в інтересах словацького народу й одночасно слугував доказом відокремлення словацьких народців від КНП. Свідченням небажання погодитися з новими принципами діяльності КНП став вихід 28 листопада 1905 р. з її лав відомого словацького політика Ф.Скичака. Керівництво КНП вимагало від нього відступитися від підтримки ідеї вирішення національного питання, а також від співпраці зі словацькими політиками Ф.Юригою та М.Годжою. Ф.Скичак відмовився, ставши у подальшому одним із фундаторів Словацької людової партії (СЛП)²².

Від самого початку діяльності католицької течії словацького національно-політичного руху її представники мали достатню кількість періодичних видань, на сторінках яких вони могли вести агітацію серед населення та збільшувати таким чином кількість своїх прибічників. Крім офіційного друкованого органу, яким з 1895 по 1905 рр. була газета "Християнин", власні погляди та прагнення словацьких клерикалів

висвітлювали й інші газети та журнали. Так, у Мартині з 1897 р. й по 1903 р. виходив щотижневик "Людові новини", створений прибічниками політичної програми КНП. Головною метою засновників (учителя А.Белека і священика А.Глінки) та редакторського колективу було "шляхом поширення "дрібної праці" серед народу підготувати сприятливий ґрунт для створення самостійної народної партії". Наступним періодичним виданням, яке виходило у Скаліці з кінця грудня 1904 р., став щотижневик "Католицькі новини". Завданням, яке ставила перед собою редакція у складі А.Белкова, Ф.Юриги, Ф.Єглічки, А.Гінки, П.Благо було сприяння зростанню благополуччя словацького народу як у матеріальному, так і в духовному відношенні. Обидва видання об'єднували навколо себе представників словацького національного руху, які не погоджувалися з офіційним курсом керівництва²³.

За підсумками наступних виборів до угорського сейму (січень 1905 р.) від словаків було обрано двох депутатів, які виступили із платформою католицько-людацької течії, що формувалася. М.Годжа здобув перемогу в Кульпінському окрузі (Нижня Бачка), а Ф.Скичак – на Ораві²⁴. Пояснюючи причину успіху, М.Годжа наголошував, що "словацький народ уже давно готовий до боротьби, лише мартинці цього не помічають і досі вважають його несвідомою масою. Для того, щоб мати підтримку, необхідно працювати для народу"²⁵.

У своїх агітаційних промовах М.Годжа висував ідеї, які, на його думку, могли не лише покращити соціальне становище словаків, а й сприяти вирішенню національного питання. Він виступав за розширення демократичних свобод і розвиток словацького національного життя. На його думку саме отримання загального виборчого права дало б змогу словакам самостійно вирішити питання щодо свого становища в багатонаціональній Угорщині.

Схожість поглядів М.Годжи із поглядами представників інших національних рухів слов'янських народів, які населяли Транслейтанію, посприяла утворенню 18 лютого 1905 р. парламентської коаліції представників не-мадярських народів під назвою Парламентська національна партія. До її складу увійшли десятеро осіб на чолі з румуном Т.Міхалі, та секретарем М.Годжою²⁶.

Необхідність змін у тактиці ведення національно-політичної боротьби словацького народу та непогодження частини представників національного руху з політикою мартинського центру стало приводом до скликання 14 грудня 1905 р. зборів у Жиліні. Організаторами цього заходу були М.Годжа, Ф.Скичак, П.Благо, Я.Кубіна, Ф.Єглічка, Я.Маркович, А.Белек та ін. Їхньою метою було заснування Словацької людової партії (СЛП). Під час зібрання було складено та затверджено маніфест про створення партії. у якому проголошувалося створення СЛП. Однак говорити про СЛП як про політичну організацію було зарано, адже не було утворено ні ЦК партії, ні складено статут. У самому ж маніфесті визначалася основна мета членів партії, а саме: необхідність перегляду законів щодо церкви, введення в дію положень національного закону від 1868 р. та прийняття закону про загальне виборче право²⁷. СЛП упродовж 1905–1913 рр. діяла як католицько-клерикальне крило СНП; лише згодом, у 1913 р., вона справді перетворилася на самостійну політичну партію²⁸.

Уже 13 квітня 1906 р., напередодні наступних виборів до угорського сейму, у Скаліці представники СЛП проголосили власну політичну програму. Вона складалася з одинадцяти пунктів. Як і в програмі СНП, у ній переважно йшлося про надання населенню словацьких земель національно-демократичних свобод і, насамперед, права "загального, необмеженого, рівного, таємного голосування"²⁹.

Передвиборна програма СЛП складалася з дванадцяти пунктів. Вона вміщувала вимоги релігійного, національно-політичного, культурного та соціально-економічного характеру. За позицією щодо вирішення національного питання вона була досить схожою на програму СНП. В обох програмах йшлося про надання загального виборчого права, про необхідність підтримки розвитку словацьких шкіл з боку держави, про надання дозволу на створення товариств та національних спілок, підтримку розвитку дрібного підприємництва тощо. Відмінність полягала в тому, що СНП на перше місце ставила вимоги національного характеру, культурної та політичної рівноправності, а СЛП – вимоги соціально-демократичного змісту й передусім – надання загального виборчого таємного права.

Коли настав час вирішувати питання про участь у чергових парламентських виборах, СНП і СЛП уклали угоду про утворення передвиборної коаліції, адже окремо їхні позиції не були настільки сильними, щоб гарантувати перемогу більшості кандидатів обох сторін. СЛП хоча й відокремилася від КНП, все ж іще не мала достатнього авторитету серед словацьких виборців. З цієї ж причини (відсутність підтримки в більшості населення) діяла і СНП. 5 квітня 1906 р. на загальних зборах СНП було прийнято документ, згідно з яким підтверджувалася спільна участь у виборах 1906 р. обох партій, а також оголошувалося про створення єдиного Центровиборчого (ЦВК)³⁰. Однак амбіційність і суперечливе ставлення представників мартинського центру до СЛП призвели до того, що членами утвореного ЦВК були лише представники клерикальної течії. Усього у виборах узяли участь тринадцять кандидатів, з яких Ф.Скичак, М.Коллар, Ф.Єглічка, П.Благо, Ф.Юрига, М.Годжа (представники СЛП) здобули депутатські мандати. Результати виборів до Державних зборів стали підтвердженням посилення позицій СЛП та невизначеності СНП (від неї було обрано лише одного депутата – М.Беллу), яка знову опинилася на роздоріжжі щодо визначення свого ставлення до подій в Угорщині та власного існування³¹.

Підсумки виборів 1906 р. для словацьких національно-політичних сил були найкращими, адже незважаючи на всі внутрішні протиріччя, словакам вдалося отримати сім депутатських мандатів. Однак на цьому етапі ця перемога не принесла очікуваних результатів, та й посилення політики мажоритарності не давало можливості словацьким народовцям зосередити свою увагу на вирішенні проблем у середині національно-політичного руху.

Яскравим прикладом посилення агресивної національної політики стосовно слов'янських народів Угорщини з боку влади стали події 1907 р. у передмісті Ружомберока Черновеї, де проживало 1 269 осіб, із них лише 30 володіли угорською мовою. Ружомберокський священик А.Глінка на кошти місцевого населення в 1905–1907 рр. у Черновеї збудовав католицький костел. Місцеві жителі були переконані, що освячувати його повинен саме А.Глінка, який доклав чимало зусиль для його спорудження. Однак, будучи відстороненим на певний час від проведення релігійних обрядів (чекав виroku суду), А.Глінка не міг цього зробити. І все ж такі освячення костюлу було призначено місцевою церковною владою на 27 жовтня. Під час цієї церемонії внаслідок сутички жандармів із місцевим населенням загинуло 15 осіб і 38 було заарештовано³². Події в Черновеї стали своєрідним підтвердженням безправності словацького народу.

Унаслідок проведення в 1906–1910 рр. посиленої реакційної політики угорського уряду увага представників словацького національно-політичного руху була спрямована, насамперед, на вирішення проблем внутрішнього характеру (організації та об'єднання). Якщо словацькі

ліберали погоджувалися на співпрацю з консерваторами, то клерикали таку можливість повністю відкидали. Їхні лідери А.Глінка, Ф.Юрига, Ф.Скичак не підтримували політичних програм ні консерваторів, ні лібералів, ні словацьких соціал-демократів, у програмі яких також містилося положення про визнання національних прав словацького народу. Так, наприклад, А.Глінка заперечував ідею всеслов'янської єдності, яку висували вищезазначені політичні течії. Він наголошував, що читати праці Л.Толстого, А.Сладковича "Детван" та Коллара "Дочку Слави" – це зрада державі, панславизм, небезпечний елемент, який вогнем і мечем необхідно знищити.

Під час наступних виборів до угорського законодавчого зібрання (1910) СЛП знову виступила в союзі із СНП з уже існуючою передвиборною програмою 1906 р. та під керівництвом спільного ЦВК, де клерикальну течію представляв Ф.Скичак³³.

Маючи популярність серед словацького населення, яка базувалася ще на авторитеті КНП, за результатами виборів депутатські мандати отримали три представники від СЛП (Ф.Юрига в Ступаві, Ф.Скичак у Боброві та П.Благо в Моравському св. Яні). Їхня перемога додала ще більше впевненості керівництву СЛП у вірності зайнятої ним позиції. Яскравим свідченням демонстративної відмови від консолідації словацьких національно-політичних сил СЛП стало перенесення редакції друкованого органу партії зі Скалиці до Братислави у квітні 1910 р. та перейменування газети "Людові новини" у "Словацькі людові новини". Нова назва повинна була характеризувати газету як загальнонаціональний друкований орган на противагу газеті СНП "Народні новини"³⁴.

Так, на знак протесту 2 грудня 1912 р. у Ружомбероку відбулося зібрання представників СЛП, на якому було ухвалено рішення про остаточне заснування СЛП як політичної організації зі статутом та центральним керуючим органом. Ф.Юрига аргументував таке рішення тим, що: "після 1912 р. СНП припинила своє існування, отже, утворення коаліції між СНП та СЛП є неможливим. У цьому випадку найкращим рішенням може стати створення окремої партії (СЛП)". Фактично Ф.Юрига заперечував будь-яку співпрацю словацьких католиків-клерикалів із рештою національних словацьких політичних течій, діяльність яких напередодні першої світової війни була спрямована на об'єднання.

Остаточним пунктом у заснуванні СЛП стала нарада її представників у Жиліні 29 липня 1913 р. Саме на ній було прийнято остаточне рішення про утворення самостійної політичної партії із власною програмою, центральним керуючим органом у складі Ф.Томашека, І.Гребача-Орлова, Ф.Юриги, Ф.Скичака на чолі з А.Глінкою та структурною організацією. Підкреслюючи свою відособленість, члени СЛП навіть відмовилися взяти участь у зібранні представників усіх течій словацького національно-політичного руху 16 травня 1914 р. у Будапешті, на якому йшлося про утворення Словацької національної ради (спільного керуючого органу всіх словацьких національно-політичних течій)³⁵.

Аж до 1914 р. СЛП, у програмі якої були записані вимоги щодо загального виборчого права, перегляду церковно-політичних законів, реалізації національного закону 1868 р., проведення адміністративної та податкової реформ, закону, який забороняв би лихварство, підтримки державою шкіл тощо, існувала як самостійна словацька політична партія. Її створення стало важливим моментом у процесі диференціації словацького національно-політичного руху.

Католицько-клерикальна течія словацького національного руху, яка сформувалася під впливом внут-

рішньополітичних протиріч кінця XIX ст. в Угорщині сприяла розвитку словацького національно-політичного руху, виробленню нових підходів до вирішення національного питання слов'янських народів Австро-Угорщини.

¹ Butvin J. Hlasisti, vznik slovenského klerikálneho a maloagrárneho hnutia v rokoch 1898-1905 // Historický časopis. – 1983. – R. 31. – Č. 5. – S. 747. ² Popély J. Zichihó strana a nacionálno-kerikálne hnutie na Slovensku v rokoch 1895-1905 // Historický časopis. – 1978. – R. 28. – Č. 4. – S. 581. ³ Там само. – S. 581-582. ⁴ Там само. – S. 582. ⁵ Там само. – S. 583. ⁶ Dokumenty k slovenskemu národnému hnutiu v rokoch 1848-1914: V 3 zv. – Bratislava, 1962. – Zv. 3 – S. 321. ⁷ Popély J. Зазнач. праця. – S. 584-585. ⁸ Narodnie noviny. – 1893. – 28 januar. – S. 3. ⁹ Дак-снер Ш. Словаки и Словенское окольє в Угорщине // Журнал министерства народного просвещения. – 1868. – август. – Часть XXXIX. – С. 560. ¹⁰ Narodnie noviny. – 1892. – 20 – S. 2-3. ¹¹ Kovač D. Dejiny Slovenska. – Bratislava, 1998. – S. 135. ¹² Dokumenty k slovenskemu národnému hnutiu v rokoch 1848-1914: V 3 zv. – Bratislava, – 1972. – Zv. 3 – S. 321. ¹³ Popély J. Зазнач. праця. – S. 582. ¹⁴ Krest'an. – 1896. – 17 november. – S. 4. ¹⁵ Potembra M. Uhorské volebne pravo a voľby na Slovensku v rokoch 1901-1914 // Historický časopis. – 1975. – R. 23. – Č. 2. – S. 236-239. ¹⁶ Katolicke noviny. – 1895. – 5 marec. – S. 4-5. ¹⁷ Popély J. Зазнач. праця. – S. 598. ¹⁸ Podrimavský M. Slovenská národná strana v druhej polovici

XIX. storočia. – Bratislava, 1983. – S. 173. ¹⁹ Holec R. Tragédia v Černejvej a slovenská spoločnosť. – Bratislava, 1997. – S. 19-20. ²⁰ Podrimavský M. Slovenská národná strana vo volebnej aktivite R. 1901 // Historický časopis. – 1978. – R. 26. – Č. 3. – S. 420. ²¹ Bartlová A. Programová línia klerikalizmu na Slovensku (1905-1938) // Historické štúdie. – 1977. – R. 22. – S. 70. ²² Popély J. Зазнач. праця. – S. 605. ²³ Dejiny Slovenska: V 6 zv. / Bratislava, 1986. – Zv. 4. – C. 271. ²⁴ Holec R. Tragédia v Černejvej a slovenská spoločnosť. – Bratislava, 1997. – S. 31-32. ²⁵ Hodža M. Články, reči, štúdie : V 5 zv. / Praha, 1930. – Zv. 1. – C. 124. ²⁶ Krajčovič M. Vývin národných hnutí v Európe 1850-1914 // Historické štúdie. – 1994. – R. 42. – Č. 1. – S. 129-130. ²⁷ Dejiny Slovenska : V 6 zv. Bratislava, 1986. – Zv. 4. – C. 267. ²⁸ Politicke strany na Slovensku 1860-1989. – Bratislava, 1992. ²⁹ Dokumenty slovenskej národnej identity a štátnosti. – Bratislava, 1998. – Zv. 1. – C. 387. ³⁰ SNA Fond Slovenská národná strana 1896-1914. – L. 32-33. ³¹ Potembra M. K vývinu slovenskej politiky v rokoch 1901-1914 // Historický časopis. – 1979. – R. 27. – Č. 1. – S. 91. ³² Holec R. Hospodárska politika Uhorska z pohľadu slovenských ekonomických záujmov // Slovensko na začiatku 20. – Bratislava, – 1999. – S. 66-79. ³³ SNA Fond... – L. 40-41. ³⁴ Klimko J. Usilie Slováčov o politické vyjadrenie práva na národné územie pred rokom 1918 // Právne historické štúdie. – 1984. – R. 26. – S. 113. ³⁵ Dejiny Slovenska: V 6 zv. – Bratislava, 1986. – Zv. 4. – C. 306.

Надійшла до редколегії 21.05.03

I.К.Патриляк, канд. іст. наук

ДІЯЛЬНІСТЬ ОУН, СПРЯМОВАНА НА ПІДГОТОВКУ ЗБРОЙНОГО ПОВСТАННЯ В ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЯХ УРСР (ЖОВТЕНЬ 1939 – ЧЕРВЕНЬ 1941)

Розглянуто основні аспекти діяльності ОУН, спрямованої на підготовку антирадянського збройного повстання в Західній Україні, протиріччя в керівництві організації, контрзаходи радянських каральних органів.

In offered article is made short checkup to the main aspects of activity OUN directed on preparing the anti-soviet armed rebellion in west Ukraine. The Contradictions in managment of the Organizations. The Countermeasures soviet organ of power.

У роки незалежності України дослідження історії Організації українських націоналістів (далі – ОУН) й Української повстанської армії (далі – УПА) стало "вкрай актуальною проблемою"¹ сучасної вітчизняної історіографії. За повоєнний час виявиться, що в Україні та за її межами було написано більше чотирьох тисяч праць з історії ОУН та УПА², однак лише у деяких з цих досліджень висвітлювалися окремі моменти проблематики, яка розглядається у нашій праці³. На жаль, склалося так, що діяльність ОУН у 1939-1941 рр., спрямована на підготовку антирадянського повстання в західній Україні, залишилася фактично поза увагою науковців, хоча важливість та актуальність теми не викликає сумнівів, адже її вивчення дозволяє зрозуміти цілу низку вузлових проблем історії ОУН і УПА в пізніший період. Протягом 1939-1941 рр. відбулося повномасштабне "знайомство" організованого українського націоналізму з радянською владою і навпаки. Перші успіхи й невдачі на протибільшовицькому "фронті" значною мірою обумовили загальну тактику та стратегію боротьби українських націоналістів-революціонерів на майбутнє десятиліття.

Вересень 1939 р. кардинально поміняв усі актуальні до того часу геополітичні конфігурації у Центрально-Східній Європі. Внаслідок цих змін, перед ОУН виникли цілком нові стратегічні й тактичні завдання, відкрився фактично невідомий досі "фронт" антирадянської боротьби. Незважаючи на доволі несподівану для оунівців окупацію Західної України Червоною армією (хоча до вересня 1939 р. відповідальні німецькі чинники не скупилися на запевнення лідерів Проводу українських націоналістів (далі – ПУН) у тому, що на українських землях Польщі відновлять українську державність), для ОУН зустріч із реаліями радянського життя не стала смертельною, хоча подібного "рандеву" не пережила жодна інша західноукраїнська партія чи організація.

Попри вихід декількох тисяч членів ОУН до німецького Генерального губернаторства й початку розгубленості керівництва організації, на території УРСР залишилося близько 10 тис. членів та активних прихильників ОУН.

Оцінюючи ситуацію як сприятливу для розгортання широкомасштабної антирадянської боротьби, закордонні оунівські центри на злами 1939-1940 рр. розпочали форсовану підготовку до збройного повстання в Україні.

З початком цієї діяльності, в ОУН означилася чітка тенденція до розмежування поглядів на успіхи майбутньої затії між давніми еміграційними членами ОУН і колишніми політ'язнями та крайовиками. Емігранти, очолювані ПУНом, не бачили можливості проведення ефективного збройного виступу, вважаючи його марною тратою людських сил та життів. А.Мельник зі своїм найближчим оточенням схилився до думки про необхідність виведення з України якнайбільше членів ОУН до Генерального губернаторства, а іншим наказати (в умовах глибокої конспірації) проводити насамперед агітаційно-пропагандистську роботу й готуватися до диверсій та локальних збройних виступів лише у випадку початку війни між СРСР та сусідніми державами. Головні ж сили оунівців планувалося вишколювати з допомогою німецьких інструкторів у Генеральному губернаторстві і в час походу вермахту проти СРСР використати їх у боротьбі з більшовизмом, як окрему союзну українську армію. З цієї метою в Кракові активно діяло українсько-німецьке військове бюро, очолюване полковником Р.Сушком⁴.

На противагу давнім емігрантам, молоді й радикально налаштовані оунівці-крайовики та звільнені з тюрем після падіння Польщі колишні керівники Крайової екзекутиви на західноукраїнських землях (далі – КЕ на ЗУЗ), вважали позицію ПУНу аморфною, неревольюційною, шкідливою. Вони вимагали від найвищого керівництва Організації негайно розробити й вислати в Україну детальні інструкції для організації повстання. Молоді радикали бачили необхідність розгортання організаційної роботи у чотирьох напрямках – підготовка і проведення повстання в УРСР, створення націоналістичних військових частин за кордоном, загальний вишкіл оунівців у Генеральному губернаторстві та забезпечення повстанців в Україні кадрами, планами, інструкціями, картами, посібниками тощо.

Звісно, що сьогодні, маючи відповідний обсяг знань про ситуацію в Україні та світі в ті роки, плани молодих націоналістів виглядають доволі амбітно-наївними. Важко собі уявити, щоб Гітлер перекидав війська із Франції на допомогу повстанцям, чи щоб декілька тисяч погано озброєних патріотів могли захитати основи більшовицької імперії, яку не змогли розвалити мільйонні армії Третього рейху та усіх його союзників. Однак для оунівців із краківського осередку радянський "ведмідь" у той час здавався не таким вже й непереможним.

Аналіз подій у західних областях УРСР у перші місяці радянської окупації засвідчує, що члени Організації в краї певнено починають пристосовуватися до реалій радянського життя й використовувати їх на свою користь. Зокрема, націоналісти стали активно проникати в органи державної влади (чого не вдавалося зробити за панування Польщі). В одній лише Станіславській області енкаведисти згодом викрили 156 оунівців у владних структурах. Член Львівської ексекутиви ОУН О.Луцький успішно обирався до Народних зборів Західної України, а також працював в одному з райвиконкомів Станіславської обл. Оунівці заповнили комсомол так, що окремі комсомольські організації повністю склалися з "юнаків" ОУН⁵.

Поряд з цим націоналісти здійснювали масштабні бойові операції, діяли при цьому агресивно та рішуче. Використовуючи захоплену у вересні 1939 р. в польських військ зброю, оунівці здійснили в жовтні–листопаді 1939 р. локальні виступи в містах Чортків та Збараж, а також акції у Кременецькому, Вишневецькому, Березанському, Чортківському, Збаразькому, Стрийському й Жидачівському повітах. Ці збройні повстання були доволі масштабними, у них брали участь тисячі людей. Лише під час Чортківського виступу співробітники НКВС захопили у полон 128 повстанців⁶.

Хоча зазначені вище повстання, які виникали майже стихійно у різний час і в різних місцевостях, серйозно послаблювали організаційні сили, вони, водночас, сприймалися краківським Проводом, як чіткий сигнал, що сповіщав про назрівання революційної ситуації в регіоні та про нагальну необхідність організувати, скоординувати й очолити стихійний порив рядового членства.

Виходячи з наявної ситуації та не очікуючи схвалення своїх дій з боку ПУН, краківський осередок ОУН на свій страх і ризик у перших днях грудня 1939 р. вислав до України спецкур'єра В.Глуха з наказом для Львівського окружного проводу. У наказі йшлося про необхідність провести мобілізацію членів ОУН на західноукраїнських землях (ЗУЗ), зібрати всю наявну зброю, повністю відновити організаційну сітку, призначити всіх низових керівників, очистити ОУН від політично ненадійних елементів, бути в повній бойовій готовності⁷. Однак документ не дійшов до адресатів – зв'язковий потрапив на кордоні до рук НКВС. Наслідком його провалу стали масові арешти серед керівників ОУН в Західній Україні, а також введення у краківський осередок ОУН радянської агентури⁸. Десятки провідних членів Організації, уникаючи арешту, змушені були нелегально перейти на німецький бік кордону.

Захоплення кур'єра із поштою від краківського керівного осередку та наступні болючі удари по організаційній сітці ще більше загострили конфлікт між ПУНОм і опозиціонерами, очолюваними С.Бандерою. Лідери ПУНу, не рахуючись з думкою більшості членів Крайової ексекутиви, видали в січні 1940 р. директиву, якою зобов'язували низові ланки ОУН утримуватися від активних дій, а лише в умовах глибокої конспірації очікувати початку війни між Німеччиною та СРСР⁹.

С.Бандера разом зі своїми прихильниками вважав таку обережність надмірною. Він, виходячи із засад невинної підготовки національної революції, розглядав

наявність постійних збройних виступів як "каталізатор", котрий мав би посилити "бродіння" народних мас і привести до загального "зриву". Принесені в цей час жертви, в очах молодих оунівців, не виглядали марними. Виховані на культурі полеглих героїв, юні націоналісти сприймали свою можливу загибель і смерть своїх товаришів як необхідну офіру на вітарі боротьби за державність, складену в ім'я життя майбутніх поколінь. Поняття жертвовності вони розуміли цілком у євангельському сенсі, вважаючи, що зерно, перед тим як почати плодоносити, повинне впасти в землю й померти, лише згодом відродившись у новому житті.

Наслідком усіх тактичних розходжень та особистих антипатій у рядах Організації став офіційний розкол і створення 10 лютого 1940 р. нового керівного органу ОУН – Революційного проводу. Зібрані у Кракові 27 провідників Крайової ексекутиви одностайно підтримали ідею створення Революційного проводу й визнали своїм лідером С.Бандеру¹⁰.

Фактичний розрив із вищим керівництвом Організації дозволив Революційному проводу реалізовувати власну тактику та стратегію боротьби, не оглядаючись на грізні оклики з боку ПУН.

Ще на початку січня 1940 р. С.Бандера разом зі своїми однодумцями вирішив суттєво посилити кадрами оунівське підпілля в УРСР. З цією метою із найкраще військове вишколених та навчених нелегальній роботі людей, формували ударні (за тогочасною термінологією "пробоеві") групи чи відділи чисельністю від 5 до 20 осіб, які мали очолити підпілля, створити повстанські та диверсійні загони.

Перша група вирушила з Генерального губернаторства в середині січня 1940 р. і перетнула кордон у районі Кристинополя¹¹ біля с. Бендюги¹². Проїшовши замерзлим Бугом, 12 бойовиків, очолювані підпілляком С.Пшеничним, мали через Сокальщину відправитися для організаційної роботи на Волинь. Група супроводження та охорони із 4 бійців, під керівництвом М.Записочного, тієї ж ночі розраховувала повернутися назад до Генерального губернаторства. Під час переходу група С.Пшеничного була помічена радянською прикордонною заставою. Цілу ніч між прикордонниками й оунівцями точився запеклий бій з переслідуванням. За даними підпілляків, у бою загинуло більше 30 прикордонників і 8 націоналістів¹³. Ще восьмеро бійців пробоевого загону, вичерпавши боєприпаси, зробили спробу вийти з оточення групами по 2 особи, однак усі були полонені енкаведистами¹⁴.

Невдача не зупинила керівництво краківського осередку ОУН і через декілька днів через кордон успішно пройшла наступна ударна група, очолювана І.Климівом (Легендою)¹⁵. Відділ І.Климива дістався до Галичини, а потім до Волині, де він замінив знищену групу С.Пшеничного.

На початку березня 1940 р. в Україну проникла група, керована провідником КЕ на ЗУЗ В.Тимчієм (Лопатинським). Разом з ним кордон перейшли організаційний референт М.Опришко, референт жіноцтва З.Левичка, референт зв'язку Т.Оленчак. Однак за декілька кілометрів від кордону на групу чекала засідка військ НКВС. Групу "здали" радянська агентура, що працювала в оунівському середовищі в Генеральному губернаторстві¹⁶. Результатом багатогодинного бою стала загибель усієї групи В.Тимчія¹⁷.

Більш вдало перетнув кордон у середині березня 1940 р. відділ Л.Зацного (Вік, Троян) до складу якого входили Ф.Федечко, В.Зелений, Л.Харкевич, В.Чижевський, О.Луцький¹⁸. Підпілляники пройшли гористою місцевістю Лемківщини від с. Балигород через с. Райське на територію УРСР¹⁹ у Дрогобицькій обл. група Зацного розділилася – О.Луцький та В.Чижевський по-мандрували на Станіславщину, а інші четверо залиши-

лися для виконання організаційної роботи у Дрогобицькій та Львівській обл.

У другій декаді березня в Україну пробілися ще дві групи – В.Гриніва (Кремінського), який мав завдання очолити крайовий повстанський штаб, а також група керівників повстання для Тернопільщини – р. Кравчук, О.Безпалко, Н.Хомів та ін.²⁰.

Таким чином, до 20 березня 1940 р. в Україну перебазувалася низка провідних кадрів ОУН(Б), які на місці мали визначити прерогативи організаційної роботи на найближче майбутнє.

Масовий перехід керівників підпілля до УРСР став результатом рішень, прийнятих Револуційним проводом ОУН(Б) на нараді 10 березня 1940 р. Планувалося, що новоприбулі кадри стануть організаторами штабів національного повстання на Галичині та Волині. Вони повинні були у двомісячний термін освоїти територію, скласти чітке уявлення про наявність повстанських сил та зброї, з'ясувати настрої місцевого населення, його симпатії до ОУН і ставлення до можливої зміни існуючого більшовицького ладу. Передбачалося, що основну підготовчу роботу крайові повстанські штаби завершать до середини травня 1940 р., після чого, у повній бойовій готовності, будуть очікувати на сигнал від Револуційного проводу²¹. Однак реальна ситуація в Україні була набагато складнішою, ніж це здавалося краківським лідерам ОУН(Б).

Ще в лютому й на початку березня 1940 р. фактичні керівники підпілля І.Климов (Легенда) та В.Сидор (Кравс), провели низку нарад і, обговоривши ситуацію в регіоні, дійшли висновку, що на той момент загальне повстання було б неможливе через відсутність достатньої кількості зброї, боєприпасів, обмаль відомостей про сили противника. Вони вирішили головну енергію своїх підлеглих спрямувати на заготовлю зброї та амуніції й на проведення розвідки проти військових частин. Для розвідки навіть запланували створити окрему мобільну групу²².

24 березня 1940 р. у Львові на конспіративній квартирі відбулася нарада найавторитетніших членів ОУН(Б) в Україні. На зібранні було відновлено Крайову екзекутиву у складі восьми осіб: О.Грицак (Галайда) – керівник КЕ; С.Новицький (Вій) – заступник провідника, військовий референт КЕ; С.Ніклевич (Вірчин) – організаційний референт КЕ. Також до складу КЕ увійшли В.Гринів, Д.Мирон, Я.Горбовий, О.Максимів, М.Мацьків²³.

На нараді члени екзекутиви вирішили займатися збором озброєння й амуніції, розвідкою, диверсіями та розбудовою організаційної сітки. Мережа ОУН(Б) мала відповідати новому адміністративно-територіальному устрою західної України. Замість воеводських, формувалися обласні проводи, а замість повітових – районні. Завдяки більш подрібненому поділу на райони (порівняно з польськими повітами) кількість низових організацій зросла у 3,5 рази, що дозволило районним керівникам максимально тісно працювати з населенням, часто бувати в селах свого району, залучати до лав ОУН(Б) нових членів, посилювати організаційну дисципліну.

Занепокоєні помітною активізацією ОУН(Б) та підігріті повідомленнями від своєї закордонної агентури про підготовку націоналістами загального повстання на квітень–травень 1940 р., радянські спецслужби провели масові арешти усіх заізолярих і причетності до підпілля²⁴. Найсильніші удари були завдані Львову, Тернопільській, Рівненській та Волинській обл.²⁵. До тюрем потрапило 658 оунівців, з них шестеро членів КЕ, члени обласних та районних проводів, керівник Львівського міського проводу²⁶.

Такі вражаючі успіхи НКВС пояснювалися, насамперед, майже повальними арештами серед суспільно активної молоді, особливо серед людей, які згідно з наказом командування НКВС СРСР від 11 жовтня 1939 р. "Про

введення єдиної системи обліку антирадянських елементів виявлених агентурною розвідкою" підлягали спецреєстрації. До цих "ворогів радянського ладу" належали всі колишні члени діючих за Польщі легальних партій, національних, релігійних і молодіжних організацій, раніше засуджені радянською владою та члени сімей розстріляних більшовиками "контрреволюціонерів", громадяни, які мали родичів за кордоном тощо²⁷.

Більшість молодих людей арештовували за стандартним звинуваченням в організації "банди". Довести таку "провину" було нескладно. "Гуманне" радянське законодавство (Ст. 56, п. 17 Кримінального кодексу УРСР) давало напрочуд зручне для слідства визначення поняття "банда". Так, "озброєною бандою" вважалася група людей, яка мала три ознаки: а) двох і більше членів у своєму складі; б) принаймні один з "бандитів" мав бути озброєним будь-якою зброєю (ніж, сокира, багнет, вила, коса теж підпадали під категорію поняття "зброя"); в) наявність у членів банди наміру вчинити злочин²⁸.

Завдяки такому "мудрому" формулюванню слідчі групи НКВС могли затримувати будь-яких двох сільських хлопців з вилами й оголошувати їх "бандою" звинувачуючи у намірі (!) вчинити якийсь "злочин".

До боротьби в умовах дії такого "передового" законодавства ОУН(Б) ще не була цілком підготовленою, тому удари завдані Організації наприкінці березня та початку квітня 1940 р. виявилися справді важкими.

З метою залякати підпілля та й усе населення регіону, слідчі НКВС відібрали серед арештованих одинадцять керівників Організації для спеціального публічного судового шоу. Націоналістів судили 29 жовтня 1940 р. відкритим судом у Львові, усіх, крім одного, засудили до страти. Вирок виконали 20 лютого 1941 р.

Однак, незважаючи на дошкульність ударів, рани завдані ОУН(Б) не стали смертельними для націоналістичного підпілля. На початку травня 1940 р. в Західній Україні було відновлено КЕ та всі обласні проводи²⁹. Чергову екзекутиву організували Д.Мирон та Л.Зацний. До її складу увійшли: Д.Мирон – провідник КЕ; Л.Зацний – заступник провідника КЕ; І.Максимів – організаційний референт КЕ; К.Березовський – референт пропаганди КЕ; М.Матвійчук – референт розвідки КЕ; М.Думанський – заступник референта розвідки КЕ; В.Ковалюк – референт жіноцтва КЕ; Л.Шевчик – референт зв'язку КЕ³⁰.

Брутальна політика більшовицького терору не залякала, а навпаки, підштовхнула молодь до лав ОУН(Б). У травні–липні 1940 р. організація поповнилася новим активом. Особливо успішну роботу в цьому напрямку здійснював Станіславський обласний провід на чолі з О.Луцьким, Д.Клячківським, В.Чижевським, М.Сеньківим та Н.Білобрам. Якщо у вересні 1939 р. в області налічувалося 1200 членів та тих, хто симпатизував ОУН, то в липні 1940 р. на Станіславщині працювало 9600 членів та прихильників бандерівської організації³¹.

Кінець серпня та початок вересня 1940 р. стали черговим періодом важких випробовувань для націоналістичного підпілля. Наприкінці серпня до рук НКВС потрапив зв'язковий від Краківського революційного проводу Т.Мельник, у якого знайшли доволі детальні військові інструкції для Крайової екзекутиви³². Вивчивши захоплені документи, спеці із радянських органів держбезпеки дійшли висновку про те, що ОУН(Б) готує загальне повстання на осінь 1940 р. Їхні припущення підтвердилися після затримання "інспектора" від бандерівського Проводу, який об'їжджав регіон з перевіркою бойової готовності низових оунівських структур. Затриманий "Максим" на слідстві дав розгорнуті свідчення про керівництво підпілля та розшифрував знайдені при ньому ж записи, у яких зазначалися місця знаходження секретних складів зі зброєю та амуніцією³³.

Наявність точних оперативних даних дозволила сталінським карателям провести чергову масову атаку на бандерівську ОУН. Слідчі НКВС розкрили 96 націоналістичних груп та низових організацій, під час їхньої ліквідації було арештовано 1108 оунівців. У ході облав енкаведисти захопили 2070 гвинтівок, 43 кулемети, 600 револьверів, 80 тис. набоїв та інше військове майно³⁴.

Оунівці під час затримання чинили шалений опір спецгрупам НКВС, чим викликали повагу навіть у своїх ворогів. Самі чекісти характеризували їх як доволі серйозних противників: "Оунівці-нелегали добре навчені в розумінні нелегальної техніки, загартовані і досить агресивні кадри. Як правило, при арештах оунівці чинять збройний опір, намагаються покінчити самогубством"³⁵.

Масштабні арешти, як і попереднього разу, не змогли поламати всієї організаційної структури ОУН(Б), про її розмах та рівень проникнення в суспільство НКВС немало повної інформації. Відомство Л.Берії мало оперативні дані лише про тисячу нелегалів-оунівців, на яких з вересня 1940 р. оголосили розшук. Інші ж десятки тисяч членів та симпатиків організації залишалися невідомими для радянських правоохоронних органів.

Однак репресії осені 1940 р. безперечно дуже серйозно нашкодили керівництву ОУН(Б) в Україні. Було захоплено 107 провідників різного рівня, у т. ч. трьох членів КЕ³⁶. Революційний провід, у світлі останніх подій, віддав наказ послити конспірацію, відсторонити від роботи й організаційних зв'язків усіх, хто знаходився в "полі зору НКВС", всіх нелегалів перекинути до Генерального губернаторства, а роботу здійснювати лише легалізованими членами організації, дотримуватися абсолютної конспірації. Усіх членів та прихильників ОУН(Б), які порушили принципи конспірації, слід було негайно фізично ліквідувати. Такими жорсткими заходами керівництво бандерівської ОУН намагалося зберегти організацію до весни 1941 р.³⁷.

Наприкінці жовтня 1940 р. у Львові було реанімовано Крайову екзекутиву, яку цього разу очолив Д.Мирон. До її складу увійшли: К.Цмоц – заступник провідника КЕ; О.Луцький – керівник Станіславської обласної організації ОУН(Б); І.Климів – лідер ОУН(Б) на Волині; Ю.Гуляк – провідник Тернопільської обласної організації ОУН(Б)³⁸.

Структура організації черговий раз почала відновлюватися. Однак і цього разу процес поновлення підпільної мережі тривав недовго. Наприкінці грудня 1940 р. чекісти, бажаючи використати зимову пору та незавершеність реорганізації, розпочали операцію "з остаточної ліквідації оунівського підпілля". Це була перша подібна затія, згодом, у післявоєнний час, енкаведисти провели ще з десяток "остаточних ліквідацій", доки в другій половині 1950-х рр. таки досягли поставленої мети.

Тим часом, узимку 1940–1941 рр. найдошкульніші удари спецслужб були спрямовані проти Львівської, Станіславської, Дрогобицької обласних³⁹ та Володимир-Волинської окружної організацій⁴⁰. Лише протягом двох діб 21–22 грудня 1940 р. каральними органами було арештовано 996 бандерівців (з цього у Львівській обл. 520 осіб, у Станіславській – 235, у Тернопільській обл. – 133 тощо)⁴¹.

Намагаючись уникнути смертельних ударів з боку беріївських опричників, оунівці-нелегали почали здійснювати численні спроби прорватися через радянський кордон. За зиму 1940–1941 рр. відділи підпільників зробили більше ста спроб зі зброєю в руках протаранити "залізний заслон" над Бугом та Саном. Вісімдесят шість з них були зареєстровані прикордонниками. Траплялися випадки коли ударні групи складались зі 120–170 бойовиків. У разі, якщо нелегалам не вдавалося "тихо" перетнути кордон, або несподівано і швидко прорватися, тривалі бої із заздалегідь приготованими прикордонниками, як правило, були невдалими для націоналі-

стів, тоді на німецький чи угорський бік кордону проходило не більше третини від особового складу групи⁴².

Незважаючи на великі втрати у сутичках із прикордонниками, можна припустити, що більшість спроб переходу кордону була вдалою, а відтак, залишилася невідомою відповідним радянським органам. Навіть С.Ткачук (дослідник, якого тяжко запідозрити в симпатіях до українського національно-визвольного руху), ґрунтовно вивчивши архіви радянських органів держбезпеки, констатував: "оунівці діяли на своїй території, гарно їм відомий, що дозволяло їм більш ефективно використовувати природні особливості для підготовки і здійснення проривів через кордон на територію сусідніх країн"⁴³.

У той час, коли по містах, селах, лісах і горах Західної України чекісти "полювали" на націоналістів-нелегалів, уже арештованих бандерівців судили з усією суворістю "соціалістичної законності" на показових судилищах.

Так, 15–19 січня 1941 р. у Львові відбувся "Процес 59-и", який мав надзвичайно широкий громадський резонанс, як через мужню поведінку підсудних, так і через неймовірно жорстокі вироки. Сорока двом підсудним виголосили присуд – "смертна кара"; сімнадцять – "отримали" по 10 років каторги і по 5 років заслання. Щойно після клопотання голови Народних зборів Західної України, депутата Верховної ради СРСР акад. К.Студинського, Президія Верховної ради СРСР замінити жінкам розстріл на десятилітнє ув'язнення⁴⁴.

Минуло неповних чотири місяці, й 7 травня 1941 р. у Дрогобичі розпочався новий, цього разу ще більший, процес над 62 оунівцями. За результатами суду тридцять націоналістів було покарано смертю, двадцять чотирьом підпільникам судилося на десять років "прописатися" у сталінських концтаборах, справи решти восьми чоловік відправили на додаткове розслідування. Згодом Президія Верховної ради СРСР пом'яшила драконівські вироки – смерть тепер чекала на 26 підсудних (чотирьом в'язням, серед яких троє жінок, було збережене життя), 13 арештантам підтвердили їхні десятирічні вироки, а 19 осіб засудили на терміни від 7 до 8,5 років⁴⁵.

Не встигло висохти чорнило на судових паперах "справи шістдесяти двох", як у тому ж Дрогобичі 12–13 травня відбувся суд над тридцятьма дев'ятьма українськими націоналістами. Його підсумок – 22 розстріли, 8 десятирічних та 4 п'ятирічних табірних термінів, а також п'ять довічних заслань до Казахстану⁴⁶.

Матеріали цих великих антиоунівських процесів, серед усього іншого, містять також багато цікавої інформації про підготовку націоналістами збройного повстання. З обвинувачувальних документів, зокрема, дізнаємося, що на 1 вересня 1940 р. Львівській Крайовій екзекутиві підпорядковувалося 5500 бойовиків, які готувалися до повстання, розроблялися конкретні плани дій під час виступу, готувалася матеріально-технічна та кадрова база повстання, розпрацьовувалися детальні мобілізаційні плани для всіх найнижчих ланок Організації. Розвідка ОУН(Б) збрала цінну та достовірну інформацію про військові частини противника, їхнє озброєння, важливі господарські об'єкти, державні установи, біографії командирів. Більше того, націоналістичне підпілля Львова створило т. зв. "сеніорат" – майбутній тимчасовий уряд повсталого України. До його складу включили відомих політиків, вчених, адміністраторів, які мали б стати фундаментом господарського та адміністративного апарату звільнених від більшовиків областей України. Повстання й проголошення незалежності України мало відбутися у вересні–жовтні 1940 р.⁴⁷.

Остання дата для нас є дуже важливою, бо вона вказує на те, що в цей час ОУН(Б) не узгоджувала й не координувала своїх планів з діями та планами Німеччини. Адже восени 1940 р. А.Гітлер ще не мав конкретно

розроблених планів нападу на СРСР ("Барбаросси" ще не існувало навіть у чернетковому варіанті), а вермахт готувався до проведення операції "Морський лев". Німецькі дивізії ще воювали у Бельгії та Франції, а оунівці вже проводили в карпатських і волинських лісах військову підготовку своїх членів, реєстрували та складували зброю, вивчали військову літературу, писали статuti, розробляли інструкції, виготовляли топографічні карти, вели широку пропагандистську акцію серед молоді, прагнули поширити свій вплив на військові частини. З Кракова від РП до краю надходили суворі накази із заборонаю проведення погано підготованих, локальних, самовільних збройних виступів. Повстання можна було розпочинати або за умов війни СРСР з Німеччиною, Румунією чи Туреччиною, або в мирний час (тільки у випадку бездоганної підготовки та впевненості у швидкому позитивному результаті)⁴⁸.

З актів звинувачення дізнаємося, що ОУН(Б) послила та організаційно впорядкувала націоналістичні групи Буковини і Бессарабії, що студенти-оунівці спеціально відправлялися на навчання до східних областей УРСР де створювали організаційні осередки. На західноукраїнських землях Крайова ексекутива отримала завдання РП об'єднати у спільний антибільшовицький фронт усіх колишніх членів українських політичних партій – від клерикалів до соціал-демократів⁴⁹.

Незважаючи на великі успіхи НКВС у боротьбі з ОУН(Б), підпілля наприкінці 1940 р. не було повністю знищене. Чекисти, усвідомлюючи своє безсилля, організували масові публічні судилища із численними смертними вирокми з метою залжати діючих нелегалів, спонукати їх до "виходу з гри", а також щоб деморалізувати та стероризувати місцеве населення. Однак ефект виявився протилежним – підпілля, черговий раз переконавшись в тому, що від "робітничо-селянської влади" для них вирок один – смерть, ще більше радикалізувалися, а в очах громадян краю авторитет ОУН тільки зріс.

На весну 1941 р. з території Генерального губернаторства в Україну знову перекидаються добре вишколені провідні кадри ОУН(Б) для підготовки повстання. За перші чотири місяці 1941 р. активність націоналістичного підпілля різко зросла. Нелегалами було здійснено 65 убивств та замахів на представників радянського адміністративного апарату, керівників НКВС, розповсюджено сотні найменувань листівок, посилено саботаж⁵⁰. Підскочила активність референтури та відділів розвідки, у кожному районі працювало від 5 до 20 оунівських розвідників, які збирали й передавали районному керівництву інформацію про частини Червоної армії, внутрішні війська НКВС, їхнє озброєння, дислокацію, командний та рядовий склад, місця помешкання сімей командирів, воєнні об'єкти, можливості диверсії на них тощо⁵¹.

На весняні місяці 1941 р. також припадає посилення контррозвідувальної діяльності оунівської СБ, яка викриває агентуру НКВС, а також здійснює чистку в лавах Організації. Служба безпеки взяла все підпілля у сталеві лещата дисципліни – референтури СБ діяли при Крайовій ексекутиві, обласних, окружних, надрайонних і районних провадах ОУН(Б). У кожній низовій клітині організації працював таємний інформатор есбістів⁵².

Іншим важливим напрямом діяльності ОУН(Б) на ЗУЗ у цей час стала посилена робота з організаційним активом. До травня 1941 р. підпілля мережа організації була повністю відновлена. Вона складалася зі станиць (первісних ланок в одному населеному пункті), районів (збігалися з адміністративними районами), надрайонів (включали 3–5 районів), обласних провадів та Крайової ексекутиви⁵³. Усіх оунівців було приведено до присяги на вірність Україні та Організації⁵⁴.

Після проведення у квітні 1941 р. Другого Велико-го збору ОУН(Б) у Кракові й розробки відповідних

інструкцій для підпілля, дії оунівських груп в УРСР стали ще більш наполегливими та цілеспрямованими. Протягом квітня 1941 р. від рук націоналістів загинули 38 більшовицьких функціонерів, здійснено десятки диверсій на транспорті, промислових та сільськогосподарських об'єктах⁵⁵.

Війська НКВС у квітні–травні 1941 р. вели виснажливі та малоефективні бої з повстанськими групами у Козівському р-ні Тернопільської обл. та в Монастириськом р-ні Дрогобицької обл.⁵⁶.

Ситуація була настільки напруженою, що нарком держбезпеки УРСР Мешик у доповідній записці Хрущову від 15 квітня 1941 р. називав ОУН "серйозною силою", яка добре озброєна і поповнює свої склади. Він зазначав, що Револуційний провід бандерівської ОУН, "не очікуючи війни, уже тепер розгорнув активну протидію заходам радянської влади". Наголошуючи на непоодиноких фактах убивства оунівцями радянського партактиву, Мешик просив дозволу на виселення з краю сімей оунівців, куркулів, репресованих⁵⁷. Хрущов "благословив" переселенську акцію. З кінця травня 1941 р. війська НКВС СРСР провели операцію "з вилучення сімей нелегалів, для переселення їх у віддалені райони Радянського Союзу"⁵⁸. Більшість "вилучених" "переселилося" лише до братських могил та тюремних казематів.

Загалом, протягом березня–червня 1941 р., завдяки неймовірному напруженню сил та драконівським репресивним заходам, радянські спецслужби зуміли ліквідувати 38 оунівських повстансько-диверсійних груп, у яких налічувалося 273 учасники⁵⁹. Однак це була лише "верхівка айсберга", ОУН(Б) зуміла вистояти у боротьбі з НКВС і на початку німецько-радянської війни вдалася до масштабної реалізації плану антирадянського повстання.

Даючи загальну характеристику періоду підготовки оунівцями збройного повстання на території Західної України, необхідно відзначити, що підготовчі заходи здійснювалися у неймовірно складних умовах, позначених волаючою нерівністю протидіючих сил. Забезпечення підпілля інструкціями та директивами було, на жаль, кращим, ніж забезпечення зброєю, амуніцією, військовими матеріалами, засобами зв'язку тощо. Розпорядження Револуційного проводу часто були фантастичними, не відповідали реальному стану речей в Україні та світі. Бажання якнайшвидше розгорнути збройний виступ, призводило до нанесення Організації важких ударів з боку каральної машини СРСР. Втрати ОУН(Б) за 1940–1941 рр. оцінювалася співробітниками радянських спецслужб у межах 16 тис. 557 чол. убитими й арештованими (з них 4 тис. 735 – керівників різних рівнів)⁶⁰. Усе ж, незважаючи на це, здатність ОУН(Б) до регенерації, до відновлення зруйнованих елементів організаційної структури свідчить про декілька важливих рис підпілля. По-перше, націоналісти проявили себе вмільми конспіраторами; по-друге, в ОУН(Б) за цей період сформувалася пристойна розвідка та контррозвідка; по-третє, постійне поповнення лав організації новими контингентами молоді свідчило про широку соціальну базу руху та про привабливість для населення націоналістичних ідей і гасел.

Незважаючи на втрати, оунівське підпілля підійшло до початку війни з вірою у свої сили та в остаточну перемогу. Саме цей оптимізм став визначальним у діях ОУН(Б) у червні–липні 1941 р.

¹ Іванцев І., Марущенко О. Українська повстанська армія в сучасній вітчизняній історіографії // Українська повстанська армія – феномен історії: Мат. Всеукр. наук. конф. – Івано-Франківськ, 2003. – С. 23. ² Здіорук С.І., Гриневич Л.В., Здіорук О.І. Показчик публікацій про діяльність ОУН та УПА (1945–1998 рр.) – К., 1999; Лисенко О.Є., Марущенко О.В. Організація українських націоналістів та Українська повстанська армія. Бібліографічний показник публікацій 1998–2002 років. – К., 2002. ³ Гривел Т. Підготовка Організацією українських націоналістів військового повстання проти радянської влади у Західних областях УРСР (1939–1941 рр.) // Міжнарод-

ний науковий конгрес "Українська історична наука на порозі XXI століття". Чернівці, 16-18 травня 2000 р. Доп. та повід. / За ред. Л.Винар, Ю.Макар. – Чернівці, 2001. – Т. 1. – С. 275–281; *Грикул Т.* Державна програма ОУН напередодні радянсько-німецької війни (1940–1941 рр.) // Дрогобицький краєзнавчий збірник. Спецвип. до 60-річчя УПА. – Дрогобич, 2002. – С. 281–291; *Веденєєв Д.* Підпільна діяльність ОУН в Західній Україні у 1939–1941 рр.: (До маловідомих сторінок історії національно-визвольного руху) // Історія України. – 2001. – № 12. – С. 4–5; *Патриляк І.* Історичні та ідеологічні передумови милітаризації ОУН. Військово-політичні питання в програмних документах єдиної ОУН та ОУН(Б) // Молода нація. – № 1. – 2000. – С. 75–95; *Патриляк І.К.* Військові плани ОУН(Б) у таємній інструкції Революційного проводу (травень 1941 р.). "Боротьба й діяльність ОУН під час війни" // УДЖ. – 2000. – № 2. – С. 127–138. *Патриляк І.К.* Націоналістичний партизанський рух на території західної України влітку 1941 року // УДЖ. – 2000. – № 4. – С. 113–119; *Патриляк І.К.* Військові плани ОУН(Б) у світлі інструкції Революційного Проводу, виданих у березні 1940 – травні 1941 року // Міжнар. наук. конгрес "Українська історична наука на порозі XXI століття". Чернівці, 16-18 травня 2000 р. Доп. та повід. / За ред. Л.Винар, Ю.Макар. – Чернівці, 2001. – Т. 2. – С. 160–169; *Патриляк І.К.* Оунівські плани державного будівництва у світлі інструкції Революційного проводу (травень 1941 року) // Київська старовина. – 2003. – № 2. – С. 90–113. ⁴ *Кук В.* Степан Бандера. – Івано-Франківськ, 1999. – С. 9. ⁵ *Ткачук А.В.* Перед судом історії. Сотрудничество германських фашистів и українських націоналістів в годы второй мировой войны и борьба против них советских органов государственной безопасности. – К., 2000 – С. 38. ⁶ Там само. – С. 64. ⁷ *Андрухів І., Француз А.* Станіславщина: двадцять буремних літ (1939–1959). Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. – Рівне; Івано-Франківськ, 2001. – С. 16. ⁸ *Ткачук А.В.* Перед судом історії... – С. 64–65. ⁹ *Андрухів І., Француз А.* Станіславщина: двадцять буремних літ (1939–1959). – С. 16. ¹⁰ *Кук В.* Степан Бандера... – С. 22. ¹¹ *Мудрик-Мечник С.* Шляхами революційної ОУН. – Л.,

1998. – С. 34. ¹² *Мороз В.* Сокальщина – колыска героїв // Націоналістичний кур'єр. – 2001. – № 2. – С. 3. ¹³ Там само. – С. 126. ¹⁴ Там само. – С. 124–135. ¹⁵ *Мудрик-Мечник С.* Шляхами революційної ОУН. – С. 34. ¹⁶ *Ткачук А.В.* Перед судом історії. – С. 67–68. ¹⁷ *Кук В.* Знач. праця. – С. 29. ¹⁸ Там само. ¹⁹ *Мудрик-Мечник С.* Шляхами революційної ОУН. – С. 34. ²⁰ *Мудрик-Мечник С.* Шляхами революційної ОУН. – С. 34. ²¹ *Кук В.* Степан Бандера... – С. 30. ²² *Боляновський А.* Українські військові формування в збройних силах Німеччини (1939–1945). – С. 44. ²³ *Мудрик-Мечник С.* Шляхами революційної ОУН. – С. 40–41. ²⁴ Там само. – С. 40–41. ²⁵ *Кук В.* Знач. праця. – С. 30. ²⁶ *Ткачук А.В.* Перед судом історії... – С. 68. ²⁷ Там само. ²⁸ Там само. ²⁹ *Андрухів І., Француз А.* Станіславщина: двадцять буремних літ (1939–1959). – С. 12. ³⁰ Там само. ³¹ *Ткачук А.В.* Перед судом історії... – С. 68. ³² *Кук В.* Степан Бандера... – С. 30. ³³ *Андрухів І., Француз А.* Станіславщина: двадцять буремних літ (1939–1959). – С. 18. ³⁴ Там само. ³⁵ Там само. ³⁶ Там само. ³⁷ *Киричук Ю.А.* Радянський терор 1939–1941 рр. // Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ–ХХ століття. Історичні нариси. – К., 2002. – С. 582. ³⁸ *Ткачук А.В.* Знач. праця. – С. 69. ³⁹ *Андрухів І., Француз А.* Знач. праця. – С. 20. ⁴⁰ Там само. ⁴¹ Там само. – С. 20–21. ⁴² *Киричук Ю.А.* Знач. праця. – С. 581. ⁴³ *Ткачук А.В.* Знач. праця. – С. 73. ⁴⁴ Там само. – С. 70–71. ⁴⁵ Там само. – С. 72. ⁴⁶ Там само. – С. 582–583. ⁴⁷ *Кук В.* Знач. праця. – С. 32. ⁴⁸ Там само. – С. 33. ⁴⁹ Там само. – С. 33–34. ⁵⁰ Державний архів Служби безпеки України, фонд друкованих видань. – Спр. 372, т. 54, арк. 121. ⁵¹ Там само. – Арк. 122. ⁵² Там само. – Арк. 125. ⁵³ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 3833, оп. 2, спр. 1, арк. 54. ⁵⁴ Там само. – Арк. 55–56. ⁵⁵ *Ткачук А.В.* Знач. праця. – С. 75. ⁵⁶ Там само. – С. 76. ⁵⁷ 1941 год. Документи : В 2 кн. – Кн. 2. – Док. № 387 – С. 80. ⁵⁸ *Андрухів І., Француз А.* Знач. праця. – С. 44. ⁵⁹ *Ткачук А.В.* Знач. праця. – С. 76. ⁶⁰ Там само. – С. 58.

Надійшла до редколегії 22.05.03

А.В.Пелешко, асп.

ГРЕКО-БОЛГАРСЬКИЙ ЦЕРКОВНИЙ КОНФЛІКТ (СЕРЕДИНА ХІХ СТОЛІТТЯ)

На основі виявлених архівних матеріалів висвітлено маловідомі сторінки історії церковних взаємовідносин між греками та болгарами і вплив деяких європейських країн на їхні релігійні та політичні відносини.

On the basis of the revealed archives materials the unknown pages in the history of Greek-Bulgarian religious conflict and its political acuteness is analyzed.

Друга половина ХІХ ст. в історії Балканського півострова характеризувалася розвитком визвольного руху в регіоні. Ці процеси вплинули на розвиток міжнародних відносин, сприяли росту протистояння держав, змінили співвідношення компонентів, що входили в поняття "Східне питання на Балканах". У цей період набирає ваги балканський фактор, а саме роль Дунайських князівств, Греції та Сербії у міжнародних відносинах у Європі. Зростає ідея об'єднання Молдавського князівства та Валахії з метою утворення єдиної Румунської держави. Греція та Сербія перетворилися на центри об'єднання численних єдино-племінників, що мешкали у районах, на які розповсюджувалася влада Оттоманської імперії. Болгарія переживала період інтенсивного культурно-підйому, зріст національного самоусвідомлення і переходу від хаотичних народних виступів до організованого антиосманського повстання. Народи Балканського півострова поступово стають від об'єкта суб'єктом міжнародних відносин.

Національно-визвольний рух балканських народів завжди привертав увагу дослідників. Історія міжнародних відносин на Балканах висвітлена у колективній збірці статей за ред. В.Н.Виноградова¹. У книзі проаналізовано два основні напрями у зовнішній та внутрішній політиці європейських держав на Близькому Сході у 1830–1840-х рр. ХІХ ст. Перша тенденція полягала у перетворенні Османської імперії на своєрідний резерв подальшої експансії колоніальних держав у велику периферійну зону вільної конкуренції, "зручно" розташовану поміж метрополій у Європі та їхніми афрозіатськими колоніями. Політичним виразом цієї тенденції стала доктрина статусу-кво. Друга тенденція полягала у розділі між європейськими державами балканських провінцій Високої порти, перш ніж вони наберуть

незалежності внаслідок національно-визвольної боротьби. Представники церкви відігравали значну роль у цій боротьбі. Священники піднімали балканські народи на боротьбу за незалежність, але нерідко між ними виникали конфлікти. Аналіз греко-болгарського церковного конфлікту допомагає зрозуміти витоки багатьох зіткнень церковних діячів. Цінний матеріал для розробки нашої теми міститься у дослідженні І.І.Соколова², у якому висвітлені питання як злидного стану Константинопольської церкви під час Кримської війни, так і громадсько-політичної діяльності патріарха Анфима IV (1853–1855).

Праці А.Дебидура³, І.С.Достяна⁴, А.В.Фадєєва⁵, присвячені дослідженню основних етапів національно-визвольних рухів балканських народів, у них поданий аналіз політики європейських країн стосовно нових молодих держав, піднімаються питання греко-болгарських відносин. Зокрема, винятковий інтерес у дослідженні проблеми викликає праця С.О.Нікітіна "Нариси з історії південних слов'ян та російсько-балканських зв'язків у 50–70-х рр. ХІХ ст.", у якій автор подає історію греко-болгарського церковного конфлікту через освітлення його російською періодикою 60-х рр. ХІХ ст. Автор розглядає цей конфлікт крізь призму ідей панславізму, нехтуючи іншими ліберальними і демократичними течіями та ідеями в Росії даного періоду. Праця грецького історика П.Каролідіса⁶ спирається, головним чином, на документальні матеріали і відтворює процес становлення Греції як незалежної держави. Болгарський дослідник І.О.Тодєв⁷ у своїй праці розглядає позицію Росії, що була заклопотана більш за все своїм впливом серед болгар. Він вважає, що інтереси Росії збігалися з інтересами болгарського визвольного руху. Однак, після Кримської війни Росія намагалася зберегти свій вплив в Османській імперії, не так підтримуючи болгар, як усіляко укріплюючи єдність православ'я. Серед

праць зарубіжних істориків, які переймалися проблемами ортодоксальної церкви у незалежній Греції (1821–1852) та історією взаємовідносин Великих країн і молоді Грецької держави, треба відмітити праці А.Чарльза⁸, Домни Дон-тас⁹, Джона Левандіса¹⁰.

Одним з головних чинників, що об'єднували балканські народи у боротьбі за незалежність, була православна церква. Для Болгарії відокремлення національної церкви від Константинопольського патріархату було однією із складових у її боротьбі.

На початку XIX ст. це була боротьба окремих фанаріотів¹¹, яка у 40-х рр. переросла в могутній національний рух. У перші роки по закінченню Кримської війни національний рух досяг апогею задля кінцевої мети – відбудови незалежної болгарської церкви. Зрозуміло, що Константинопольська патріархія вкрай негативно ставилася до цього питання і ніколи б не погодилася надати болгарам право на незалежну церкву, тому що курс на незалежну від Константинополя православну церкву неминуче призвів би до її розколу. Такий розвиток подій був украй небажаним. Для Росії розкол сприяв би втраті, принаймні, одного з двох воюючих народів, які до цієї пори знаходилися виключно у сфері російського впливу. Це був один із чинників, який свідчив те, що Росія прагнула загасити конфлікт. Усіма засобами вона намагалася, з одного боку, переконати греків і патріархію у необхідності задовольнити деякі вимоги болгар (наприклад, відносно болгарського вищого духовенства та безперешкодного вживання болгарської мови у церкві та школі), а з іншого, – умовити болгар хоча б на деякий час відкласти свої вимоги мати незалежну церкву. Можна припустити, що Росія намагалася виступити в ролі доброзичливого до обох сторін посередника та арбітра. І наміри в неї були однозначні – усіма засобами загасити конфлікт, домогтися примирення сторін.

У перші роки церковного руху після закінчення Кримської війни основними рушіями його були представники торгової буржуазії, ватажки ремісничих еснафів (цехів)¹², болгарські чиновники, що перебували на турецькій службі, та нечисленні представники болгарської інтелігенції. Знані болгарські діячі – архієреї Іларіон і Авксентій – були одними з керівників руху, але в рішучі моменти боротьби вони керувалися порадами, які надавали їм представники світського оточення.

У першій половині 1856 р. група константинопольських болгар подала петицію заміснику великого візира Кабразли-паші, яка була адресована султану. У цій петиції, послаючи на хатти-хумайюн султана Абдул Меджижа 1856 р.¹³, йшла мова про те, аби болгарам було надане право вибирати верховного церковного начальника, а також начальника цивільного, який би рекомендував султану достойних кандидатів на посади правителів, суддів тощо. Таким чином, болгарська община в Константинополі все більше намагалася стати на чолі національно-церковного руху. Болгари висували вимоги створення національної церковної ієрархії, тому що більша частина керівних церковних посад грецької Константинопольської патріархії була зайнята греками. Політичний сенс цих домагань пояснювався особливими правами представника одновірців, якими в Туреччині володів такий голова церковної общини, який мав статус мілета, тобто особливої церковно-політичної одиниці.

Болгарський церковний рух супроводжувався великими податками з населення, які збирали грецькі архієреї. У ці побори входили різні види "владишніни" і податки для покриття боргу патріархії. Болгарські церковні служителі компрометували перед паствою грецьке ду-

ховенство, інформуючи населення про різні зловживання та факти симоній¹⁴.

Наприкінці 50-х – початку 60-х рр. XIX ст. у зв'язку з тим, що змінилося співвідношення сил по Східному питанню, загострився церковний конфлікт. Позиція Росії починає викликати невдоволення серед болгарських діячів церкви, і церковний рух набуває більш окреслених форм. Болгарський народний рух на той час вже набрав достатньої сили, а Росія ще продовжувала свої спроби припинити церковний конфлікт і замирити болгар та греків. Поразка Росії у Кримській війні, у свою чергу, призвела до посилення європейського політичного, економічного та культурного впливу на болгарську землю. Найбільше поширення мав підтримуваний Австрією та Францією католицизм, що розповсюджувався, головним чином, через посередництво польської еміграції в Туреччині. З меншими шансами на успіх, бо не мали достатньо коштів та досвіду, серед болгар діяли, хоча й не досить активно, послідовники протестантизму, яких підтримували Великобританія, США, а також Прусія.

Першого, хоча й короточасного успіху католики досягли у Кукуші в 1859 р., населення якого втратило терпець через уперте небажання Патріархії допустити болгарина владика на Полянїнську кафедру і перейшло під верховенство Папи.

Особливо яскравим свідомством конфлікту став Церковний собор 1858–1860 рр. У роботі собору взяла участь 45 греків і четверо болгар, що свідчило про те, що болгарський рух надто мало був представлений на Церковному соборі¹⁵.

Обурені непоступливістю та зневажливим відношенням греків, що було продемонстровано на тільки-но завершеному церковно-громадянському соборі, болгарські діячі в Константинополі (таємно їх підтримувала Порта, події у Кукуші додавали наснаги) зважуються на рішучий крок: під час урочистої пасхальної літургії (1860) настоятель болгарського храму св. Стефана Іларіон Макаріопольський не згадує ім'я Вселенського патріарха. Це був виклик, і це означало, що болгарі оголосили про незалежність своєї церкви.

Всюди на болгарських землях відмовлялися від визнання влади фанаріотських владик, і незабаром більша частина болгарського народу перейшла на бік архієрея Іларіона Макаріопольського, який користувався довірою. Скоро стало зрозуміло, що легше було проголосити незалежну болгарську церкву, аніж домогтися її визнання. На Сході збереглася традиція цезарепапізму, тобто незалежність болгарській церкві могла надати тільки Оттоманська Порта. Проте існував колективний протекторат Великих держав, який у межах своїх інтересів нав'язував болгарському руху певні умови. Франція та Австрія давали зрозуміти болгарам, що ті можуть отримати церковну незалежність і права окремої нації в межах Оттоманської імперії тільки за умови унії з католицькою церквою. Англія – тільки у випадку прийняття протестантизму. А Росія вітала все, що надавала б у добровільному порядку болгарам Патріархія. У свою чергу, Порта була зацікавлена у послабленні російського впливу усередині Оттоманської імперії та в непримиримому і довготривалому протистоянні болгар та греків, тому Порта наполягала на конфесійній ідентичності між ними та нехтувала їхніми етнічними розбіжностями. Поряд з цим Туреччина ніяким чином не приховувала можливості для болгар негайно отримати статут окремої нації за умови віддати свою церкву під верховенство папи. Наприкінці 1860 р. вагання з приводу переходу до унії починають відчувати духовні керманічі болгарського церковного руху Іларіон Макаріопольський та

Авксентій Велешський, внаслідок чого 18 грудня 1860 р. у Константинополі група болгарських діячів церкви підписала акт про прийняття унії.

У 60-і рр. XIX ст. періодична преса проявляла інтерес до подій на Балканському півострові. На шпальтах газет і журналів обговорювалися позиції окремих течій та угруповань загальнополітичної думки щодо підписання болгарами акту про прийняття унії. Греко-болгарська церковна боротьба знайшла відгук у російській пресі. У другому томі "Русской беседы" від 1858 р. з'явилася стаття болгарина Хр. Даскалова "Відродження болгар або реакція у Європейській Туреччині"⁶. У ній змальовувалося скрутне становище слов'ян, яких на заході пригноблювали німці, на півдні – греки. Саме греки сирійські та греки вільної Еллади, – йшлося в статті, – не заплямували себе, зате прославилися зрадництвом фанаріоти. Це були нащадки візантійців, константинопольські греки, які до грецького повстання розділялися на світських та духовних. Зараз світських залишилося мало, тому що вони або пішли до Греції, або поєдналися з духовенством. Фанаріот, – продовжує Хр. Даскалов, – мусить бути лицеміром, немилосердним до слов'ян, він мусить бути другом турок.

У цій статті, відслідковуючи історію Болгарії, автор веде мову про роль греків упродовж XVI–XVIII ст., еллінізацію болгар, знищення фанаріотами болгарської Охридської патріархії. Саме з того часу починається примусове огречування та утиски болгар: запроваджується богослужіння грецькою мовою, усюди грабуються церкви під приводом рятування цінностей від турок, разом з тим, нищать болгарські рукописи. Автор статті говорить про еллінізацію болгар, знищення фанаріотами письмових звинувачень з боку болгар, спрямованих проти грецького духовенства.

Полемізуючи з Хр. Даскаловим, Т. Філіпов, який служив у Синоді, стверджував, що болгаро-архієреї існують, але ж їх мало, тому що у болгар нема підготовлених людей, а греки надзвичайно обдаровані і перевершують інші народи Сходу. Питання про стан болгар і болгарські справи відносно церкви почали більш активно висвітлюватися у пресі після утворення суспільно-політичних та благодійних організацій у Росії – Слов'янських комітетів. Вони виникли після Кримської війни 1853–1856 рр. і проіснували до початку XX ст. Метою цих організацій було надання всілякої допомоги слов'янським народам, що потерпали від турецького та австро-угорського гноблення. Діяльність слов'янських комітетів була просякнута ідеями панславізму і з початку користувалася підтримкою царського уряду. Першим у 1858 р. був створений Московський слов'янський комітет, у 1868 р. – його Петербурзький відділ, у 1869 р. – Київський і у 1870 р. – Одеський слов'янський комітет. Слов'янофіли сприяли діяльності слов'янських комітетів. Вони брали активну участь у роботі слов'янських з'їздів. Особливо їхня роль проявилася у підготовці та проведенні Московського слов'янського з'їзду 1868 р. Діяльність слов'янських комітетів спрямовувалася на критику офіційної зовнішньої політики. Намагання діяти незалежно від царського уряду в період Східної кризи 1870-х рр. призвели до заборони діяльності Московського слов'янського комітету, звуження діяльності інших комітетів та посилення нагляду за ними з боку Міністерства внутрішніх справ. Такі дії уряду призвели до різкого зменшення активності та послаблення впливу слов'янських комітетів на суспільне життя.

У 1860 р. вийшла стаття А. Гільфердінга "Погляд константинопольського грека на болгарські та критські справи"¹⁷, що була надрукована в "Отечественных записках". У цій статті автор піднімає питання греко-болгарських відносин. А. Гільфердінг розповідає про грецьку брошуру "Голос спра-

ведливого", яка з'явилася у Константинополі. У брошурі болгарі представлені як варвари, а мова їхня – не що інше, як мішанина албанської, куцо-влахської та циганської. Автор зазначає, що брошура є поєднанням невігластва з ворожнечею до болгарського народу, до його відродження. Він підкреслює, що греки мають відповісти на появу цієї брошури, інакше болгарі будуть вважати її голосом усього грецького народу і між тими та іншими посиляться ворожнеча. Незабаром "Отечественные записки" надрукували політичний огляд, у якому турки характеризувалися як вороги болгар, а далі говорилося: "Но кроме турок у болгарских христиан есть другие враги и странно для нас звучат эти слова: этими врагами являются христианские православные пастыри"¹⁸. Священники дивляться на паству з погляду своїх економічних інтересів, цим і пояснюється греко-болгарська боротьба. І далі в огляді: "Константинопольский патриархат, может быть, не более турок расположен в пользу требованый болгар; причина понятна: с национальной иерархией у болгар он теряет значительную долю своих доходов, и греки-фанариоты лишаются возможности получать выгодные места"¹⁹.

Поява турецького фірману про греко-болгарські справи²⁰ обговорювалося на сторінках журналу "Современная летопись". Зазначалося, що фірман дає доступ до вищих церковних постів, а в той же час школи передає у відання духовенства. У фірмані наголошувалося, що в Болгарії: "...школы вызваны национальным движением; это – центры болгарской народности, центры патриотизма, главные орудия в борьбе болгарской народности с угнетающей ее народностью греческою. И эти-то самые школы, предмет ненависти для греков, отдаются в руки духовной иерархии, которая почти вся еще состоит из греков"²¹.

Намагання дійти згоди призвели в 1862 р. до утворення греко-болгарської змішаної комісії, яка вела безкінечні дебати про склад і структуру синоду і т. і. Лист до редакції журналу "Современная летопись" (автор – болгарин, здогадно Бурмов або Каракановський) відмічає повільну ходу справ. "Эллинизм на первом плане в глазах греческой патриархии, на втором плане материальные выгоды, а интересы веры и православия едва ли не на самом последнем плане. Вот источник упорств и ожесточения"²². Болгарин Х. у спеціальній статті про утворення в Греції комісії з еллінізації Балканського півострова говорить: "Мы не желаем ни малейшего успеха греческим замыслам, которые не ведут ни к чему доброму, разве только к тому, что они могут помешать успешному ходу образования и развития болгар и способны до огромного размера развить ненависть и международную вражду болгар и греков, уже давным давно отмененную кровавым пером на страницах болгарской истории!"²³

Знову до греко-болгарських відносин преса повернулася у 1866–1867 рр. під час чергового загострення боротьби. Новий собор у квітні 1866 р. відкинув болгарські вимоги. М. Попов у спеціальній статті "Розбрат поміж болгарами та греками" характеризував його так: "Церковная распря между болгарами и греками есть только один из видов той вековой борьбы, которую ведут панэллинисты против возрождения славян на Балканском полуострове"²⁴.

З аналізу болгарської літератури того періоду виходить, що вже на початку церковної боротьби склалися дві партії: "архієрейсько-грекоманська", вона ж чорбаджийська, і "народна".

У "Голосі" за 1865 р. з'явилася стаття, у якій доволі яскраво була представлена діяльність фанаріотів, зокрема, найгіршого з них – екзарха Тирновського Іларіона, який уславив себе тим, що знищував болгарські рукописи, "чтобы реакционером не на что было опереться"²⁵.

Приділяючи значну увагу церковним і політичним темам, російська преса нехтувала темами економічними. Тільки одного разу у нарисі М.О.Хитрово про Прилепський ярмарок зустрілося згадування про проникнення російських виробів у Туреччину. Цей факт ще раз вказує на важливість економічних зв'язків, тому що саме через торгівлю іде знайомство не тільки з іноземним товаром, а й з культурою інших країн, мовою, проникають рукописи, вироби мистецтва та ін. Автор побачив у руках місцевих торговців тульські глечики для вмивання, каструлі, свічники. "Но зачем же все это перепродается через двадцать рук и не было бы выгоднее нашим торговцам прямо производить эту торговлю?"²⁶. І в іншому місті, описуючи ярмарок, автор відзначає: "Глядя на эту разноплеменную толпу торговцев, съехавшихся со всего света, грустно мне было не встретить ни одного русского купца, не найти ни одной русской лавки, когда как нашим купцам было бы так легко торговать здесь благодаря сходству языков и единству веры с большинством здешнего народонаселения"²⁷. Причиною цього була відсутність більш-менш значних економічних зв'язків між Росією та Балканськими державами.

Підсумовуючи, можна виділити два шляхи, котрі стояли перед болгарським церковним рухом: чи зберегти вірність православ'ю і, тим самим, відкласти визнання акту від 3 квітня 1860 р. на невизначене і ненадійне майбутнє, або ж визнати верховенство папи, натомість миттєво будуть задоволені церковно-політичні вимоги. Зважаючи на те, що церковний рух керувався головним чином, світськими а не конфесіональними мотивами, то утвердження другої альтернативи, принаймні у 1860–1861 рр. виглядало визначеним. Усе це і призвело до підписання акту про прийняття унії.

Труднощі, що постійно виникали перед церковним рухом після Кримської війни, примушували болгар звертатися за допомогою до Європи, а це надавало західному впливу – особливо католицизму – все більші переваги у боротьбі з православ'ям і Росією. Звертання болгар по допомогу до Європи сприяло розповсюдженню і зміцненню католицизму на болгарських землях.

Таким чином, у перші роки після Кримської війни найважливішою характеристикою греко-болгарських відносин був гострий, непримиримий конфлікт у церковній сфері. Болгарський церковний рух був спрямований проти грецької ієрархії, яка прагнула до денационалізації болгар. Болгари вбачали у церковній боротьбі не здійснення релігійного завдання очищення церкви, а побудову національної незалежності як основу буття болгарського народу. Сутність питання, таким чином, була національно-політичною, хоча за формою – церковною.

¹ Международные отношения на Балканах / Под ред. В.Н.Виноградова. – М., 1990. ² Соколов И.И. Константинопольская церковь в XIX веке, опыт исторического исследования. – СПб, 1904. – Т. 1. ³ Дебидур А. Дипломатическая история Европы. – М., 1947. ⁴ Достян И.С. Россия и балканский вопрос. – М., 1972. ⁵ Фадеев А.В. Греческое национально-освободительное движение и русское общество первых десятилетий XIX в. // Новая и новейшая история. – 1964. – № 3. ⁶ Никитин С.А. Очерки по истории южных славян и русско-балканских связей в 50–70-х гг. XIX в. – М., 1970; Каролидис П. Современная история греков и других народов Востока в 1821–1921 гг. – Афины, 1922. ⁷ Тодев И. О балканской политике России в начале 60-х годов XIX столетия // Bulgarian Historical Review. – 1988. – № 3. ⁸ Charles A. Frazee. The Orthodox Church and Independent Greece. – 1821–1852. ⁹ Domna Dontas. Greece and the Great Powers 1863–1875, IBS. – Thessaloniki, 1966. ¹⁰ John Levanidis. The Greek Foreign Debt and the Great Powers 1821–1889. – N.-Y., 1944. ¹¹ Фанариот (новогрец. Phanariotes), мешканець Фанару (квартал у Стамбулі, де розміщувалася резиденція грецького патріарха); в Османській імперії у XVIII – поч. XIX ст. представники грецького духовенства і торгівельної аристократії (родини Маврокордато, Іпсіланті, Суццо, Караджа та ін.). Користувалися значними привілеями, в т. ч. на обіймання високих посад (драгомана, господаря та ін.) у турецькій адміністрації. ¹² Еснаф, аснаф (араб., – рід, сорт, клас), загальна назва професійно-цехових об'єднань ремісників у феодальних державах мусульманського Сходу. За функціями подібні до західноєвропейських цехів, проте внутрішня автономія стосовно адміністративних та фінансових питань була обмежена. Перші згадки про еснафів відносяться до IX ст., у XIV ст. вони відомі на Близькому та Середньому Сході. Найбільше поширення мали в Османській імперії. Основною фігурою цехової ієрархії в еснафах був майстер, нижче його – помічник і – учень. Із розвитком товарно-грошових відносин функції еснафів з організації виробництва відходять на другий план, основними завданнями правлячої верхівки еснафів стають збір податків з ремісників та підтримка порядку серед членів цеху. Протягом XIX ст. під впливом європейської економічної експансії еснафи занепадають. Наприкінці XIX – поч. XX ст. більшість еснафів розпалась чи була скасована. ¹³ Соколов И.И. Константинопольская церковь в XIX веке, опыт исторического исследования. – СПб, 1904. – Т. 1. – С. 303–309. ¹⁴ Симонія (від імені Симон – волхв, який, згідно з євангелією міфологією, просив апостолів продати йому здібність розпоряджатися "святим духом"), поширена у середні віки у Західній Європі практика купівлі-продажу церковних посад чи духовного сану, яка здійснювалась папством, королями, великими феодалами. Ліквідація симонії була одним з основних вимог прибічників Ключінійської реформи (саме вони ввели в обіг термін "симонія"); ¹⁵ Тодев И. О балканской политике России в начале 60-х годов XIX столетия // Bulgarian Historical Review. – 1988. – № 3. – С. 46. ¹⁶ Русская беседа. – 1858. – Т. II. – Кн. 10. ¹⁷ Отечественные записки. – 1860. – Т. CXXXI. – № 7. ¹⁸ Там само. – Т. CXXXIII. – № 11–12; Политическое обозрение. – С. 71. ¹⁹ Там само. – С. 72. ²⁰ Мається на увазі фірман, який затвердив поступки патріархії, що їх прийняли на соборі 1861 р. Цей фірман визнає право болгар займати єпископські пости, викладати в училищах болгарською мовою і вживати її у церковній службі. ²¹ Современная летопись. – 1861. – № 21. – С. 17. ²² День. – 1863. – 15. IV. ²³ День. – 1863. – 28. IX. ²⁴ Никитин С.А. Очерки по истории южных славян и русско-балканских связей в 50–70-х гг. XIX в. – М., 1970. ²⁵ Голос. – 1865. – 24. IX. ²⁶ Поездка на Прилепскую ярмарку и в монастыри св. Архангела и Тресковец // Русский вестник. – 1863. – Кн. 3. – С. 209. ²⁷ Там само. – С. 223.

Надійшла до редколегії 09.05.03

І.М.Петренко, асп.

ЦЕРКОВНОПАРАФІЯЛЬНІ ШКОЛИ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ В СИСТЕМІ УРЯДОВОЇ ОСВІТНЬОЇ ПОЛІТИКИ ЦАРСЬКОЇ РОСІЇ (1884–1917): ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ ОГЛЯД

Проаналізовано основну історіографію а також сучасний стан дослідження в історичній літературі проблеми розвитку церковнопарафіяльних шкіл Лівобережної України в системі урядової освітньої політики Росії (1884–1917).

The main works devoted to the development of the church – staff schools of Left – Bank Ukraine in the system of Russian state educational policy (1884–1917) are analyzed.

Ключові слова: церковнопарафіяльні школи, освіта, православне духовенство, вчителі, система духовної освіти.

Вступ. Виникнення, поширення та стан церковнопарафіяльних шкіл в Україні наприкінці XIX – на початку XX ст. належать до маловивчених проблем. До цього часу цю тему вичерпно не досліджено, у т. ч. й на регіональному рівні. Учені ще не змалювали цілісної картини

діяльності церковнопарафіяльних шкіл, недостатньо розкрили особливості їхнього функціонування у системі початкової освіти Російської імперії, складовою частиною якої була Україна. Серед них мають місце розбіжності в оцінці навчально-виховного процесу у школах такого типу, участі духовенства у боротьбі за збереження пріоритету в освітній справі, а також в оцінці ролі, що її відіграли церковнопарафіяльні школи в галузі

© І.М.Петренко, 2004

народної початкової освіти в Україні. Між тим певний досвід, накопичений цією школою, її значення у справі ліквідації неписьменності народних мас України, морально-релігійне виховання учнів тощо ще потребують свого дослідження.

Постановка завдання. На наш час глибше і ширше висвітлення цієї теми стало нагальним завданням. Історія церковнопарафіяльних шкіл Лівобережної України (Полтавська, Харківська та Чернігівська губернії) до цього часу не була поставлена як окрема наукова проблема і не знайшла належного висвітлення в наукових працях. У нашій статті проаналізовано основні праці з історії церковнопарафіяльних шкіл Лівобережної України періоду 1884–1917 рр. (з часу видання "Правил про церковнопарафіяльні школи" і до припинення їхнього існування), а також охарактеризовано основні етапи розвитку наукової думки з досліджуваної проблеми.

Результати. Ми виділили три періоди, у межах яких розглянуто основну літературу: I період: 1884–1917 рр.; II період: 1917–1991 рр.; III період: 1991–2003 рр. В основу періодизації літератури із зазначеної теми покладено такі критерії: основні етапи соціально-економічного та суспільно-політичного розвитку України у складі Російської імперії, СРСР та суверенної держави; рівень і стан розвитку вітчизняної історичної науки.

Загальні праці з історії початкової школи почали з'являтися наприкінці XIX на початку XX ст.¹. Їхнє видання особливо поштовхнулося у зв'язку із піднесенням й активізацією педагогічного руху в Російській імперії. Такі роботи містять важливий фактичний матеріал, у них аналізується політика уряду щодо народної освіти, приділено увагу проблемам організації навчального процесу у початковій школі, розглядається структура та управління системою освіти, мова йде також і про початкові школи духовного відомства. Звичайно, ці роботи подають загальну картину розвитку початкової освіти у межах усієї Російської імперії, проте певні загальноімперські тенденції позначилися і на системі освіти українських губерній.

Цінною є праця М.В.Чехова, у якій уперше зроблено спробу об'єктивного аналізу основних етапів розвитку початкової освіти, проаналізовано основні недоліки та перешкоди в шкільній справі, а також визначено ступінь участі духовенства у роботі шкіл такого типу². Автор намагався неупереджено охарактеризувати діяльність церковнопарафіяльних шкіл, порівняти їх з початковими школами міністерства початкової освіти, а також визначити ступінь участі духовенства у роботі даного типу школи.

З кінця XIX ст. з'являються загальні праці, які висвітлювали розвиток церковних початкових шкіл. Написані вони були переважно представниками духовенства³. Незважаючи на певну заангажованість, викликану обставинами часу, такі роботи аналізують ставлення духовенства до народної освіти, дається оцінка заходам, які вживало церковне керівництво для поширення мережі початкової народної освіти. Ці автори вважали, що саме такий тип школи відповідає потребам селян, ідеалізували виховний потенціал церковнопарафіяльних шкіл. Завдання народної школи, на їхню думку, полягало у вихованні народних мас у дусі релігійної моральності, на засадах православної церкви.

На рубежі XIX–XX ст. з'являються і регіональні статистичні дослідження початкової освіти, у яких зверталася увага і на початкові церковні школи, аналізується їхня кількість, динаміка зростання, учнівський склад, учительський персонал тощо. Одними з перших опубліковано праці по окремих губерніях Лівобережної України. Це дослідження Ю.В.Яцевича (Полтавська губернія), М.Л.Шаховського, П.Фоміна (Харківська),

В.Хиж-някова (Чернігівська губернія)⁴. У них окреслено основні етапи розвитку народної освіти в конкретних губерніях, співвідношення основних типів шкіл, земські заходи щодо поліпшення становища церковнопарафіяльних шкіл.

Дореволюційний період історіографії досліджуваної теми заклав передумови для створення міцної бази з метою більш глибокої розробки теми, пов'язаної з розвитком церковнопарафіяльних шкіл у Лівобережній Україні. Значення праць цього періоду для сучасного дослідника теми полягає у наявності в них фактичного, статистичного матеріалу, який не втратив свого значення і понині. У цілому наприкінці XIX – на початку XX ст. були зроблені лише певні кроки щодо нагромадження й узагальнення фактичного матеріалу з історії церковнопарафіяльних шкіл Лівобережної України зазначеного періоду. Вони в основному мали описовий характер, часом наближаючись до джерел.

Другий – радянський період історіографії досліджуваної теми, характеризувався домінуванням комуністичної ідеології, яка й визначала напрямки наукових досліджень.

Як узагальнююче дослідження 1920-х рр. слід відзначити працю радянського історика С.Каменєва⁵. У них підсумовується діяльність основних типів початкових шкіл дореволюційної Росії. Автор критикував патріархальний уклад церковнопарафіяльних шкіл, діяльність духовенства у справі початкової народної освіти.

Після другої світової війни було поновлено історичні дослідження з проблем народної освіти в дожовтневий період. На початку 1950-х рр. з'явилися перші узагальнюючі наукові монографії, які підсумували дослідницьку роботу повоєнного періоду. Вивчення історії початкової школи дореволюційних часів продовжили М.О.Константинов, В.Я.Струмінський⁶. Праці авторів цього періоду хоча й не висвітлювали безпосередньо проблематику церковнопарафіяльних шкіл Лівобережної України, проте дозволили з'ясувати політику царського уряду в галузі початкової освіти, визначити напрямки розвитку прогресивної педагогіки.

Антирелігійна й атеїстична кампанія 1960-х рр. сприяла появі досліджень, у яких негативно оцінювалася роль православного духовенства, а тому й критикувалася його участь у діяльності церковнопарафіяльних шкіл. Вони розглядалися як доповнення до церкви, разом з якою мали виховувати підростаюче покоління в любові до релігії і церкви⁷.

З кінця 1960 – початку 1980-х рр. тематика історико-педагогічних досліджень в СРСР, їхня джерельна основа відчутно розширилася. Увагу дослідників привертало, перш за все, становище вчителів, методика навчального процесу у церковних школах. Незважаючи на застійний період, саме тоді вийшли найбільш ґрунтовні праці радянських істориків.

Безпосередньо проблеми історії становлення народної освіти дореволюційного періоду, підготовки вчительських кадрів, знайшли своє висвітлення в роботі О.В.Осоков⁸.

Новим явищем зазначеного періоду стала поява дисертаційних праць, у яких досліджувалися різні проблеми початкової шкільної освіти⁹. І хоча вони не позбавлені основних недоліків тогу часу (певна ідеологізація, суб'єктивні нашарування), їхня поява відіграла позитивну роль.

Питання початкової освіти в Україні розкриваються у періодичній пресі, зокрема у статтях М.М.Грищенка, В.И.Борисенка¹⁰. Безумовно, їхня поява сприяла і виходу перших монографічних досліджень з проблем початкової народної освіти в Україні у пореформений період.

Одним з головних напрямків вивчення освіти в Україні стало дослідження школи і педагогіки окремих регіо-

нів. На монографічному рівні історію народної освіти Лівобережної України почав досліджувати В.Й.Борисенко¹¹. Одне з головних місць у працях ученого займає характеристика діяльності церковнопарафіяльних шкіл у межах Полтавської, Чернігівської та Харківської губерній у другій половині XIX ст. Автор навіть цікаві, почерпнуті з архівних джерел відомості про динаміку зростання кількості шкіл, роль земств, сільських громад у їхньому поширенні тощо. Незважаючи на те, що робота обмежена хронологічними межами – 60–90-і рр. XIX ст., монографія та статті В.Й.Борисенка стали першою вдалою спробою розпочати систематичне вивчення історії початкової освіти Лівобережної України, у т. ч. і початкових шкіл духовного відомства пореформеного періоду.

Перехід до гласності відкрив шлях до закритих раніше архівів, бібліотек, фондів, почалося активне вивчення заборонених раніше тем. Стали застосовуватися нові концепції, що сприяло появі нових праць, виданих з використанням нових підходів. У цей період почала особливо звертатися увага на допомогу земств у справі організації церковнопарафіяльних шкіл тощо.

Кінцевим підсумком роботи у цьому напрямку стало видання узагальнюючої праці "Нариси з історії школи і педагогічної думки народів СРСР. Кінець XIX – початок XX ст." за ред. Е.Д.Днепров¹².

У цілому радянська історична наука зробила помітний внесок у дослідження цієї тематики. Особливу цінність мають монографічні й узагальнюючі праці, створені авторськими колективами й окремими дослідниками. Вагомим досягненням вітчизняних дослідників цього періоду стало звертання до аналізу стану початкової церковної освіти України, у т. ч. й Лівобережної. За роки радянської влади, окрім монографії В.Й.Борисенка, не з'явилося жодної узагальнюючої праці з історії початкової освіти Лівобережної України. Дослідники зверталися до вивчення історії церковнопарафіяльних шкіл Лівобережної України кінця XIX – початку XX ст. лише побіжно в працях, присвячених іншим освітнім і краєзнавчим питанням. Публікаціям деяких дослідників властива упередженість, породжена впливами ідеології та політичної кон'юнктури. Однак дослідження, які ґрунтуються на архівних джерелах, містять важливий фактичний матеріал, використання якого виявилось необхідним для висвітлення історії церковного шкільництва в досліджуваний період.

З проголошенням незалежності української держави та розпадом СРСР змінилися не лише умови розвитку, а й пріоритети дослідницької роботи в галузі історії народної освіти. Це пов'язане, перш за все, з актуалізацією проблем національної школи, подальшим розвитком краєзнавчих досліджень, зростанням інтересу до недержавної системи освіти. Одним із найважливіших виявів духовного відродження стало зближення освітнього процесу з християнськими духовними цінностями. У цих умовах зріс інтерес дослідників до історії церковнопарафіяльних шкіл.

На початку 1990-х рр. була написана наукова робота С.Стельмаха, предметом дослідження якої є політика самодержавства у галузі народної освіти на Україні¹³. Хоча хронологічно робота обмежується 60–90-и рр. XIX ст., у ній міститься аналіз тієї політики, яку проводила царська Росія у сфері освіти через Міністерство народної освіти та Синод.

Цінним стало видання "Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Україні (X – початок XX ст.)", у якому узагальнено досвід школи протягом століть¹⁴. У праці проаналізовано стан церковнопарафіяльних шкіл України, зокрема і Лівобережної, уміщено досить цінний

фактичний матеріал щодо кількості шкіл та динаміки їхнього зростання.

З початку 90-х рр. XX ст. з'явилися деякі місцеві дослідження, які були присвячені початковій релігійній освіті та навчальному процесу в школах духовного відомства¹⁵.

Регіональні дослідження початкової церковної освіти Чернігівської губернії почали з'являтися у середині 90-х рр. XX ст. Так, Г.В.Самойленко та інші дослідники проаналізували стан церковнопарафіяльних шкіл Ніжина та визначили їхнє місце у системі початкової освіти міста¹⁶. Деякі краєзнавці написали монографії з історії своїх сіл, населених пунктів та церков¹⁷. У них приділено увагу церковнопарафіяльним школам та зроблено аналіз унеску духовенства у справу ліквідації неграмотності народних мас. Значення цих робіт у тому, що вони були першими краєзнавчими дослідженнями історії церковнопарафіяльних шкіл окремих населених пунктів Лівобережної України (Чернігівської губернії), хоча й не спеціальні, а розглянуті в контексті іншої теми.

Особливу увагу привертає праця "Історія релігій в Україні: У 10-ти томах" за ред. А.В.Колодного¹⁸. Третій том присвячено історії православ'я в Україні. У ньому на основі фактичного матеріалу по-новому досліджується становище православної церкви та її освітніх установ. Об'єктом релігієзнавчого аналізу є також історія вітчизняної церкви Лівобережної України і Слобожанщини та інших регіонів. У роботі з позицій україноцентризму вперше зроблено спробу системно осмислити історію вітчизняної православної церкви в Україні, а також роль духовенства у справі початкової народної освіти.

На особливу увагу дослідників історії православної церкви в Україні заслуговує ґрунтовна монографія І.Власовського "Нарис історії української православної церкви"¹⁹. У ній автор тлумачить поняття "церковнопарафіяльна українська культура", засуджує русифікаторські заходи у шкільній справі, наводить багато прикладів зберіганням народом національно-релігійних традицій у побутовому житті. У монографії міститься також важливий фактичний матеріал щодо участі духовенства в організації шкіл для народу

Окремо слід виділити монографію С.Сірополка "Історія освіти в Україні", яка належить до кращих досягнень історіографічної спадщини²⁰. Це дослідження освіти і культури України, починаючи з найдавніших часів і до 1920 р. Автор проаналізував освітню політику Росії, участь духовенства у справі відкриття і діяльності церковнопарафіяльних шкіл, а також порівняв внесок земських установ Правобережної і Лівобережної України у розвиток початкової освіти.

Свідченням зростання інтересу до досліджуваної проблематики стало збільшення кількості дисертаційних робіт, захищених у незалежній Україні. Їх можна розділити на дві групи. До першої – належать праці, присвячені історії православної церкви та парафіяльного духовенства, у яких поряд з іншими об'єктами досліджень розглядається і його освітня діяльність. До таких напрямків досліджень належить дисертація С.О.Гладкого²¹. Автор, спираючись на джерела, розглянув основні види церковно-культурницької діяльності парафіяльного духовенства Лівобережної України, у т. ч. й освітньої та намагався з'ясувати фактори, які зумовлювали її якісний рівень. Цінність дисертації у тому, що вона є першим спеціальним комплексним дослідженням суспільної діяльності РПЦ в Україні на початку XX ст., а освітня діяльність духовенства стояла на одному з перших місць у його діяльності. До другої групи відносяться роботи, автори яких за мету дослідження поставили аналіз розвитку початкової освіти в Україні та в окремих її регіонах, у т. ч. й духовної, а також дослідження осві-

тною діяльності православного духовенства у кінці XIX – на початку XX ст. Так, Т.М.Кравченко у своїй дисертації в системі початкової освіти Харківської губернії у другій половині XIX ст. розглянула однокласні та двокласні церковнопарафіяльні школи, передумови їхнього створення, а також простежила зміни в системі їхнього реформування²². Новизна роботи у тому, що це перше комплексне вивчення початкової освіти Харківської губернії в зазначений період, одним з типів якої і були школи духовного відомства. Практичні висновки з роботи є важливим підґрунтям для подальшого розроблення досліджуваної теми.

Предметом дисертаційного дослідження О.О.Драч є розвиток системи початкової освіти в Україні протягом 1861–1917 рр.²³. Основна увага дослідниці зосереджена на вивченні початкових шкіл міністерства народної освіти та Синоду Російської імперії. Хоча територіальні межі дослідження охоплюють усі дев'ять українських губерній, які входили до складу імперії, воно є важливим джерелом для висвітлення історії початкової церковної освіти.

Г.В.Степаненко у дисертації "Освітня діяльність православного духовенства в Україні (XIX – початок XX ст.)" намагалася створити цілісну картину освітньої діяльності служителів церкви, а також визначити роль, яку відіграли церковні школи у справі підвищення рівня грамотності народу²⁴.

У публікаціях, підготовлених з використанням нових підходів і нових архівних матеріалів, висвітлюється процес навчання і виховання у церковно-парафіяльних школах, роль приватної ініціативи, громадських діячів у їхньому функціонуванні.

Зазначені дослідження безумовно збагатили і поглибили наукові знання з цієї проблематики.

Висновки. Підсумовуючи огляд літератури, слід зауважити, що історія розвитку церковнопарафіяльних шкіл на Лівобережній Україні у 1884–1917-х рр. привертала увагу дореволюційних, радянських та пострадянських дослідників. Оцінюючи стан вивчення проблеми в цілому, відзначимо, що, незважаючи на значну кількість праць, багато питань не знайшло свого належного висвітлення до цього часу і потребують подальшого вивчення науковцями. Залишаються практично недослідженими такі важливі проблеми як кадровий склад церковної школи, соціальне та матеріальне забезпечення вчителів, рівень їхньої професійної підготовки, роль духовенства у діяльності шкіл. Крім того, у сучасній українській історіографії основна увага дослідників зосереджується на участі земств та інтелігенції у розвитку

народної освіти. Спеціального дослідження, у якому б розглядалися церковнопарафіяльні школи Лівобережної України протягом 1884–1917 рр. поки що немає.

¹ Кудрявцев П. К вопросу о характере народной школы (По поводу некоторых суждений нашей периодической печати о церковно-приходских школах). – К., 1898; Григорьев В.В. Исторический очерк русской школы. – М., 1900. ² Чехов Н.В. Народное образование в России с 60-х годов XIX ст. – М., 1912. ³ Миропольский С. Очерк истории церковно-приходской школы от первого ее возникновения на Руси до настоящего времени. – СПб., 1894. – Вып. I; Смирнов П. Народное образование и церковно-приходская школа. – СПб., 1899; Петрищев А. Церковь и школа. – СПб., 1906. ⁴ Яцевич Ю.В. Начальное народное образование в Полтавской губернии. – Полтава, 1894; Шаховской М.П. Начальная народная школа в Харьковской губернии. – Х., 1892; Хижняков В. Начальное образование в Черниговской губернии // Русская мысль. – 1897. – № 6. – С. 22–43. ⁵ Каменев С.А. Церковь и просвещение в России. – М., 1929. ⁶ Константинов Н.А., Струминский В.Я. Очерки по истории начального образования в России. – М., 1953. ⁷ Грекуллов Е.Ф. Православная церковь – враг просвещения. – М., 1962. ⁸ Ососков А.В. Начальное образование в дореволюционной России. – М., 1982. ⁹ Лысова С.И. Журнал "Русская мысль" как источник по истории народного образования на Украине в конце XIX – начале XX века (1895–1907): Дисс...канд. ист. наук. – К., 1970; Заволока Н.Г. Общеобразовательная школа Украины в конце XIX – начале XX века. Дисс...канд. пед. наук. – К., 1971; Грищенко М.М. Великодержавна політика царського уряду в питанні освіти трудящих мас України // УДК. – 1968. – № 7. – С. 51–57; Борисенко В.Й. Про стан освіти селян на Лівобережній Україні в пореформений період (1861–1900 рр.) // УДК. – 1975. – № 8. – С. 102–106. ¹¹ Борисенко В.Й. Борьба демократических сил за народную школу на Украине в 60–90-х гг. XIX ст. – К., 1980. ¹² Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР: Конец XIX – начало XX века / Под ред. Э.Д.Днепровой и др. – М., 1991. ¹³ Стельмах С.П. Политика самодержавия в области народного образования на Украине в 60–90-х годах XIX в.: Дис ... канд. ист. наук. – К., 1991. ¹⁴ Роз – виток народної освіти і педагогічної думки на Україні (X – поч. XX ст.): Нариси / За ред. М.Д.Ярмаченка. – К., 1991. ¹⁵ Лусковит Т.П. Церковнопарафіяльні школи на Полтавщині // Тези доп. і повід. Другої полтавської наук. конф. з іст. краєзн. – Полтава, 1991. – С. 111–113; Бака М.В. Церковнопарафіяльні школи в системі початкової освіти Полтавської губернії // Релігійна традиція духовному відродженню України. Мат. Всеукр. наук. конф. – Полтава, 1992. – С. 156–157; Кравченко Т.М. Діяльність однокласних початкових шкіл духовного відомства на Харківщині в другій половині XIX – на початку XX століття // Зб. наук. праць. Серія "Історія та географія". – Х., 2000. – Вып. 5. – С. 5–11. ¹⁶ Самойленко Г.В. та ін. Нариси культури Ніжина. Освіта та наука. – Ніжин, 1996. – Ч. 3. ¹⁷ Курданов А. Голос пам'яті (Історія с. Пакуль та його околиць). – Чернігів, 1998; Куриленко М.І. Прилуцьке Благодичиння: історія, трагедія, відродження. – Чернігів, 2001. ¹⁸ Історія релігій в Україні: У 10 т. / А.Колодний та ін. – К., 1996–1999. – Т. 3. ¹⁹ Власовський І. Нарис історії української православної церкви. – К., 1998. – Т. III. ²⁰ Сірополько С. Історія освіти в Україні. – К., 2001. ²¹ Гладкий С.О. Православне парафіяльне духовенство в суспільному житті України на початку XX століття: Дис ... канд. іст. наук. – Полтава, 1997. ²² Кравченко Т.М. Розвиток початкової освіти на Харківщині в другій половині XIX – на початку XX ст.: Автореф ... дис. канд. іст. наук. – Харків, 1999. ²³ Драч О.О. Розвиток початкової освіти в Україні (1861–1917): Автореф ... канд. іст. наук. – Харків, 2002. ²⁴ Степаненко Г.В. Освітня діяльність православного духовенства в Україні (XIX – початок XX ст.): Автореф ... канд. іст. наук. – К., 2002.

Надійшла до редколегії 30.05.03

Г.П.Савченко, канд. іст. наук

УКРАЇНІЗАЦІЯ 21 КОРПУСУ РОСІЙСЬКОЇ АРМІЇ У 1917 РОЦІ

На прикладі 21 корпусу розглянуто процес українізації частин російської армії в 1917 р.

Using the example of the 21st corps the author elucidates deportees of ukrainianization of the units of the Russian army 1917.

Розвиток українського національно-визвольного руху у 1917 р. тісно пов'язаний з російською армією. Національне пробудження українців проявилось в українізації військових частин. Вона носила широкомасштабний характер й охопила як тиллові гарнізони, так і діючу армію. В епіцентр українізації на Північному фронті потрапив 21 армійський корпус.

В історіографії українізації корпусу не знайшла достатнього висвітлення. Окремі згадки знаходимо у виданнях українських істориків 1930–1950-х рр.¹. Певні відомості про українізацію з'єднання з елементами авторських припущень є у роботі Я.Тинченка². Фрагментарно торкаються проблеми В.Солдатенко та В.Голуб-

ко³. У той же час розхожою є теза про факт повної українізації корпусу. На наш погляд, пов'язане це із недостатнім вивченням джерел. Отже, дослідження проблеми українізації 21 корпусу дає можливість прослідкувати перебіг подій, визначити розмах українського руху в російській армії, його здобутки та проблеми.

Перед першою світовою війною 21 корпус перебував у Київському військовому окрузі. Полки його дивізії дислокувалися: 33-ї – у Києві, а 44-ї – на Чернігівщині, Сумщині, Курщині⁴.

Весною 1917 р. 21-й корпус обороняв 100-кілометровий відтинки правого берега річки Західна Двіна у складі 12 армії Північного фронту⁵. Фронтоньки, перевто-

млені окопним життям, сподівалися на закінчення війни. Командуючий 12 армією Р.Радко-Дмитрієв зазначав (5.05.1917), що "на ділянці 21 корпусу солдати переправляються для братання навіть через Двіну, і ніхто їм не може завадити"⁶. На початок літа 1917 р. боєздатність корпусу зросла. Комісар Тимчасового уряду в 12 армії вказував, що "найстійкішою частиною 12 армії є 21 армійський корпус. У ньому кращі дивізії 33 і 44"⁷.

За своїм складом корпус був переважно українським. У 33 та 44 дивізіях служили приблизно по 7 тис. солдатів-українців із 10 тис., у 185 дивізії – 5 тис. із 8 тис. (артилерія дивізії складалась на 90 % з українців). Молодший командний склад, який перебував у гущі мас, представляли 85 % унтер-офіцерів українців. Загалом співвідношення офіцерів українців і неукраїнців у корпусі було: у 33 дивізії 78 із 245, у 44 – 90 із 250, у 185 – 40 українців із 250 неукраїнців⁸.

У липні на II з'їзді українців 12 армії була прийнята ухвала найскоріше приступити до українізації військ армії і зробити 21 корпус цілком українським⁹. Ідеї українізації поширилися на запасні частини фронту. Штаб фронту повідомляв у Ставку (12.07), що солдати-українці самочинно виділяються в окремі групи, відмовляються поповнювати неукраїнські частини¹⁰. У зв'язку з цим Ставка рекомендувала (14.06) Головнокомандуючому Північним фронтом вибрати для українізації одну із діючих дивізій фронту¹¹. 17 липня із Ставки надійшла нова директива про призначення для українізації не одну із дивізій, а весь 21 корпус¹². Ймовірно, що визначення 21 корпусу для українізації позначив лист С.Петлюри у Ставку. Голова Українського Генерального Військового Комітету (УГВК), спираючись на висновки командирів 33 та 34 дивізій, доводив доцільність проведення українізації з'єднання. Комдиви зазначали, що "полки, які склалися здебільшого з українців, завжди відзначалися доблестю і стійкістю", а тому "для зміцнення бойової міцї дивізії бажано комплектувати їх уродженцями з України, з якою дивізії знаходяться в найтіснішому зв'язку". Командир корпусу поділяв думки підлеглих і вважав, що поповнення корпусу українцями сприятиме згуртованості і боєздатності частин¹³.

29 липня Верховний Головнокомандуючий видав наказ про українізацію 33, 44, 185 піхотних дивізій 21 корпусу. Відтепер дивізії поповнювалися українцями із запасних полків фронту і внутрішніх округів¹⁴. Отже, 21 корпус офіційно перейшов у розряд тих, які українізувалися.

На початку серпня 1917 р. представники корпусу доповіли в УГВК про початок українізації¹⁵. С.Петлюра, оцінюючи діяльність українців, зазначив, що корпус "за свої бойові подвиги вважається Ставкою найкращим". Він висловив надію, що і надалі "21 корпус буде стояти на сторожі, як своєї честі, так і справедливих вимог на користь України". У корпусі із задоволенням прийняли повідомлення, що УГВК вважає його українським і ще більше активізували організації. 6 серпня 1917 р. була обрана тимчасова українська корпусна рада і комісія у справах українізації. Українці прохали комкора затвердити українські ради та комітети наказами у всіх частинах корпусу¹⁶. Рада добивалася, щоб комісарами в корпусі були "виключно українці"¹⁷.

Для прискорення українізації командуючий 12 армії дозволив (13.08), за умови сприятливих фронтних обставин, одиничні переводи українців з частин армії в 21 корпус¹⁸. Схема переводів передбачала заміщення за погодженням з командирами частин неукраїнців українцями. Прохання про переводи українців за участю загальноармійського комітету остаточно розглядалася у штабі армії. Відчуваючи свою ключову роль у вирішенні долі українців, комітет закликав "товаришів-українців не хвилюватися, а міцніше організуватися і чекати, поки їх

бажання не будуть здійснені, втілені в життя шляхом гарно обробленого плану"¹⁹.

Питання про переводи уточнювалося іншими наказами по фронту. Штаб 12 армії звернувся (13.08) у війська із запитом про кількість офіцерів і солдатів-українців у частинах²⁰. Наказом по фронту (22.08) визначалося, що обмін офіцерів здійснюється по згоді начальників дивізій, або ж рівних їм за владою осіб²¹.

Повідомлення про українізацію було сприйняте в корпусі неоднозначно. Зокрема, категорично проти українізації, заявляючи про загострення українського питання і непримиримі позицію українців щодо Росії, виступили офіцери та солдати-неукраїнці 129 Бесарабського полку 33 дивізії. 15 серпня "большой Совет полка вирішив, що "український рух призвів до ненормальних умов у полку". Суперечки між українцями та неукраїнцями з приводу українізації доходили аж до бійки. Солдати-неукраїнці масово залишали полк. На нараді у 33 піхотній дивізії (16.08) "екстренні заходи" щодо українізації корпусу класифікувалися як "недопустимі"²². 18 серпня командир корпусу генерал-лейтенант Гулевич повідомляв у штаб 12 армії, що з приводу українізації є "хвилювання серед офіцерського і солдатського складу частин корпусу, подальший розвиток яких загрожує великими ускладненнями"²³.

У зв'язку з напругою, яка охопила корпус, командування 12 армії провело (19.08) разом із виконавчим комітетом Ради солдатських депутатів армії, армійською та корпусною українськими Радами, делегатами від частин корпусу узгоджувальну нараду. Штаб армії і загальноармійські організації висловилися проти виділення українців в окремі частини, вважаючи це "явищем недопустимим". Українці відстояли право поповнювати корпус лише українськими маршовими ротами чи українцями з інших маршових рот²⁴.

Початок боїв у районі Риги (серпень–вересень 1917 р.) завадив поглибленню українізації. Корпус опинився на вістрі бойових дій. Очевидець згадував: "вояки 21 українізованого корпусу билися як леви. Цей корпус не тільки відбивав атаки, а в багатьох місцях відкинув їх, захопивши полонених, кулемети, гармати та інше майно"²⁵. Після здачі Риги 21 корпус відійшов на позиції під Венден²⁶.

Бої не знівеливали напругу в корпусі. Командир 129 Бесарабського зазначав, що українці "своїм непримиримим ставленням до великоросів ще більше загострили стосунки". 15 вересня офіцери полку заявили на зборах, що українізація переросла з питання територіального комплектування військ у проблему "чисто політично-національну". Командир полку клопотався перед Ставкою про припинення українізації полку і призупинку надходження українських поповнень²⁷.

Загострення українсько-російських відносин у корпусі змусило штаб 12 армії провести (21.09) чергову узгоджувальну нараду. На ній ухвалили насильним шляхом масові переводи українців з інших корпусів в обмін на неукраїнців 21 корпусу не проводити, а надсилати українські поповнення з тилу. Офіцери-українці за бажанням могли поодиночі переводитися в корпус у межах його некомплекту²⁸.

У зв'язку з численними протестами проти українізації Ставка цікавилася (30.09) у штабу фронту наявністю згоди частин 21 корпусу на українізацію. Начальник штабу Північного фронту підтвердив, що в корпусі українізуються 33, 44 та 185 дивізії,²⁹ але зазначав, що більша частина офіцерів і солдатів російського складу чинила опір українізації³⁰. Новопризначений комкор генерал-майор Бредов вимагав від командування принципового вирішення питання³¹.

5 жовтня 1917 р. при штабі 12 армії була проведена чергова узгоджувальна нарада. Про хід українізації го-

ворилося у доповідях з місць. Для її прискорення була вироблена низка додаткових заходів. Зокрема, передбачалося забезпечити солдатів й офіцерів неукраїнців перед переводом в інші корпуси обмундируванням та усіма видами постачання, надати їм короткотермінові відпустки та право вибору частин для проходження служби. Для проведення українізації створювалися спеціальні комісії, у які входили 7 членів – по три від українських і загальновійськових організацій та представник від командування. Невирішеною залишалася доля Бесарабського полку³².

Незважаючи на прийняті рішення, російське командування продовжувало на свій розсуд комплектування корпусу. У корпус масово направлялися неукраїнські поповнення. Так, продовжували надходити роти змішаного складу у 44 дивізію. Як зазначали українські організації, це "викликало небажані хвилювання в полках"³³. Навіть те українське поповнення, яке надходило в корпус, окремі командири полків використовували всупереч ідеї українізації. Голова української організаційної комісії у Ревелі полковник Бережний звернувся (13.10) до командира 173 Кам'янецького полку з проханням не дрібнити прибулу в полк 169 українську маршову роту. У відповідь командир полку (16.10) повідомив, що в полку тільки 12 рот і у зв'язку з тим, що полковий комітет ухвалив припинити українізацію полку "169 маршова рота не може бути залишена при полку як окрема українська, а тому вона розбита по ротах на загальних підставах"³⁴.

У другій половині вересня 1917 р. вище військове командування, мотивуючи потребами стратегічного характеру, вирішило перевести 21 корпус у межах Північного фронту із складу 12 армії в 1 армію. Українська корпусна рада виступила проти передислокації корпусу, вважаючи, що це зведе нанівець усю чотириохмісячну роботу з українізації. Натомість вона пропонувала для завершення українізації перевести корпус на короткий час у резерв. Українські організації 12 армії підкреслювали, що українізацію 21 корпусу підтримали близько 110 тис. українців армії, зібрані списки для їхнього організованого переведення в корпус. При переміщенні сподіватися на притік у корпус українців з 12 армії не доводилося. Командування заборонило переводи українців із однієї армії в іншу. Окрім цього в 1 армії не було українських організацій армійського рівня, які могли б забезпечити керівництво українізацією корпусу³⁵. Корпусна рада наголошувала (19.08), що перевід корпусу "не стратегічна необхідність, а тактичний зловмисний випад невідомих сил, які мають наміри знищити українізацію", а невиконання вимог українців "потрібно вважати початком національної боротьби, яка буде на користь нашим спільним ворогам"³⁶. Однак протести українців не дали результату. Із 20 жовтня 1917 р. корпус був підпорядкований 1 армії Північного фронту³⁷.

Навколо українізації 21 корпусу намагалися нажити капітал ворожі їй політичні сили. Зокрема, розхожими були чутки про те, що у місцях дислокації корпусу українізація призведе до напруги між українцями й естонським населенням. Для нейтралізації противників українства та заспокоєння місцевого населення 21 жовтня 1917 р. було проведено спільне зібрання українських Рад 44 дивізії та представників естонців. Учасники засідання рекомендували дивізіонній раді ввійти в тісний контакт із головним комітетом воїнів-естів, револьським естонським полком. Створений українсько-естонський блок брав на себе зобов'язання не допустити погромів та грабежів³⁸.

Українізація 21 корпусу була в центрі уваги IV з'їзду (25–28.10.) українців 12 армії. Делегати висловилися за необхідність зосередження українців в одному корпусі. На їхню думку, українізація ускладнювалася упередженнями ставленням до неї командирів різних рангів, забо-

ронами переводів у корпус українців. У той же час такі переводи в межах армії були дозволені полякам, латишам, естонцям. Делегати вважали, що заборона переводів українців може призвести "у недалекому майбутньому до проведення українізації революційним шляхом"³⁹. З вимогами активізації проведення українізації корпусу з'їзд направив делегацію до Верховного Головнокомандуючого. Прибувши 3 листопада в Ставку, делегація вимагала надати права на одиночні та масові переходи українців у корпус, а для проведення плано-мірної українізації перевести його в резерв⁴⁰.

Більшовицький переворот у Петрограді вніс суттєві корективи і в українізацію корпусу. Із відозвою до українців звернулася Рада 44 дивізії. Вона підкреслювала, що "почалася боротьба за владу між лівою демократією і Тимчасовим урядом, який був повалений, оскільки не зміг задовольнити широкі демократичні верстви людності". Визнаючи новостворений більшовицький уряд, дивізіонна рада пропонувала, щоб він був організований за "принципом федерації, а на Україні, у її етнографічних межах, щоб уся влада перейшла до рук Центральної Ради". Рада закликала українців цілеспрямованими організованими виступами підтримувати Центральну Раду⁴¹.

31 жовтня 1917 р. українцям 44 дивізії був переданий усний наказ Центральної Ради з вимогами виконувати лише оперативні накази військової влади, а від будь-яких політичних наказів російських властей відмовитися і визнавати лише Центральну Раду⁴².

Після більшовицького перевороту Ставка і штаб Північного фронту стали більш лояльними до комплектування корпусу українцями. В армії фронту поступила низка розпоряджень. Командирам шести корпусів 1-ї та 5-ї армії було дано дозвіл на переводи українців у 21-й корпус навіть "приватним порядком"⁴³. Не поодинокими були випадки, коли українці переходили в корпус самостійно. Так, до частин 33 та 44 дивізії перейшли близько 4 тис. українців із 3-ї особливої дивізії⁴⁴.

У другій половині листопада постало питання про переведення корпусу з Північного фронту в Україну. Загальні збори солдат штабу 21 корпусу (23.11), вітаючи радянську владу і Раду Народних Комісарів, вимагали вирішення низки питань соціально-політичного характеру, сприймали бажаним "термінове відправлення 21 армійського корпусу в Україну"⁴⁵. 26 листопада С.Петлюра телеграфував Головнокомандуючому Північним фронтом про необхідність перевезення 21 корпусу на Український фронт у район Жмеринки в обмін на 2 гвардійський корпус⁴⁶. Більшовицька Ставка не погодилася із С.Петлюрою. Начальник штабу генерал М.Бонч-Бруєвич відповів (29.11), що передислокація корпусу неможлива, оскільки він знаходиться на найважливішій ділянці Північного фронту⁴⁷. Не одержав С.Петлюра позитивної відповіді і в розмові (28.11) по прямому проводу з більшовицьким Головнокомандуючим М.Криленком⁴⁸.

Більшовицьке командування намагалося загальмувати, а то й згорнути українізацію корпусу. Це не влаштувало українців корпусу, його командування. Командир корпусу генерал Бредов 7 грудня у розмові зі штабом 1 армії не погоджувався з половинчатими рішеннями вищого командування щодо українізації корпусу. На його думку, корпус мав бути чи українським, а чи неукраїнським. Комкор зазначав, що "у такому становищі як тепер залишатися прямо немислимо. Неможливо поєднувати дві різні величини"⁴⁹.

Більшовицькі ідеї поступово проникали в корпус. Головнокомандуючий М.Криленко, мотивуючи необхідністю боротьби з контрреволюцією, включаючи і "контрреволюційну Центральну Раду", наказав (25.12) створити на фронті і в тилу Революційну народну соціалістичну

гвардію⁵⁰. Пробільшовицький "большой совет" 21 корпусу "мобілізував" у червону гвардію 607 чол.⁵¹

Українські частини намагалися пробитися в Україну. Зробити це було складно. Військо розпорошувалося і лише невеликі підрозділи змогли досягти Батківщини. 175 Батуринський полк 44 дивізії прорвався на Чернігівщину, у район Бахмача⁵². На початку березня 1918 р. він відзначився у боротьбі з більшовиками у Глухові⁵³. Солдати 174 Роменського полку, які прибули в Київ, були відправлені українською військовою владою на 5 тижнів у відпустку. Рештки 33 дивізії прибули в Україну в квітні 1918 р.⁵⁴.

Таким чином, на вимоги українців українізація 21 корпусу була санкціонована і контролювалася вищим командуванням російської армії. Вона проходила у складних умовах українсько-російського протистояння, несприйняття офіцерами, що наклало негативний відбиток на її темпи і загалом результати. Можна констатувати, що процес українізації внаслідок військово-політичних причин носив незавершений характер і був припинений з приходом до влади більшовиків і демобілізацією армії.

¹ Історія українського війська (від княжих часів до 20-х рр. XX ст.). – Львів, 1936; Шанковський Л. Українська армія в боротьбі за державність. – Мюнхен, 1958. ² Тинченко Я. Перша українсько-більшовицька війна (грудень 1917 – березень 1918) – К.; Л., 1996. ³ Солдатенко В. Українська революція. Історичний нарис. – К. 1999; Голубко В. Армія Української Народної Республіки 1917–1918. – Л., 1997. ⁴ Звезинцов В. Русская армия 1914–1917 гг. – Париж, 1959. – С. 9, 10. ⁵ Какурин Н. Краткий очерк важнейших событий кампании 1917 г. на Русском фронте // Разложение армии в 1917 году. – М.; Л., 1925. – С. 182. ⁶ Революционное движение в русской армии в 1917 году. 27 февраля – 24 октября 1917 года. Сб. документов. – М., 1968. – С. 82, 95. ⁷ Державний архів російської Федерації. – Ф. 6978, оп. 1, спр. 583, арк. 85. ⁸ Російський державний військово-історичний архів (далі – РДВІА). – Ф. 2003, оп. 2, спр. 1034, арк. 188 зв. ⁹ Там само. – Ф. 2152, оп. 2, спр. 114, арк. 89. ¹⁰ Там само. – Ф. 2031, оп. 2, спр. 55, арк. 16. ¹¹ Там само. ¹² Там само. – Ф. 2003, оп. 2, спр. 1034, арк. 185; На 20.07.17. у корпус входили: "корінні частини" – 33 та 44 піхот-

ні дивізії, 33 та 44 артбригади та паркові арtdивізіони; сформована у лютому 1917 р. із частин корпусу 185 піхотна дивізія; приданими до корпусу були 116 піхотна (із вересня 1916 р.) та 3 особлива (із 1 липня 1917 р.) дивізії / РДВІА. – Ф. 2152, оп. 2, спр. 114, арк. 5. ¹³ Там само. – Ф. 2003, оп. 2, спр. 1034, арк. 188. ¹⁴ Там само. – Ф. 2031, оп. 1, спр. 55, арк. 132. ¹⁵ Рижский фронт. – 1917. – № 16. – 23 июля (6 августа). ¹⁶ Вістник Українського Військового Генерального Комітету. – 1917. – 6 верес. ¹⁷ Рижский фронт. – 1917. – № 25 – 3(16) августа; 13 серпня комісаром з українізації 21 корпусу був обраний член армійської української Ради прапорщик Костенко / РДВІА. – Ф. 2152, оп. 2, спр. 114, арк. 14. ¹⁸ Там само. – Ф. 2031, оп. 2, спр. 55, арк. 65; Ф. 2152, оп. 2, спр. 114, арк. 8, 16. ¹⁹ Український голос. – 1917. – 18 серп. ²⁰ РДВІА. – Ф. 2152, оп. 2, спр. 114, арк. 15. ²¹ Там само. – Арк. 10, 22. ²² Там само. – Арк. 21, 244, 244 зв. ²³ Там само. – Арк. 32. ²⁴ Там само. – Ф. 2031, оп. 2, спр. 55, арк. 13; Ф. 2003, оп. 2, спр. 1043, арк. 150, 150 зв. ²⁵ Савченко В.В. 1917 р. українці-воєни в російській армії не руйнували фронту // Літопис червої калини. – 1937. – Ч. 1. – С. 4. ²⁶ Какурин Н. Зазнач. праця. – 183. ²⁷ РДВІА. – Ф. 2152, оп. 2, спр. 114, арк. 244, 245. ²⁸ Там само. – Арк. 48. ²⁹ Там само. – Ф. 2003, оп. 2, спр. 1039, арк. 130, 131, 132. ³⁰ Там само. – Ф. 2031, оп. 2, спр. 55, арк. 16, 63. ³¹ Там само. – Ф. 2152, оп. 2, спр. 114, арк. 241. ³² Там само. – Ф. 2374, оп. 1, спр. 9, арк. 9, 10. ³³ Там само. – Ф. 2031, оп. 2, спр. 55, арк. 59. ³⁴ Там само. – Ф. 2374, оп. 1, спр. 9, арк. 11, 11 зв. ³⁵ Там само. – Ф. 2003, оп. 2, спр. 1043, арк. 151, 151 зв. ³⁶ Там само. – Ф. 2031, оп. 2, спр. 35, арк. 119. ³⁷ Залесский К.А. Первая мировая война. Биографический энциклопедический словарь. – М., 2000. – С. 469. ³⁸ РДВІА. – Ф. 2374, оп. 1, спр. 9, арк. 12. ³⁹ Там само. – Ф. 2031, оп. 2, спр. 35, арк. 118. ⁴⁰ Там само. – Ф. 2003, оп. 2, спр. 1043, арк. 137, 137 зв. ⁴¹ Там само. – Ф. 2374, оп. 1, спр. 9, арк. 22. ⁴² Там само. – Арк. 30. ⁴³ Там само. – Ф. 2003, оп. 2, спр. 1043, арк. 157; Ф. 2031, оп. 2, спр. 55, арк. 125; Ф. 2152, оп. 2, спр. 114, арк. 152. ⁴⁴ Савченко В. Спогади про Український військовий рух у 12 російській армії в 1917 році // За державність. – 36. 1. – 1929. – С. 55. ⁴⁵ Октябрьская революция и армия. 25 октября 1917 г. – март 1918 г. Сб. док. – М., 1973. – С. 167. ⁴⁶ Центральный державный архив вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 4097, оп. 1, спр. 7, арк. 67, 69. ⁴⁷ РДВІА. – Ф. 2067, оп. 1, спр. 178, арк. 82. ⁴⁸ Там само. – Ф. 2003, оп. 4, спр. 49, арк. 112, 115. ⁴⁹ Там само. – Ф. 2220, оп. 1, спр. 117, арк. 226. ⁵⁰ Революционная ставка. – 1917. – 29 декабря. ⁵¹ Октябрьская революция и армия. – С. 366, 389, 392. ⁵² Савченко В. Спогади про український рух... – С. 59. ⁵³ Рогатинський І. Скоростріпці 175 Батуринського полку до останку боронять позиції // Історичний календар-альманах Червоної калини 1931 рік. – Львів, 1930. – С. 1. ⁵⁴ Тинченко Я. Зазнач. праця. – С. 60, 61.

Надійшла до редколегії 16.05.03

О.В.Січова, асп.

ВИТОКИ ТА ПОЧАТКОВИЙ ЕТАП КОЛОНІЗАЦІЇ ПІВДЕННИХ ЗЕМЕЛЬ ПРАВОБЕРЕЖЖЯ І ПРИЄДНАННЯ ЇХ ДО ГЕТЬМАНЩИНИ (ПЕРША ТРЕТИНА XVIII СТОЛІТТЯ)

Розглянуто витoki і початковий етап залюднення південних земель Правобережної України та приєднання їх до Гетьманщини протягом першої третини XVIII ст.

The author describes initial stage of settling and joining with Hetmanate Southern lands of the Right Bank Ukraine for the 1st third of XVIII century.

Протягом XVIII – першої половини XIX ст. відбувся процес колонізації південноукраїнських земель. Вивчення процесу колонізації є надзвичайно важливим. Господарське освоєння і залюднення регіону призвело до перетворення його в беззаперечну, невід'ємну складову етнічної території України, оскільки переважна більшість переселенців були українцями. Колонізація земель південного Правобережжя, чи т. зв. "Задніпровських місць" (термін, що використовувався в офіційних російських документах для позначення заселених територій південного Правобережжя із 40-х рр. XVIII ст.) є одним з напрямів українського колонізаційного руху на південь першої половини XVIII ст. Наше дослідження має на меті показати, що протягом першої третини XVIII ст. відбувалося господарське освоєння південних земель переважно за рахунок підданих Гетьманщини.

Основне дослідження, що стосується цієї проблеми – це робота С.Шамрая¹, він визначає способи залюднення території і значну увагу приділяє суперечкам козацької старшини з поляками. Державні кордони і вплив міжнародного становища на їхні зміни досліджують О.Гуржій та М.Крикун².

На основі аналізу архівних матеріалів, передусім документів, що засвідчували право власності на землю купчих та тестаментів, уперше автор робить спробу

висвітлити витoki колонізаційного руху початку XVIII ст. та походження колонізаторів.

Одиничні свідчення не дають можливості визначити масштаби залюднення в регіоні, однак беззаперечно свідчать про те, що перші осередки господарської осілости, що отримали продовження і розвиток у першій половині XVIII ст., існували на території південного Правобережжя ще з початку XVII ст.

Підстави для такого висновку дають документи, що засвідчують земельну власність родини Волевачів, жителів міста Чигирин. Найдавнішим є тестамент чигиринського козака Тихона Федоровича Волевача, датований 1601 р.³ Тихон Федорович лишив у спадок своїм синам Антону, Андрію та Івану пасіку на річці Чутка з дванадцятьма байраками (у XVIII ст. назва "Волевачеві байраки" використовувалася як топонім для орієнтації в цій місцевості), орним полем, сінокосами і хутором, також пасіку в Мотрониному лісі з орним полем (у XVIII ст. це вже була польська територія). Хутір на річці Березівка, вісім байраків з орним полем і сінокосами по обидва боки р. Цибульник, орне поле і сінокоси у Калантаєві (польському) і на р. Чуті.

Оскільки догляд за пасіками й орними полями потребував постійної присутності певної кількості робітни-

ків, можна припустити, що уже в той час почали виникати, а можливо й існували стаціонарні поселення.

У наступному документі, купчій від 1615 р.⁴, уже є згадка про поселення людей. Іван Тихонович Волевач, знатний козак, по смерті батька і двох старших братів Антона й Андрія став єдиним власником нерухомості, що належала його родині. У 1615 р. він купує ліс, що називається Плоский, розташований на витоках р. Цибульник. У купчій зазначається, що при лісі ще є дванадцять байраків з малими байраками, звірине поле і хуторище із сінокосом, степом і поселенням людей.

У 1648 р., уже перебуваючи на посаді обозного Війська Запорозького, Іван Волевач додає до своїх володінь пасіку, яка простяглася до р. Інгулець, на Інгульці теж була гребля і хуторище з поселенням людей, сінокосами, полем, рибними і звіриними ловлями⁵. В обох купчих маєтності придбані в чигиринських жителів: Максима Михайловича "козака чигиринського" і Федори Андріївої "жительки чигиринської". Виходить, що в першій половині XVII ст. колонізація в південному напрямі уже перейшла за межі адміністративних кордонів Речі Посполитої на територію "Задніпровських місць".

Цей процес певно тривав і в період Хмельниччини. Гетьман Богдан Хмельницький підтримував поширення земельних володінь на південь, про що свідчить тестамент Івана Тихоновича Волевача, засвідчений особистим підписом і печаткою гетьмана. Сам Хмельницький прагнув прилучити до своїх земель "пряму пустину" на південь від Чигириня, що простягалася від пасіки батька в Чорному лісі, через р. Інгулець до устя р. Бешки і до байраків, з другого боку від устя р. Камянки по р. Камянку, що впадає в р. Інгул⁶.

У період Руїни Українська Гетьманська держава розділилася на Правобережну і Лівобережну. Протягом останньої чверті XVII ст. українські гетьмани робили спроби об'єднати Лівобережжя і Правобережжя, спираючись на підтримку сусідніх Росії, Туреччини чи Польщі. Процес об'єднання набув міждержавної ваги і супроводжувався військовими діями. Найбільших втрат внаслідок воєнних операцій зазнавали прикордонні регіони, у їх числі південне Правобережжя і, як результат, повне знелюднення, перетворення на пустку.

Визначною подією для розвитку зазначеного регіону стало підписання "Вічного миру" 1686 р. між Росією і Польщею. За умовами трактату територія південніше річок Тясмина і Виси переходила до Росії, хоча чіткого розмежування кордону зроблено не було⁷.

Також заборонялося відновлювати зруйновані поселення чи створювати нові. Однак були дозволені промисли: рибальство, бортництво, мисливство.

Територія "Задніпровських місць" на межі століть потрапляє у сферу інтересів козаків прикордонних сотень Миргородського і Полтавського полків Гетьманщини.

З XVII ст. збереглися вісім купчих, які датуються 1615⁸, 1648⁹, 1654¹⁰, 1663¹¹, 1665¹², 1670, 1674 і 1675¹³ рр., тобто до початку широкомасштабних воєнних дій, що призвели до розорення і руйнування південного Правобережжя. Згідно з правилами, акти купівлі-продажу засвідчувалися представниками влади. Наведені купчі засвідчені урядовцями Чигириня і Крилова "...за вряду атамана чигиринського...", "...за вряду чигиринського войта...", "...за підписом криловського писара...", "...за вряду сотництва криловського...". Зазначені вище тестаменти родини Волевачів теж завірені чигиринськими урядовцями. Після закінчення російсько-турецької війни з 80-х рр. XVII ст. до кінця 40-х рр. XVIII ст. документи на земельну власність підтверджуються адміністрацією сотень Миргородського і Полтавського полків, або гетьманами України. Однак це не означає, що після воєнних лихоліть у регіон прийшли абсолютно нові люди. Протягом другої половини XVII ст. жителі Чигиринсько-

го полку примусово, або рятуючись від воєнних дій, переселялися на територію Лівобережжя й осідали в тамтешніх полках (у т. ч. у Полтавському і Миргородському). Наприклад, у вирішенні суперечки між претендентами на колишню пасіку Богдана Хмельницького в Чорному лісі свідками виступають "...люде зацние Стецко Михно, Лаврен Димиденко, жители бившие Чигиринские, а теперь Уласовские..."¹⁴. Ймовірно, що саме такі переселенці після встановлення відносного спокою в регіоні почали знову займати свої або сусідні землі – землі, які вони добре знали.

Під 1716 р. з'являється чергова згадка про родину Волевачів. Антон Волевач посідає в уряді Потоцького посаду сотника. Очевидно, у період Руїни родина Волевачів, чи її частина переїхала в місто Потоки Миргородського полку на Лівому березі Дніпра, де Іван Волевач, Генеральний обозний Війська Запорозького в середині XVII ст. володів двома млинами¹⁵. Антон Якович Волевач, онук Івана Тихоновича по сину Якову, продовжує справу діда і батька, купуючи нові землі на Правобережжі, незважаючи на переїзд.

Напевно, починаючи з першого десятиліття XVIII ст., до колонізації в "Задніпровських місцях" долучається тоді ще Миргородський полковник Данило Апостол. Саме завдяки його діяльності колонізація в цьому регіоні активізувалася і швидко переросла у проблему державної, а зі зростанням масштабів і міждержавної ваги.

Старожили, колишні жителі польського Крилова, під час опитування 1752 р. засвідчили, що всі вони перейшли на проживання у Крилов (той, що пізніше відійшов до Польщі) "...до шведської баталії як би лет за десять"¹⁶. Яків Омелай, житель слобідки Чернецької (власник В.Капніст), якому було близько вісімдесяти років, перейшов у старий Крилов із с. Трубаї (на Лівобережжі) коли там лише почали осаджуватися люди. У той час отаманом був коваль Бокай.

Коли кількість населення почала збільшуватися, Д.Апостол "...принял то мистечко в свое владение...", призначив там старосту Василя Бара, після нього був Остап Тля. Полковник Д.Апостол заводів Криловим приблизно в той час, коли містечко почало знову заселятися, напевно, на межі століть. Бо наступні старожили, час переселення яких у Крилов, як і Я.Омелая приблизно за десять років до шведської "баталії", оселялися там уже як піддані полковника Д.Апостола. Двоє з них – Кузьма Позивай Батько (йому біля сімдесяти років) та Василь Васенко (сімдесят "с небольшим" років), родом із Власівки, прийшли разом з батьками "на житло" в сам Крилов. Андрій Пальчин (більше сімдесяти років) з дозволу Д.Апостола поселився, як його підданий, біля с. Андрусівки (відійшла до Польщі), яке теж належало полковнику¹⁷. Зі зростанням міста, населення почало переходити через р. Тясмин, уздовж якої і розташовувалися тоді ще порубіжні населені пункти, такі як Крилов й Андрусівка. Таким чином, містечко Крилов розділилося на дві частини.

Внаслідок поразки Росії у Прутській компанії 1711 р., російські війська згідно з новопідписаними міжнародними угодами були виведені з території Правобережжя¹⁸.

До того ж 15 грудня 1711 р. гетьман І.Скоропадський наказав для захисту від ворожих нападів людей, що жили в "Задніпровських місцях" перевести на лівий берег¹⁹.

На звільнені території (Правобережне Придніпров'я) хлинула польська шляхта, яка активно взялася залюднювати свої землі²⁰. Поляки висунули свої претензії і на територію "Задніпровських місць". Польський посол Хоментовський 23 червня 1720 р. звернувся до російського уряду з проханням повернути міста, які мали лишатися "в пустці". Російський уряд висловив протест, висунувши зустрічні претензії, аргументуючи їх тим, що більші права на ці території має Гетьманщина. Та, щоб

не загострювати конфлікт, Росія згодом відмовилася від претензій з умовою, що ця територія і не буде заселятися. Користуючись підтримкою Туреччини, поляки почали захоплювати задніпровські поселення і селити нових колоністів, українців, ще до 1720 р. (тобто офіційної заяви посла).

У 1720 р., ще будучи миргородським полковником, Д.Апостол повідомляв гетьману І.Скоропадському, що поляки почали захоплювати володіння Миргородського полку за Дніпром. Апостол пропонував, щоб за пограбування своїх підданих під час переїзду через Дніпро в кордоні "Ея Императорского Величества" до своїх володінь, у свою чергу "взаимне их поляков ограблывать"²¹. С.Шамрай вважає, що до 1725 р. цю територію було "вже зовсім заселено"²².

У березні 1728 р. на прохання миргородської старшини уже гетьман Д.Апостол надіслав скаргу до російського уряду. Гетьман скаржився, що поляки почали утворювати нові поселення на південь від р.Тясмин на землях Російської імперії. Одночасно вони захопили задніпровську власність прочан Миргородського полку: хутори, пасіки, земельні угіддя. Крім того, поляки захопили всі ліси, включно з найбільшим Чорним, і мешканцям Миргородського полку доводиться купувати їх власний ліс, тому багато людей тікає з Лівобережжя до нових польських поселень. Щоб запобігти втечам і захистити власників, гетьман прохає втрутитися російській владі²³. Не дочекавшись відгуку з боку Колегії Іноземних справ, у вересні цього ж року Д.Апостол пише скаргу на ім'я канцлера. Гетьман повідомляє, що за свідченням сотників Городиської, Кременчуцької, Власівської, Потоцької й інших сотень чигиринський губернатор Станіслав Орловський наказав описати пасіки в "Задніпровських місцях" і збирає з них десятину, а зверх того вимагає "...погребового, от каждой пчелы по деньге..." і на писаря "з десятка бортней" по копійці, це збори, які належать гетьману.

Відповіддю на скарги української влади стало проведення опису прикордонних із Польщею територій. У 1732 р. київський генерал-губернатор граф фон Вейсбах, відповідно до указу імператриці Анни Іоанівни і Колегії іноземних справ, доручив генералу квартирмейстру фон Штофелью зробити опис "Задніпровських місць" від гирла р. Тясмин униз до Дніпра і Запорозької Січі, а з іншого боку – від гирла Тясмина вгору в поле прямо, не займаючи Чигирину до Чорного лісу. Опис проводився з метою виявлення земель, захоплених і заселених поляками в межах кордонів Російської імперії, щоб повернути їх "к высокой державе Ея Императорского Величества"²⁴. Для здійснення опису в команду фон Штофелья гетьманом Д.Апостолом призначені гадяцький полковник Григорій Грабянка і бунчуковий товариш Петро Волевач разом зі старожилками Миргородського полку, добре знайомими з цими землями. Старшина і старожили засвідчили російсько-польський кордон, спираючись на умови Вічного миру. Кордон означили від Дніпра до гирла р. Тясмин, вгору Тясмином до гирла р. Ірклій, по ній вгору, не займаючи Чигирину, прямим шляхом в урочище Провороття між лісами Мотрониним і Чута – наліво, далі Провороттям дорогою до Круглого байраку і до Чорного лісу. Усі володіння по лівий бік зазначеного кордону належать Російській імперії.

12 вересня фон Штофель з командою переправилися нижче Кременчука через Дніпро на Правобережжя. Експедиція рухалася вздовж прикордонних рік, описуючи заселені території. Дійшовши до Провороття, експедиція розмежувала лісові масиви. Чута, Чорний ліс, Великий ліс, Круглий байрак, Плоскі байраки відійшли до Російської імперії. Далі були описані поселення, розташовані на відмежованій території – "по лівий бік" уздовж рік Малеого Інгультя і Цибульника.

Як видно з опису, всі населені пункти на той час розташовувалися поблизу річок.

В описі зустрічаються три види поселень – "старинные", "новопоселенные" і "поселенные вновь". До "старинных" належали поселення, залюднені українцями і згодом захоплені польською шляхтою. До таких поселень віднесені с. Табурище, с. Кам'янка, "деревни" Золотарівка, Обламівка, Конотоп, Свинарна, Білецьківка, Пацьківка, Круків, розташовані вздовж узбережжя Дніпра²⁵. В описі зазначено, що ці населені пункти здавна були заселені цозаками і посполитими, але поляк Казимір Чайковський насильно захопив їх і привів у польське підданство.

До населених пунктів, існуючих раніше, але зруйнованих війнами і знову відновлених поляками віднесені слобідка Криловська на р. Тясмин, на володіння якою заявив претензії гетьман Д.Апостол "по привилегиям"²⁶. "Деревня" Воропцівка також на Тясміні, а вище неї с. Андрусівка. Стосовно с. Андрусівка в описі містяться цікаві відомості, зазначено що воно "...старого поселения прежде бывшее, после же разрушенное и недавно от поляков возобновленное...", а головне – у ньому розташований млин Дорошенківський²⁷. Можливо, це село належало раніше брату гетьмана Петра Дорошенка Андрію Дорошенку. Це село розташоване недалеко від Чигирини, який був гетьманською столицею Петра Дорошенка.

Комісія докладно описала нові поселення, створені за керівництва польської адміністрації. Поблизу гирла р. Тясмин поляки заселили слобідку Походіївка, далі на березі цієї ж річки виникла слобідка Колонтаївська. Під Чорним лісом польські колонізатори заселили село Цибулів і біля нього хутір Тонконогий поблизу р. Інгульт²⁸. Багато нових населених пунктів у період польського панування утворилося вздовж р. Цибульник: "деревни" Ковалівка, Биківка, Глинське і три хутори. Без означення способу і періоду заселення в описі згадується лише с. Войтове на р. Тясмин, на думку С.Шамрая воно теж належить до заселених поляками²⁹.

Опис території "Задніпровських місць" дав можливість визначити масштаби колонізаційної політики польської влади. З двадцяти чотирьох населених пунктів, зазначених в описі, одинадцять були заселені до приходу поляків. У період відсутності в регіоні російсько-українських військ з 1711 по 1732 рр. поляки відновили тут три спустошені населені пункти і заселили десять нових. Заселяли їх поляки, як зазначено в описі, малоросійськими жителями "...из высокой державы Ея Императорского Величества перешедших..."³⁰.

Українські колоністи в зазначений регіон приходили як із Гетьманщини, так і, прередусім, із сусідніх територій, що належали Польщі. Таке ж беззаперечне означення походження переселенців у документі пояснюється політичною ситуацією. Згідно з російсько-польськими міждержавними угодами адміністрації однієї сторони заборонялося селити у себе підданих іншої, тобто потрібно було б перевести частину поселенців на територію Польщі.

Захоплені поляками населені пункти розташовані, переважно, вздовж Дніпровського узбережжя, новопоселені йдуть углуб території вздовж притоки Дніпра р. Цибульник.

Відповідно поселення, які були заново відбудовані, знаходилися вздовж р. Тясмин, яка до XVIII ст. слугувала природним й адміністративним кордоном з "Диким полем".

На жаль, не зберігся подвірний реєстр, зроблений комісією під час опису, тому невідомо лишається кількість населення в регіоні на початку 30-х рр. XVIII ст.

Усі населені пункти, які згідно з описом знаходилися в кордонах Російської імперії, були відібрані від поляків. Володіння Власівської, Городиської, Кременчуцької і Потоцької сотень Гетьманщини знову повернулися у

відання сотенних адміністрацій. Поселення ж, які утворилися за час панування поляків, з 1732 р. були підпорядковані владі представника Миргородської полкової канцелярії, який перебував у слобідці Криловській і виконував обов'язки сотника³¹.

Південніше володінь Миргородського полку освоювали землі козаки і посолиті Келебердянської і Переволочинської сотень Полтавського полку. Кордони полтавських володінь проходять від Дніпра до дач Миргородського, далі до річки Кам'янки 30 верст, а від неї ще 25 верст до р. Малого Інгульця, далі вниз по Дніпру близько 30 верст.

Незважаючи на протести Польщі, землі на південь від р. Тясмин опинилися під владою Гетьманщини. На кінець 1732 р. тут уже існували поселення: Крилів, Походіївка, Воробцівка, Андрусівка, Войтово, Стецівка, Нестерівка, Цибулів, Тонконогівка, Ковалівка, Глинське і низка хуторів.

З цього часу представники козацької старшини почали активно підтримувати процес залюднення і розширення своїх правобережних володінь. На жаль, діяльність козацької адміністрації була зупинена політичними планами Російської влади, яка прийняла рішення утворити на території "Задніпровських місць" сербське військове поселення, що отримало назву Нова Сербія. У пер-

спективі планується дослідити подальший хід колонізації даного регіону, місце і роль української старшини у заселенні території і вплив переселенської політики Російської імперії на процес української колонізації.

¹ Шамрай С. До історії залюднення Степової України в XVIII ст. (Крилівщина і Лизаветчина) // ЗІФВ. – 1929. – Кн. 24. – С. 207–302. ² Гуржій О. Українська козацька держава в другій половині XVII–XVIII ст.: кордони, населення, право. – К., 1996; Крикун Н. Адміністративно-територіальне устроєство Правобережжя України в XV–XVIII вв. Границі воеводств в свете источников. – К., 1992. – С. 150. ³ Центральный Державний історичний архів України у м. Києві (Далі ЦДАУ). – Ф. 51, оп. 3, спр. 20316, арк. 44 зв. ⁴ Там само. – Арк. 43 зв. ⁵ ЦДАУ – Ф. 51, оп. 3, спр. 11437, арк. 115. ⁶ Крип'якевич І. Історія України. – Л., 1996. – С. 286. ⁷ Крикун Н. Зазнач. праця. – С. 133. ⁸ ЦДАУ. – Ф. 51, оп. 3, спр. 20316, арк. 43 зв. ⁹ Там само. – Арк. 44. ¹⁰ Там само. – Арк. 35 зв. ¹¹ Там само. – Арк. 29. ¹² Там само. – Арк. 32. ¹³ Там само. – Арк. 29 зв. ¹⁴ Пасака Богдана Хмельницького // Киевская старина. – 1901. – Т. 72. – № 1–3. – С. 4. ¹⁵ ЦДАУ. – Ф. 51, оп. 3, спр. 2036, арк. 44 зв. ¹⁶ ЦДАУ України. – Ф. 51, оп. 3, спр. 11437, арк. 222 зв. ¹⁷ Там само. – Арк. 223. ¹⁸ Гуржій О. Зазнач. праця. – С. 66. ¹⁹ ЦДАУ. – Ф. 51, оп. 3, спр. 11144, арк. 3. ²⁰ Крикун Н. Зазнач. праця. – С. 125. ²¹ ЦДАУ. – Ф. 51, оп. 3, спр. 11144, арк. 3. ²² Шамрай С. Зазнач. праця. – С. 210. ²³ НБУІР. – Ф. II, спр. 1689, арк. 124, 129–130. ²⁴ ЦДАУ. – Ф. 51, оп. 3, спр. 11437, арк. 193. ²⁵ ЦДАУ. – Ф. 51, оп. 3, спр. 11437, арк. 193 зв. ²⁶ Там само. – Арк. 194. ²⁷ Там само. – Арк. 194 зв. ²⁸ Там само. – Арк. 195. ²⁹ Шамрай С. Зазнач. праця. – С. 213. ³⁰ ЦДАУ. – Там само. – Арк. 195 зв. ³¹ ЦДАУ. – Ф. 51, оп. 3, спр. 20316, арк. 47.

Надійшла до редколегії 23.05.03

Я.О.Чорногор, асп.

УТВОРЕННЯ ПАРТІЇ ЗЕЛЕНИХ У ФРН (КІНЕЦЬ 1970-Х – 1980-І РОКИ)

Досліджено політизацію екологічного руху ФРН на кінець 1970-х – 1980-і рр. Німецькі екологісти в цей період змогли створити низку політичних організацій та виборчих списків, які в січні 1980 р. об'єдналися в загальнонімецьку Партію "зелених". Протягом 1980 р. на трьох з'їздах новоутвореної партії було прийнято її статут та програму, сформовано виборчу платформу. Можна вважати, що, незважаючи на поразку в парламентських виборах 1980 р., на кінець 1980 р. Партія "зелених" ФРН в основних своїх рисах сформувалася.

The process, when the movement for the environmental protection have got the political featwies at the end of 1970th – 1980 FRG is researched. German ecologists could form some political organizations and election list, which united into general German Green Party in January 1980. Its statute and the Programme were accepted and it election platform was formed during three congresses of a new-formed party in 1980. Despite the defeat in Parliamentary election in 1980, we can consider that by the end of 1980 the Green Party of FRG had been formed in its general features.

Загострення енергетичної кризи в середині 1970-х рр. підштовхнуло розвиток екологічного руху в Європі, який найбільшого розмаху досяг у ФРН. Виступи протесту західнонімецьких екологістів проти будівництва атомних електростанцій (АЕС) та урядової програми розбудови атомної енергетики стали переломним моментом у розвитку руху захисту довкілля в бік його політизації і призвів до утворення Партії зелених (ПЗ).

Початковий період історії ПЗ ФРН й особливо етап її формування і консолідації від розрізнених груп до загальнофедеральної організації є недостатньо дослідженим у вітчизняній історичній літературі. Інтерес радянських, а пізніше пострадянських авторів до "зелених" важко взагалі назвати стабільним. Малопомітні при виникненні, "зелені" привернули до себе підвищену увагу на початку 1980-х рр. після успіхів на місцевих та земельних виборах, і особливо після сенсаційного входження їх до бундестагу в 1983 р.¹.

Саме тоді радянські суспільнознавці у своїх працях почали досліджувати утворення політичних організацій екологічного характеру, у т. ч. ПЗ. Головним чином, це статті щодо загальнополітичних аспектів діяльності "зелених" (Л.Істягін, А.Пох, А.Трухан, В.Дамьє, Л.Гінцберг)², а також перші монографічні дослідження, які спираються на значно ширшу джерельну базу і містять більш глибокий аналіз руху³. Варто назвати статті представників Німецької комуністичної партії (Ю.Ангефорт, Й.Хаймбрехт, В.Гернс), у яких приділяється увага масовим рухам та екологічній тематиці⁴. Радянські та німецькі комуністичні дослідники розгля-

дали їх з позиції т. зв. "загальної кризи" капіталістичної системи та можливого союзу між новим "зеленим" рухом та німецькими комуністами, у них відчувається занадто сильний вплив комуністичної ідеології.

Німецькі історики й політологи більш об'єктивно і досить плідно працюють над вивченням Партії зелених, вони широко використовують джерела і застосовують весь сучасний методологічний арсенал. Найбільш помітними є праці: Х.-Й.Веєна, Х.Гюнтера, Г.Ланггута, Й.Рашке, А.Халленслебен, Ю.Хоффмана, М.Шроєрена.

На жаль, у незалежній Україні тема природозахисного руху Німеччини ще не стала окремим об'єктом наукових досліджень. Останнім часом опубліковано лише кілька статей Р.Кривоноса щодо суспільно-політичного життя в ФРН, які побіжно стосуються ПЗ, а також коротких статей у збірниках довідково-інформаційного характеру⁵, тому автор ставить за мету проаналізувати перші вияви політичної активності німецьких екологістів та дослідити утворення Партії зелених у ФРН.

На середину 1970-х рр. екологічний рух у Західній Німеччині, що був представлений, головним чином, громадськими ініціативами на захист довкілля, зіштовхнувшись з наслідками енергетичної та економічної криз, зазнав значних змін. Вихід із кризи правлячі кола ФРН бачили у форсованому розвитку атомної енергетики, що зумовлювало масштабне будівництво по всій країні АЕС та інших об'єктів галузі. Технологічна та екологічна недосконалість проектів викликала в 1976–1977 рр. масові акції протесту громадських ініціатив на захист довкілля⁶.

Рух проти будівництва АЕС у Війлі (Баден-Вюртемберг) відрізнявся масовістю впродовж тривалого часу. У ньому приймали участь десятки тисяч громадян, які впродовж чотирьох років вели запеклу боротьбу, вступаючи навіть у сутички з поліцією. Рух мав підтримку в інших землях ФРН, а також за кордоном⁷. Боротьба закінчилася в березні 1977 р., коли рішенням адміністративного суду у Франкфурті-на-Майні проект побудови АЕС було скасовано.

Поряд із Війлем, символом протесту проти бонської атомної програми став Горлебен, невелике селище в східній частині Нижньої Саксонії, на кордоні з НДР. У цьому малозаселеному районі планувалося будівництво гігантського комплексу, що об'єднав би в одному місці фабрику для відновлення радіоактивних відходів, їхньої переробки і складування в соляних копальнях. Весною 1977 р. в демонстрації, що проходила в Ганновері проти будівництва об'єктів атомної енергетики біля Горлебена, прийняло участь близько 100 тис. членів громадських ініціатив з різних регіонів країни. Пізніше, у травні 1979 р., протестуючі, після більш ніж 100-тисячної демонстрації в Ганновері, заволоділи майданчиком, де проводилося пробне буріння, і тут відбулися сутички з поліцією. На майданчику з'явилася "антиатомне селище", що проіснувало 33 дні. Поліція для його ліквідації задіяла вертольоти, водомети, службових собак та підрозділи кінної поліції. "Селище" було ліквідовано при застосуванні брутальної сили⁸. Незважаючи на це, голова земельного уряду Нижньої Саксонії змушений був визнати, що прийняття проекту "у теперішній час не може бути здійсненим з політичних причин"⁹.

Жорсткою боротьба була в Гронде в березні 1977 р. Після невдалої спроби захоплення учасниками протесту будівельного майданчика біля нього було створено "антиатомне селище". Це селище проіснувало 72 дні, незважаючи на неодноразові спроби з боку поліції його ліквідувати¹⁰.

Також масовий протест був розгорнутий у Шлезвіг-Гольштейні проти будівництва АЕС у Брокдорфі й Ітцхой. Голова уряду землі Шлезвіг-Гольштейн Штоленберг, голова місцевої організації ХДС, дозволив застосування поліції проти демонстрантів, що призвело до сутичок, але це не зламало протесту. Боротьба, що розвернулася восени 1977 р., вплинула на розгляд справи судом у Люнебурзі, який виніс рішення – призупинити будівництво АЕС у Брокдорфі до тих пір, поки не буде вирішена проблема забезпечення безпеки виробництва атомної енергії і захоронення радіоактивних відходів¹¹.

Демонстрації протесту проти будівництва АЕС свідчать про те, що ця проблема призвела до гострих політичних суперечностей у суспільстві. Росла недовіра до соціал-ліберального уряду, що на словах проголошував "розширення демократії", а на ділі чинив насилля проти демонстрантів.

У громадських ініціативах зростало розуміння того, що тільки сутичками з поліцією не можна покращити стан справ – необхідні політичні засоби, а це неможливо без участі у політичній діяльності, і, насамперед, у боротьбі за присутність у представницьких органах влади, тобто у виборах через свої виборчі списки. Для участі у виборах, згідно з німецьким законодавством, політична партія чи інша суспільно-політична організація повинна скласти списки своїх кандидатів. Виборці голосують за обрані ними списки¹².

У подальшому перебіг подій вкладається в періодизацію, якої притримуються більшість німецьких учених¹³. "Зародковий" період утворення ПЗ розділяються на наступні етапи. На "початковому" етапі представники груп захисту довкілля створювали перші виборчі списки і партії в березні–грудні 1977 р., цілями і задачами но-

вих організацій було вирішення місцевих екологічних проблем на місцевому парламентському рівні. Успіхи на виборах стають каталізатором для виникнення інших подібних виборчих об'єднань по всій країні¹⁴.

На етапі "зростання" (перша половина 1978 р.) вимагуються дві тенденції в екологічному русі:

– утворення власне природоохоронних – "зелених" списків з помірковано-консервативним складом учасників, які ставили мотиви захисту природи в основу своєї діяльності;

– активізація "альтернативних" та "строкатих" списків, які часто намагалися використати популярність екологічних лозунгів для досягнення своїх специфічних цілей¹⁵.

З другої половини 1978 р. до 10 червня 1979 р. – на етапі "розколу" обидві моделі списків, що використовували як стимулюючу основу діяльності природоохоронну мотивацію, вступають у конкурентну боротьбу на виборах до ландтагів, намагаючись одночасно об'єднатися на федеральному рівні. Оскільки основою електорату суперників були переважно представники одних і тих же соціальних груп, вибори в більшості випадків мали результати набагато гірші, ніж можна було очікувати. "Строкати" списки через значне розходження в ідеях, судженнях і цілях не змогли створити міцних союзів, вище ніж на рівні земель. "Зелені", більш згуртовані й організовані, виявилися здатними до об'єднання на базі партії¹⁶.

У 1979 р. у Франкфурті на своєму I Конгресі (17–18 березня) консервативні та помірковані "зелені" організації утворили "Осібне політичне об'єднання: Зелені" (ОПО "Зелені"). Ця організація створювалася для участі у перших прямих виборах до Європейського парламенту. Головними організаторами були: Герберт Груль ("Зелена акція – Майбутнє"), Август Хаусляйтер і Карл Кершгенс (Товариство незалежних німців), Гельмут Неддермаєр і Норберт Манн ("Зелений список захисту довкілля"). Очолили об'єднання Г.Груль та Н.Манн¹⁷. Серед кандидатів до Європейського парламенту були висунуті й активні діячі руху громадських ініціатив, такі як П.Келлі та Р.Фогт (співголова Федерального об'єднання громадських ініціатив захисту довкілля). На жаль, на виборах, що відбулися в червні 1979 р., "зелені" набрали лише 3,2 % голосів і, не подолавши виборчого бар'єру, не потрапили до парламенту об'єднаної Європи¹⁸.

Популярність "зелених" значно зросла, у травні 1979 р. відбулися завершальні події біля Горлебена. Було проведено сотисячну демонстрацію протесту, що змусило владу офіційно відхилити можливість побудови збагачувальних установок у Горлебені. 7 жовтня 1979 р. "Зелений список Бремена" завойовує 5,1 % голосів на виборах до сенату, що стало першою перемогою "зелених" на земельному рівні. А утворена у вересні 1979 р. в Баден-Вюртемберзі Партія зелених вже 17 березня наступного 1980 р. проводить до лантагу 6 своїх депутатів, набравши 5,3 % голосів виборців¹⁹.

Ці успіхи були хорошим стимулом для створення федеральної Партії зелених. А поразка на виборах до Європейського парламенту показала, що без участі всіх сил, об'єднаних ідеєю захисту довкілля, створення єдиної екологічної партії та її участь у найближчих виборах у бундестаг приречені на поразку.

Уперше представники всіх напрямків зібралися в Бонні у вересні 1979 р. Вони дійшли згоди щодо об'єднання зусиль на виборах до бундестагу 1980 р. Для розробки програми та статуту майбутньої партії створювалися відповідні комісії. "Зелені" намагалися зберегти за собою ключові позиції в цих структурах, тому до складу комісій було введено менше представників "строкато-альтернативних" (у пропорції 3:1)²⁰. Також було вирішено провести загальний з'їзд у листопаді 1979 р. в Оффенбасі²¹.

3–4 листопада 1979 р. II Конгрес ОПО "Зелені" в Оффенбасі відбувся у зазначений термін і мав підготовчий характер. Він був проведений за участю близько тисячі делегатів від "зелених", "строкатих", "альтернативних" та інших екологічних організацій. Учасниками було прийнято рішення про об'єднання всіх екологічних організацій і груп у партію. Установчий з'їзд було вирішено провести в січні 1980 р. в Карлсруе. Делегати постановили направити на з'їзд по 1 представнику від 10 членів ОПО "Зелені" й регіональних організацій, що вступили до об'єднання. У центрі суперечок стояло питання одночасного членства в інших партіях та організаціях. Ця проблема і надалі стояла дуже гостро. Конгресом було схвалено чотири фундаментальні принципи створюваної партії: "екологічність", "соціальність", "базисна демократичність", "відмова від насилля". Вирішення всіх питань програмного характеру покладено на комісії з обов'язковим затвердженням на з'їзді²².

Вже напередодні установчого з'їзду, 1 грудня 1979 р., у Франкфурті відбулися консультативні збори "альтернативних", "строкатих", "зелених", "лівих" організацій та громадських ініціатив. Зборами було прийнято резолюцію щодо співробітництва "строкато-альтернативних" із "зеленими" в проведенні установчого з'їзду, обумовлено низку вимог. Також учасники домовилися зібратися відразу після утворення партії, щоб відновити дискусію щодо співробітництва, базуючись на результатах Конгресу в Карлсруе²³.

12–13 січня 1980 р. в Карлсруе відбувся III Конгрес ОПО "Зелені", що став одночасно установчим з'їздом, який конституював нову загальнодержавну партію "зелених". 1004 делегатів представляли 10 тис. членів регіональних організацій. Як гості тут були присутні 254 представники "альтернативних" і "строкатих" списків, сотні журналістів і співчуваючих²⁴. Конгрес проходив у повній відповідності до самооцінки "зелених" – "хаотичні, патетичні, бунтівні, такі, що створюють напруженість"²⁵. Виступи ораторів часом не відповідали темам обговорюваного питання, засідання часто переривалося жінками-феміністками та підлітками з нюрнберзької "індіанської" громади, що рвалися до мікрофона та вимагали зниження дозволеного для сексуальних відносин віку. Президія змушена була прикладати неймовірні зусилля для того, щоб дотримуватися встановленого регламенту. Напружена боротьба між представниками різних політичних напрямків не раз загрожувала зірвати процес об'єднання. У центрі дебатів стало обговорення статуту, і, зокрема, його вимоги несумісності членства в інших партіях.

Метою правої частини було обмеження представництва Німецької комуністичної партії (НКП) і Комуністичного Союзу (КС). Делегати запропонували чотири варіанти формулювання пункту статуту про членство. Незначною більшістю голосів (548:414:6) був прийнятий наступний варіант: "Членом партії може бути кожний, хто визнає її основні принципи і Програму й не належить до іншої партії"²⁶. Позиція представників "строкатих" й "альтернативних" організацій Гамбурга, Гессена та Західного Берліна змусила "зелених" піти на компроміс: це питання й деякі інші передавалися на розгляд земельних організацій. Компроміс дозволив провести голосування щодо утворення ПЗ. Більшістю голосів (845:53:12) Конгрес схвалив створення нової партії і прийняв із Статуту лише преамбулу з чотирма вищезначеними фундаментальними принципами²⁷. Невирішеними за браком часу залишилося багато проблем і їх відклали на наступні з'їзди²⁸.

З'їзд у Карлсруе завершив "зародковий" період розвитку "зелених". Він став завершальним актом у процесі

переходу від локальних позапарламентських акцій до партії, яка претендувала на участь у вирішенні глобальних проблем.

Вже у березні 1980 р. в Саарбрюкені відбувся наступний з'їзд новоствореної партії. Близько 800 делегатів проголосували за трьох рівноправних співголів ПЗ: П.Келлі, А.Хаусляйтера і Н.Манна, що стало компромісом для різних течій. Ініціативою постійно переходили представники "строкато-альтернативного" табору, що привертала увагу до соціальних проблем Німеччини та питань мирного співіснування країн різного суспільного устрою. З'їзд був багатий на конфліктні ситуації, але взаємна зацікавленість перед виборами до парламенту зумовила можливість компромісу²⁹. Було прийнято зовнішньополітичний розділ проекту програми, у якому висувалися вимоги розпуску військово-політичних блоків, малося положення щодо недопущення співробітництва з фашистськими і нацистськими режимами. З'їзд прийняв низку положень соціально-демократичного спрямування: розукрупнити концерни, ввести 35-годинний робочий тиждень, розширити демократичні права, вимога скасування § 218 Конституції (про заборону абортів). Слід відмітити, що екологічна проблематика зайняла в програмі 6 сторінок із 43. Це свідчило про зміни в поглядах основної маси членів ПЗ, що дало підставу стверджувати західнонімецькій пресі про "полівіння зелених"³⁰.

Завершальним штрихом утворення повноцінної політичної партії стало затвердження передвборчої програми через три місяці на черговому з'їзді в Дортмунді. У цьому документі для досягнення партійної єдності ліві змушені були поступитися в деяких питаннях щодо ставлення до "реального соціалізму", "комунізму", "фашизму", була знята вимога одностороннього роззброєння ФРН. Суперечки на з'їзді підштовхнули праве крило ПЗ на чолі з Г.Грулем до виходу з партії і утворення в 1981 р. окремої Екологічно-демократичної партії³¹.

Прийняттям у 1980 р. статуту і програми Екологічної партії формально було завершено процес об'єднання "зелених" та "строкато-альтернативних" течій. По суті, екологія стала для них ледь не єдиним програмним пунктом, здатним об'єднати ці розрізнені групи в єдине ціле. Поспішність процесу консолідації та вимушені компроміси при утвердженні принципів положень програмних документів заклали основу розгортання подальших протиріч у внутрішньопартійній боротьбі.

Парламентські вибори 1980 р. були для новоствореної ПЗ певною мірою невдалими. "Зелені" отримали лише 1,5 % голосів виборців. На майбутнє було враховано всі недоліки, активісти партії накопичили безцінний досвід організаційної роботи. Висновки використовувалися в подальшій роботі, приділялася увага потенційним групам прихильників³².

Гідним подиву є той ентузіазм, з яким працювали активісти ПЗ. Завдяки цьому "зелені" спромоглися на створення власної партії. Дуже важливе значення ця подія мала для суспільно-політичного життя Німеччини. У політику увірвався свіжий струмінь нової організованої сили, що змінив розстановку політичних сил у ФРН.

¹ Шербаков В.Ю. "Зеленые" ФРГ. От движения к партии (1977–1980 гг.) // Известия вузов. Северо-кавказский регион. Общественные науки. – 1998. – № 1. – С. 58. ² Истягин Л. Партия "зеленых" в политическом ландшафте ФРГ. // Мировая экономика и международные отношения. – 1983. – № 2; Пох А.С., Трухан А.Б. Партия "зеленых" на политической арене ФРГ. // Рабочий класс и современный мир. – 1983. – № 3; Дамье В.В. Экологические теории "зеленых" в ФРГ. // Ежегодник германской истории. 1984. – М., 1986; Гинцберг Л.И. Западногерманские "зеленых" перед лицом социальных проблем // Рабочий класс в мировом революционном процессе, 1985. – М., 1985. ³ Вдовиченко Л.Н. Альтернативное движение в поисках альтернатив. – М., 1988; Гинцберг Л.И. Массовые демократические движения в ФРН и партия "зеленых". – М., 1988; "Зеленые":

ідеологія і політика. – М., 1985. ⁴ Ангенфорт Ю., Хаймбрехт Й. Движение в защиту окружающей среды: результаты и перспективы // Проблемы мира и социализма. – 1979. – № 12; Гернс В. Антимонополистический потенциал новых социальных движений // Коммунист. – 1983. – № 11. ⁵ Кривонос р. Й. Фішер: немає "зеленої" зовнішньої політики, є лише німецька зовнішня політика // Політика і час. – 1999. – № 1. – С. 36–40; Кривонос р. Німецькі вибори як фактор світової політики. // Політика і час. – 1998. – № 10. – С. 28–38; Копиленко М. Політичні партії в Німеччині. – К., 1997. – Вип. 2. – С. 24–25. ⁶ Евдокимова Т.В. У истоках движения "зеленых" в ФРГ. – Ленинград, 1985. – С. 5; ⁷ Rondi H. Grüne Partei – Ausweg aus der Umweltkrise? – Marxistische Blätter, 1978. – № 3. – С. 53. ⁸ Гинцберг Л.И. Массовые демократические движения в ФРН и партия "зеленых". – М., 1988. – С. 32. ⁹ Rucht D. Von Wyhl nach Gorleben: Bürger gegen Atomprogramm und nukleare Ernstsorgung. – München, 1980. – S. 15. ¹⁰ Гинцберг Л.И. Массовые демократические движения в ФРН и партия "зеленых". – М., 1988. – С. 33. ¹¹ Spiegel. – 1977. – № 4. – С. 105. ¹² Федеральный закон о выборах. Тексты законов // Материалы по вопросам политики и общества вФРГ. – 2001. – С. 33. ¹³ Raschke J. Die Grünen: Wie sie wurden, was sie sind. – Köln, 1993. – S. 894–927. ¹⁴ Евдокимова Т.В. Создание партии "Зеленые" в ФРГ. – Волгоград, 1988. – С. 2. ¹⁵ Günther H. Die politische Natur: Die "Grünen" im Deutschen Parlamentspektrum. – Bonn, 1980. – № 25. – S. 9. ¹⁶ Григорян С.Ю. Партия "зеленые" в ФРГ. Научно-аналитический об-

зор. – М., 1986. – С. 18. ¹⁷ Raschke J. Die Grünen: Wie sie wurden, was sie sind. – Köln, 1993. – S. 895. ¹⁸ Veen H.-J., Hoffmann J. Die Grünen zu Beginn der neunziger Jahre. – S. 16. ¹⁹ Пох А.С., Трухан А.Б. Партия "зеленых" на политической арене ФРГ // Рабочий класс и современный мир. – 1983. – № 3. – С. 150. ²⁰ Hüllen R. Ideologie und Machtkampf bei den Grünen. – Bonn, 1990. – S. 3. ²¹ Hallensleben A. Von der Grünen Liste zur Grünen Partei? – S. 212. ²² Hoffmann J. Die doppelte Vereinigung. – S. 92. ²³ Щербаков В. Ю. "Зеленые" ФРГ. От движения к партии (1977–1980 гг.) // Известия вузов. Северо-кавказский регион. Общественные науки. – 1998. – № 1. – С. 63. ²⁴ Ströss R. Von Nationalismus zum Umweltschutz: Die Deutsche Gemeinschaft, Aktionsgemeinschaft Unabhängiger Deutschen im Parteiensystem der Bundesrepublik. – Opladen, 1980. – S. 281. ²⁵ Hüllen R. Ideologie und Machtkampf bei den Grünen. – Bonn, 1990. – S. 240. ²⁶ Hallensleben A. Von der Grünen Liste zur Grünen Partei? – S. 224. ²⁷ Raschke J. Зазнач. – S. 896. ²⁸ Hallensleben A. Von der Grünen Liste zur Grünen Partei? – S. 225. ²⁹ Billstein R. Die Grünen nach Saarbrücken // Blätter für deutsche und internationale Politik. – 1980. – № 4. – S. 391–392. ³⁰ Frankfurter Allgemeine Zeitung. – 1980. – 24. März. ³¹ Klötzsch L., Ströss R. Die Grünen // Parteien-Handbuch. Die Bundesrepublik Deutschland, 1945–1980. – Opladen, 1984. – Bd. 2. – S. 1555. ³² Гинцберг Л.И. Массовые демократические движения в ФРН и партия "зеленых". – М., 1988. – С. 66.

Надійшла до редколегії 20.05.03

О.Л.Шевченко, асп.

НАДІЯ ВІТАЛІЙВНА СУРОВЦОВА – СТРАДНИЦЬКИЙ ШЛЯХ ВЕЛИКОЇ УКРАЇНКИ

Досліджено громадсько-політичну, культурно-просвітницьку та наукову діяльність Н.В.Суровцової, ім'я якої тривалий час було незаслужено забутим.

The article tells us about social, political, cultural and scientific activity of N.V.Surovtsova, which name was undeserved forgotten for a long time.

В історії кожного народу є постаті, які належать його "золотому" фонду, національній скарбниці. Вони є символом, гордістю, зразком для виховання підростаючого покоління, і тому пам'ять про них бережно зберігається і передається нащадкам. Ми, українці, на сьогоднішній день, мабуть, тому, що не маємо достатньої практики незалежності, не змогли зібрати, дослідити, оцінити й віддати належну шану своїм героям.

У нашій статті мова піде про Надію Віталіївну Суровцову – жінку-патріотку, яка, безумовно, варта стояти в почесному ряду великих постатей української історії ХХ ст., ім'я якої, на жаль, зараз майже невідоме більшості пересічних українців.

Вивчення життя і діяльності будь-якої великої особистості завжди починається з її дитинства і це не даремно. Добре відомо, що підґрунтя великої споруди має закладатися дбайливо, старанно і головне якісно, тільки тоді вона буде дійсно шедевром. Так і людина – все закладається в дитинстві.

Народилася Надія Суровцова в Києві 5 (17) березня 1896 р., в інтелігентній родині. Надія була єдиною донькою в сім'ї. Дівчинка увібрала у себе найкращі і найяскравіші риси батьків.

Так, батько Віталій Суровцев був дуже енергійним, запальним, революційно налаштованим юнаком. За політичні переконання його виключили з Київського університету і вислали із столиці. Це не спиноло його. Віталій Суровцев був українським громадсько-політичним діячем в Умані. У роки реакції, після революції 1905–1907 рр., брав активну участь в українському суспільному русі. Працюючи адвокатом, безкоштовно боронив інтереси селян перед судом. Будучи дуже гуманною людиною рятував євреїв під час погромів. Після революції 1917 р. став головою міської управи, прагнув не допустити її більшовизації, а від розправи після встановлення Радянської влади врятувала лише тяжка хвороба¹.

У цьому дуже короткому хронологічному описі біографії батька чітко простежуються риси майбутнього характеру Надії Віталіївни. Мати, Ганна Іванівна, – на противагу батьку, була людиною спокійною, розсудливою і дуже розумною. Вона все життя успішно вчителювала і у свій час була людиною достатньо відомою. Саме від неї Надія

успадкувала нестримний потяг до знань, хист до наук і спрагу до навчання.

Життя Надії починалося в Києві і дослідники, які вивчають це місто знайдуть у спогадах Надії Віталіївни безліч цікавої, корисної, а головне наукової інформації, поданої з великою любов'ю до рідного міста.

Надія отримала чудову освіту. Середнє навчання розпочала у Фундуклеївській гімназії Києва, але закінчувала жіночу гімназію вже в Умані у 1912 р. Потім навчалася на Вищих Бестужевських жіночих курсах у Петербурзі 1913–1917 рр., що тоді прирівнювалися до університетської освіти. Там вона вивчала історію на історико-філологічному факультеті, зокрема, у відомої жінки-науковця Олександри Яківни Єфименко, що мала докторський ступінь і написала низку відомих праць з історії України, а для молодшої Надії стала одним із перших зразків для наслідування. Крім викладацької роботи Олександра Яківна керувала українським земляцтвом у Петербурзі, куди з часом вступила і Надія, де вела дуже активну і плідну роботу разом з тим формувалася як патріотка України². Після початку першої світової війни Надія Суровцова працює старшою сестрою в українському лазареті в Петербурзі. Невичерпна енергія дозволяє їй поєднувати роботу з навчанням й активною громадсько-політичною діяльністю. Саме в цей період Суровцова вступає до самостійницької організації, утверджується на позиціях відокремлення України від Росії й утворення української незалежної держави. Вона зосереджує свою діяльність на передрукуванні нелегальної літератури з Галичини і з великим ризиком для себе переправляє цю літературу до Києва. Регулярно відвідує засідання Старої громади, де потрапляє в коло старшого покоління українських патріотів. На цей період припадають і перші спроби пера – починає друкуватися в журналі "Український студент", до редакції якого входили представники різних наукових закладів, громад, земляцтв тощо.

Отже, якщо підсумувати діяльність Н.Суровцової під час навчання в Петербурзі, то складається дуже великий, різноманітний і насичений подіями перелік: заступник голови Українського земляцтва, активна праця зі збирання, збереження і збільшення української бібліоте-

ки. Надія активно агітує і залучає молодих людей до співпраці, розпалює в них інтерес до всього, що пов'язано з Україною, передруковує і перевозить нелегальну літературу, допомагає пораненим українцям у лазареті. Здається, не так мало для дуже молоді дівчини.

З осені 1917 р. Н.Суровцова продовжує навчання у рідному Київському університеті на історичному та юридичному факультетах. Українська революція кинула її у вир громадсько-політичної діяльності. Як інструктор Центральної Ради вона відправляється до Умані, де їздить по селах, виступає з промовами, роз'яснює суть подій, які відбуваються, переказує газетні відомості, власне кажучи, виступає першим агітатором української революції на цих землях.

Повернувшись до столиці, працює при Центральній Раді спочатку у Секретаріаті внутрішніх справ, пізніше – завідуючою загальним відділом Секретаріату міністерства закордонних справ (допомогло вільне володіння двома мовами – французькою і німецькою). Чи багато ми можемо перерахувати українських жінок, які були такими активними учасницями і свідками тих революційних подій в Києві і на Україні взагалі?

У своїх спогадах Надія згадує про початок революції, її лідерів, зокрема про постать самого Михайла Грушевського і його оточення, про арсенальське повстання (даючи йому дуже нетрадиційну оцінку)³, тому "Спогади" на сьогодні є неоціненним історичним джерелом з вивчення подій того буремного часу.

У цей період Н.Суровцова твердо стояла на самостійницьких позиціях і, за її словами, вона мала відвертих ворогів тільки серед прихильників "єдиної і неділимої". У той період вона опинилася серед державно-політичної еліти України.

У часи Гетьманату Надія Суровцова – начальник дипломатичного відділу Міністерства закордонних справ. Через її руки проходила акредитація іноземних послів, організація їхніх зустрічей з міністрами, інформація про Україну для закордонної преси тощо, тобто вона була свого роду обличчям України, її символом. Міністром, до речі, було призначено видатного історика, соціаліста-федераліста за партійною приналежністю Дмитра Дорошенка. Це вже другий видатний історик, з яким їй випала нагода тісно співпрацювати. Для жінок того часу незвичайним було вже те, що Н.Суровцова мала диплом, який давав їй право займати дипломатичні посади. Сама Надія згадує про дуже невелику кількість жінок, які працювали тоді в уряді (але такі були і це також варто дослідження). Зокрема, коли гетьман розпочав відкриту антиукраїнську політику, то страйкові комітети з цього приводу очолювала Софія Федорівна Русова, яку Н.Суровцова знала ще з дитинства (їхні родини приятелювали).

Будучи директором відділу преси, Надія Віталіївна намагалася подавати лише правдиву інформацію про події в Україні, під її керівництвом видавалися два місячники – німецькою і французькою мовами, дуже гарні ілюстровані видання із загальними відомостями про Україну.

Після приходу до влади Директорії Н.Суровцову призначили секретарем Інформаційного бюро дипломатичної місії УНР на Паризькій мирній конференції, але потрапити до Парижу не судилося. У складі місії була у Відні, Берні, Гаазі, Лозанні. У 1920 р., після звільнення з місії, Надія на довгих п'ять років осідає у Відні. Перед тим, як продовжити розповідь далі, хотілося б сказати ще декілька слів про її діяльність у складі української делегації до Версалю. Вона добре розуміла, що ця місія має вперше представляти Україну перед західними країнами і їй, як справжній патріотці, хотілося показати свою батьківщину у найкращому вигляді. Надія

Віталіївна підготувала не лише документи, а й велику інформаційну бібліотеку, не забула й декоративний етнографічний матеріал (килими, рушники і т. д.), а також зразки літератури, мистецтва.

Роки вимушеної віденської еміграції (1919–1925) не були легкими, бо Н.Суровцова не уявляла собі життя без роботи, самовдосконалення та боротьби за ідею. Вона і тут прагне знайти своє місце, застосування своїм талантам. 1919–1920 рр. – Надія завершує вищу освіту на філософському факультеті Віденського університету. Вражає те, що вже тоді, за кордоном, далеко від батьківщини Надія Віталіївна захищає дисертацію на тему "Богдан Хмельницький та ідея української державності" й отримує ступінь доктора філософії. На превеликий жаль, усі зусилля в пошуках цієї дисертації на сьогодні є марними.

Щоб вижити, у Відні Н.Суровцова починає викладати російську мову у Вищій агрономічній школі, працює секретарем у газеті анархістів, читає приватні лекції. У той час у поглядах Надії відбулася еволюція у бік радянськості (таку еволюцію тоді пройшли, зрештою, сотні українських інтелектуалів, у т. ч. й Михайло Грушевський). А почалося все з праці в Комітеті допомоги жертвам голоду на Україні (1921–1922), керованому М.Грушевським. З'явилися контакти з українським радянським посольством у Відні. Слід окремо зупинитися на постаті Юрія Коцюбинського, особистість якого також відіграла важливу роль у цій еволюції⁴. Надія Віталіївна з цікавістю стежить за всім, що відбувається в Радянській Україні, вона далеко від батьківщини, але подумки завжди поруч. Познайомившись у Відні з місцевим українським жіноцтвом, Н.Суровцова вступає до Жіночого Союзу, де головні ролі грали Олена Залізник та Мілена Рудницька. В основному союз займався пропагандою за кордоном українських питань, налагоджував зв'язки із жіноцтвом інших країн. У контексті всіх перелічених факторів Надія Суровцова починає брати активну участь у жіночому міжнародному пацифістському русі, а саме в Інтернаціональній жіночій Лізі миру і свободи, яка об'єднувала тридцять дві країни. Приймаючи участь у міжнародних конгресах, зустрічах, нарадах – у Відні, Дрездені, Гаазі, Парижі, Вашингтоні – намагається донести людству правду про Україну, причому спочатку під українським, а з часом і під радянським прапором. Цікавим епізодом у житті Надії Віталіївни було агітаційно-пропагандистське турне по США та Канаді у 1924 р., під назвою "Поїзд миру", яке вона використовувала для активного розповсюдження комуністичних ідей (наскільки це було можливим у тих умовах), але не забувала в своїх промовах і про Україну. Для себе ж спостерігала, робила висновки, занотувала все, що зацікавлювало в житті Америки й американців⁵.

Після повернення до Відня Надія Віталіївна вступає до лав австрійської комуністичної партії, що і стало апогеєм її політичної еволюції. Обов'язково треба зазначити, що Суровцова продовжувала залишатися на націоналістичних позиціях, зберігаючи повну відданість українській справі.

Крім уже перерахованих видів діяльності Н.Суровцової на еміграції, не можна не згадати інші інтереси й уподобання цієї незвичайної жінки, що ще раз підкреслюють кипучу енергію й усю різноманітність її талантів. Вона була членом студентського товариства "Січ" (у якому колись брав активну участь сам І.Франко), стала членом товариства прихильників освіти, була заступником голови товариства прогресивних журналістів Європи, членом австрійської філії групи Ромен Ролана та Барбюса "Клярте" – усе це давало можливість пізнавати не тільки широке віденське, європейське, інтернаціональне життя, порівнювати його з

українськими процесами, а й удосконалювати себе⁶. Урешті-решт рішення назріло.

У 1925 р. Н.Суровцова повертається до Харкова, і як це дуже на неї схоже, відразу включається в Радянське будівництво на Україні, прагне знайти тут застосування всім своїм силам, знанням, досвіду. Мета одна – бути корисною рідній країні, послужити їй. Якщо продивитися калейдоскоп її посад і занять у цей період, складається враження, що вона прагне охопити неосяжне, наздогнати те, що пропустила, доробити все, що не доробила внаслідок вимушеного "відрядження". Її активність буквально потроюється. І, що головне, новому режиму потрібні фахівці такого високого рівня, тому радянська влада із задоволенням використовує її. Вона працює редактором бюро преси Наркомату закордонних справ, активно співпрацює з радянською дипломатичною елітою, одночасно є редактором РАТАУ, цензором закордонної преси в Головліті. Вільне знання мов і широкі закордонні зв'язки з одного боку дуже допомагали роботі, а з іншого, у подальшому, все ж таки відіграли свою фатальну роль у долі Надії Суровцової, а саме тоді, коли вона була звинувачена у шпигунстві на користь іноземних держав і засуджена. Але це буде пізніше, а поки Н.Суровцова займається історичною наукою і доля (поки ще тащаслива) знову зводить її з талановитою людиною того часу, відомим істориком – Дмитром Багалієм, на кафедрі якого вона працює⁷. І ця робота була дуже плідною – з'являються нові дослідження і публікації, нові наукові розробки.

На цьому інтереси Надії Віталіївни не обмежуються, вона опиняється в літературних колах, знайомиться і товаришує з молодими талантами – Олесем Досвітнім, Остапом Вишнею, Петром Панчем, Миколою Хвильовим, Лесем Курбасом та багатьма ін. Під впливом літературного оточення сама починає активно друкуватися в центральній пресі – це "Вісті ВЦУВК", "Культура і побут", "Робітничка газета", журнал "Вісті".... Мабуть, літературний, це ще один із талантів Надії Віталіївни, якому не судилося розвинутися в повній мірі. Хто мав можливість читати її "Спогади" чи "Листи" безумовно відчув усю красу і правильність її мови, літературність, лаконічність викладення.

У цей період Надія починає відчувати перші симптоми недовіри до неї, саме тому не було завершено перехід до ВКП(б). За нею стежать, намагаються використати і навіть шантажувати. У 1926 р. вона отримує пропозицію від Харківського ДПУ стати секретним співробітником, але відмовляється, не уявляючи собі, як буде жити серед наклепів і зради.

29 листопада 1923 р. Надія Віталіївна Суровцова заарештована і відправлена до Москви. Тут, на Луб'янці, її знову вмовляють піти на таємну співпрацю, пропонують стежити за Юрієм Коцюбинським, Михайлом Левицьким, Карлом Максимовичем, але це суперечить усім її життєвим принципам. Це люди, яких вона щиро любить і поважає.

Як розплата за впертість виникає справа про шпигунство на користь Польщі та петлюрівської розвідки і Постанова колегії ОДПУ від 28 травня 1928 р., за якою Суровцову без суда і слідства ув'язнили на п'ять років. Це були страшні п'ять років в одиночній камері політзолятора Ярославської в'язниці.

Чого б не віддала тоді Надія, як вона згадує, щоб переступити поріг ворожої тюрми. Вона ж йшла в одиночку того режиму, в ім'я якого боролася, заради якого припинила відносини з багатьма соратниками юності, колишнім оточенням, режиму, у справедливості якого полум'яно вірила.

А далі пішла безперервна низка в'язниць і заслань.

І в казематі Надія Віталіївна прагне до щастя, до любові, до людського тепла. На засланні, в Архангельську, вона одружується з видатним російським соціалістом-революціонером (евреєм за походженням) Дмитром Львовичем Олицьким, доля якого склалася ще трагічніше. У 1935 р. вони одружилися, а 3 листопада 1937 р. він був розстріляний, Надія ж отримала новий вирок, за яким й опинилася на сумнозвісній Колімі. Тут вона зустріла багатьох людей, в основному, так як і вона, людей відданих партії, талановитих, освічених, обдарованих. Величезна за об'ємом інформація міститься в її спогадах цього періоду, саме тому вони є неоціненним історичним джерелом, яке висвітлює не одну білу пляму в історії взагалі й історії окремих особистостей зокрема⁸.

Надія Суровцова була незвичайною людиною, – вона не жила, вона горіла, навіть в умовах, коли інші чоловіки втрачали глузд, прощалися із життям. Вона не тільки боролася сама, а й знаходила в собі сили підтримувати інших. Читаємо в її спогадах, що вона не може дозволити собі вмерти, що означало би змиритися, визнати себе винною. Ця мужня жінка і в роки заслання опанувала і змінила безліч професій – контролера на виробництві, завідуючої оцдакеси, сестри дитячого садка, наймички, обмотниці в електромережі, рахівника, бухгалтера аптеки, швачки-вишивальниці (до речі її руками належать справжні витвори мистецтва), викладача іноземних мов у вечірній школі, працівника агробази тощо. А скільки життів вона врятувала будучи медичною сестрою, там, на Колімі, у нелюдських умовах під час епідемії сипняка⁹.

І, безумовно, вона пише, пише, бо без цього не уявляє свого існування, слово виривається з душі, не даючи спокою і сну. Тут зароджуються її перші щоденники, перші спогади. Доля її рукописів складалася дуже трагічно – скільки разів їх знищували, вилучали при обшуках, брали на збереження і не зберігали, але в чарівний спосіб вони все ж таки дійшли до нас. Виходячи з того, що на "Спогади" було влаштоване справжнє полювання, сама собою напрашується думка, що їх дуже і дуже боялися у владних колах, але знищити так і не змогли, напевно, так багато вони несли в собі правдивої, необхідної інформації для майбутніх поколінь.

Після смерті Сталіна на деякий час проясніло на небосхилі, навіть на Коліміському. Дізнавшись про амністію 1954 р., Н.Суровцова писала, багато писала, вимагаючи перегляду фіктивних слідчих справ. І, нарешті, 22 травня 1956 р. Військовий трибунал Київського військового округу реабілітував Надію Віталіївну Суровцову "за відсутністю складу злочину". Ще два присуди скасували у 1957 р., коли їй був уже шістьдесят один рік. Остаточний баланс – двадцять дев'ять років невольного життя повного знущань, цькувань, поневірян і переслідувань, але витримала, змогла.

Повернення до Умані було сумним – на кожному кроці руїни молодості. Боротьба за батьківський будинок, націоналізований після смерті матері, закінчилася успішно. Половину продала, щоб якось влаштуватися у своїй половині. Постягала по шматочках родинні пам'ятки, трохи вцілілих паперів, забрала до себе сестру чоловіка і зажила мирним життям. Почала збирати етнографічну колекцію, предмети старовини. Та енергії, незважаючи на роки неволі (а може саме вони загартавали), було ще багато. Вона їздить до Києва, розшукує давніх знайомих – Павла Тичину, Миколу Бажана, Юрія Смолича. У цей час була короткотривала відлига й еліта не боялася спілкування з нею і навіть дечим змогла допомогти¹⁰.

З новою силою Надія Віталіївна відновлює роботу над "Спогадами", доповнює їх тим, що пригадала або перевірила, працює над переробкою і вдосконаленням. Ця невгамовна жінка, якій і цієї роботи здається замало,

збирає історичний матеріал про Умань (про Софіївку) в архівах і бібліотеках Києва, Львова, пише про уманську легенду – Софію Главані-де-Вітте-Потоцьку, на честь якої і було споруджено перлину парків України. До речі, цікавим фактом є те, що більшість зібраної інформації Суровцева передала варшавському історичному Єжи Лоскові. Без них не було б бестселера польської історичної літератури "Історія гарної бітнки. Розповідь про життя Софії Віттової-Потоцької". Автор у передмові до книги з великою вдячністю згадує про допомогу Надії Віталіївни. Уманський краєзнавчий музей вдячний Н.Суровцевій за працю над упорядкуванням фондів, влаштуванням нових експозицій. За її ідеєю та її стараннями виникла Уманська художня галерея.

Ця людина випромінювала навколо себе особливе сяйво любові, енергії, інтелектуальності, до неї тягнулися люди, потребували спілкування з нею. Навколо її формується т. зв. "уманський салон". Художники і скульптори, архітектори і реставратори, археологи, поети і письменники, громадські діячі – мало хто міг обминути цей привітний дім. Книжки відвідувачів не було, а записалося б до неї сотні відомих і знаменитих людей того часу, яких вабила до себе ця чарівна людина. Почесною була також прогулянка з Надією Віталіївною по парку. Люди, яким пощастило потрапити туди з нею, свідчать, що більш цікавого гіда і більш неперевершеного оповідача не варто було і шукати.

Після державного перевороту, який призвів до усунення М.Хрущова, політичний клімат навіть у далекій від центру Умані почав погіршуватися, що і позначилося, насамперед, на "уманському салоні". Справа в тому, що в уявній книзі відвідувачів найбільше місце зайняли б колишні політв'язні та кандидати на новітніх. Це був осередок, де опозиційна молодь ("шестидесятники") не лише могли побачити живу реліквію часів української революції та українізації, не тільки обмінятися думками і передати самвидав, а й дістати пораду та навіть здобути певний політичний досвід. Це дуже непокоїло владу, атмосфера уманських вечорів стала загрозливою.

Якщо у 1960-х – на початку 1970-х рр. Н.Суровцова ще друкувалася в "Уманській зорі", "Вечірньому Києві", "Архівах України" і навіть у канадському комуністичному "Житті і слові", то незабаром на її ім'я в друкованій формі було накладено табу¹¹. Почалися спроби ізоляції від оточення, шантажувати і залюжувати всіх, хто спілкувався з нею. Влада спробувала відлучити від усіх джерел, які радували, приносили моральне задоволення – від роботи над спогадами, від краєзнавчого музею, архівів, шкіл, де виступала. Причиною цього був, насамперед, салон, де збиралася не просто дисидентська, а національно чи націоналістично налаштована молодь. Молодь, яка прагнула соціалізму з "людським обличчям", в увявленні якої вже яскраво променіли жовто-блакитні промені. Надію Віталіївну ж уперто вважали українською націонал-комуністкою типу Миколи Хвильового (не даремно на робочому столі стояло його фото), тобто представником цілком винищеної течії. Ставлення до дисидентів, як українських так російських, було цілком прихильним та поблажливим – бо все ж такі опозиція. Був у неї навіть Олександр Солженіцин, що два тижні студіював спогади Н.Суровцової, і на які посилався десятки разів в "Архіпелазі ГУЛАГ", присутність та перебування якого в Умані вся хитромудра КДБ-ська машина не здатна була викрити¹².

Незважаючи на все ж таки тверду віру в комуністичні ідеали, Надія Віталіївна одночасно була настільки прагматичною в мисленні, що не вірила в результати боротьби із жорстоким режимом тими методами, які пропонували дисиденти. Ще в роки перебування на заслання вона жадібно ловила всі відомості про україн-

ський збройний національно-визвольний рух, за яким бачила майбутнє, що веде до незалежної Української держави. В Умань приїздили Галина Дидик – фактичний ад'ютант Романа Шухевича, Дарія Гусак – зв'язкова центрального проводу ОУН, Катерина Зарицька – видатна діячка націоналістичного руху та ін.

Крім салону була ще друга вагома причина зацікавленості органів Суровцовою – то її спогади. Роботу над ними вона фактично закінчила у 1959 р., але доповнювала, шліфувала як найдорогоцінніший свій витвір протягом тривалого часу. Великою таємницею зі спогадів вона не робила, навіть сподівалася опублікувати під час відлиги, тому найстрашніші моменти, як то більшовицьку різню в Києві 1918 р. та низку таборових епізодів вона навмисно опускала. Спогади давала читати Миколі Бажану та Юрію Смоличу, але схвальних відгуків не отримала. Їх дуже роздратувало, як це український уряд, можна називати "нашими". Від передачі спогадів для видання за кордоном Надія Віталіївна відмовилася, хоча на її очах відбувся триумф мемуарів чоловікової сестри Катерини Олицької, що стали дисидентсько-емігрантської сенсацією¹³.

На спогади органи безпеки почали полювати у 1972 р. Один обшук змінювався іншим. Мабуть, доносив хтось із "прихильників", що спогади мусять бути вдома. За кожним разом брали якісь нотатки, чернетки, які потім не повертали. Шукали у приятелів в Умані, Києві, Львові, у доброї знайомої Лесі Лук'янової (саме вона видала "Спогади").

Надія Суровцова все ж таки виготовила кілька машинописних копій, які віддала на зберігання вірним людям. Був ще рукописний оригінал, що таки потрапив до рук КДБ. Так у майбутньому виникли два фонди – у Центральному державному архіві-музеї літератури і мистецтва УРСР та у Відділі рукописів ЦНБ АН УРСР.

Отже, салон перестав існувати, цькування та обшук продовжувалися. Стан здоров'я різко погіршився, полум'яне серце не витримало. 13 квітня 1985 р. Надія Віталіївна Суровцева померла.

Похорон був сумний і тривожний. Органам КДБ вона не давала спокою і після смерті (мабуть боялися, що похорон переросте в маніфестацію протесту), біля дому чергувала одна машина, на клавіші інша.

Починаючи з 1989 р., у Києві почали відкрито згадувати Н.Суровцову – на конференціях "Меморіалу", на шпальтах газет і журналів. 15 березня 1990 р. був вечір її пам'яті, який підготували і провели Лариса Скорик та Михайлина Коцюбинська. Під час засідання Верховної Ради, 25 травня 1990 р., Лариса Павлівна Скорик подала запит про рукописи Суровцової, вилучені під час обшуків, але їх так і не повернули.

"Спогади" в Україні все ж таки вийшли, ставши великим надбанням української мемуаристики, символом великої віри і героїчної боротьби видатної дочки України. Хочеться вірити, що ця тема буде досліджена до кінця і, Надія Віталіївна Суровцова посіде почесне місце серед визначних постатей української історії ХХ ст.

Завершуючи статтю, слід зазначити, що матеріалів з цієї теми, на жаль, на сьогоднішній день, ще майже не опубліковано, тому стаття побудована на спогадах й епістолярній спадщині Надії Віталіївни Суровцової.

¹ Суровцова Н.В. Спогади. – К., 1996. ² Там само. ³ Там само. ⁴ Суровцова Н.В. Листи. – К., 2001. ⁵ Суровцова Н.В. Спогади... ⁶ Суровцова Н.В. Листи... ⁷ Суровцова Н.В. Спогади... ⁸ Життя Надії Суровцової, описане нею самою в селище Нижній Сеймчан Магаданської області // Україна наука і культура. – К., 1991. – Вип. 25. ⁹ Там само. ¹⁰ Суровцова Н.В. Листи... ¹¹ Там само. ¹² Суровцова Н.В. Спогади... ¹³ Суровцова Н.В. Листи...

СЕМЕНІВСЬКИЙ КОМПЛЕКС ПІЗНЬОПАЛЕОЛІТИЧНИХ ПАМ'ЯТОК ТА МОЖЛИВОСТІ ЙОГО ІНТЕРПРЕТУВАННЯ

Розглянуто Семенівський комплекс пізньопалеолітичних пам'яток та можливості його інтерпретування.

The article considers the economical-cultural interpretation of the Upper Paleolithic sites of Middle Dnieper area by the analysis of Semenivka archaeological complex&

В останній час досить широко дискутується проблема взаємозв'язку природи та суспільства в різні хронологічні епохи. Найбільшого значення ця проблема набуває у дослідженнях, пов'язаних з найдавнішими періодами історії людства. Виникає потреба постійного узгодження теоретичного знання, виробленого науками пов'язаними з історією первісного суспільства та новими археологічними даними.

У другій половині пізнього палеоліту на території України простежується значна кількість археологічних решток господарської діяльності мисливських колективів. На території Середнього Подніпров'я – це, перш за все, широковідомі поселення межирічської культури мисливців на мамонта (мамута): Межиріч (Канівський р-н), Добранічівка (Яготинський р-н), Фастів, Гінці (Лубенський р-н). Ці пам'ятки досліджувалися великими площами, що створює можливості для широких господарсько-культурних інтерпретацій. Більшість дослідників вбачає в них общинні поселення, які склалися з трьох–чотирьох стаціонарних жител з використанням кісток мамута в конструкції, декількох господарських ям навколо кожного житла, ділянок з різною господарською специфікою. Ці пам'ятки датуються в межах 15–13 тис. років тому.

В останній час досліджено певну кількість пам'яток (Бугорок, Семенівка I, II, III, Шоломки, Велика Бугайка), які досить сильно вирізняються топографічним розташуванням, складом крем'яних знарядь праці, фауністичними рештками, характером будівництва, незважаючи на те, що вони відносяться до одного культурно-хронологічного кола.

З цього приводу було б цікаво проаналізувати Семенівський комплекс пам'яток, що знаходиться за 4 км на схід від с. Семенівка Барішевського р-ну Київської обл., у долині злиття Трубежу та Недри. Відкриття трьох однокультурних пізньопалеолітичних пам'яток на одному мисовому підвищенні створює можливість інтерпретації їхнього функціонального призначення на рівні цього мікрорегіону¹.

Пам'ятка Семенівка I відкрита розкопками Д.Я.Телегіна та Д.Ю.Нужного у топографічному відношенні знаходиться на висоті 6 м над заплавою і є скупченням 9 м² мамутових (представлено щонайменше 6 особин) та ведмежих залишків – щелепа, стегно, ребра, хребці, плечова кістка, тазова кістка. Поруч з кістками ведмедя знайдено поодинокі знахідки з кременю – уламок вістря із затупленим краєм, кутовий різець, відщеп, платівка. Радіокарбонне датування – 13600±160.

Семенівка II, розкрита розкопками Д.Ю.Нужного, розташована на найвищій терасі Трубежу, ближче до лівого північного схилу невеликої балки на висоті 20 м над рівнем заплави, за 500 м від ур. Вибла Могила, яке є найвищим місцем в окрузі на відстані 30–40 км, з якого добре простежуються долини Недри, Трубежу та Дніпра.

На 148 м² було розкрито скупчення культурних решток площею 17–13 м, витягнуте вздовж схилу. Найбільша концентрація матеріалу спостерігалася на глибині 140–150 см від сучасної поверхні. Крем'яні знаряддя представлені в основному мікролітами – 45 разом з уламками (24,5 %) та кутовими і серединними різцями – 92 разом з уламками (49 %). Тільки одне знаряддя можна без сумнівів віднести до скребачки. Привертають

увагу знахідки підвісок з морських та лиманних мушель з басейну Чорного моря та виробів з бурштину. З фауністичних знахідок присутній мамут, представлений, переважно, залишками ребер.

Пам'ятка Семенівка III знаходиться на відстані 50 м від Семенівки II, також на висоті 20 м над рівнем заплави поруч з ур. Вибла Могила. Розкопками 1997–1999 рр. було розкрито частину пам'ятки, що є скупченням (4–4 м) культурних решток. Найбільш великі кістки створюють досить чітке коло, у якому і залягала більшість матеріалу – мушлі, мікроліти, вироби з бурштину.

З фауністичних залишків, окрім мамута, який також представлений в основному ребрами, присутні вовк, бик, північний олень, сайга. Привертає увагу кінцівка вовка, яка знаходилася в анатомічному порядку. Відмінністю комплексу Семенівки III є значне домінування серед кам'яних знарядь не різців (51 екз.), а різноманітних мікролітів із затупленим краєм та відходів їхнього виробництва (73 екз.). З'являється серія знарядь для обробки шкіри – дві типові скребачки, дві скребачки аморфних зразків, дві крем'яні проколки. Радіокарбонне датування – 14200 ± 180².

Категорії знарядь є дуже типовими для комплексів поселень межирічської групи пам'яток (Межиріччя, Гінці, Добранічівка та ін.). Носії цієї культурної спільноти кола пам'яток епіграветської традиції Східної Європи заселяли середньодніпровський басейн приблизно 15–13 тис. років тому.

Для реконструкції господарства колективів, необхідно проаналізувати пам'ятки за основними категоріями: природно-географічне розташування, фауністичний склад пам'яток та особливості матеріальної культури первісних колективів. За цими параметрами можливе відтворення взаємозв'язку фізичного, біотичного та соціального оточень.

Топографія. Топографія таких поселень як Мізин, Межиріч, Добранічівка, Гінці чітко свідчить про тісний зв'язок господарства мисливської групи з долинами великих річок. Одні дослідники пов'язують таке розташування тим, що саме долинами великих річок проходили масові весняні та осінні міграції мамутів³. І.Г.Підоплічко вважав, що мамути не здійснювали великих міграційних переходів, а мешкали у своїх природних нішах у долинах річок. Верболози, кущі та лісові масиви, на відміну від холодного степу на плато, створювали умови для постійного мешкання невеликих груп тварин цілий рік, що приваблювало пізньопалеолітичну людність⁴. Так чи інакше, в умовах холодного, різко континентального клімату саме в річкових заплавах відбувалася концентрація природних ресурсів – води, палива, промислових тварин. Більшість з відкритих пам'яток (Межиріччя, Мізин, Добранічівка, Гінці та ін.) розташовані при виході балки в долину річки, на першій надзаплавній терасі⁵.

Семенівські пам'ятки дають приклад зовсім іншого топографічного розташування. Усі три пам'ятки розташовані на північному схилі давньої балки, досить далеко від річкової заплави, причому Семенівка II та III – безпосередньо на краю плато, з якого простежується краєвид на 30 км. Розташування пам'яток на високому північному

схили мису може свідчити про сезон функціонування: проживання на плато в холодну пору року було проблематичним з причини відсутності захисту від холодних вітрів, у той час як у теплий період року, коли заплава заболочувалася, з високого мису здійснювався контроль за міграційними шляхами тварин по долинах річок.

Фауністичний склад. Фауністичний склад на пам'ятці є показником основного об'єкту полювання мисливської групи. У другу половину пізнього палеоліту на більшості досліджуваних пам'яток простежується значне переважання одного виду у фауністичних рештках, що є результатом спеціалізованого мисливства колективів, суть якого полягала у господарській спрямованості на добування одного виду ссавців. Таким чином, характер фауністичних залишків зазначає не тільки зональну та ландшафтну своєрідність природного оточення, у якому існував колектив, але і його господарську спеціалізацію⁶.

Використання продуктів полювання відчутно впливає на характер матеріальної культури мисливців через житла (матеріал для спорудження жител), поселення (зв'язки з місцем полювання, характер фауністичного складу на поселенні, у господарських ямах та ін.), одягу (різні види хутра, особливості його обробки залежно від використання певного матеріалу), прикраси (намиста із зубів, кістяних виробів) та ін.⁷.

Аналізуючи фауністичний склад пізньопалеолітичних пам'яток Середнього Подніпров'я, дослідники приходять до висновку про переважання полювання на мамутів у цих колективах. Звісно, частина мамутових кісток опинилася на поселеннях внаслідок "мамутового збиральництва", але існують і конкретні свідчення про полювання на цих великих тварин⁸.

На всіх трьох пам'ятках у різній мірі представлені рештки мамута. Якщо на Семенівці I представлені великі кістки цієї тварини – бивні, лопатки, кістки кінцівок у компактному скупченні, то на пам'ятках Семенівка II та III мамут представлений в основному легкими ребрами. Це дозволяє нам стверджувати, що на Семенівці I провадилося збирання мамутових кісток, а на інших пам'ятках рештки мамута були результатом мисливської діяльності.

З іншого боку, на пам'ятці Семенівка II представлений виключно мамут, у той час як пам'ятки Семенівка I та Семенівка III характеризуються більш широким видовим спектром. Цікавою особливістю Семенівки III є наявність решток характерних мешканців відкритих ландшафтів тундри і степу – бізона, північного оленя, сайги – типових представників плакорних ділянок перигляціального лісостепу. Наявність неповного скелету ведмедя в Семенівці I та залишків дистанційної зброї дає можливість стверджувати про вбивство та білування цієї тварини первісними мисливцями безпосередньо на цьому місці.

Характер культурного шару. Аналізуючи структуру пам'ятки, можна реконструювати характер поселення – тривале або короткочасове. Характер культурного шару зазначає інтенсивність використання поселення. Інтенсивність використання розуміється як показник тривалості проживання групи, її розміру та характеру господарської активності. Адаже на багатьох пам'ятках ми маємо змогу спостерігати тільки товщу культурного шару, його поширення в просторі та насиченість. Відклади культурного шару могли бути результатом як достатньо короткого проживання великої групи з інтенсивною господарською діяльністю, так і тривалим проживанням невеликої мисливської групи або ж періодичним поверненням на одне місце тієї ж самої групи, внаслідок чого складається враження єдиного культурного шару⁹. Таким чином, для аналізу характеру пам'ятки необхідно враховувати не тільки насиченість та поширення культурного шару, але й інші свідчення тривало-

го/короткочасного та одноразового/багаторазового накопичення шару. Свідченнями одноразовості використання пам'ятки виступають: єдність структури культурного шару (існування певних функціональних зон під час усього накопичення шару, жител, ям, особливих конструкцій), єдність технологічних прийомів та функціонального призначення кам'яного інвентаря (в ідеальному випадку – ремонтні з різних рівнів шару), фауністичні рештки, які дозволяють реконструювати один сезон існування пам'ятки та ін. Поселення з досить складною структурою можливо віднести до базових таборів, на яких проводилася різноманітна, неспеціалізована діяльність. Якщо ж на пам'ятці представлений якийсь один бік життєдіяльності первісного колективу, то можливе припущення щодо функціональної спеціалізації пам'ятки. Так, наприклад, якщо пам'ятка складається тільки з місця розчленування мисливської здобичі, то вона буде мати характеристику тимчасового мисливського табору. Якщо ж пам'ятка складається з місць первинної обробки сировини – то ми можемо реконструювати її функціональний характер як майстерні.

Таким чином, пам'ятки типу Межиріч, Добранічівка, Мізин, Гінці можна віднести до базових таборів, з огляду на єдину структуру та поліфункціональний характер діяльності їхніх мешканців: присутні стаціонарні житла, господарські ями, місця виготовлення знарядь праці, предмети мистецтва та ін. Дослідники відзначають наявність декількох житлових горизонтів на цих пам'ятках.

Семенівські пам'ятки різко відрізняються за структурою. Так, вони мають вигляд чітких у плані скупчень культурних та фауністичних решток, без господарських ям. Незначна кількість культурних решток та відсутність вугілля на Семенівці I є доказом нетривалого використання цієї пам'ятки. Як за площею, так і за кількістю знарядь праці, Семенівку II та III можливо співставити з господарсько-побутовими комплексами базових поселень, але відсутність щільного культурного шару дає можливість їхньої інтерпретації як сезонних одноразових поселень.

Житла. Наявність залишків житлових споруд свідчить про чисельність колективу, ступінь його відносної осілости, тривалості використання поселення. Чіткі в плані споруди, з насиченим заповненням, що свідчить про інтенсивну господарську діяльність, з архітектурними елементами в будові, інтерпретуються як довготривалі житла. Відсутність конструктивних елементів, слабонасичений культурний шар всередині об'єкту, розмитість структури – ознаки тимчасового наземного "легкого" житла. Характер заповнення жител може свідчити про одноразовість або неодноразовість використання. У випадку наявності декількох прошарків у накопиченні культурних решток можна говорити про багаторазове використання споруди, або про різну інтенсивність використання в різні сезони.

На відміну від базових поселень, де зафіксовані монументальні заглиблені споруди з використанням великих кісток мамута, з насиченим культурним шаром, на Семенівських пам'ятках подібні споруди невідомі. На пам'ятці Семенівка I взагалі відсутні свідчення існування житла. Семенівка II та III являють собою чіткі скупчення матеріалу, але без заглиблення і без використання великих кісток мамута. Тільки на Семенівці III простежено півколо з мамутових кісток з північної сторони. Житло в цьому випадку реконструюється, як "легке", наземне, що має тимчасовий характер.

Крем'яний інвентар. Крім того, крем'яний інвентар є також індикатором функціональної своєрідності стоянок. Для базових поселень характерна наявність повного циклу обробки кам'яної сировини – від первинного розщеплення нуклеусів до виготовлення спеціалізованих

знарядь праці та їхньої утилізації, адже тільки при тривалому проживанні та при виконанні різних господарських дій була можлива обробка сировини, виготовлення знарядь та подальша їхня утилізація. Для спеціалізованих поселень характерний неповний цикл утилізації сировини. Наприклад, відсутність первинної обробки каменю свідчить про принесення нуклеусів або заготовок зі сторони. Велика кількість залишків мисливської зброї та знарядь для обробки туш тварин свідчить про мисливський характер поселення, і навпаки – переважання в крем'яному інвентарі слідів первинного розколювання та нуклеусів, характерне для стоянки-майстерні¹⁰.

Якщо для базових поселень Середнього Подніпров'я характерний повний цикл обробки каменю та високий відсоток знарядь, функціонально пов'язаних з обробкою шкіри, то для семенівських пам'яток характерно переважання мисливської зброї та різців.

Високий для межирічської групи пам'яток відсоток мікролітів зазначає виразне господарську спеціалізацію, пов'язану з активним полюванням і на широкий видовий спектр тварин взагалі. Дуже мала кількість знарядь для обробки шкіри свідчить про весняно-літній сезон функціонування поселень Семенівка II та Семенівка III, коли шкіра тварин була низького гатунку, порівняно з осінньо-зимовим періодом. Поява на Семенівці III невеликої серії цих знарядь пов'язана з присутністю фауністичних решток вовка, бика, сайги¹¹.

Таким чином, аналізуючи пам'ятки за елементами матеріальної культури, можемо виявити характер впливу природного оточення на первісний колектив.

На сьогоднішній день за комплексом ознак можна віднести до літніх поселень такі пізньопалеолітичні пам'ятки, як Шоломки I, Бугорок, Фастів, Чулатово II, Велика Бугаївка та ін. Так, наприклад, поселення Шоломки I (Овруцький р-н Житомирської обл.) також розташоване на платоподібному мису, що здіймається на 30–35 м над рівнем заплави р. Норинь. Пізньопалеолітичні знахідки були зосереджені у вигляді скупчення 8X10 м. Знаряддя мисливської зброї – мікролітичні вкладені та вістря – становлять 31 % від усіх предметів з вторинною обробкою. Другою за чисельністю категорією виступають різці (29 %) і лише 18 % знарядь виступають скребачки¹².

Таким чином, ми бачимо, наскільки топографія поселення зумовлена природними чинниками і пов'язана із сезонністю ведення господарства та з характером поведінки основного об'єкту полювання. Зимові пам'ятки розташовані топографічно близько до річкової заплави, внаслідок концентрації ресурсів саме в заплаві в холодний період року та необхідності захисту від північних вітрів. Пам'ятки, що інтерпретуються як літні, розташовані топографічно вище, внаслідок заболочення заплави, появи великої кількості комах у теплий період року, з одного боку, та необхідності контролю за річковими долинами, де паслися стада тварин – з іншого. Переміщення мисливського табору можливо пояснити також пересуванням стад тварин на плато у теплий сезон.

Крім топографії поселення, про господарську специфіку свідчить також характер культурного шару пам'ятки. Насичений культурний шар пам'яток Межиріччя, Добраничівка, Гінці, Мізин та інших свідчить про тривале або неодноразове використання цих поселень. На деяких пам'ятках (Межиріччя, Гінці) зафіксовано прошарки культурного шару, що можна пов'язати з декількома періодами використання поселень або з різною інтенсивністю використання в різний час існування пам'яток. У той же час Семенівські пам'ятки, Шоломки, Велика Бугаївка, Бугорок є окремими плямами поширення культурних решток й інтерпретуються як одноразові стоянки.

Якщо на зимових пам'ятках зафіксовано наявність декількох монументальних жител, то на літніх пам'ятках домінуючим типом жител були легкі споруди без надмірного використання кісток мамута або взагалі без залишків будь-яких архітектурних елементів (Бугорок – концентричне коло з великих кісток мамута, які слугували для укріплення наметоподібної споруди; Семенівка III – півколо з кісток з підвітреного боку; Шоломки, Велика Бугаївка, Семенівка II, Чулатово II – відсутність великих кісток у споруді).

Крім того, від характеру господарства залежить наявність та відсоток типів інвентаря на конкретній пам'ятці. Якщо на зимових пам'ятках дослідники відзначають значну кількість знарядь для обробки шкіри – проколки, скребачки, лошила та інше, то на літніх пам'ятках (Семенівка II, Семенівка III, Шоломки I) такі категорії або відсутні, або складають малу частку від загальної кількості знарядь (такий феномен пояснюється або поганою якістю шкіри тварин улітку, або суто мисливським характером колективу, що складався з декількох дослих чоловіків). З іншого боку, на літніх пам'ятках дуже високий відсоток платівок з притупленим краєм, які використовувалися як вкладені для кістяних та рогових пазових наконечників списів і різців для обробки туш забитих тварин. Це пояснюється більш активною мисливською діяльністю групи у теплий період року, коли значну частину раціону становило свіже м'ясо тварин, на відміну від зимових пам'яток, коли група існувала за рахунок запасів, створених восени. У той же час, на місцях забиття та первинної обробки мисливських трофеїв (Семенівка I, Довгиничі) основними категоріями виступають уламки мисливської зброї, різці, платівки, що використовувалися як ножі.

Таким чином, склад крем'яного інвентаря також обумовлений характером пристосування конкретної мисливської групи до оточуючого середовища. Вид мисливської зброї є основним показником способу полювання, а відсоткове відношення типів інвентаря чітко фіксує господарську орієнтацію мешканців конкретної пам'ятки.

Семенівка I є тимчасовою зупинкою мисливської групи – місцем забиття та білування ведмедя і збирання мамутових кісток. Суттєвою ознакою таких пам'яток є досить значна кількість фауністичних решток порівняно з невеликою кількістю знарядь, які слугували для забою, білування та первинного розчленування впольованих тварин.

З іншого боку, впадає у вічі повна відсутність предметів мистецтва (окрім прикрас з мушель та бурштину) на літніх пам'ятках мисливців на мамута. Пояснення цьому лежить у функціональному характері поселень. Літні табори мали виключно мисливську спрямованість, носили тимчасовий характер, і тому не могли стати центрами духовного життя колективу. Також і житла та вогнища не ставали об'єктами сакралізації. Ці фактори були причиною відсутності предметів мистецтва на літніх пам'ятках.

Таким чином, можливий висновок про існування декількох типів стоянок у мисливців на мамутів залежно від кліматичних змін протягом року:

- ✓ зимові тривалі поселення (можливо неодноразового використання) при виході балки в долину річки з насиченим культурним шаром, з декількома господарсько-побутовими комплексами (Мізин, Межиріччя, Гінці, Добраничівка та ін.);
- ✓ літні невеликі стоянки на мисах або на плато, які складаються з однієї плями поширення культурного шару (Бугорок, Семенівка II, Семенівка III, Велика Бугаївка, Шоломки);

✓ невеликі стоянки без слідів жителів, які не пов'язані топографічно ані із заплавою річки, ані з плато – місця забиття тварин та збирання мамутових кісток (Семенівка І).

Таким чином, річний цикл мисливців на мамонтів поділявся на два головні періоди – зимовий та літній. Судячи з топографії пам'яток, узимку мешкали на берегах річок в общинних стійбищах, які розташовувалися на І–ІІ надзаплавних терасах при виході балки у долину річки (Мізин, Межирічі, Добранічівка, Гінці та ін.).

З приходом весняного тепла мисливці залишали фундаментальні зимові житла з кісток мамонта і переселялися у літнє поселення, розташоване топографічно вище зимового.

На певній віддалі від цих стійбищ виникали тимчасові стоянки з невеликою кількістю решток – місця забою і розчленування тварин, збирання мамонтових кісток.

Таким чином, у холодну пору року мисливці на мамонтів вели більш осілий спосіб життя в общинних поселеннях із фундаментальними житлами, що було зумовлено більшою детермінованістю життя общини від досить суворих кліматичних умов. Кращі погодні умови у теплий весняно-літній сезон відкривали більші можливості для різноманітнішої й активнішої господарської діяльності.

¹ *Нужний Д.Ю.* Проблема сезонної адаптації фінальнопалеолітичних мисливців Середнього Подніпров'я і нові епіграфітські пам'ятки у басейні Трубежу // *Археологія*. – 1997. – № 2. – С. 3–23. ² *Нужний Д.Ю., Стулак Д.В., Шидловський П.С.* Розкопки пізньопалеолітичного поселення Семенівка III у басейні Трубежу у 1997–1998 рр. // *Археологічні відкриття в Україні 1997–1998 рр.* – К., 1998. ³ *Верещагин Н.К.* Охоты первобытного человека и вымирание плейстоценовых млекопитающих в СССР. – Л., 1971. – Т. 29. ⁴ *Пидопличко И.Г.* Межирицкие жилища из костей мамонта. – К., 1975. – С. 14, 24. ⁵ *Залізняк Л.Л.* Закономірності в розміщенні стоянок кам'яного віку // *Археологія*. – 1989. – № 2. – С. 11–20. ⁶ *Залізняк Л.Л.* Системи господарської адаптації мисливських суспільств на межі плейстоцену та голоцену // *Оточуюче середовище і стародавнє населення України*. – К., 1993. – С. 12–13. ⁷ *Гладкий М.И.* К вопросу о разграничении хозяйственно-культурных типов и историко-этнографических общностей позднего палеолита // *Палеоэкология древнего человека*. – М., 1977. ⁸ *Залізняк Л.Л.* Системи господарської адаптації мисливських суспільств на межі плейстоцену та голоцену // *Оточуюче середовище і стародавнє населення України*. – К., 1993. – С. 13–14. ⁹ *Беляева Е.В.* К вопросу о вариабельности хозяйственных типов мусьеьских памятников // *Археологический альманах*. – Донецк, 1996. – № 5. – С. 44. ¹⁰ *Колесник А.В.* К определению функциональной вариабельности памятников среднего палеолита Донбасса // *Археологический альманах*. – Донецк, 1996. – № 5. – С. 53–54. ¹¹ *Нужний Д.Ю., Стулак Д.В., Шидловський П.С.* Пізньопалеолітичний комплекс Семенівки-3 та особливості весняно-літніх поселень межирічської культури в Середньому Подніпров'ї // *Археологический альманах*. – Донецк, 2000. – № 9. – С. 130–131. ¹² *Нужний Д.Ю.* Нові дані про пізній палеоліт Овруцького краю // *Археометрія та охорона історико-культурної спадщини*. – К., 1998. – Вип. 2 – С. 78, 87.

Надійшла до редколегії 27.05.03

А.В.Шилова, канд. іст. наук

СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК БОСНІЇ І ГЕРЦЕГОВИНИ ЯК САМОСТІЙНОЇ ДЕРЖАВИ

Розглянуто особливості становлення та розвитку Боснії та Герцеговини як самостійної держави, а також проаналізовано хід виконання Дейтонських угод.

The article deals with the peculiarities of establishment and development of the Bosnia and Herzegovina as independent state, and also analyses the implementation process of the Dayton agreements.

Боснія та Герцеговина завжди вважалася геополітичним центром Югославської федерації, майже "маленькою Югославією", у якій усі етнічні групи (мусульмани – 43,7 %, серби – 31,3 %, хорвати – 17,3 %) сторіччями "мирно співіснували". Столицю Боснії та Герцеговини – Сараєво, було засновано угорцями в XIII ст., але вона здебільшого перебувала під владою турків і австрійців. Як загальна спадщина в ній залишилися 73 мечеті, десятки католицьких і православних церков та єврейських синагог. У листопаді 1943 р. на зборах, де було прийнято рішення про створення Республіки Боснія та Герцеговина, зазначалося, що "Боснія та Герцеговина не є ні сербською, ні хорватською, ні мусульманською, а одночасно сербською, хорватською та мусульманською"¹².

Після визволення в 1945 р. нова Югославія не визнала мусульман як окреме етнічне утворення, щоб не спровокувати релігійні заворушення. Під час переписів населення 1948, 1953 та 1961 рр. мусульмани називали себе то сербами, то хорватами, то югославами невідзначеної національності.

У січні 1963 р. Тіто прилюдно згадав про необхідність, нарешті, врахувати прагнення мусульман до ствердження своєї самобутності в межах Югославії, заснованої "на братерстві та рівності серед народів". Серед боснійських комуністів обговорювалися дві ідеї щодо цього. Прибічники першої ідеї висловлювалися за інституціоналізацію боснійської нації, яка б відображала специфічну самобутність мусульман у геополітичних та історичних умовах Боснії та Герцеговини. Прихильники другої ідеї обстоювали проголошення мусульман народом. Кінець кінцем останню пропозицію і було ухвалено в лютому 1968 р. Центральним комітетом Союзу комуністів Боснії та Герцеговини.

На початку 1990-х рр. деякі дослідники дійшли висновку, що саме зростання сербської та хорватської самосвідомості православних християн і католиків Бос-

нії спонукало мусульман почати відстоювати свою національну самобутність³. Від ідеї багатоконфесійної боснійської нації мусульмани змушені були відмовитися під тиском сербів і хорватів Боснії, які бачили в цьому заперечення власної самобутності.

Сучасна трагедія полягала в тому, що після повалення комуністичного режиму у цій багатонаціональній республіці спалахнули усі етнічні та релігійні конфлікти, і їх уже не можна було погасити.

У листопаді 1990 р. в Боснії та Герцеговині було проведено багатопартійні вибори, внаслідок яких до влади прийшли партії, які представляли основні національно-релігійні групи населення (мусульман, сербів і хорватів): Мусульманська партія демократичних дій, Сербська демократична партія Боснії та Герцеговини, Хорватське демократичне співтовариство Боснії та Герцеговини. Однак ці партії не змогли дійти згоди щодо майбутнього устрою Боснії та Герцеговини. У жовтні 1991 р. Скупщиною республіки було прийнято Меморандум про суверенітет Боснії та Герцеговини й виходу її зі складу Югославії. 29 лютого та 1 березня 1992 р. відбувся референдум із цього питання, проведення якого було рекомендовано Європейським співтовариством як обов'язкова умова визнання суверенітету Боснії та Герцеговини. У ході референдуму 59 % громадян із правом голосу висловилися за незалежність. 6 квітня 1992 р. його результатом було визнано країнами Європейської співдружності.

Сербське населення бойкотувало референдум, вважаючи, що він проводився всупереч республіканській конституції. Рішення про його проведення було прийняте за відсутності сербської фракції.

7 квітня 1992 р. проголошується незалежність неофіційної "Сербської Республіки Боснії та Герцеговини". 8 квітня 1992 р. Президією Боснії та Герцеговини на засіданні, що проводилося без участі представників

сербів, було ухвалено рішення про введення в республіці стану "безпосередньої небезпеки війни" та вилучення слова "соціалістична" із назви республіки, яка стала називатися Республіка Боснія та Герцеговина⁴.

3 липня 1992 р. в Боснії та Герцеговині на території, яка контролювалася хорватськими військовими формуваннями, було проголошено державне утворення – Хорватська співдружність Герцег–Боснія. У середині 1992 р. розбіжності між трьома боснійськими утвореннями з питання щодо майбутнього національно-територіального устрою республіки набули незворотного характеру і призвели до військової конфронтації. Певним чином цьому сприяло визнання Боснії як "незалежної мусульманської з переважно християнським населенням держави".

Кровопротитна боснійська війна, яка завершилася в грудні 1995 р., забрала життя 200 тис. чол., а матеріальні збитки, заподіяні нею, перевищили 80 млрд доларів США. Було знищено інфраструктуру, економіку, сільське господарство, осередки культури.

Кульмінацією довгих і напружених зусиль численних міжнародних організацій, окремих країн у пошуках дипломатичного розв'язання балканської драми стало укладання в американському м. Дейтоні 21 листопада 1995 р. мирної угоди щодо боснійського врегулювання. Офіційно цю угоду було підписано 14 грудня того ж року в Парижі (у Єлисейському палаці) президентом Республіки Сербії С.Мілошевичем, президентом Республіки Хорватії Ф.Туджманом, головою Президії Боснії та Герцеговини А.Ізетбеговичем. Свої підписи під цим документом поставили керівники делегацій країн – членів "контактної групи" – США, Росії, Великобританії, Франції, ФРН, у т. ч. держсекретар США Уоррен Кристофер, а також представник Європейського Союзу, співголова Координаційного комітету міжнародної мирної конференції по колишній Югославії Карл Більдт⁵.

Угодою передбачено залишення Республіки Боснії та Герцеговини єдиною самостійною державою з повним визнанням її суверенітету та територіальної недоторканості у визначених кордонах у складі двох суб'єктів – Мусульмансько-хорватської федерації, якій надавався 51 % території, та Республіки Сербської, якій надавалося 49 % території⁶.

Боснія та Герцеговина повинна була стати демократичною державою, яка діє на основі законності, забезпечує дотримання основних міжнародно визнаних прав та свобод громадян. На території країни встановлювався режим вільного пересування осіб, товарів, послуг і капіталів. Біженцям надавалося право повернутися до місць свого постійного мешкання, їм гарантувалося повернення їхньої власності або виплата компенсації у разі її втрати. У відання центральних органів влади Боснії й Герцеговини передавалися питання зовнішньої політики, зовнішньої торгівлі, митної і фінансової політики, а також володіння загальними міжнародними системами комунікацій, контроль за всіма видами транспорту та фінансування урядових заходів. Відповідно до основного закону, за суб'єктами Боснії та Герцеговини залишалися широкі повноваження, включаючи право паралельно встановлювати міжнародні зв'язки із сусідніми "державами". Республіка Сербська отримувала фактичне та юридичне визнання, запроваджувалося її громадянство.

На загальнодержавному рівні боснійським громадянам було запропоновано обрати вищий державний орган – Президію, яка мала складатися з трьох представників (мусульманина, серба та хорвата), а також Скупщину (парламент) Боснії та Герцеговини, яка складалася з двох палат – Віча народів і Віча громадян. До Віча народів призначалося 15 делегатів: дві третини – від Боснійської Мусульмансько-хорватської федерації (5 боснійців і 5 хорватів) й одна третина – від Сербської Рес-

публіки (5 сербів). До Віча громадян обиралися 42 депутати: дві третини – від Мусульмансько-хорватської федерації й одна третина – від Сербської республіки. У Сербській Республіці обиралися її Президент і Скупщина, а в Мусульмансько-хорватській федерації – тільки Скупщина, якій належало сформувати Президію федерації. За особливим принципом мав формуватися Конституційний суд. З 9 його членів трьох призначав Європейський суд із прав людини, чотирьох – Федерація Боснії та Герцеговини і двох – сербська сторона⁷.

Таким чином, рівноправність трьох народів Боснії та Герцеговини забезпечувалася їхнім пропорційним представництвом у вищих органах влади. Ураховуючи неминучість розбіжностей та суперечок між сербами, хорватами й боснійцями, у Конституцію закладався ретельно розроблений механізм їхнього вирішення правовими засобами.

Увесь комплекс заходів щодо мирного врегулювання в Боснії складався з двох блоків: перший стосувався врегулювання військових питань, спрямованих на роз'єднання ворогуючих сторін, розмінування територій, забезпечення перемир'я, контроль над рівнем озброєння тощо; другий – врегулювання громадянських питань, а саме – проведення виборів, формування місцевих органів влади, забезпечення прав людини й національних меншин, вирішення проблеми біженців, відбудови економіки й відновлення інфраструктури, надання гуманітарної допомоги. При цьому конфліктуючі сторони зобов'язалися все владнати протягом одного року. Для вирішення зазначених питань залучалися структури ООН, практично всі європейські організації (ЄС, ОБСЄ, Рада Європи), міжнародні фінансові структури (Всесвітній банк, МБРР, ЄБРР та ін.).

Вибори до парламенту Боснії та Герцеговини відбулися 14 вересня 1996 р. на всій території держави, причому біженці та ті, хто був вигнаний примусово, мали право голосувати лише на виборчих дільницях у тій місцевості, де вони мешкали до початку конфлікту.

Вибори ж до місцевих органів влади, на прохання мусульманської сторони, яка побоювалася, що серби та хорвати в разі голосування в населених пунктах, де вони проживали до війни, зміцнять нові етнічні кордони, перенесли спочатку на грудень 1996 р., а потім на квітень 1997 р.

З технічного погляду вибори пройшли досить успішно: у них узяли участь 3398 кандидатів від 24 партій; до 4625 виборчих дільниць прийшло понад 70 % осіб, які мали право голосу. За висновком комісії ОБСЄ, у ході голосування не було серйозних порушень, які б могли стати підставою для анулювання результатів виборів⁸.

Однак вибори лише формально створили умови для об'єднання трьох боснійських народів в одній державі. Фактично результати голосування ще раз підтвердили небажання боснійських народів мати спільну державу. На виборах усіх рівнів до органів державної влади в Боснії та Герцеговині перемогу отримали радикально налаштовані сили, які навряд чи приведуть до згоди боснійські народи. Обґрунтованість цих побоювань підтверджувала, зокрема, пропозиція члена нової Президії серба М.Країшника спорудити будинки Президії та Скупщини унії Боснії та Герцеговини прямо на лінії розмежування Мусульмансько-хорватської федерації й Республіки Сербської, причому з окремими під'здами для мусульман, хорватів і сербів. Власне кажучи, від цих виборів і не можна було очікувати чогось іншого, оскільки не було поновлено довір'я між народами Боснії. Вибори, перш за все, стали демонстрацією американській громадськості та всьому світу, що тільки США, спираючись на свою військову міць, здатні умиротворяти сторони в конфліктах, які виникають у різних країнах світу.

Оцінюючи Дейтонські угоди як нове слово в дипломатичній практиці сучасного однополярного світу, слід підкреслити, що це не мирна угода, заснована на добровільному волевиявленні сторін, пошуку компромісу, консенсусу, а ультимативно продиктовані військові й цивільні умови миру, перш за все, сербам, а взагалі – усім трьом представникам СРЮ, Хорватії, Боснії та Герцеговини. На думку К.Більдта, якого Європейська Рада призначила Верховним координатором з їхнього здійснення, "текст угоди виходить із того, що боснійські сторони апоріє є партнерами, у той час як насправді мова йде про історичних суперників, які не бажають жити разом... Міжнародне співтовариство може лише сприяти процесу примирення, але не може насадити мир, якщо його не бажають ті, кого втягнуло в конфлікт"⁹.

Представники ЄС і світового співтовариства, а також президент США Б.Клінтон вважали за необхідне якнайшвидше встановити "політичну рівновагу" між Сербською Республікою та Мусульмансько-хорватською федерацією. Пообіцявши зняти Радою Безпеки ООН санкції з боснійських сербів у випадку, якщо вони будуть більш поступливими з міжнародними посередниками, К.Більт все-таки виключив можливість об'єднання Сербської Республіки зі СРЮ¹⁰, хоч таке право сербам надавала Дейтонська мирна угода. Судячи з усього, міжнародні посередники не були готові надати сербам із Боснії права, аналогічні правам мусульманського населення.

Спроби виконання Дейтонських угод щодо повернення біженців у довоєнні місця проживання також нашоухнулися на взаємну неприязнь і небажання опинитися у ворожому середовищі.

Забезпечення необхідних умов для масового повернення населення до місць попереднього проживання покладено, головним чином, на владу Боснії та Герцеговини, яка для цього повинна була, зокрема, змінити дискримінаційні закони щодо житла, гарантувати біженцям повернення попередніх робочих місць.

Весною 1996 р. в Брюсселі відбулася міжнародна Конференція з економічного відродження Боснії. У цій зустрічі, яку було організовано за ініціативою МБРР, взяли участь 50 країн і 29 організацій. Допомогати Боснії взялися ЄС, МБРР, США та Японія, які відповідно пообіцяли надати кредити в розмірах 600, 310, 282, 133 млн доларів. Програмою допомоги було передбачено переозброєння армій недавніх супротивників. США планували поставити Мусульмансько-хорватській федерації військової техніки та боєприпасів майже на 600 млн доларів¹¹, тобто замість демілітаризації Боснії та Герцеговини США й НАТО перетворювали її у новий пороховий погріб. Обґрунтовувалося це тим, що якщо Дейтонські угоди не принесуть миру й стабільності, то добре озброєна боснійська армія буде здатною утримати сербів від нападу і тим самим запобігти війні.

Програма модернізації була відкрита для участі будь-якої країни. Запрошення, однак, прийняли лише ті країни, які намагалися допомогти своїм єдиновірцям, – Єгипет, Саудівська Аравія, Малайзія, ОАЕ, Кувейт, Туреччина. Серед них не було європейських союзників США. Європейці, з одного боку, не бажали продовження війни, а з другого – вони не зацікавлені в посиленні мусульманського режиму в центрі Європи.

13–14 червня 1996 р. у Флоренції проходила Середньострокова оглядова конференція з виконання Мирної угоди по Боснії та Герцеговині. Конференція мала надати нового поштовху зусиллям світового співтовариства, спрямованим на встановлення тривалого миру на Балканах. Учасники конференції зосередили увагу на проблемах, пов'язаних із поверненням біженців, економічною відбудовою Боснії та Герцеговини¹².

З ініціативи Німеччини в Бонні в грудні 1997 р. відбулася чергова міжнародна конференція по Боснії та Гер-

цеговині. Характеризуючи місію Північноатлантичного блоку в республіці як "надзвичайно успішну", генеральний секретар НАТО Хав'єр Солана заявив, що миротворцям з різних країн вдалося забезпечити дотримання військового блоку питань Дейтонських угод конфліктуючими сторонами. Одночасно Хав'єр Солана попередив керівництво Боснії та Герцеговини, що "терпіння й ресурси світового співтовариства не безмежні". "Уряд республіки не повинен упустити надану йому унікальну можливість відбудувати економіку й відродити державу", – підкреслив він. Позицію генерального секретаря НАТО поділив глава зовнішньополітичного відомства Німеччини Клаус Кінкель, який, підводячи підсумки військової операції НАТО в республіці, відзначив, що міжнародному миротворчому контингенту вдалося розвести конфліктуючі сторони. "Більш ніж 370 тис. озброєних боснійців склали зброю і повернулися до мирного життя, – повідомив він. – Під наглядом Сил для стабілізації знищено 6500 систем важкого озброєння. З моменту початку реалізації Дейтонських угод у Боснії та Герцеговині не було чути пострілів військового конфлікту"¹³.

У цивільному блоці питань Дейтонських угод, за словами МЗС ФРН, також мав місце прогрес. Перш за все, під контролем ОБСЄ в республіці було проведено демократичні вибори на всіх рівнях. За інформацією першого заступника міністра закордонних справ Російської Федерації Ігоря Іванова, "за два роки на місця колишнього проживання повернулося 400 тис. чол., зокрема, 110 тис. біженців із-за кордону. У той же час за кордоном усе ще залишається 600 тис. біженців"¹⁴.

Однак за словами глави німецької дипломатії, населення Боснії та Герцеговини до цього часу не виявило прагнення до кінцевого примирення та співробітництва, а саме – "бажання створювати спільні структури управління, які будуть ухвалювати необхідні для відродження регіону рішення". Учасники конференції висловили спільну думку, що темпи реалізації мирних угод не відповідають тій значній міжнародній підтримці, яка надається. І винні в цьому, на їх погляд, лідери боснійських сторін, які продовжували мислити та діяти в дусі конфронтації, а не співробітництва. У свою чергу, представники сербської, мусульманської й хорватської громад республіки спробували спростувати твердження щодо їхньої пасивної участі в процесі врегулювання й покласти всю відповідальність за невдачі на своїх супротивників і Захід.

Зокрема, виступаючи перед делегаціями 51 країни, голова Президії Боснії та Герцеговини Алія Ізетбегович звинуватив боснійських сербів в "одноособовому зриві виконання Дейтонських угод" і вимагав закріпити цей висновок у підсумковому документі боннського самміту. Член Президії Боснії та Герцеговини від сербської сторони Момчило Країшник, відкидаючи ці звинувачення, заявив, що "надмірний тиск міжнародного співтовариства на Сербську Республіку є контрпродуктивним". У свою чергу він домагався, щоб конференція сформувала спеціальну міжнародну комісію, яка б зайнялася розслідуванням злочинів щодо боснійських сербів¹⁵.

Виходячи з того, що процес мирного врегулювання в Боснії та Герцеговині не набрав зворотного характеру, конференцією було прийнято рішення зберегти в республіці присутність багатонаціональних сил із метою забезпечення умов для подальшого вирішення різних цивільних аспектів врегулювання. Було також рекомендовано не згортати роботу місії ОБСЄ, діяльність ООН та її спеціалізованих закладів.

З прийнятого на форумі комюніке випливало, що "альтернативи Дейтонським угодам як основи політичного й економічного розвитку Боснії й Герцеговини та етнічних спільнот республіки, а також для миру в колишній Югославії не існує"¹⁶. Свого часу колишній міністр закордонних справ Росії Андрій Козирев заявляв, що не

існує альтернативи плану Венса–Оуена¹⁷. Одночасно, щоб заохотити владу в Боснії та Герцеговині до більш активної участі у формуванні цивільного й демократичного суспільства, було заявлено, що допомога міжнародного співтовариства і в майбутньому буде прямо залежати від участі конфліктуючих сторін у реалізації Дейтонських угод.

Підсумковий документ розширив повноваження Верховного представника ООН у Боснії та Герцеговині Карлоса Вестендорпа в питаннях координації цивільних аспектів Дейтонських угод, який мав стати "неупередженим арбітром і не допускати прийняття боснійськими керівниками необдуманих рішень з ключових питань, зокрема, із проблем громадянства, роззброєння та єдиної валюти"¹⁸. Можливо, це були ознаки того, що над Боснією поступово встановлювався протекторат ООН, який, однак, буде надто важким проектом, виходячи з релігійних, етнічних та інших протиріч у цьому районі. Колишній кореспондент газети "Вашингтон пост" у Москві Даско Дедер у статті "Югославія: нова війна, стара ненависть" писав, що є два очевидних варіанти вирішення проблеми Боснії та Герцеговини: розподіл Боснії між Сербією й Хорватією або встановлення протекторату ООН над Боснією. Перший варіант забезпечить певний мир, але буде означати винагородження агресії і, у кінцевому рахунку, ліквідує явно виражену боснійсько-мусульманську самобутність. Другий варіант – дорогий, небезпечний і невизначений, він потребує десятиріччя військової й політичної присутності¹⁹.

У квітні 2000 р. в Боснії і Герцеговині відбулися вибори до місцевих органів влади, які закінчилися перемогою націоналістичних партій у кожному з державних утворень. Навесні 2001 р. активізувалася посередницька діяльність США, ОБСЄ, ЄС, ООН спрямована на поступовий перегляд положень Дейтонських угод. Зокрема, завдяки зусиллям представника ООН Вольфганга Петрича було досягнуто домовленість про створення єдиного центрального банку, використання євро як квазінаціональної валюти, проте залишалося невирішеним питання про створення єдиного війська, що у свою чергу перешкоджало процесу європейської інтеграції Боснії. 19 квітня 2002 р. посередницькі зусилля міжнародного співтовариства призвели до прийняття нової конституції Боснії і Герцеговини парламентами двох етносторонніх утворень. Це сприяло тому, що 24 квітня 2002 р. Боснія і Герцеговина стала членом Ради Європи. Прийняття нової конституції вимагало

проведення дострокових виборів, які відбулися в жовтні 2002 р. під наглядом ОБСЄ. 16 вересня 2003 р. завдяки зусиллям нового представника ООН в Боснії і Герцеговині Пешдауна було досягнуто домовленість про створення армії Боснії і Герцеговини під єдиним командуванням. 14 жовтня 2003 р. помер Алія Ізетбегович. 9 грудня 2003 р. на нараді міністрів закордонних справ ЄС у Брюсселі було прийнято рішення про початок переговорів про асоційоване членство Боснії і Герцеговини в ЄС після 2007 р.

Проблема остаточного врегулювання боснійської кризи, яка стоїть перед світовим співтовариством, більш масштабна, ніж це вважається.

У теоретичному аспекті мова йде про можливість довгострокового існування значних немусульманських і мусульманських спільнот у межах єдиної і переважно неісламської стосовно культури держави й громадянського суспільства в сучасних умовах.

У практичному плані співтовариство має зробити все для того, щоб мусульмани, і надалі залишаючись мусульманами, були б водночас і лояльними громадянами переважно неісламської держави й суспільства. Саме від вирішення цих проблем буде залежати майбутнє як країн Балканського півострова, так і країн із східними культурно-етнічними характеристиками. У зв'язку з цим стає цілком зрозумілим, що підписання та втілення в життя принципів Дейтона зняло лише невелику частину проблем, – основні ж іще попереду.

Безпека на Балканах, як складова органічна частина загальної безпеки Європи XXI ст., має бути однаковою для всіх держав регіону, будується на неболоковій основі, шляхом створення умов для міцного миру, стабільності й добросусідства.

¹ Страны мира сегодня. Справочник. – М., – Т. 1. – С. 1-06-1.
² Артман Ф. Кто такие боснийцы? // Компас. – 1993. – № 168. – С. 19.
³ Там само. – С. 20. ⁴ Страны мира сегодня... – С. 1-06-2. ⁵ Cross V.P. Konac Versailles // Hrvatski Obzor (Zagreb). – 27 studenoga. – 1995. – S. 9; ⁶ Документи по урегулированию в Боснии, парафированные на переговорах в Дейтоне // Компас. – 1995. – № 81. – С. 15. ⁷ Там само. – С. 13. ⁸ The New York Times. – 1997. – May 5. ⁹ Волобуев П., Тягуенко Л. Уроки дейтонских соглашений // Свободная мысль. – 1997. – февраль. – С. 85. ¹⁰ Там само. – С. 87. ¹¹ Политика експрес. – 1996. – 12 января.
¹² Поточний архів МЗС України. Управління міжнародних організацій // Economic reconstruction, regional stabilization. – Florence, 1996. – 14 June. ¹³ The New York Times. – 1997. – December 15. ¹⁴ Ibid. ¹⁵ The New York Times. – 1997. – December 17. ¹⁶ Times. – 1997. – December 15. ¹⁷ Правда. – 1993. – 12 января. ¹⁸ Times. – 1997. – December 20. ¹⁹ The Washington Post. – 1993. – June 1.

Надійшла до редколегії 07.05.03

В.П.Шумило, канд. іст. наук.

ПРОБЛЕМИ В ІНДУСТРІАЛІЗАЦІЇ СЛОВАЧЧИНИ У 50-Х РОКАХ ХХ СТОРІЧЧЯ

Індустріалізація є важливим аспектом нової історії Словаччини. Репрезентовано документи про негативний ефект економічної кризи, яка спричинила уповільнення економічного розвитку в Словаччині, і зроблено спробу порівняти цю ситуацію з економічним розвитком чеських земель.

The industrialization constitutes is important aspect of modern Slovak history. The author presents documents of negative effects of the economic crisis upon the slow-down of economic growth in Slovakia and he tries to compare it with the development in Czech Lands.

Вивчення словацького досвіду проведення індустріалізації в 50-і рр. ХХ ст., намагання вирішити проблему перетворення відсталого аграрно-сировинного додатку до чеських земель у промислово розвинутий край і вплив цієї політики на соціально-економічне становище словаків має велике значення як для Словаччини, так і для міжнародної спільноти.

У ході сьогоденного переосмислення подій, пов'язаних з експортом у Чехословаччину радянської моделі соціалізму, що призвело до встановлення там авторитарно-бюрократичного режиму, перед автором стоїть ціль – на основі всебічного наукового аналізу існуючої

джерельної і статистичної бази показати суть і наслідки політики цього режиму як в економічній, так і в соціальній сферах. При цьому автору важливо уникнути ідеологізації і політизації у висвітленні подій, які відбулися у Словаччині в повоєнний період, відокремити ідеологічні фальсифікації і міфи від історичної правди.

Вирішуючи цю проблему, автор опрацював великий пласт наукової літератури і джерел, включаючи найновіші дослідження. Наукова література, яка була опублікована в період існування тоталітарних систем як в СРСР, так і в Чехословаччині, грішить догматичністю і ідеологічною упередженістю, фальсифікацією дійсності

з ціллю отримання необхідних "наукових істин"¹. Ця література становить певний фактологічний інтерес.

Сумніви щодо "грандіозних" успіхів робітничого класу Словаччини в соціалістичному будівництві, прозвучали в працях ряду істориків Словаччини в 1968–1969 рр.².

Найбільш об'єктивними, з погляду пошуку наукової істини, є праці словацьких істориків, які з'явилися після падіння штучно насадженої на терени Словаччини планової авторитарної системи, створення незалежної словацької держави³. У зазначений період в Україні, Росії з'явилася низка наукових праць, які опосередковано стосуються досліджуваної теми⁴. Проте індустріалізація Словаччини в 50-х рр. ХХ ст. розглядається у зв'язку з іншими проблемами, а не як самостійна тема.

Пропонований автором доробок є результатом наукового аналізу, систематизації значного різнопланового масиву фактологічного матеріалу, вивчення широкого кола джерел, які десятиліттями приховувалися від дослідників, співставлення сучасних і попередніх наукових результатів вітчизняних та словацьких учених.

На початок 50-х рр. ХХ ст. словацькі землі залишалися аграрним краєм і слугували сировинним додатком для промислово розвинутих чеських земель. Корінним чином мав змінити ситуацію перший п'ятирічний план розвитку народного господарства Чехословаччини на 1949–1953 рр. Закон про першу п'ятирічку був затверджений Національними зборами Чехословаччини 27 жовтня 1948 р. та набув чинності з 1 січня 1949 р.⁵.

П'ятирічний план передбачав прискорення економічного розвитку Словаччини. У той час, як у середньому по країні промислове виробництво за п'ять років повинно було збільшитися на 57 %, у Словаччині його зріст повинен був становити 75 %.

Рішеннями пленумів ЦК КПЧ, що відбулися в 1950 і 1951 рр., перший п'ятирічний план був відкорегований. Завдання п'ятирічного плану були підвищені перш за все в галузях важкої промисловості (на 35 %) ⁶. Намічено значно підвищити виробництво обладнання для металургійних комбінатів, хімічних заводів, шахт, виробництво турбін, підйомних кранів та ін.

У той же час, завдання п'ятирічного плану для галузей легкої промисловості були знижені.

На пленумах особлива увага зосереджувалася на розширенні сировинної бази та на економії сировини. Були підвищені планові завдання видобутку вугілля, залізної руди та кольорових металів⁷.

Пленуми ЦК КПЧ також підкреслили необхідність розширення економічних зв'язків із СРСР та країнами "народної демократії". У 1951 р. відбувся квітневий пленум ЦК КПС, який конкретизував підвищення завдань п'ятирічного плану для Словаччини. Промислове виробництво до кінця п'ятирічки повинно було зрости не на 75 %, як це передбачалося раніше, а на 168 %. Головний натиск робився на розвиток галузей важкої промисловості.

Темпи соціалістичної індустріалізації Словаччини, передбачені підвищеними завданнями, переважали темпи промислового розвитку чеських земель. Це повинно було сприяти прискоренню реалізації завдання економічного підйому Словаччини.

Швидким темпам індустріалізації Словаччини в період першої п'ятирічки мав сприяти високий рівень капіталовкладень у народне господарство. Розподіл капіталовкладень у галузі народного господарства відображав головний напрямок господарського розвитку Словаччини. Основна частка капіталовкладень за п'ятирічку спрямовувалася на розвиток промисловості і становила 39,6 % усіх вкладень (10,9 млрд крон) у народне господарство Словаччини. У загальному об'ємі капіталовкладень у промисловість головні місця займали такі її галузі як машинобудування – 19,1 %, хімія – 13 %,

металургія – 7,5 %, виробництво будівельних матеріалів – 5,4 % та ін.

Недостатні капіталовкладення були спрямовані в галузі видобувної промисловості, особливо в гірничу і паливну. Це призвело, поряд з іншими причинами, до виникнення диспропорції між промисловістю і паливно-енергетичною базою, котра помітно проявилася вже в кінці п'ятирічки.

Паливна, сировинна й енергетична база відставали від росту важкої промисловості. У Словаччині промислове виробництво за п'ятирічку збільшилося на 128 % у цілому, тоді як виробництво електроенергії на 80 %. Подолати ці диспропорції пропонувалося шляхом збільшення капітальних вкладень у відстаючі галузі вже на другому році п'ятирічки. Однак їхнє збільшення призвело до серйозних труднощів, котрі були пов'язані з реалізацією й освоєнням коштів. В основних енергетичних галузях виділені кошти використовувалися не повністю. Їхнє освоєння затруднялося відсутністю необхідних виробничих потужностей, браком робочої сили та інженерно-технічного персоналу.

Будівництво і реконструкція, у першу чергу в промисловості, потребували проектної підготовки інвестицій. Великий розмах будівництва і необхідність побудови промислового виробництва на основі найновіших технологічних вимог, котрі повинні були враховувати проекти, призвели до відставання підготовки проектів. Так, у кінці II кварталу 1953 р., через рік після постанови уряду про заборону будівництва без проектів і кошторисів, ними не було забезпечено 39 % капіталовкладень з річного плану на 1953 р. Непідготовленість інвестицій у міністерстві металургії і рудних шахт складала 39 %, міністерства паливної й енергетичної промисловості – 32 %, харчовій промисловості – 43,9 % і т. д.⁸.

Унаслідок усього цього план інвестицій промисловістю Словаччини в п'ятирічці був виконаний на 78 %. У машинобудуванні – на 86 %, у металургії – на 65,2 %, у видобуванні руд – на 66,4 %, у хімічній промисловості – на 78,8 %⁹. Через це об'єм незавершеного будівництва був досить значним. Це, у свою чергу, обумовило незадовільне співвідношення між вартістю основних фондів, введених в експлуатацію, і використаними капітальними вкладеннями (у цілому за п'ятирічку це співвідношення склало 63,4 %). Становище дещо покращилося в кінці п'ятирічки, коли запрацювала ціла низка підприємств, введення котрих планувалося в 1950–1952 рр. Зі значним запізненням були введені в експлуатацію такі великі промислові об'єкти як теплові електростанції в Зволени, Новаках, Гандлові, гідроелектростанція в Добшині, цементний завод у Бистрі та ін.

Головне завдання планів п'ятирічки задекларував голова уряду Чехословаччини Клемент Готвальд. Виконання планових завдань п'ятирічки повинно було суттєво підвищити життєвий рівень усіх верств трудящих – робітників, селян, службовців та інтелігенції. Була названа цифра збільшення споживання на душу населення на 60 % проти довоєнного рівня¹⁰.

Проте у ході виконання завдань п'ятирічки, котрі в багатьох випадках були нереальними, виникла розбіжність між економічним розвитком і підвищенням життєвого рівня працюючих. Ріст життєвого рівня сповільнився. Особисте споживання, котре збільшилося в 1949–1950 рр. на 20 %, виростало в 1951–1952 рр. лише на 3,3 %¹¹.

Низький рівень сільськогосподарського виробництва стримував покращання умов харчування працюючих. Об'єм сільськогосподарської продукції до кінця 1951 р., порівняно з 1948 р., виріс тільки на 18 % і все ще був на 12 % нижче довоєнного рівня.

У країні, до того ж, відчувалася гостра нестача промислових виробів масового споживання. З ціллю роз-

поділу продуктів і промислових товарів у Чехословаччині були створені нормований і ненормований ринок.

Унаслідок низки причини, головною з яких була різна структура промисловості в Словаччині і чеських землях, середня заробітна платня робітника в Словаччині в період першої п'ятирічки була нижча заробітної платні робітника в чеських землях. Питома вага промисловості з високою заробітної платню, наприклад, металургія, гірнична справа в чеських землях була значно вища, ніж у Словаччині. Середня заробітна платня робітника промисловості в чеських землях в 1953 р. становила 1138 крон, у Словаччині – 1078 крон¹².

Однак, аналізуючи ріст життєвого рівня словаків у роки першої п'ятирічки, недостатньо ознайомитися з ростом номінальної заробітної плати. Необхідно іще проаналізувати рівень реальної заробітної плати громадян.

Оскільки індекс витрат в 1952 і 1953 рр. не встановлювався, то замінили його індексом цін, котрі були на нормованому і ненормованому ринках. Динаміка середньої реальної заробітної плати робітника промисловості в період до грошової реформи виглядає наступним чином (рік 1948–100 %): 1949–81,0; 1950–70,5; 1951–76,8; рік 1952–78,3 %¹³.

Усе це говорить про те, що при випереджуючому рості номінальної заробітної плати робітників промисловості, їхня реальна заробітна плата, в основному, знаходилася в стані застою.

Зниження релятивних витрат на харчування в 1949 р. було викликано, головним чином, зниженням цін на ненормованому ринку порівняно з цінами чорного ринку в 1948 р.

У наступні три роки відбувається незначне підвищення релятивних витрат на харчування у зв'язку з ростом цін як на нормованому, так і на ненормованому ринках.

Внаслідок відміни карткової системи в 1953 р., відбулося значне підвищення релятивних витрат на харчування, що викликало зниження життєвого рівня громадян. Підвищення витрат на харчування призвело до вимушеного скорочення витрат на одяг та інші потреби.

Розглянуті нами дані говорять про те, що в роки першої п'ятирічки зростаючі витрати словаків йшли на задоволення найнеобхідніших потреб.

Розглядаючи питання про підвищення життєвого рівня громадян Словаччини, потрібно підкреслити, що дуже повільний зростаючий рух реальної заробітної плати став однією з головних причин обмеженості росту їхнього добробуту в роки першої п'ятирічки.

Проте швидкий темп росту економіки відбувся в галузі виробництва металу, спрямований на перетворення Чехословаччини на машинобудівну державу серед країн соціалістичного табору. Ця політика призвела до слабких інвестицій у сільськогосподарське виробництво, у виробництво товарів широкого вжитку. Внаслідок цього на ринку виник значний дефіцит сільськогосподарської продукції, виробів товарів широкого вжитку.

Для ліквідації диспропорції між купівельною спроможністю громадян і забезпеченням необхідними товарами, уряд в 1953 р. провів грошову реформу. Це фактично означало, що громадяни заплатили своїми заощадженнями за обраний шлях розвитку економіки держави, а також за неефективність системи управління, як на рівні підприємств, так і на всіх рівнях державного управління. Ті верстви населення, які мали бути опорою нової влади, працюючий люд, стали найбільшою жертвою непродуманої планової економіки. Природно, що прояви економічної кризи мали негативний вплив і на процес індустріалізації Словаччини.

Подолання народно-господарських диспропорцій після 1953 р., поява кризових явищ, які виникли в чехословацькій економіці внаслідок необґрунтовано швидких темпів росту машинобудівної галузі економі-

ки, призвели до уповільнення росту промислового виробництва в Словаччині.

У словацькій історіографії дискусійним залишається питання, чи це уповільнення розвитку економіки в Словаччині було обумовлене лише збільшенням інвестицій у виробництво засобів виробництва, котрі вимагають більших затрат на виробництво одиниці продукції порівняно з виробництвом товарів ужитку.

За Й.Феріанцом – завжди, коли в розвитку чехословацької економіки наступав період короткочасних криз (1954–1955, 1962–1964, 1981–1982), ці кризи мали великий вплив на уповільнення процесу економічного і соціального вирівнювання між розвитком економік Словаччини і чеських земель¹⁴.

На думку ряду авторів, не можна стверджувати те, що після 1953 р. уповільнювалися темпи соціалістичної індустріалізації Словаччини. Вірніше було б відрізнити уповільнення темпів росту промислового виробництва і кількості робітників з продовженням інвестиційного будівництва швидкими темпами. Це твердження аргументується фактом підвищення частки Словаччини в загальнодержавних інвестиціях у промисловість у 1949–1953 рр. з 24,9 % до 25,7 % у 1954–1957 рр., а також підвищенням частки Словаччини в загальнодержавному промисловому виробництві в 1954–1957 рр. з 15,6 % до 16,7 %¹⁵. У цей період також помітно збільшилася частка працюючих у промисловості Словаччини.

Однак ці релятивні цифри, на думку автора, не можуть бути визначальною основою для однозначної оцінки темпів процесу індустріалізації у Словаччині в 50-х рр. XX ст. Наприклад, у 1954–1957 рр. підвищилася частка Словаччини в загальнодержавній кількості працівників промисловості з 16,18 % до 16,66 %, в цілому, на 0,5 %. Разом з тим, ми можемо сказати, що в цей період у Словаччині виникло 46 тис. нових робочих місць у промисловості, а в чеських землях – 171 тис. робочих місць. Таким чином, у Словаччині виникло 21,19 % з усіх новостворених робочих місць у промисловості держави. Проте, беручи до уваги загальний демографічний розвиток і закладання тенденцій на майбутнє, необхідно зауважити, що в ту добу в Словаччині на кожну тисячу новонароджених громадян припадало 191 нове робоче місце в промисловості, у той же час у чеських землях – 609 робочих місць. У досліджуваний період у Словаччині виросла кількість зайнятих у промисловості з 83 до 90 на кожну тисячу громадян, коли в чеських землях на тисячу громадян припадало в 1957 р. 182 зайнятих у промисловості¹⁶. Виникає запитання, чи можливо говорити, що в досліджуваний період відбувався випереджувачий темп індустріалізації Словаччини порівняно з уже індустріалізованими чеськими землями, беручи до уваги демографічний розвиток Словаччини.

Більш детально можемо розглянути період 1953–1955 рр., коли відбулися найважливіші економічні потрясіння. За критерії при оцінці темпів індустріалізації Словаччини візьмемо порівняння розвитку працевиявності в найважливіших секторах економіки (промисловість, сільське, лісове господарство) в Словаччині і в чеських землях.

У досліджуваний період ріст числа працюючих у народному господарстві Словаччини був трохи більшим порівняно з темпом росту в чеських землях (5,3 % проти 4,6 %). У Словаччині цей ріст був зумовлений, насамперед, збільшенням кількості працюючих у сільськогосподарському секторі і в лісництві (50 % від усіх новостворених робочих місць), у той час у промисловості цей показник складав тільки 15,85 % від загальної кількості новостворених робочих місць¹⁷. Дійшло не тільки до сповільнення росту кількості робочих місць у промисловості, але і до викривлення, до порушення тенденцій, характерних для індустріалізації, про що свідчать вищезазначені дані.

У чеських землях, хоч вже індустріалізованих, ця тенденція не була порушена. 49,7 % із усіх новоутворених робочих місць було в промисловому секторі, і тільки 14,6 % у сільському господарстві і лісництві. Також частка чеських земель у загальнодержавних новоутворених робочих місцях у промисловості становила 88 %, проти словацьких 12 %¹⁸. У словацьку економіку у зазначений період було спрямовано, за офіційною статистикою, приблизно 25 % з усіх загальнодержавних інвестицій до промисловості. Ці дані, на нашу думку, можемо розглядати як свідчення уповільнення темпів індустріалізації Словаччини в 1953–1955 рр., й одночасно можемо зробити висновок, що в зазначений період не було випередження темпів індустріалізації Словаччини порівняно з темпами промислового росту в чеських землях.

У 1953–1956 рр. за офіційними матеріалами життєвий рівень у Словаччині також не підвищувався випереджаючими темпами, порівняно з чеськими землями. Про це свідчать середньорічні дані про товарообіг у секторі вжитку на одного громадянина в Словаччині і в чеських землях. У Словаччині 7,2 % і відповідно 7,7 %¹⁹ у чеських землях. Разом з тим, потрібно взяти до уваги, що коли ми використовуємо цей критерій як інструмент оцінки, то і в період першої п'ятирічки, коли темпи росту даного критерію в процентному співвідношенні у Словаччині були вищими ніж у чеських землях, різниця ж у сумі, використаній на споживання на одного громадянина, в абсолютних цифрах у цей період збільшувалася на користь чеських земель. Джерела також свідчать, що в зазначений період вдалося забезпечити ріст бюджетних інвестицій у Словаччині лише у сфері освіти, охорони здоров'я, культури²⁰.

Уповільнення темпів економічного росту в Словаччині в досліджуваній період можна проілюструвати розвитком однієї з найважливіших галузей промисловості – у машинобудуванні, котре було найбільш вагомим у планах економічного розвитку в післявоєнній Чехословаччині. Кількість робітників задіяних у галузі в період 1953–1955 рр. збільшилася на 3 тис., проти 20 тис. у роки першої п'ятирічки 1949–1953 рр. У 1954 р. також зменшилося виробництво в машинобудівній галузі в Словаччині на 14,5 % порівняно з попереднім роком і, навіть, у 1955 р. не досягло його рівня. У 1955 р. зменшилася частка машинобудування в Словаччині від загальнодержавного виробництва в галузі на 1,3 %²¹.

З ціллю подолання кризових явищ у чехословацькій економіці й соціальних наслідків грошової реформи 1953 р., необхідно було вжити заходи з вивчення стану справ і вироблення ефективної лінії розвитку.

Проте керівництво Комуністичної партії Чехословаччини надіялося, що вже самою грошовою реформою вдасться створити умови для продовження обраної раніше економічної політики, котру вважало за єдино можливу. Недоліки і кризові явища трактувалися як наслідки диспропорційного, нерівномірного розвитку окремих галузей, наприклад, між сировинною й енергетичною базою і переробними галузями. У зв'язку з цим уряд зобов'язав плануючі структури виробити план на 1954–1960 рр. з ціллю подолання диспропорцій у народному господарстві і забезпечення подальшого росту виробничих сил, без зміни засад економічної політики.

Отже, головною причиною появи кризових явищ в індустріалізації Словаччини в 50-х рр. XX ст. полягала в хибній політиці влади, яка стала на шлях суворої централізації та тоталітаризму. Нерівноправне становище словацького народу і його органів влади після лютого 1948 р. в Чехословаччині мало негативний вплив і на економічний розвиток. Відсутність глибоко продуманої наукової концепції розвитку Словаччини в період індустріалізації, політизація економіки, нездатність планової системи до ефективних дій у конкретних ситуаціях, призвели до кризових явищ в економічному розвитку Словаччини в повоєнному періоді і наступних роках.

¹ Hospodárstvo Československa v období prechodu k socialismu 1945–1960. – Bratislava, 1963. – С. 430; Hospodarsky roymach Slovenska u prvej československej päťročnici. – Bratislava, 1954. – С.280; Народы Чехословакии в борьбе за социализм. Сб. ст. – М., 1957. – С.320; Дзюбка І.С. Розв'язання національного питання в Чехословаччині – закономірність будівництва соціалізму. – К., 1966. – С. 460. ² Belda J. Mocesno-politické zmeny v CSR po únoru 1948. – Praha, 1969. – С.180; Lubomir Liptak. Slovensko v 20 storočí. – Bratislava, 1968. – С. 366; Pavlenda V. Ekonomické základy socialistického riešenia národnostnej otázky v CSSR. – Bratislava, 1968. – С. 167. ³ Londák M. Otázky industrializácie Slovenska (1945–1960). – Bratislava, 1999. – С.149; Kováč D. Slováci Cesi Dejiny. – Bratislava, 1997. – С. 137; Dejiny slovenska. – Bratislava, 2000. – С. 309. ⁴ Яровий В.І. Історія західних та південних слов'ян у XX ст. – К., 1996. – С. 416; История южных и западных славян : В 2 т. – М., 1998. – Т. 2. – С. 180; История Словакии. – М., 2003. – С. 418. ⁵ Kovačik J. Valik B. Malý sprievodca ekonomikou slovenska. – Bratislava, 1965. – С. 98. ⁶ Zasadnutie UV KSC 21–22. Febr. 1951. – Bratislava, 1951. – С. 80. ⁷ Там само. – С. 83. ⁸ Словацький національний архів (далі ЧНА). – Ф. SSU, on 139, снр. 81. ⁹ Turčan P. Socialistická industrializácia Slovenska. – Bratislava, 1960. – С. 172. ¹⁰ Gottwald K. Základy prvej československej päťročnice. – Praha, 1949. – С. 3. ¹¹ Vystavba Slovenska. – Bratislava, 1960. – С. 10. ¹² Statistická ročenka republiky československé. – Bratislava, 1957. – С. 90; ЧНА. – Ф. SSU, on. 139, снр. 51. ¹³ Bamovský M. Generálna linia výstavby socialismu. Zbornik. – Bratislava, 1975. – С. 29. ¹⁴ Ferienc J. Socialno-ekonomický rovoj slovenska v období socialistickej výstavby. – Bratislava, 1987. – С. 190. ¹⁵ Turčan P. Socialistická industrializácia Slovenska. – Bratislava, 1960. – С. 234. ¹⁶ Statistická ročenka CSSR. – Bratislava, 1961. – С. 42. ¹⁷ Там само. – С. 12. ¹⁸ Там само. – С. 14. ¹⁹ ЧНА. – Ф. PUV, on. 31957, снр. 958. ²⁰ Там само. – Снр. 960. ²¹ Londák M. Otázky industrializácie Slovenska (1945–1960). – Bratislava, 1999. – С. 108.

Надійшла до редколегії 28.05.03

О.М.Ямкова, асп.

КУЛЬТУРНО-ПРОСВІТНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ТА НАЦІОНАЛЬНО-ПАТРІОТИЧНЕ ВИХОВАННЯ В ТАБОРАХ ІНТЕРНОВАНИХ УКРАЇНЦІВ У ЧЕХОСЛОВАЧЧИНІ В 1919–1924 РОКАХ

На основі джерелознавчого аналізу архівних документів, науково-історичних праць і мемуарів українських громадсько-політичних діячів розглянуто основні напрямки і зміст культурно-просвітницької діяльності та національно-патріотичного виховання в таборах інтернованих українців у Чехословаччині в перші роки після закінчення національно-визвольної боротьби 1917–1921 рр.

The article deals with basic directions and content of cultural-educational activity and national-patriotic education of Ukrainian prisoners-of-war and interned personnel in prisoner camps of Chekhoslovakia during first years after the end of the national liberation struggle of 1917–1921 on the basis of source analysis of archive documents, scientific works on history and memoirs of Ukrainian public and administrative actors.

Вивчення явища української еміграції в Європі у період між двома світовими війнами залишається все ще актуальним до теперішнього часу. Хоча, як історичне і соціально-політичне явище, українська еміграція вже була об'єктом кількох комплексних досліджень. Вітчизняними та зарубіжними дослідниками вивчалися, також, й окремі аспекти цієї теми. Українські дослідники після

здобуття Україною незалежності, отримали можливість вивчати раніше заборонені архівні документи із "спецфондів", аналізувати та писати на їхній основі наукові праці, монографії та статті.

Слід зазначити, що першими почали вивчати українську еміграцію в країнах Європи дослідники з української діаспори. Фундаментальною у цьому відношенні є книга

С.Наріжного, два розділи якої повністю присвячені культурно-просвітницькій діяльності інтернованих українців у таборах Чехословаччини та Польщі в період між двома світовими війнами¹.

Першим ґрунтовним дослідженням в Україні, присвяченим міжвоєнній українській еміграції в європейських країнах та українським військовополоненим й інтернованим у таборах зокрема, є монографія В.Трощинського².

Безпосередньо військовій еміграції присвятили свою книгу колектив авторів у складі українських та польських істориків: І.Срібняк, О.Вішка та З.Карпусь. На основі комплексного дослідження великої кількості архівних документів автори серед багатьох важливих питань висвітлюють і культурно-просвітницьку та національно-патріотичну роботу полонених старшин УГА³. М.Павленко у своїй праці докладно досліджує питання, пов'язані з умовами перебування інтернованих українців у таборах Чехословаччини, Польщі та Румунії⁴. Н.Сидоренко у своїй монографії також торкається широкого кола питань, пов'язаних з культурно-просвітницькою роботою у середовищі українських інтернованих і цивільної еміграції в міжвоєнний період. Зазначена праця повністю присвячена аналізу періодичних видань, які видавалися в таборах інтернованими українцями та дослідженню їхнього важливого культурного значення для військових та цивільних емігрантів⁵.

Питання щодо інтернування формувань УГА розглядаються також у статтях М.Литвина⁶, В.Пришляка⁷, І.Срібняка та А.Купцова⁸.

Важливий внесок у вивчення теми української еміграції в Чехословаччині зробили чеські та словацькі дослідники З.Сладек⁹, Б.Зелінський¹⁰, А.Мушинка¹¹ та інші, які зосереджували свою увагу на діяльності в ЧСР українських культурно-освітніх установ та ставленні чехословацької влади до проблем українських емігрантів у своїй країні.

Отже, основним завданням нашої статті є на основі нових архівних документів, історичних праць та наукових статей докладніше висвітлити культурно-просвітницьку діяльність та роль національно-патріотичного виховання в середовищі військовополонених та інтернованих українців у таборах Чехословаччини в міжвоєнний період. Саме ці питання є найменш висвітленими в наукових працях вітчизняних та зарубіжних дослідників.

Українська військова еміграція з'явилася на території Чехословаччини у 1919 р. Під час польського наступу у травні 1919 р. "Гірська бригада" отамана Черського та частини груп отамана Мацейовича, сотника Средика і полковника Средоровича, що входили до складу Української Галицької армії, опинившись в ізоляції від основних сил, були витіснені на територію Чехословаччини. Перейшовши Карпати, ці військові частини УГА згодом були інтерновані в таборі Німецького Яблонного¹².

Окрім табору в Німецькому Яблонному, на території Чехословаччини існувало іще два табори, у яких розміщувалися інтерновані українські вояки: табір у Ліберця та у Йозефові.

Інтернованих бійців УГА в таборі Німецького Яблонного на 1919 р. налічувалося 4 тис., а старшин – 400. Тут також перебувало 100 жінок і 120 дітей¹³. Галицькі військові частини дістали назву Української бригади в Німецькім Яблонні. Очолив Українську бригаду полковник А.Варивода, а згодом його замінив В.Курманович¹⁴.

Протягом першого року перебування в таборі, інтерновані сподівалися на швидке повернення на Батьківщину, де б вони знову змогли долучитися до збройної боротьби за її незалежність, тому тут було налагоджено регулярне військово навчання, а все життя табору було організоване за військовими принципами. Важливо було не дати занепасти бойовому духу військових в умовах інтернування, тому для цього в таборі була

налагоджена культурно-просвітницька робота, за допомогою якої підтримувалися та поширювалися національно-патріотичні ідеї.

Головною організацією, яка керувала всією культурно-просвітницькою роботою в таборі Німецького Яблонного, був Культурно-Просвітній гурток (далі – КПГ), утворений 24 червня 1919 р., а його головою було обрано поручика Карла Коберського. Докладно діяльність КПГ в 1919–1920 рр. описав сотник Я.Ярема, якого було обрано головою гуртка з 1920 р. Я.Ярема вів своєрідний таборовий журнал, який зберігся під назвою "Україна в таборі. Огляд культурно-просвітної діяльності від червня 1919 р. до червня 1920 р. у таборі Української Бригади (Німецьке Яблонне)"¹⁵, з якого довідуємося про всю культурно-освітню та мистецьку роботу, яка проводилася в таборі. Також сотник Ярема означив і мету, задля якої було створено КПГ: "...Знесилених треба було підняти, даючи їм нове почуття сили, зневірени серця огріти надією, а весь запас захованої ще енергії ужити до планомірного творення сили про будуче..."¹⁶. При Культурно-Просвітньому гуртку були організовані різноманітні курси (сільського господарства, молочарства, книговодства, гімназійні курси матурантів та ін.), бібліотеку, гуртки, спортивний клуб, хор. Та особливо активно проводили свою діяльність, утворені при КПГ школа неграмотних, курси вищої і фахової освіти для стрільців і підстаршин та стрілецький університет.

Школу неграмотних було організовано з великими труднощами і головними з них Я.Ярема вважає "...брак букварів і читанок, шкільних кімнат і ... учителів", а також, не менш важливою перепоною "... байдужість та духова тупість самого стрілецтва ... неохочого до якоїсь-то "науки", що на перший погляд не має зв'язку з військовим станом та вже зовсім ніякого з бажаним поворотом на Україну"¹⁷. Важливо було вселити віру у військових і примусити вивчати не тільки правопис, читання, математику, а також й історію та географію України, українську літературу та інші предмети, для того, аби "Українська армія, через яку проходять зараз тисячі ... несвідомих синів..., як що лиш є спромога, мусить безумовно стати розсадником національного почуття і культури й освіти, бо цього-ж таки тільки й недостає нашим масам до необхідного хотіння і чину, щоб Україна була вільною"¹⁸. Завдяки утвореній Школі неграмотних, неграмотність у таборі Німецького Яблонного була майже ліквідована, а загальна кількість стрільців, котрі пройшли ці курси в серпні 1919 – травні 1920 рр. становила 1147 чол.¹⁹.

Курси вищої і фахової освіти для стрільців і підстаршин у таборі тривали з 27 грудня 1919 р. по 30 квітня 1920 р. Заняття на курсах відбувалися з наступних предметів: математика та географія, фізика, хімія, історія України, всесвітня історія та географія та ін. Важливим нововведенням на цих курсах було читання таких предметів як історія суспільних поглядів і рухів та політико-державний лад у світі. До викладання були залучені відомі і популярні серед стрілецьких поручик Яремкевич, хорунжий М.Терлецький, поручик К.Коберський, поручик Світлик та ін.²⁰.

"Щоб із Бригади викувати національно-свідому стійку силу, заціпити патріотичного духа й завзяття ... піднести культурний рівень українського стрілецтва ... день-вдень кормити чимось здоровим і творчим їхні уми й серця...", у таборі було засновано Стрілецький університет, який діяв з 1 вересня 1919 р. по 1 травня 1920 р.²¹. Серед лекторів були М.Терлецький, В.Андрієвський, К.Коберський та багато інших, які проводили заняття у формі науково-популярних викладів на політичні, історичні, літературні, медичні, господарські та інші теми²².

Поряд із вищою освітою, чехословацьке та українське командування велику увагу приділяло і підтримці боєздатності та військової дисципліни інтернованих україн-

ських вояків. З цієї метою постійно відбувалися військові заняття в таборі та околицях, діяли курси артилерії, скорострілів. Старшини поглиблювали свої знання з військових дисциплін у старшинських школах, де читалися лекції з картографії, топографії, військової тактики, військового озброєння²³. Також у навчальному процесі велика увага приділялася вихованню і підтриманню військових чеснот і національно-патріотичної свідомості²⁴.

Таборова культурно-мистецька діяльність у таборі Німецького Яблонного була репрезентована, окрім хору, оркестру та різноманітних гуртків, також драматичним гуртком ім. Тобілевича (грудень, 1919) та таборним театром ім. Винниченка (грудень, 1919), який було утворено для того, аби "...не нидів духом стрілець...", не шукав де-інде розваги й забуття, щоб... мав певну приємність а з неї і духовний хосен..."²⁵.

Популярними були і Шевченківські дні. Для їхнього влаштування у таборі був створений спеціальний Шевченківський комітет. У своєму журналі Я.Ярема оповідає про те, як активно пошанували у бригаді 59-у річницю смерті Т.Шевченка²⁶, а серед архівних документів заходимо й інформацію про те, яку велику та плідну працю провело керівництво табору та Шевченківський комітет, аби відзначити у таборі 60-і роковини з дня смерті відомого українського поета²⁷. Також відзначалися ювілеї І.Франка, М.Драгоманова, 75-річчя з дня народження Т.Макарика та ін.

У таборі Німецького Яблонного видавалося кілька друкованих видань. Найбільш популярними серед таборового населення були газета "Голос табору", яка почала видаватися при КПП з вересня 1919 р. і мала на меті виховання патріотичного духу серед інтернованих та "...внесення єдності і братерської дружби в товариство, здеморалізоване сварками та рздорами..."²⁸ і журнал "Український стрілець", який з грудня 1920 р. починає видавати пресова квартира, утворена при Українській бригаді в Німецькім Яблоннім 30 листопада 1920 р.²⁹. Цей журнал мав на меті "духове згуртування всіх наших військових частин по всіх усюдах Чехословацької держави... Постачання певних безсторонних і правдивих вісток..."³⁰.

Табір українських інтернованих вояків у Ліберці існував одночасно з табором у Німецькому Яблонному. На 31 грудня 1920 р. у Ліберецькому таборі, за даними С.Наріжного, нараховувалося 450 старшин, 563 стрільці, а також 66 жінок та 25 дітей³¹.

У цілому, українські інтерновані в таборах на території Чехословаччини перебували на становищі, максимально наближеному до чехословацьких військових. Це було пов'язане з тим, що ЧСР, порівняно з іншими європейськими країнами, найгостинніше зустріла українських емігрантів. Прихильне ставлення уряду ЧСР та всіляка матеріальна підтримка, яка надавалася емігрантам, і в наступні роки притягувала до цієї країни українців.

За чехословацьким воєнним зразком у таборах інтернованих українські військові частини були переведені з курінної системи на полкову. У Ліберцях полк українських інтернованих був поділений на чотири сотні, а згодом, із числа новоприбулих до табору, був утворений другий полк, поділений іще на три сотні³². Українська таборова адміністрація мала, у свою чергу, подвійне підпорядкування: уряду ЗУНР, який у той час перебував у Відні і його дипломатичному представництву у Празі та Міністерству народної оборони Чехословаччини.

У Ліберецькому таборі, так само, як і в Німецькому Яблонному, велася активна культурно-просвітницька робота, організував яку місцевий Культурно-Просвітницький гурток. Основною метою діяльності КПП була "праця над поширенням та поглибленням духового та товариського життя серед членів табору і збері-

гання та поширювання здобутків нашої культури між своїми й ознакомлювання з ними чужинців". Про мету та засоби, за допомогою яких ця мета мала досягатися, довідуємося зі Статуту гуртка³³.

При КПП діяло декілька секцій, серед яких були: театральна, мистецька, співацько-музична та ін. Плідно працювала історична секція, яка займалася збиранням історичних матеріалів та встигла вже утворити свій великий архів. У ньому містилися історичні матеріали про утворення деяких частин української армії, їхні щоденники, історичні оповідання, спомини тощо³⁴.

При КПП також діяв Гурток українських учителів, який мав на меті поширення освіти між стрілецьством. З ініціативи членів учительського гуртка у таборі організували курси неграмотних і малограмотних, курси вивчення французької і німецької мов, гімназійні і семінаріїні курси, а із січня 1921 р. – Курси вищої освіти для стрілецьства³⁵.

Подібні культурні та мистецькі заходи, які проводилися у таборі Німецького Яблонного, мали місце і в Ліберецькому таборі, тому ми на цьому докладно зупинятися не будемо.

Певна нормалізація чехословацько-польських стосунків у 1920 р. призвела до деяких змін у ставленні уряду ЧСР до українських інтернованих у таборах. Аби далі не афішувати свого іще прихильного ставлення до таборитів, керівництво країни вирішило перевести мешканців таборів із Ліберця та Німецького Яблонного до табору в Йозефові, що і було здійснено відповідно навесні та восени 1921 р. Згодом табір отримав офіційну назву "Український військовий табір у Йозефові". Інтерновані з попередніх двох таборів перенесли із собою до Йозефова свої культурно-просвітницькі установи, продовжували видання своїх часописів тощо. Так, у Йозефові активно діяв Культурно-Просвітній гурток, який тепер уже вважався осередком культурно-просвітницької праці для всієї військової еміграції ЗУНР у Чехословаччині. При ньому активно і плідно працювала учительська секція, під наглядом якої були матуральні курси, вищі семінаріїні курси, гімназійно-реальні курси, чотириохкласова дитяча школа³⁶.

Також при КПП діяли театральна, спортивна, історична та фотографічна секції.

Утворений у Німецькому Яблонному архів продовжив свою роботу і в Йозефові. Продовжувалися збиратися історичні документи, а його фундатори мали на меті зберегти для історії і прийдешніх поколінь пам'ять про українські визвольні змагання. До архіву надходили історичні документи, щоденники, спогади, часописи тощо.

Спеціально створена у червні 1922 р. комісія, очолювана М.Дольницьким, збирала матеріали до "Пропам'ятної книги української еміграції земель ЗУНР"³⁷.

Йозефівський табір існував до 1923 р. Після його ліквідації інтерновані в ньому українські вояки розійшлися по робітничих відділах і перейшли на становище цивільних емігрантів.

Отже, зазнавши поразки у національно-визвольній боротьбі за незалежність України, українські військові угруповання знайшли собі тимчасовий притулок на території сусідніх держав. Значна частина підрозділів УГА опинилася на території Чехословаччини, у таборах для інтернованих у Німецькому Яблонному, Ліберцях та Йозефові. Своє перебування в еміграції вони вважали явищем тимчасовим, тому прагнули зберегти військові формування для нової боротьби за незалежність Батьківщини. Завдяки прихильному ставленню чехословацької влади до інтернованих галицьких вояків, їм вдалося налагодити в таборах культурно-просвітницьку діяльність, підвищувати завдяки спеціально створеним фаховим школам та курсам свій освітній та професійний рівень. Завдяки різноманітним культурно-

мистецьким гурткам та заходам, організованим ними, став неможливим занепад бойового духу та національно-патріотичних почуттів інтернованого вояцтва.

¹ *Наріжний С.* Українська еміграція між двома світовими війнами. – Прага, 1942. – Ч.1. ² *Троциньський В.* Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і соціальне явище. – К., 1994. ³ *Срібняк І., Вішка О., Карпусь З.* Останній шлях УГА. – К.; Торунь, 1999. ⁴ *Павленко М.* Українські військовополонені й інтерновані у таборах Польщі, Чехословаччини та Румунії: ставлення влади та умови перебування (1919–1924 рр.). – К., 1999. ⁵ *Сидоренко Н.* Національно-духовне самоствердження : У 3 ч. Преса інтернованих українців та цивільної еміграції (Чехія, Румунія, Польща, Єгипет). – К., 2000. – Ч.2. ⁶ *Литвин М.* Ідейно-політична боротьба за вплив на інтерновані частини Української Галицької Армії (1919–1924) // Русская, украинская и белорусская эмиграция в Чехословакии между двумя мировыми войнами. Результаты и перспективы исследований. Фонды Славянской библиотеки. – Прага, 1995. – С. 572–575. ⁷ *Пришляк В.* Історико-просвітницька діяльність інтернованих стрільців УГА в Чехословаччині // Українська еміграція. Історія і сучасність. Матеріали міжнародних конференцій, присвячених 100-річчю еміграції українців до Канади. – С. 299–303. ⁸ *Срібняк І., Купцов А.* Український військовий табір УГА в Йозефові (Чехословаччина) у

1921–1924 рр. // Воля і батьківщина. – 1998. – № 4. – С. 65–79; *Срібняк І., Купцов А.* Табір інтернованих військовиків УГА в Ліберцях (Чехословаччина) у 1920–1921 рр. // Вісті комбатанта. – 1999. – № 1. – С. 72–78. ⁹ *Сладек З.* Русская и украинская эмиграция в Чехословакии // Советское славяноведение. – 1991. – № 6. – С. 24–36; *Сладек З.* Русская эмиграция в Чехословакии: развитие "русской акции" // Славяноведение. – 1993. – № 4. – С. 28–38. ¹⁰ *Zilynskyj B.* Ukrajinci v Čechach i na Morave. – Praha, 1995. ¹¹ *Mušinka A.* Pevni kroky ukrajinské emigrace v meziválečném Československu // Ruska a ukrajinská emigrace v CSR v letech 1918–1945; Seminář pro dějiny východní Evropy při ústavu světových dějin FFUK v Praze 1993. – Praha 1993. – S. 33–34. ¹² *Павленко М.* Зазнач. праця. ¹³ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВОУ). – Ф. 3520, оп. 1, спр. – 1. ¹⁴ *Наріжний С.* Зазнач. праця. ¹⁵ ЦДАВОУ. – Ф. 3520, оп. 2, спр. 468. ¹⁶ Там само. ¹⁷ Там само. ¹⁸ Там само. ¹⁹ Там само. ²⁰ Там само. ²¹ Там само. ²² Там само. ²³ Там само. – Спр. 21. ²⁴ Там само. – Спр. 1. ²⁵ Там само. – Спр. 468. ²⁶ Там само. ²⁷ Там само. – Спр. 471. ²⁸ Там само. – Спр. 468. ²⁹ *Наріжний С.* Зазнач. праця. ³⁰ Український стрілець. – 1920 – 15 груд. – Ч. 1. ³¹ *Наріжний С.* Зазнач. праця. ³² *Павленко М.* Зазнач. праця. ³³ ЦДАВОУ. – Ф. 3530, оп. 2, спр. 68. ³⁴ Український скиталець. – Ліберці, 1921. – Ч. 4. ³⁵ Там само. ³⁶ *Наріжний С.* Зазнач. праця. ³⁷ Там само.

Надійшла до редколегії 03.06.03

ДІЯЛЬНІСТЬ ЕТНОГРАФІЧНОЇ КОМІСІЇ ВУАН З ВИВЧЕННЯ НАРОДНОЇ КУЛЬТУРИ ПОДІЛЛЯ У 20-Х РОКАХ ХХ СТОЛІТТЯ

Проаналізовано діяльність Етнографічної комісії ВУАН з вивчення народної культури Поділля у 20-х рр. ХХ ст.

The activity of the Ethnographical Commission of All – Ukrainian Academy of Sciences concerning learning the folk culture of Podilia in the 20s of the XXth century has been analysed.

В історії українського народознавства 20-і рр. ХХ ст. посідають особливо помітне місце. Вони характеризуються піднесенням національної свідомості, зростанням інтересу до власної історії та культури, розгортанням масового краєзнавчого руху та активності національної наукової еліти у дослідженнях і збереженні для майбутніх поколінь культурно-історичної спадщини українського народу. Це десятиріччя стало важливим етапом в історико-етнографічному, фольклорному та загалом в народознавчому вивченні Поділля.

Своєрідними науково-організаційними та координаційними центрами етнографічних досліджень стали установи Всеукраїнської Академії Наук. Важливу роль в організації збиральницької і дослідницької роботи в регіоні відіграла зокрема Етнографічна Комісія. Окремі аспекти діяльності Етнографічної Комісії стали предметом дослідження сучасних науковців. Цінний внесок у розробку досліджуваної проблеми зробили В.Борисенко, Л.Мельничук, С.Музиченко, Г.Скрипник¹.

Ураховуючи обмеженість обсягу запропонованої статті, ми ставимо своєю метою розкрити роль Етнографічної комісії у розгортанні етнографічних досліджень Поділля, формуванні активу місцевих дослідників й осередків для такої роботи та показати її перші результати.

Етнографічна комісія ВУАН виникла 20 квітня 1920 р. як відповідна секція Українського наукового товариства. У її складі працювало 4 підсекції: загальної етнографії, фольклору, вивчення народного права та народної музики. Головою секції став проф. В.Клінгер, секретарем – А.Онищук. У листопаді 1920 р. було обрано Президію, до якої увійшли відомі вчені А.Лобода (голова), К.Квітка (заступник), А.Онищук (секретар), Д.Щербаківський (скарбник). У червні 1921 р. Етнографічна секція об'єдналася з Українською Академією Наук, отримавши статус комісії. Вона мала "об'єднувати наукових діячів у галузі етнографії на Україні; провадити планомірну й систематичну науково-дослідну працю, як силами членів комісії, так і залучаючи до цієї праці дослідників на місцях; допомагати розвитку нових осередків для дослідження українського селянського, а так само й міського народного побуту й усної творчості; збирати й вивчати етнографічно-фольклорний матеріал"². На 1 липня 1925 р. комісія нараховувала у своєму складі вже 24 співробітники. Крім того, у її роботі брали участь ще понад 50 відомих учених-українознавців³. Дослідницька діяльність багатьох із них була пов'язана з Поділлям.

Науково-дослідницька діяльність комісії здійснювалася в різноманітних напрямках і формах: засіданнях, на яких відбувалися "зачитування й обмірковування доповідей" та обговорення актуальних поточних проблем, складанні бібліографічних покажчиків, інструктивних листів, збирацьких програм, влаштуванні спеціальних екскурсій, експедицій, як з організаційною, так і з пошуковою метою; створенні етнографічних гуртків та проведенні семінарів з методології збирання, вивчення досвіду етнологічних досліджень у Західній Європі та Америці, налагодженні міжнародних зв'язків, виданні часописів та активних публікацій на-

працьованих матеріалів. Тільки за перші 5 років роботи нею було розроблено й розповсюджено понад 6 тис. різноманітних відозв, програм та інструкцій щодо організації краєзнавчо-етнографічної роботи та збирання пам'яток народної культури⁴.

Така робота Етнографічної комісії мала чималий резонанс навіть за рубежем. Про це, зокрема, свідчив той факт, що в 1929 р. до комісії надійшло запрошення на Міжнародний з'їзд слов'янських філологів у Празі, однак ніхто з українських народознавців не зміг побувати на цьому форумі. Причиною цього був не брак коштів, як тоді подавалося в пресі, а тотальний наступ більшовизму на українську культуру.

Примітною рисою діяльності Етнографічної комісії ВУАН було залучення широких верств населення до краєзнавчого пошуку, створення силами культурно-освітніх працівників, учителів, студентів, селян розгалуженої кореспондентської мережі на всій території України. Уже в першій половині 1925 р. з Етнографічною комісією постійно співпрацювали 145, а станом на 1 січня 1928 р. – понад 380 дописувачів з усіх регіонів республіки, 46 з них займалися дослідницькою роботою на Поділлі⁵.

На кінець 1920-х рр. кількість постійних кореспондентів комісії зросла до 2 тис.⁶. Як свідчать анкети обстеження, проведеного Комісією у 1929–1930 рр., більшість дописувачів становила учнівська та студентська молодь⁷. Серед кореспондентів старшого віку переважали представники селянства та сільської інтелігенції – вчителі, агрономи, лікарі. Жоден з них не вимагав ніякої платні за працю, хіба що деякі прохали хоч трохи паперу, якого тоді так не вистачало (чимало листів, записів зроблено на аркушах з учнівських зошитів, на сторінках рахункових книг, на зворотному боці квитанцій, довідок, оголошень тощо)⁸.

Помітний внесок у збирання та дослідження зразків традиційно-побутової культури, фольклору, музичної творчості Поділля, які тісно співпрацювали з Етнографічною комісією, зробили місцеві дослідники Гнат Танцюра⁹ та Мефодій Рябий¹⁰.

Фольклорист, краєзнавець і вчитель Гнат Трохимович Танцюра народився в с. Зятківці Гайсинського р-ну на Вінниччині 10 червня 1901 р. в бідній селянській сім'ї. З шістнадцяти років почав записувати народну творчість у рідному селі. Він не лише записував пісні, приказки, загадки, а й вивчав історичний та етнографічний матеріал свого села. Згодом навчився грати на скрипці, гітарі та інших інструментах. Продовжив навчання у Харківському музично-драматичному інституті, але не закінчив його через хворобу. Працюючи під науковим керівництвом Етнографічної комісії ВУАН та Кабінету вивчення Поділля, він зібрав протягом 1917–1920 рр. величезну кількість фольклорного матеріалу.

Мефодій Рябий – краєзнавець, уродженець с. Кукавки Могилів-Подільського р-ну на Вінниччині. У Державному архіві Вінницької обл. зберігається особистий фонд Мефодія Рябого, у якому міститься значна кількість документів, що засвідчують його сподвижницьку етнографічну наукову діяльність. Тільки протягом 1927–1929 рр. М.Рябому було надіслано

Етнографічною комісією 17 листів, у яких вона висловлювала свою щирю подяку за переданий до Комісії матеріал і висловлювала побажання не забувати про неї і надалі¹¹.

Етнографічна комісія, як і інші інституції ВУАН, активно займалася екскурсійно-експедиційною роботою. Значну увагу при цьому вона приділяла і дослідженню традиційно-побутової культури Поділля. Науковці комісії часто виїздили в експедиції до сіл і міст регіону, де збирали значний фактичний матеріал з фольклору та етнографії. Об'єктом цих досліджень стали культурно-побутові особливості населення, звичаї та обряди, народне мистецтво.

Так, К.Квітка, під керівництвом якого працював Музично-етнографічний кабінет при Етнографічній комісії, їздив на Поділля "записувати народні мелодії і досліджувати весняні звичаї, зв'язані зі співами і танками"¹². В.Білий, О.Курило, В.Петров неодноразово подорожували по Поділля, збираючи етнографічні матеріали¹³. В.Камінський працював в архівах і музеях Вінниці, зібравши рідкісний матеріал про давнє українське звичаєве право¹⁴.

Найбільше уваги приділялося вивченню кустарних промислів та ремесел Поділля. Всебічне їхнє вивчення відбувалося у річці дослідження продуктивних сил Поділля для більш раціонального використання місцевих ресурсів, стимулювання розвитку традиційних видів господарської діяльності. Особливий внесок у вивчення подільських кустарних промислів досліджуваного періоду зробив відомий науковець, етнограф, краєзнавець, уроженець с. Степашки Гайсинського повіту Подільської губернії Ю.Александрович. У 1921 р. Ю.Александрович отримав призначення завідувачем Подільського губернського архівного управління. До 1924 р. з його ініціативи було зареєстровано і взято під охорону 1231 архів губернії¹⁵. Він – засновник Державного архіву Вінницької області, один з фундаторів Вінницького округового історико-побутового музею¹⁶.

Крім того, Ю.Александрович тісно співпрацював з Етнографічною комісією та іншими установами Академії наук. Дослідником було здійснено кілька індивідуальних та колективних екскурсій на Поділля, підготовлено доповіді на засіданні Етнографічної комісії. І хоч його етнографічні експедиції не завершилися створенням узагальнюючих праць, вони, безумовно, відіграли велику роль у нагородженні фактичного матеріалу про походження та традиції подільської кераміки, її найвідоміших митців та окремі осередки.

Особливий науковий інтерес Ю.Александровича був пов'язаний з бубнівською керамікою. Саме він першим з українських учених зробив спробу всебічно вивчити один з найвідоміших гончарних центрів Поділля. Протягом 20-х рр. ХХ ст. дослідник кілька разів виїздив до Бубнівки. Зібрана ним колосальна колекція старовинних та тогочасних виробів місцевих гончарів у кустарному відділі Сільськогосподарського музею у Києві (понад 600 пам'яток) не мала собі рівних щодо кількості та різноманітності варіантів, а також багатства форм бубнівського посуду. За матеріалами бубнівських екскурсій Ю.Александрович підготував і виголосив на засіданні Етнографічної комісії восени 1925 р. доповідь, яка була опублікована згодом у журналі "Побут"¹⁷.

У кількох експедиціях до Бубнівки брала участь і відомий вчений, співробітник Етнографічної комісії Л.Шульгина. Її розвідка "Гончарство в с. Бубнівці на Поділлі" (1929)¹⁸ є вагомим внеском у дослідження не тільки подільського, а й українського гончарства. Дослідниця дуже детально, зі збереженням місцевої гончарної лексики описала весь процес керамічного виробництва, звернула увагу на особливості традиційно-

го розпису, дала ґрунтовну характеристику форм і типів глиняних виробів, зафіксувала відомості про династії бубнівських гончарів. Вона вивчала також світогляд та вірування, традиції та звичаї, що неухильно зберігалися багатьма поколіннями бубнівських гончарів. Л.Шульгина вочевидь сприймала гончарство як цілісне явище національної культури, а не лише як галузь виробничої діяльності етносу.

За матеріалами експедиції Ю.Александровича та Л.Шульгиної було підготовлено ґрунтовне дослідження "Орнамент бубнівського посуду" (1929)¹⁹. Його авторку, члена Етнографічної комісії ВУАН, працівника сільськогосподарського музею Євгенію Спаську справедливо вважали одним з найкваліфікованіших спеціалістів у царині народних ремесел. Вона не раз і сама була в регіоні, ґрунтовно вивчала місцеві ремесла та промисли, їхні окремі осередки, зафіксувала імена майстрів. Як зазначала дослідниця, саме вивчення бубнівського гончарства докорінно змінило її погляд на народне мистецтво, як на творчість сталу, суто колективну, анонімну, без яскравих рис індивідуальності. Є.Спаська захоплювалася талантом і самобутністю подільських майстрів, які "ніби квітоводи, що один перед одним змагаються, скільки гатунків рослин можуть вони вивести з одного й того самого насіння"²⁰. Працюючи за статистичним методом над масовим матеріалом з гончарства одного села, дослідниця серед більш ніж 700 пам'яток не знайшла двох абсолютно ідентичних.

Етнографічна комісія мала свій друкований орган – "Етнографічний вісник" (за 1925–1932 рр. вийшло 10 книг, 150 наукових статей), який відіграв важливу роль у розвитку української етнології, поширенні етнологічних знань про культуру і побут різних етносів. Відбиваючи характер діяльності комісії, він займав чільне місце серед тогочасних періодичних наукових видань. Звернення "Етнографічного вісника" до сучасності поєднувалося з пильною увагою до питань наукової спадщини. Майже в кожній книзі цього видання під рубрикою "Статті й матеріали з історії української етнографії" знаходимо публікації, бібліографічні покажчики чи повідомлення про віднайдені рукописи фольклорно-етнографічних записів, які зберігалися в різних архівах, а також нариси про діяльність українських учених у т. ч. і Поділля²¹.

Приділяв увагу вісник і проблемам давніх вірувань, обрядів, астральних уявлень подолян²². Автори праць з цих питань прагнули віднайти корені українців, довести, що джерелом численних фольклорних сюжетів, образів, мотивів, обрядів і вірувань українського народу були глибинні релігійні уявлення та міфи²³.

Широким колом наукових інтересів позначена рубрика вісника "Рецензії", де друкувалися і ґрунтовні рецензії, і короткі анотації, і бібліографічні покажчики фольклорно-етнографічної та краєзнавчої літератури. Зокрема, четверта книга "Етнографічного вісника" містила рецензію П.Ковальова на дослідження подільського етнографа В.Отамановського "Краєзнавство на Поділлі"²⁴. Як справедливо зазначив П.Ковальов, книжка цінна не тільки тим, що виявляє те недооцінювання краєзнавства, яке залишилося як спадщина минулого ладу, але й тим, що вона інформує свого читача в чому взагалі полягає краєзнавча праця. Навіть більше, книжка ця містить у собі дані про мережу краєзнавчих установ, план краєзнавчої праці, статут, програми до збирання матеріалів, і, таким чином, у цілому являє собою наче інструкцію, якою до деякої міри можна керуватися, закладаючи краєзнавчі установи в інших місцевостях України.

Інший друкований орган Етнографічної комісії – "Бюлетень Етнографічної комісії ВУАН" (у 1926–1930 рр.

вийшло 16 номерів) також відображав основні форми діяльності Комісії – інформацію про нові надходження матеріалів духовної і матеріальної культури, традицій, звичаїв та обрядів, вірувань, народно-побутового календаря, записи легенд та пісень, вивчення народного житла, господарства, знарядь праці. Видання орієнтувало етнологів на точність запису і повноту збору народознавчого матеріалу. У бюлетені вміщувалися програми для зв'язку з кореспондентською мережею, друкувалися кращі записи як приклад для збирачів. Значна частина друківаних матеріалів стосувалася Поділля.

Отже, у 1920-і рр. Етнографічна комісія ВУАН була одним із провідних центрів з розгортання та організації роботи, спрямованої на вивчення народної культури України в цілому і Поділля зокрема. Проіснувавши понад 10 років, вона відіграла важливу роль у формуванні банку даних з різних галузей народознавства, виділяючись з поміж інших етнологічних установ України найширшим профілем і розмахом збирацької праці, найтіснішим зв'язком з масами, пильним інтересом до творчості українського народу. Завдяки експедиційній роботі науковців комісії та залученню до збирацької діяльності кореспондентів з місць, де помітну роль відігравали подолляни, у фондах Етнографічної комісії зосередилися тисячі фольклорно-етнографічних записів, описи предметних галузей етнокультури Поділля. Значна частина результатів дослідження Поділля через друківані орга-

ни Етнографічної комісії була доведена до широкої наукової громадськості України і зарубіжжя.

¹ Борисенко В. Нариси з історії української етнології 1920–1930-х рр. – К., 2002; Мельничук Л. Діяльність установ Української Академії Наук по вивченню гончарних промислів Поділля (20-і рр. XX ст.) // Історія України: Маловідомі імена, події, факти. – К., 2001. – Вип. 16 – С. 283–290; Музиченко С. Етнографічна комісія ВУАН (1921–1933) // Нариси з історії української етнології. – К., 2002. – С. 73–80; Скрипник Г. Етнографічне вивчення Поділля установами Української Академії Наук у 20-і роки XX ст. // Проблеми етнографії, фольклору і соціальної географії Поділля. Наук. зб. – Кам'янець-Подільський, 1992. – С. 9–10. ² Бюлетень Етнографічної комісії ВУАН – К., – 1926. – № 1. – С. 1. ³ Коротеньке звітномлення про діяльність Етнографічної комісії при Українській Академії Наук // Етнографічний вісник (Далі Е.В.). – К., 1925. – Кн. 1. – С. 90–94. ⁴ Мельничук Л. Зазнач. праця. – С. 284. ⁵ Там само. – С. 285. ⁶ Бюлетень... – К., 1930. – № 15. – С. 22. ⁷ Там само. – С. 24. ⁸ Музиченко С. Зазнач. праця. – С. 75. ⁹ Бюлетень... – К., 1928. – № 7. – С. 6. ¹⁰ Державний Архів Вінницької області (Далі ДАВО) – Ф. Р.–5321, оп. 1, спр. 19, арк. 1–36. ¹¹ Там само. ¹² Бюлетень... – К., 1927. – № 3. – С. 5. ¹³ Там само. – С. 2. ¹⁴ Звітномлення про діяльність Етнографічної комісії Української Академії Наук за другу половину р. 1925. // Е.В. – К., 1926. – Кн. 2 – С. 157. ¹⁵ Мельничук Л. Зазнач. праця. – С. 285. ¹⁶ ДАВО – Ф. Р.–254, оп. 1, спр. 634 а, арк. 195–198. ¹⁷ Мельничук Л. Зазнач. праця. – С. 287. ¹⁸ Матеріали до етнології. – К., 1929. – Ч. II. – С. 111–200. ¹⁹ Там само. – С. 201–227. ²⁰ Там само – С. 217. ²¹ Левченко М. Збірка подільських казок 1850–1860 рр. Димінського // Е.В. – 1927. – Кн. 4. – С. 124–130; Носів А. Матеріали до антропології України. Українці Поділля // Е.В. – К., 1927. – Кн. 5. – С. 94–117. ²² Пчілка О. Українські народні легенди останнього часу // Е.В. – К., 1925. – Кн. 1. – С. 41–49; Дмитрук Н. Про чудеса на Україні року 1923-го. Калинівські пісні // Там само. – С. 50–61. ²³ Попов П. До текстів т. зв. "Калинівських пісень" // Е.В. – К., 1927. – Кн. 4. – С. 8–30. ²⁴ Ковальов П. Вал Отмановський. Краєзнавство на Поділлі // Е.В. – К., 1922. – Кн. 4. – С. 179–180.

Надійшла до редколегії 04.06.03

М.В.Борисенко, канд. іст. наук

"КОМУНАЛЬНА УТОПІЯ" БІЛЬШОВИКІВ У ДИСКУРСІ ТОТАЛІТАРНОЇ КУЛЬТУРИ (1920–1930-І РОКИ)

*Присвячено зміні комунального проекту як засобу трансформації повсякденного життя українців у сталінський період.
This article is devoted to changes of soviet communal project, as way to transforming of ukrainian life style in Stalin's time.*

На сьогодні у вітчизняній історіографії питання культурної політики більшовиків у 1920–1930-х рр. висвітлено досить повно. Однак у творах авторів радянського періоду домінує політичний аспект діяльності комуністичної партії¹, а у сучасних працях досліджується репресивний бік сталінської культури – переслідування митців, засилля цензури, репресії². Поза увагою дослідників залишається надзвичайно цікавий аспект соціальних метаморфоз 1920–1930-х рр., а саме більшовицькі утопічні плани переустрою побуту людини, стилю життя та врешті й трансформації соціально-психологічних підвалин людської особистості. Хоча футуристичні концепції "культурної революції" викликали зацікавленість у мистецтвознавців, істориків архітектури, соціологів³.

Якщо ми розглядаємо проекти трансформації буденності, як складової частини радянської культури, то необхідно згадати твердження німецького дослідника Ш.Платенборга, який писав, що для комуністичної культури людина була лише знаряддям, рупором або її відображенням. Для плановиків культури людина була не індивідумом, що наділена тілом і психікою, а лише виразником культури. Ця культура була фіксацією ідеального стану в майбутньому⁴.

Цілком виправдане запитання – Чи варто формулювати проблему саме як "соціальна утопія"? Адже поле застосування більшовицької фразеології визначалося цілком об'єктивними завданнями перебудови повсякденності. Не варто забувати, що механізація домашнього господарства, нова форма житла та розселення стали наслідками формування індустріального суспільства. У 1933 р. в Афінах відбувся світовий конгрес архітекторів,

які підписали "Афінську хартію", що вимагала від забудовників та проектувальників враховувати насамперед завдання нового побуту, екологічної безпеки, транспорту, відпочинку. Однак, якщо у світі ці перетворення були відображенням глобальних процесів – науково-технічного прогресу, урбанізації, промислового буму тощо, то в СРСР "комунальний рай" був футуристичним ідеалом, який намагалися втілити без урахування реалій життя. Саме утопісти XVII–XVIII ст. першими почали розглядати устрій міста через призму соціальної революції. Багато утопістів епохи Просвітництва займалися питаннями організації нового життєвого простору, що було пов'язано з їхньою особливою увагою до проблем споживання та розподілу, що турбувало їх значно більше ніж проблеми нової організації суспільного виробництва⁵.

Так, один з комуністичних дизайнерів культури писав, що проблема міста є похідною від практичного вирішення проблем промисловості та сільського господарства, але вже в наступному абзаці додає: "міста повинні перестати бути центрами торгівлі та промисловості, концентрації банківських і біржевих операцій, а стати тільки культурним співжиттям трудящих"⁶. Таким чином, нове урбанізоване середовище в дискурсі нової культури є інструмент "окультурювання". Механізація побуту, його абсолютно нова форма мала б здійснювати прямий конструюючий вплив на людину, змінюючи її поведінку, психологію та врешті й фізіологію. Новий побут, про який так багато говорили більшовики, полягав у створенні нової системи комунально-побутового обслуговування, що не так підкріплював ідеологічне виховання мас, як сам по собі вже був втіленням цієї ідеології в доступній формі.

Ідеологи більшовизму та культургерери 1920-х рр. розглядали культуру майбутнього як завершену, синтетичну модель, що має будуватися на соціально-психологічних особливостях, притаманних пролетаріату. Основними домінантами цієї культури мала бути організованість, що проявлялася у конструктивності та механізації, могутності й динамічності. Новий побут відповідно мав би механічно продукувати новий тип людини. За визначенням М.Бухаріна це буде "сміливий, працюючий, культурний трудовий боєць".

Один із найпопулярніших дизайнерів культури 1920-х рр. архітектор С.Мілютін намагався прагматично обґрунтувати необхідність усунування побуту й форсованого стрибка до спільного колективного співіснування громадян тим, що в такому випадку звільняться жіночі руки, які можна використати в народному господарстві, що відповідно збільшить на третину кількість робочих рук⁷. Від трудящих вимагали не просто звільнення від турбот, пов'язаних з індивідуальним господарством, але й активної участі в усіх видах колективного господарства. Ідея усунування усіх сфер людської діяльності стала головним рушієм цієї соціальної утопії. Як пише А.Синявський, якщо в основі нового суспільства – колективна праця і колективне господарство, то й побут повинен бути колективним – колективний відпочинок після роботи, колективне виховання, колективне харчування, не тільки на заводі, але й удома⁸.

Згідно з першими правилами із будівництва та планування міст, що були прийняті в 1925 р., міста майбутнього заперечували концентрацію житлових, адміністративних та господарських об'єктів. Головна одиниця поселення – квартал, задумувався як квадрат зі стороною не більше ніж 250 м. Громадські споруди мали займати не менше 10 % від усієї площі кварталу. Дезурбаністи прагнули ліквідувати адміністративний центр, максимально наблизивши усі необхідні споруди комунального обслуговування до робітничого житла.

На практиці, квартал як головна архітектурно-планувальна одиниця укрупнюється. Так, про планування м. Горлівка на Донбасі один з архітекторів писав: "Розмір кварталу, що є квадратом зі стороною в 320 м й площею в 10 га. Кожен квартал при площі забудови в 20 % буде вмщати до 3 тис. жителів. Квартал трактується як єдине господарство з розвинутим усунуванням сектором (дитячі заклади, культурно-просвітницькі, фізкультурні, громадського харчування)"⁹.

Однак це були не тільки фантазії окремих архітекторів. Наприклад, у "Програмі-завданні на створення ескізних проектів будівель житлового сектора соціалістичного міста тракторного комбінату у м. Харкові", яку розробили в Народному комісаріаті комунального господарства (далі НККГ) говорилося: "Житловий сектор повинен займати собою весь комплекс будівель необхідних для найповнішого усунування обслуговування індивідуальних потреб громадян; до того ж уся установка конкретизації цієї ідеї повинна бути побудована на розкладі господарських елементів сімейного об'єднання. У зв'язку з цим завданням передбачається усунування побуту в таких межах за головними ознаками: а) усунування харчування на 100 %; б) виховання зміни повинно йти в бік повного усунування"¹⁰. Автори завдання ставили перед архітекторами головну мету – створити таку систему комунально-житлового господарства, яка б звільняла трудящих від турбот з ведення індивідуальних господарств, але з активною участю трудящих в усіх сферах колективного господарства та побуту свого житлового комплексу¹¹.

Таким чином, в основі комунальної утопії дизайнери культури бачили рівносторонній прямокутник, який не

зв'язаний з іншими частинами міського організму ні соціальними, ні культурними завданнями. Адже все обслуговування потреб мешканців мало б здійснюватися централізовано за місцем проживання. Радянські мрійники підраховували час, що витрачають жінки на ведення хатнього господарства та догляд за дітьми і який економічний ефект можна отримати, вивільнивши нові робочі руки для промисловості.

"Особливістю нових будинків є те, що в них майже зовсім немає хатнього господарства. У них устатковані тільки загальні ванні кімнати, вбиральні та душі й загальні телефонні приміщення. Усі інші ділянки хатнього господарства колективізовані й зосереджені почасті на фабриках-кухнях, а почасті в тих самих будинках, де влаштовано хатні буфети, перекусні і їдальні"¹². Це короткий опис моделі "ідеального суспільного буття", у якому приватний простір людини зведений до мінімуму – житловими боксами. У такому утопічному суспільстві відбувається гра, що полягає у заміні побутово-сімейних практик виробничими. Повсякденне життя людини мало б перетворитися на копію виробничої діяльності з високим рівнем механізації, функціоналізму, утилітарності. Комунальна утопія мала ліквідувати саму суть традиційної культури, замінивши циклічність сімейно-побутових відносин механічним сурогатом.

Професійний архітектор П.Хаустов теж не втримався від ідеалізації "нового побуту". Він так описував систему громадського харчування в запроєктованому ним же робітничому комплексі у Запоріжжі: "Їдальня велика, чоловік на п'ятсот. Вона входить до складу житлового комбінату N. У їдальні немає ні поварів ні офіціантів. Обслуговування виключно автоматичне. Маленькими ліфтиками подаються до столів з нижнього поверху замовлені вами страви. До дверей нижнього поверху час від часу підїжджають вантажні автомобілі зі спеціальними котлами й термосами. У них знаходяться готові страви та напівфабрикати – тонна сирих котлет, півтони вінегрету, п'ятсот літрів борщу. Усе це приготовлено на єдиній для всього міста багатоцеховій фабриці-кухні. М'ясний, вегетаріанський, кондитерський та інші цехи працюють конвеєрною системою. Поступово все населення Запоріжжя перейшло до громадського харчування"¹³.

Насправді ця утопічна картина з нездійсненого побуту не була продуктом уяви якогось дидактичного мрійника-архітектора. Вона цілком відповідає тим завданням, які проектувальники отримували від НККГ. Мрії П.Хаустова про масове централізоване харчування жителів нових міст можна порівняти із "Програмою на складання ескізних проектів соціалістичного міста тракторграду у Харкові": "Їдальня-розподільник закритого типу має бути пристосована для обслуговування населення житлового комплексу сніданками, обідами та вечерями. За загальною схемою накреслено наступну схему забезпечення їдальні: у місті існує центральна фабрика кухня яка випускає: а) у вигляді готової їжі усі перші страви (борщ, суп, бульйон) й незначну частину других страв (каша, рагу й т. д.), б) другі блюда у вигляді напівфабрикатів. Перші страви й незначна частина других у термосах транспортується в їдальню, зберігаючи необхідну температуру і якість аж до переходу до споживача"¹⁴. Тепер зрозуміло, звідки взялися "тонни борщу та вінегрету" в оптимістичних кресленнях архітектора, адже сам замовник – держава – вводила основні параметри комунальної утопії.

Потрібно зауважити, що такі будинки проектувалися не з метою зекономити на будівельних матеріалах або інженерних комунікаціях, а виключно через ідеологічні передумови. Склалася парадоксальна ситуація, коли приватна кухня, квартира або садиба вважається від-

сталим та другосортним способом організації житла, а гуртожитська кімната з туалетом на 15 душ надзвичайно комфортним, передовим. Оскільки "справжній комунар" увесь свій час буде проводити у праці, навчанні, громадській роботі та колективних іграх, то для задоволення власних житлових потреб йому вистачить житлового боксу з умивальником та клозетом, площею до 12 м², (що майже втричі перевищувало середню квадратуру житлової площі по Україні на одного мешканця). Дійсно, у планах радянських архітекторів так і записано: "У ячейках для одиниць клозет бажаний, а ванна не потрібна. Якщо в ячейках для однієї особи клозети не будуть влаштовані, то вони мають розташовуватися у зручних для цього місцях із розрахунку обслуговування – 1 клозет на 8 чоловік, окремо для чоловік та жінок. Ванни для одиниць також повинні бути влаштовані поблизу вбиралень, із розрахунку 1 ванна на 15 чол."¹⁵

Навіть найпалкіші романтики розуміли, що неможливо буде одним махом переселити усіх робітників до "будинків-комун". Дехто з радикальних дизайнерів культури навіть малював картину, як буде здійснюватися переродження людини. Наприклад, Б.Вікторов пропонував розділити житлові комбінації на два типи. Тип "А" це житло перехідного класу й проектується з урахуванням того, що тимчасово буде існувати побутовий устрій, при якому зберігається можливість приготування їжі в індивідуальній ячейці¹⁶. Це мало бути житло для громадян, котрі вже мають передумови для того, щоб із часом стати "справжніми комунарами", однак вони ще мають такі "забони", як приготування їжі в домашніх умовах. Інший тип житла проектується для тих громадян, що у своєму духовному розвитку вже досягли повного дистанціювання від міщанського побуту осібних кухонь – тип "В", у якому "повністю ліквідовуються усі елементи індивідуального домашнього господарства із заміною його працюючим спеціалізованим персоналом, із можливою повною індустріалізацією й механізацією"¹⁷. Таким чином, житло типу "В" передбачено для іншого сорту громадян, що знаходяться на вищій сходинці комуністичної еволюції. Цей елітарний клас навіть буде позбавлений від усіх видів хатньої роботи, оскільки прибирання приміщень, чистка одягу та взуття й т. п. здійснюється також спеціальним персоналом¹⁸.

На початку 1930-х рр. масове захоплення ультраревольційними проектами поступово спадає. Крах сталінських планів першої п'ятирічки примусив навіть найбільш радикально налаштованих архітекторів переглянути свої плани. Адже під час великого перелому, незважаючи на масову пропаганду та офіційні запевнення, житлова криза стала настільки болючим питанням, що незабаром навіть було заборонено здійснювати будівництво із цегли в містах, що не входили в десятку т. зв. "нових" міст. Більше того, показники свідчили, що навіть у цих районах житлове будівництво катастрофічно відстає від запланованих показників. Так, за період із січня по серпень 1931 р. в Донбасі річний план з кам'яного будівництва було виконано лише на 42 % від запланованих робіт, а по стандартному (щитовому) будівництву на 3 %¹⁹. На засіданні будівельного сектора НККГ 28 листопада 1931 р. заслуховували доповідь керівника "Союзстандартжилстроя" про темпи будівництва в Донбасі житла для робітників. Стосовно найближчих планів із житлового будівництва, то планувалося побудувати 60 % індивідуальних квартир, 15 % гуртожитків для холостяків, 20 % гуртожитків для сімейних та лише 5 % "будинки-комун"²⁰. У ході будівництва терміново було переглянуто нереальні плани й внесено низку коректив. Вище говорилося, яким бачив майбутнє Великого Запоріжжя П.Хаустов, стверджуючи, що з часом усе населення пе-

рейде до колективного харчування. Цікаво, що за кілька років, коли місто активно будується, інший архітектор І.Малозьомов, що приймав активну участь у будівництві "міста на Дніпрі" стверджує: "Опріч громадських кварталних їдалень, при квартирах є кухні"²¹.

Аналізуючи ці трансформації в радянській культурі на рубежі 1930-х рр. з позиції доцільності соціально-економічного менеджменту, будь-який дослідник ризикує потрапити у пастку. Коли в 1920-х рр. з усіх трибун лунали заклики колективізувати побут, прагматичної необхідності в цьому не було. Навпаки, у побутовому житті громадян у часи НЕПУ відбувається реабілітація приватності після казарменого досвіду військових часів. Революційна перебудова побуту не підкріплювалася економічною необхідністю. Після 1930 р. ми зауважуємо абсолютно обернену ситуацію. Сталінський перелом кардинально змінює соціальну структуру населення. Колективізація та голод видавлюють селян із природного середовища існування, починається масова трудова міграція в середині України та за її межі, внаслідок чого маси людей втрачають зв'язок із традиційною побутовою системою, що забезпечувала їх життєдіяльність. Здавалося, що саме в цей момент керівництво згадає про колективний побут, централізоване харчування, емансипацію та соціальну інкорпорацію жінки. Але все складається зовсім інакше. Популяризуються приватне мешкання, а будівництво "будинків комун" як найбільшого досягнення соціалістичного будівництва – згортається. Загалом межі приватного простору розширюються, що був, звичайно, обмежений як природною бідністю населення, так і втручанням держави, і залишався багато в чому ілюзорним та нетривким.

Поступово сталінський режим робить помітний крок назад, відмовляючись від ультрарадикальних концепцій. Сталінський погляд на творення нової культури відбивався у постановках комуністичної партії про перебудову побуту, а пізніше в постанові про генеральний план Москви. Тепер більша увага приділяється не будинкам-комунам, у які поступово перетворюються усі багатоквартирні будинки, а житлу для радянської еліти. В умовах централізованого розподілу, привілеї відігравали, звичайно, чи не найголовнішу роль у повсякденній боротьбі людини за виживання. Ш.Фітцпатрік пише, що привілеї для інтелігенції – науковців, інженерів, митців, служили ширмою для легалізації привілеїв партійної номенклатури та керівництва ДПУ-НКВС²². По-суті, соціальна ієрархія перетворювалася в культурну й інтелігенція отримували свої привілеї, тому що представляла найбільш культурну частину серед "темних" мас відсталого населення, так само як стахановці, або партійна номенклатура²³. Наприклад, у Києві, ще до переїзду столичних органів влади, у 1934 р. житлом у першу чергу мали бути забезпечені працівники ДПУ та командування Київського військового округу, надавши їм по 350 нових збудованих квартир.

У 1928 р. було створено спеціальну комісію на чолі з А.Єнукідзе, яка займалася виключно проблемами будівництва нового типу житла, котрі отримали назву "будинків для спеціалістів". Сам факт існування цієї загальносоюзної комісії, на чолі з відомим партійним функціонером, свідчить, що в комуністичних колах цьому питанню приділяли особливу увагу. Звичайно, це були будинки, що зовсім не нагадували урбаністичні утопії мрійників 1920-х рр. Їхня кількість планувалася не великою й переважно в європейській частині СРСР. Планували збудувати у 1932 р. 39 будинків, а в 1935 – 66. Насправді, ці плани також не вдалося виконати, хоча часто будівництво елітного житла відбувалося за рахунок коштів, призначених на соціально-культурні потре-

би міста. Так, постановою уряду УРСР в липні 1934 р. було дозволено використати 750 тис. карбованців, що призначалися для розвитку легкої промисловості, на завершення будинку для фахівців наркомату легкої промисловості²⁴.

Будинки для нової еліти повинні були поєднати переваги буржуазного способу життя із соціальними реаліями, що склалися в СРСР. Усуспільнений сектор мав становити 15 % від загальної житлової площі 100 квартирного будинку й повинен включати їдальню на 50 чол., дитячі заклади із розрахунком охоплення 50 % дітей мешканців, клубні кімнати, червоний куточок, кімнати для бібліотеки, а також передбачені приміщення для механічної пральні, ремонтної майстерні тощо²⁵. Помітно, що частка публічного простору зменшується за рахунок приватних квартир із повністю укомплектованим санітарно-комунальним забезпеченням. Симптоматичним стало рішення виробничої комісії, по проекту будинку для спеціалістів у Києві, на Брест-Литовському шосе, у якому, зокрема, зазначалося, що площа кухні, у якій має бути розташовано ліжко для хатньої робітниці – замала. Необхідно площу кухні збільшити на 6–6,5 м², для того, щоб можна було відокремити ліжко для прислуги, хоча б ширмою²⁶. Пізніше вже в планах нових будинків були запроєктовані спеціальні ніші для хатньої робітниці.

Таким чином, нове житло було розраховано виключно для створення максимальної вигоди незначної частини суспільства, що своїм соціальним статусом мали демонструвати досягнення комуністичного будівництва. Саме статус нових публічних героїв – "справжніх радянських людей" – пілотів, енкаведистів, прикордонників, стахановців, письменників мав служити наочною демонстрацією втілення комуністичного ідеалу, для тих мільйонів, що своєю виснажливою працею мали створювати економічну могутність країни. Дійсно, мешканці нового типу житла, мали бути дійсно позбавлені побутових турбот, щоб присвятити увесь свій час возвеличуванню справи соціалістичного будівництва. Показовим є той факт, що для будівельників, які зводили будинки для спеціалістів, у той же час не вистачало житла, адже це були колишні селяни, котрі пішли в місто, рятуючись від голоду, або згідно з "вербовками" робочої сили. Для них у 1934 р. було збудовано бараки загальною площею 22 696 м² з урахуванням норми 4 м² новим житлом було забезпечено 5 674 робітників²⁷.

Таким чином, проблема еволюції повсякденності в радянській Україні в 1920–1930-х рр. зазнала значних трансформацій. У 1920-х рр. предметом радянської культурної політики стає середовище існування людини, у якому весь урбаністичний ландшафт від розбивки вулиць до громадських пралень та їдалень має діяти як

прямий інструмент переробки мас. Головні надії радянські дизайнери культури покладали на механізацію, на техніку та науку загалом, які мали розкріпачити людину, насамперед жінку, відкрити їй шлях до культурного та духовного зростання.

Однак на початку наступного десятиліття помічаємо зовсім інший підхід. Тепер продукт комуністичної пропаганди – новий тип героя, стає носієм нового побуту й, відповідно, є прикладом для наслідування. Комунальна утопія 1930-х рр. була розрахована на вузький прошарок еліти, щоб підкреслити їх соціальний статус у радянській ієрархії. Тип нової людини – чекіст, інженер, пілот, комсомолец, стахановець тощо, що так популяризується усіма ділянками Агітпропу від дощок пошани до романів та кінофільмів, є одночасно носієм радянської цивілізованості, що виділяє його на тлі стихійності натовпу, маси. Герой просто зобов'язаний уміти носити краватку та костюм, вільно керувати технікою, харчуватися у громадській їдальні, проживати в новому будинку. Отже, якщо у 1920-х рр. утопічна механізована та раціоналізована буденність функціонували як інструмент з "перековки" людського матеріалу, то в 1930-х рр. вона лише маркує у натовпі культурні орієнтири.

¹ Історія робітничого класу Української РСР : У 2 т. – К., 1967. – Т. 1; Маланчук В. Нове в культурі і побуті колгоспного селянства. Комунізм і побут / За ред. М.Рильського. – К., 1963; Миронов В. Культура і побут гірників Радянської України. – К., 1965. ² Даниленко В., Касьянов Г. Сталінізм і українська інтелігенція. – К., 1991; Кульчицький С. Ціна великого перелому. – К., 1991; Кручек О. Культурна політика в УСРР в 1920–1923 рр. як об'єкт державної політики. Автореф. дис. ... канд. іст. наук. (07.00.01). – К., 1997. ³ Хазанова В. Советская архитектура первой пятилетки. Проблема города будущего. – М., 1980; Алевшин В. Развитие представлений о социалистическом поселении в градостроительстве Украины в 1920-х – начале 1930-х гг. Автореф. дисс. ... канд. арх. – М., 1987. – С. 11; Паперный В. Культура два. – М., 1996; Герасимова Е. Советская коммунальная квартира // Социологический журнал. – 1998. – № 1/2. – С. 226–243. ⁴ Плаггенборг Ш. Революция и культура. Культурные ориентиры в период между Октябрьской революцией и эпохой сталинизма. – СПб. – 2000. – С. 48. ⁵ Гурза И. Теория города. – М., 1972. – С. 32. ⁶ Виктор Б. Социалистичні міста Донбасу. – Х., 1930. – С. 3. ⁷ Микотін Н. Проблема строительства социалистических городов. – М., 1930 – С. 33. ⁸ Синявський А. Основы советской цивилизации. – М., 2001. – С. 234. ⁹ Виктор Б. Знач. праця. – С. 11. ¹⁰ Центральный Державний Архів Вищих Органів Влади та Управління України (далі ЦДАВОВУ України). – Ф. 26, оп. 1, спр. 35, арк. 11–12. ¹¹ Там само. – С. 35. ¹² Пижов Н. Радянське місто ввчра. – Х., 1930. – С. 40. ¹³ Хаустов П. Великое Запорожье. – М.; Г., 1930. – С. 28. ¹⁴ ЦДАВОВУ України. – Ф. 26, оп. 1, спр. 35, арк. 19. ¹⁵ ЦДАВОВУ України. – Там само. ¹⁶ Виктор Б. Знач. праця. – С. 14. ¹⁷ Там само. – С. 18. ¹⁸ Там само. ¹⁹ ЦДАВОВУ України. – Ф. 26, оп. 1, спр. 35, арк. 35. ²⁰ ЦДАВОВУ України. – Арк. 32. ²¹ Малозьомов І. Соціалістичне місто Велике Запоріжжя. – Х., 1933. – С. 25. ²² Фитцпатрик Ш. Повседневный сталинизм. Социальная история Советской России в 30-е годы: город. – М., 2001. – С. 118. ²³ Там само. – С. 129. ²⁴ Архів міста Києва. – Ф. 437, оп. 1, спр. 19, арк. 18. ²⁵ Там само. – Арк. 74. ²⁶ Архів міста Києва. – Ф. 437, оп. 1, спр. 7, арк. 119. ²⁷ Там само. – Ф. 604, оп. 1, спр. 70, арк. 17–18.

Надійшла до редколегії 06.06.03

Л.І.Гасиджак, студ.

СУЧАСНА ОБРЯДОВА ТРАДИЦІЯ ГРЕКІВ-УРУМІВ ПРИАЗОВ'Я І КРИМСЬКИХ ТАТАР (ПОРІВНЯЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ЗА МАТЕРІАЛАМИ ЕКСПЕДИЦІЇ)

Порівнюються сучасні весільний і родильний обряди кримських татар і греків-урумів Приазов'я, зважаючи на деяку спорідненість цих етнічних груп. Дослідження ґрунтується на матеріалах, зібраних під час експедиційного вивчення деяких районів АР Крим та Донеччини.

The author compares in this article modern wedding and paternal rituals of the Crimean Tatar with the same rituals of the Pryazov'ski Greeks (Urums). Research is based on expeditionary explorations of the Crimean Autonomous Republic and Donetsk region on 2002-2003.

В Україні налічується близько 243,4 тис. кримських татар. Ця етнічна група сформувалася із різних тюркомовних племен (хозарів, половців, татаро-монголів), які проникли в Крим у VII–VIII ст. і змішалися з місцевими етнічними групами¹. Зі скасуванням у 1944 р. Кримської

АРСР татари були примусово переселені у східні райони Радянського Союзу, але з 1990–1991 р. почався довгий процес їхнього повернення до Криму.

Іншою великою етнічною меншиною на Півдні України є греки. За переписом 2001 р. в Україні їх налічується

ся 91,5 тис. чол., і з них 77,5 тис. чол. проживає на території Донецької обл.². Треба зазначити, що лише 6,4 % греків вважають рідною мовою своєї національності, і 88,5 % – російську. У 1777 р. відбулося переселення їх у Росію, а через рік із Бахчисараю на височайше ім'я надійшло прохання про вступ у російське підданство. Відповіддю на це була грамота Катерини II від 24 травня 1779 р. Невдовзі надійшла ще одна "жалувана грамота християнам грецького і вірменського законів, що вийшли з Криму в Азовську губернію на поселення". Переселенці звільнялися від податків і повинностей на 10 років, кожен мав отримати 30 десятин землі, а незаможні в перший переселенський рік користувалися державним посівним зерном з виплатою в казну через 10 років. У Криму грецьке населення формувалося протягом тривалою часу ще за рахунок давніх вихідців з Греції та інших етносів, які мали місце в історії півострова. Про це свідчить етнічна неоднорідність переселенців, серед яких дослідники виділяють греко-еллінів (румеїв) та греко-татар (урумів)³.

Однією з причин, чому греки покинули рідні місця, булогноблення, якого зазнавали греки з боку татар-мусульман. У 1890 р. дослідник О.Браун вирушив на Південь з метою відшукати тут сліди готського життя. І у своїй праці⁴ він пише, що з Криму вийшов 18 391 грек, 219 грузинів та 161 волох. Переселенці вже тоді поділялися на дві групи: одні називалися "татъ", говорили грецькою і вийшли головним чином з колишніх Генуезьких володінь Південного берега Криму; інші ж говорили потатарськи і були вихідцями з південно-західної гірської області Кримського півострова, тобто тієї області, яка до 1475 р. складала володіння Манкупських князів. І, дослідивши 10 сіл, О.Браун писав, що антропологічний тип тих греків відповідає тому, який панує серед гірських жителів Криму, "та й пісні їхні усі виключно татарські".

Спорідненість греків, а саме греків-урумів із татарами спробував довести дослідник Євген Назар'єв⁵. Він вважає, що урум у значенні "малоазійський грек" почало означати відступника від віри, тобто так називали греків, що прийняли іслам, або греків, які, відмовившись від прийнятого в скрутних обставинах ісламу, повернулися в лоно православної церкви, тому духовна близькість однієї групи греків і тюрк стала гарантією тієї мовної подібності урумської й інших тюркських мов, яка була визначена мовознавцями. І як висновок, дослідник припускає, що греки-уруми заселяли Крим з Малої Азії, а греки-румеї – з Балканського півострова.

Мовна спорідненість греків-урумів та татар є очевидно навіть для дилетанта в галузі мовознавства. Зокрема, коли автор статті демонструвала урумам пісні, записані від кримських татар, то вони розуміли усе до останнього слова. І ще треба зазначити, що на діалекті, яким говорять православні греки-уруми, слово "Бог" звучить як "Аллах".

У нашій статті автор спробувала порівняти сучасну обрядову традицію кримських татар та урумів Приазов'я. Основою для її написання стали матеріали, зібрані автором під час самостійного експедиційного дослідження урумських сіл Старобешеве Старобешівського р-ну, Роздольне Великоновосілківського та Андріївка, Білокам'янка і Старогнатівка Тельманівського районів Донецької обл. влітку 2002 р. і матеріали експедиції кафедри етнології та краєзнавства Київського національного університету ім. Тараса Шевченка в села Вікторівка і Берегове Бахчисарайського р-ну влітку 2003 р.

Зупинимося на порівнянні сімейних обрядів, за винятком поховального, який ми вважаємо за недоцільне порівнювати, оскільки уруми, як уже зазначалося, є православними, а кримські татари сповідують іслам.

Отже, найвизначнішим святом для людини будь-якої національності є одруження. Особливо це стосується дівчини, яка проходить своєрідний обряд ініціації і переходить з категорії дівчини в категорію жінки. Літні люди говорять: "Сьогодні народилася дівчинка, а завтра уже починай готуватися до весілля". Посаг для дівчини готує мати і намагається, щоб він був якомога більшим. У греків-урумів мати повчає доньку: "Якщо старший скаже слово – ти повинна промовчати, якщо свекруха ударить тебе каменем по голові – ти повинна ударити хлібом". Греки-уруми до вибору нареченої іншої національності ставляться позитивно, звідси й приказка, що хоч циганку візьми, лише б гарно жили. У кримських татар же хоч і зустрічаються змішані шлюбні, але люди середнього і похилого віку ставляться до них вороже, пояснюючи, "що кожен народ хоче свого".

У греків-урумів, коли юнак вирішує одружитися, то присилає двох-трьох чоловіків для домовленості про сватання. Коли дівчина згодна, то її батьки на певний день запрошують сватів до себе. Свати приходять з подарунком для нареченої, який загорнутий у нову красиву хустку і лежить на таці. Цей подарунок називається "бохча". Також свати приносять солодощі, курку. Коли старші між собою про все домовилися, то в кімнату запрошують молодих, які тут же обмінюються подарунками. Передають подарунки руками навхрест, причому подають з верхньої руки, а беруть з нижньої; і треба, щоб подарунок залишився на правій руці. Сватання можна розірвати, повернувши подарунок і вибачившись. Бували випадки, коли юнак приходив на сватання, а йому давали гарбуза – "хабах алган".

У кримських татар, якщо молоді хочуть одружитися, то юнак спочатку присилає сватів до дівчини, які приносять подарунки і домовляються про весілля. Це називається "сьозкесим" або "енгіль нішан", тобто "перше" чи "легке сватання". Якщо наречена згодна, то через 2 дні чи більше відбувається "друге сватання" – "агар нішан". Тут же проходить обмін подарунками. Нареченій дарує юнак якийсь одяг чи прикраси – "бохчу". І близьким родичам треба теж хоч щось маленьке подарувати. Зараз на "агар нішан" показують посаг, тоді ж наречений платить "башла абе тим іс бюук", тобто дає гроші матері майбутньої дружини за те молоко, яким вона вигодувала гарну доньку⁶.

На відміну від греків, у кримських татар до цього часу на першому місці стоїть церковний шлюб. "Ніках" – заручення муллою, є вищим за громадянську реєстрацію. (Раніше у татар взагалі не було ніякої документації). Лише після нього юнак і дівчина вважаються подружжям. "Ніках" і "дува" (молитву і гостину) роблять раніше, тому що під час них не можна вживати алкогольні напої⁷, а на весільному гулянні дозволено. Як говорять самі кримські татари, це через те, що довгий час жили поряд з іншими народами і заборони ісламу довелося спростити.

"Коли я заміж виходила, то на "дува" одягала довгу сукню і хустку на голову. А коли вже в РАГС їхали, то одягала білу весільну сукню", – згадує Севіля Джангірієва 1974 р. н.

Весілля у кримських татар проходить два дні. Тільки музика заграла – значить весілля почалося. Гуляння проходить окремо у нареченого і нареченої. Туди приходять гості і приносять подарунки, які одразу ж дають батькам. Наречений з родичами (20–30 чол., але без батьків) приїжджає до нареченої. У нього молодь вимагає викуп, після чого гості пригощають кавою. Коли говорити про весільний обряд нашого часу, то після пригощання кавою молодь їде на громадянську реєстрацію шлюб. А після повернення вони заходять за стіл і тамада "відкриває" весілля.

Першими починають танцювати мати з батьком, потім інші гості. Танцюючи, вони дають гроші музикантам. Це своєрідне замовляння пісні і заробіток музикам, бо наймаються на весілля вони безкоштовно. Наречені танцюють лише наприкінці, бо разом з усіма їм не можна, щоб не було нещастя.

Чоловіки і жінки у татар окремо сидять лише на "дува". Раніше наречена на перший день весілля взагалі сиділа в хаті одна. До неї періодично заходили подружки: "поговорять і підуть танцювати собі. А я сумую", – згадує респондентка⁸.

У кінці першого весільного дня наречений повертається до себе додому, а наречена ночує вдома. Як пояснюють люди, це робиться для того, щоб молода провела останню ніч вдома як дівчина. Наступного дня наречений з друзями приїжджає по дружину. Він платить викуп маленьким дітям, які тут же сидять на речах дівчини. Вона прощається з батьками і їде у свою нову сім'ю. Мати, як і в українців, посипає їх цукерками, грошима, зерном, щоб були багатими і лье за ними воду, щоб не розлучалися.

У нареченого вдома свекруха повинна дати гроші родичам нареченої за невістку. А маленький хлопчик попередю молодих несе Коран, який "купує" бабусю нареченого⁹. І весілля продовжується. Близько 3 години ночі молодих проводжають спати. Гості з боку нареченої повертаються до себе, а лишаються 2 жінки, щоб привезти матері нареченої гарну чи погану новину. (Треба зазначити, що цей звичай збережений частково, але раніше дівочій цноті приділяли велику увагу. Нечесну дівчину соромили потім усе життя. Взагалі, демонстрування цноти нареченої було поширене у багатьох європейських традиційних культурах, зокрема італійській та французькій. В українській культурі цей обряд мав назву "комора"¹⁰). За хорошу новину ці жінки отримують подарунки.

Через 8 днів після весілля кілька родичів з боку нареченої їдуть до сватів і запрошують доньку з зятем у гості, при цьому везуть із собою прикрашений квітами віник, совок і кобете (листяний пиріг з м'ясом) – "худа чаргт".

На цьому дійстві і закінчується весільний обряд кримських татар. Чи ж є щось спільне у ньому і у весіллі греків Призов'я?

У греків-урумів, як і в українців, цікавим є вечір перед весіллям, який проходить у домі дівчини. Дівчат на нього молода запрошує, а юнаки приходять самі. Наречені сидять під іконами, а молодь обдаровує їх. Раніше на цьому вечорі танцювали сіртакі і хайтарму та грали в ігри. Тут же наречені вирішували, кого запросити на весілля і просили їх залишитися. А потім за столом говорили: "Завтра прийде яш башла" – "біля голови" хлопця.

Наступного дня запрошені приходять додому до нареченого, снідають і їдуть до нареченої. Запрошені на весілля до цього часу, крім головного подарунка, несуть варену курку та солодоші. А ще (до середини 1980-х рр.) несли якусь річ на господарство – "пештеш".

У кримських татар під час "нікях" свідками бувають два чоловіки середнього віку. І потім, якщо в сім'ї немає злагоди, вони приходять і намагаються допомогти у вирішенні питань. У греків-урумів на весіллі головну роль грає кум і кума, які обираються перед весіллям і потім можуть бути хрещеними батьками майбутніх дітей. Вони називаються "калата" і "кальне"¹¹. Навіть якщо говорити про сучасний весільний обряд, то під час реєстрації шлюбу чільне місце відводиться кумам, а не молодим свідкам.

До цього часу в греків-урумів не прийнято їздити на весіллі на автомобілях. І навіть якщо наречені живуть поряд, то дівчина одягається у знайомих чи родичів,

які живуть на схід від її дому. Коли ідуть за нареченою, то перед нареченим несуть "бохчу" – раніше це був одяг нареченої, а тепер це солодоші і якийсь одяг чи тканину. Цю "бохчу", постійно танцюючи, несе над головою дружина старшого брата нареченого або дружина батькового брата – "енде". (Як бачимо, "бохча" – це подарунок нареченій, який приносять як на сватання, так і на весілля. І назва ця ідентична як у кримських татар, так і в греків-урумів). Цій процесії серед вулиці можуть перегороджувати дорогу і просити викуп, який платить кум. На порозі дому обов'язково дають подарунки подругам нареченої. Кума білу тканину пов'язує дівчині на плече, протилежне від нареченого. Ця тканина називається "дувал", тобто "благословення". Потім усі разом ідуть додому до нареченої, де їх благословляють батьки. Наречена символічно прощається з батьками, оскільки як дівчина вона вдома востаннє. Грає "дель навах" – музика для нареченої і всі ідуть до реєстрації шлюбу, а потім додому до юнака. (Раніше йшли до церкви, а потім додому до юнака, але внаслідок історичних обставин вінчання не є обов'язковим). Там гостей садять за стіл і починається обдаровування. Гуляння продовжується допізна. Ніхто не має права піти додому раніше кума. Кілька гостей з музикантами проводжають його додому, а він повинен їх там пригостити. Потім музиканти залишаються грати під вікном до тих пір, поки кум не засне. І якщо він заснув і не чув, коли припинила грати музика, то наступного дня він повинен щедро обдарувати музикантів.

Наступного дня наречена обдаровує близьких родичів свого чоловіка. Батьки нареченої посилають кілька чоловік до сватів – "баба аналнахчир". Їх саджають за стіл, а тоді наречені і 20–25 гостей нареченого повертаються додому до дівчини. І пізно вночі весілля завершується¹².

Таким чином, у кримських татар наречені перший день гуляють у дівчини вдома, а на другий день – у юнака. В урумів же все відбувається навпаки. А в усьому іншому весільні обряди дуже схожі. Щоправда, час не стоїть на місці. У зв'язку з етнічними процесами, які ідуть у цих, насичених етнічними меншинами регіонах, проходить запозичення елементів обряду. Не треба забувати і про роль ЗМІ. Так треба наголосити на англо-американському звичаї кидати весільний букет незаміжнім дівчатам. На пострадянському просторі його прийняли "із щирою душею". Зникають усі позитивні емоції, коли на весіллі в традиційному колоритному селі наречена кидає за себе букет...

Чи ж можна це сказати і про родильну обрядовість, адже потреба продовження роду завжди стояла перед людиною.

У кримських татар є багато заборон для вагітної, недарма ж кажуть, що релігія тонша від волосину і гостріша від шаблю. Вагітна жінка повинна ходити обережно, ні з ким не сваритися, не їсти рибу і зайчатину, щоб дитина не була німою чи із "заячою губою", не сидати на піч, щоб дитина не була сірою, не можна стригти волосся. Великий "се баб" – "дуже добре", якщо ти принесеш вагітній хоча б кухоль води. " Мені мама розказувала, – згадує З.Д.Агзамова – що один чоловік не допомагав дружині (їй же з двору 40 днів не можна виходити), якій треба було іти по воду в кінець села. І вона так образилася, що у дворі забило джерело. А через 40 днів воно щезло". Вагітна жінка називається "юкле апай", "юкля харль", – тобто "з вантажем", а та, що народила – "лохса". Раніше татарки народжували вдома, у кориті. Пологи приймала баба-повитуха "ебанай". Щоб полегшити пологи, знімали персні, замки, читали молитви. Вона сама перерізала пуповину і 3 дні була біля породіллі. За роботу їй платили гроші, давали їжу, тканину.

Уперше дитину купала "ебанай" і тут же витирала її сіллю. Оскільки 40 днів після пологів жінка є вразливою до хвороб, то вона не виходить за межі двору. А через 40 днів треба "хир хлайєр" – "40 каменів почитати", опустити їх у воду і вмитися нею. Відразу, коли жінка повертається з пологового будинку, сходяться літні жінки і починають тканиною стягувати її тіло. Це для того, щоб кістки після пологів стали на місце і жінка ніколи не хворіла.

Через кілька днів "езам ада", новонародженому, дають ім'я. Йому на вушко на заході сонця мулла трічі каже ім'я і читає молитву. А через 40 днів треба зробити "дува" – громадську молитву.

Татари вірять, якщо дитина народилася на свято, то буде щасливою. Якщо жінка помирає під час пологів чи протягом 40 днів після них, то їй відпускаються усі гріхи. "У нас немає такого, що поставив свічку і тобі відпустили гріхи. Твої гріхи завжди з тобою. Лише після народження дитини жінка вважається безгрішною," – говорить З.Д.Агзамова.

Син, у розумінні кримських татар, це "палка, щоб спертися, чи ліхтарик, щоб світив". Раніше діти до року постійно перебували у люльці, яка називалася "бешик".

Говорять, що дитину не можна цілувати у тім'ячко, бо життя буде коротке, і в п'ятки, бо буде неслухняною. До року одяг дитини не можна сушити навиворіт або після заходу сонця, бо можуть нашкодити шайтани.

У мусульманина день народження за значимістю поступається "суннет той", тобто дню обрізання. Це обряд очищення. Його роблять у 3 чи 5 років. Якщо хлопчик лишився необрізаним, то це гріх на батьків, тоді він не є мусульманином. Ще в 1950–1960 рр. обрізання робив навчений спеціаліст – "чшунечши". Тепер це робить хірург у лікарні. У перекладі "суннет той" означає весілля. Спочатку влаштовують "суннет дува" – молитву, а потім усі святкують.

Як оберіг від пристріту, кримські татари використовують спеціальні чорні камінці, привезені з Узбекистану. Їх носять на руках як прикраси або ж одягають на сережки. Ці амулети теж називаються "дува". Ще своєрідним оберегом є написана на папері молитва, над якою "почитав" мулла. Потім цей папірець зашивають у шкіряний трикутник і носять на шиї. Дитину, яка постійно плаче, також можна обкурити димом з рослини "юзерляк" – столітник, або гілочками з віника і туди додати по нитці з одягу кожної людини, яка є в домі.

У греків-урумів Призов'я вагітна жінка прирівнюється до святої. Їй ні в чому не можна відмовляти. Раніше позашлюбні діти були рідкістю, але й така жінка могла влаштувати своє життя. Вагітна не повинна шити у п'ятницю, неділю та на свята. У давнину грекині народжували сидячи. Пологи приймала баба-повитуха, яка називалася майже так як і у татар – "ебана". Породілля в греків-урумів теж називається "лохса". Новонароджену дитину в гігієнічних цілях посипали сіллю, а зараз у першу купіль

просто сиплють сіль. Цей обряд був записаний і іншими дослідниками минулого століття¹³.

До 40 днів породілля не виконує тяжкої роботи і не повинна виходити за двір. А на 41 день уруми влаштовують "паная софра" – "стіл Богу", "жертва Богу". Тоді вперше показують родичам і друзям дитину і просять у Бога для неї здоров'я. Запрошені дають для дитини подарунки, бажаючи здоров'я, розуму, краси: "йосун, ахл, гюзель". На "паная софра" збираються до обіду, не танцюють, не співають і довго не сидять у гостях.

Ім'я майбутній дитині обирають батьки. Але й до цього часу воно часто є іменем батька чи матері чоловіка.

Здавна намагалися якнайшвидше охрестити дитину. І зараз греки-уруми повертаються до цієї традиції, яка була забута в часи радянської влади. Цікаво, що коли хрещена мати іде на хрестини, то несе обов'язково хлібину, солодоці і говорять: "Насин бу шекер біяз, але сочларин біяз олсун" – "дожити до сивини". Раніше ж вона шматок хліба клала у ковдру, у яку була загорнута дитина¹⁴.

У греків-урумів є свято "панай", яке в перекладі з урумського діалекту означає "жертвопринесення"¹⁵, коли, просячи у Бога допомоги, сім'я влаштовує колективну трапезу. У трьох посудинах вночі на відкритому вогнищі готують телятину, птицю, баранину. Це м'ясо називається "хурбан-м'ясо", тобто "жертвоне". Схожі елементи є в татарському святі Курбан-байрам, яке в перекладі теж означає "жертвопринесення". Тут господар приносить у жертву теля чи вівцю: частину лишає собі, а частину роздає іншим.

Отже, як бачимо, про спорідненість обрядів цих етнічних меншин України свідчить багато елементів. І це становить великий інтерес для дослідників і відкриває широке поле вивчення взаємодії етнокультур, етнічних процесів та проблем збереження етнічної самобутності.

¹ Про кількість та склад населення України за підсумками Всеукраїнського перепису населення 2001 р. // Статистика України. – 2002, № 4. – С. 77–85. ² Там само. – С. 77–85. ³ Араджіони М.А. Греки Крыма и Приазовья: история изучения и историография этнической истории и культуры (80-е гг. XVIII в. – 90-е гг. XX в.). – Симферополь. – 1999. ⁴ Браун О. Мариупольские греки // Живая старина. – 1890. – Вып. 2. – С. 78–92. ⁵ Назар'єв Є. Исламизация византийского населения Малой Азии в эпоху Сельджуки дів // Етнічна історія народів Європи. – 2000. – Вип. 6 – С. 61–65. ⁶ Записано від жительки с. Вікторівка Бахчисарайського р-ну Сейтаблаєвої Ленури Шевкетівни 1967 р. н. ⁷ Записано від жительки с. Вікторівка Агзамової Зейніс Джемилівни 1945 р. н. ⁸ Записано від жительки с. Вікторівка Азіфе Джиммалібдиной, 1937р. н. ⁹ Записано від жительки с. Вікторівка Гульнар Джилялової, 1936 р. н. ¹⁰ Борисенко В.К. Весільні звичаї та обряди на Україні (Історико-етнографічне дослідження) – К., 1988. – С. 80. ¹¹ Борисенко В.К. Весільні звичаї та обряди греків Призов'я // Під одним небом. Зб. – К., 1997. ¹² Записано від жителя с. Старогнатівка Донецької обл. Федора Гермогеновича Майхапар, 1945 р. н. ¹³ Дмитрієва В. Традиційна родильна обрядовість Півдня України // Етнічна історія народів Європи. – 2000. – Вип. 6. – С. 39–41. ¹⁴ Дмитрієва В. Комплекс обрядів у родильно-хрестильній обрядовості приазовських греків // Етнічна історія народів Європи. – 2001. – Вип. 12. – С. 11–16. ¹⁵ Hasydzhak Lesia. Beliefs and Traditions in Ritual Festivals of the Piazovs'ki Greeks // Етнічна історія народів Європи. – 2003. – Вип. 14. – С. 153–156.

Надійшла до редколегії 12.06.03

О.П.Гончаров, канд. іст. наук, В.В.Пилипенко, канд. іст. наук

БЕРЕГОВЕ: ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ

Присвячено історії давнього с. Берегове Бахчисарайського р-ну Автономної Республіки Крим.

This article focuses on the history of ancient village Berehove, Bakhchysarai region, Autonomous republic of Crimea

Історія окремих населених пунктів здавна привертала увагу вітчизняних дослідників. Ця проблематика залишається актуальною і сьогодні. У червні 2002 р. Кабінет Міністрів України затвердив "Програму розвитку краєзнавства на період до 2010 р.", якою, зокрема, передбачено підготовку й видання багатотомної енциклопедії "Міст і сіл України"¹.

Багато міст і сіл України мають давню й багату історію. Чимало з них ще чекають свого дослідження. У нашій статті йтиметься про історію і сьогодення с. Берегове Бахчисарайського р-ну Автономної Республіки Крим на основі результатів польових досліджень, проведених у 2001–2003 рр.

Берегове розташоване на Західному узбережжі Кримського півострова. Навколишня місцевість має давню й багату історію. Тут на всьому лежить відбиток минулого, тут переплелися шляхи й долі багатьох племен і народів. За археологічними даними, Західний Крим люди почали обживати близько 100 тис. років тому. Поблизу с. Берегове археологи знайшли чимало кам'яних знарядь праці доби палеоліту. У добу бронзи неподалік Берегового з'являються перші кургани.

У VII ст. до н. е. на півострів прийшли іраномовні племена скіфів. Неподалік Берегового знайдені залишки двох пізньоскіфських поселень III ст. до н. е. – III ст. н. е. Потім скіфські поховання майже повністю зникають. Одні дослідники вважають, що саме в цей час сталися екологічні зміни, які призвели до висихання степів, і займатися скотарством стало неможливо; на думку інших – скіфів витіснили сармати. Нещодавно неподалік Берегового, під час розкопок Усть-Альмінського сарматського некрополя археологи знайшли вироби із золота, датовані I ст. до н. е.

Протягом усієї античної епохи Західний Крим був зоною активних і безперервних контактів між греками, таврами та скіфами, чому є багато матеріальних свідчень. Декілька залишків поселень античних часів знайдено неподалік Берегового.

Упродовж наступних століть степовий Крим заселявся кочовими племенами з причорноморських степів, куди вони приходили переважно зі сходу. Нова смуга в історії півострова почалася з монголо-татарським завоюванням. Жорстокого спустошення півострів зазнав під час нашестя на південну Русь хана Батия. На межі XIII–XIV ст. тут був створений Кримський юрт, один із трьох, на які поділилася Золота Орда. У 1443 р., коли ослаблена феодальними міжусобицями Золота Орда почала розпадатися, хан Хаджі-Гірей I проголосив незалежність Кримського ханства, яке, однак, невдовзі потрапило у васальну залежність від османської Туреччини.

Наприкінці XVII ст. Росія неодноразово намагалася захопити Крим. У 1783 р. півострів був остаточно приєднаний до імперії.

Наприкінці XVIII ст. у Криму проживало понад 100 тис. жителів, більшість з яких складали татари. На півострові, навіть у степовій частині, було багато татарських поселень. Одним із них було с. Замрук (нині Берегове). Мешканці займалися землеробством, садівництвом, скотарством, соляним промислом, торгівлею, ремеслами. Татари майстерно доглядали свої сади, село потопало в зелені. Вирощувалися десятки сортів винограду.

Після підкорення Криму Росією ситуація на півострові суттєво змінилася. Розорені війною, налякані чутками про можливе примусове хрещення, побоюючись нових російських порядків, татари кидали свої домівки і масово тікали до Туреччини. За різними джерелами, тоді з Криму виїхало від 80 до 300 тис. татар. Російський уряд був змушений приступити до заселення півострова жителями інших губерній. Населення Криму поповнювалося за рахунок переселенців з Центральної Росії, України, Білорусії, крім того, у Криму з'явилися німці, угорці, болгарі, молдавани.

У російських документах с. Замрук уперше згадується в Камеральному описі Криму, складеному в 1784 р. командуючим військами в Криму бароном Ігельстромом. У 1799 р. до дачі с. Замрук відносилось понад 10,5 десятин ріллі і 42 десятини степу. Територія власне села становила 6 десятин 120 сажнів. 800 сажнів займали мечеть і кладовище, путівці – 3 десятини 300 сажнів. У 1814 р. в селі мешкало 104 особи. Усі вони були татарами. Їм були відведені в оброчне користування казенні землі, як повсюди

в губернії, тобто по 15 десятини на ревізку душу з оброчним платежем 7 крб. на рік².

На початку другої половини XIX ст. Кримський півострів став театром кровопролитної війни Росії з Туреччиною, Францією й Англією. Перша запекла битва в цій війні відбулася 8 (20) вересня 1854 р. на річці Альма поблизу с. Бурлюк (нині Віліне), що розташоване неподалік Берегового. Союзники суттєво переважали російські війська в живій силі й артилерії. Їм вдалося штурмом оволодіти сильною позицією російської армії на крутих висотах лівого берега річки і здобути перемогу.

На полі битви досі збереглися залишки земляних укріплень. У 1894 р. тут був зведений пам'ятний обеліск, а у 1902 р. – встановлено пам'ятник Володимирському піхотному полку. Нижче розташований пам'ятник полеглим англійським офіцерам у вигляді саркофагу.

Унаслідок спустошливої війни із Криму виїхала значна частина татар, у зв'язку з чим у січні 1861 р. Сенат ухвалив рішення щодо заселення півострова. Активізації переселення до Криму сприяв й опублікований невдовзі маніфест про скасування кріпацтва. Уряд розпочав роздавати землі в Криму і заохочувати переселення туди людей з інших губерній Росії а також з-за кордону.

Можливості для переселення до Криму відкрилися і перед селянами Естляндської губернії (Естонія). Естонців до еміграції підштовхували економічні обставини (зокрема, перехід від відробіткової повинності до грошової ренти в 1856 р.) і релігійний рух. Переселенці належали до секти т. зв. пророка Мальтсвета – ярваського селянина, проповідника, Юхана Лейнберга (1812–1885). Він заснував секту, членами якої переважно були селяни-орендарі, невдоволені поміщицьким гнобленням. Серед прихильників Юхана Лейнберга було від 200 до 300 селянських родин. В основі переселенського руху естонців до Криму були все ж не так релігійні, як соціальні та економічні причини³.

У 1860 р. до Криму прибули ходоки-естонці, щоб з'ясувати обстановку, і в 1861 р., після отримання царського дозволу, естонські селяни вирушили в путь. Одним із перших місць, де оселилися естонські переселенці, було с. Замрук (естонською Раннакюла, що в перекладі означає Берегове).

"Мій прадід, – розповів Оскар Рейнштейн, – приїхав сюди в 1861 р. Мені розповідали, що жінки та діти добиралися сюди на підводах, чоловіки – здебільшого пішки. Путь з Естонії до Криму тривав понад два місяці. Мій дід розповідав, що в дорозі прадід зовсім збив собі ноги і під кінець подорожі вже майже не міг іти. На щастя, десь на Херсонщині трапився поміщицький масток, у якому його трохи підлікували – помазали ноги дьогтем. Ось такі були ліки. Мені розповідали, що спочатку сюди приїхали 37 естонських сімей. Мій батько, 1892 р. народження, брав участь в першій світовій війні. Був нагороджений Георгіївським хрестом, за що в 1930-і рр. відсидів рік у севастопольській в'язниці. Сьогодні у Береговому вже підрастає шосте покоління моєї родини"⁴.

Переселенцям надавалися пільги: на кожну чоловічу душу виділялося від 12 до 15 десятин державної землі та 100 крб. безповоротної позики. У разі неврожаю у найближчі три роки після переселення селянам видавався хліб для прожитку й насіння для посіву, естонці також звільнялися на три роки від обов'язкової військової повинності⁵.

Виданий Статистичним комітетом "Список населених місць за відомостями на 1864 рік. Таврійська губернія" повідомляв, що казенне с. Замрук розташовується праворуч путівця з Євпаторії до Севастополя поблизу гирла р. Булганак. У селі нараховувалося 15 дворів і проживало 110 естонців⁶.

Наприкінці 1886 р. в селі налічувалося 26 дворів і 112 душ чоловічого населення. За статистичними даними за 1901 р. – 211 осіб обох статей. У селянських господарствах налічувалося 55 залізних підвід, 48 робочих коней, 80 неробочих, 66 корів, 92 бичків і волів, 85 свиней, 35 телят⁷. Статистичний довідник Сімферопольського повіту Таврійської губернії за 1915 р. повідомляв, що в селі Берегове Булганакської волості налічується 43 двори, населення складає 153 особи, з них 74 чоловіки і 79 жінок. Крім естонців, у Береговому проживали 40 осіб інших національностей. У господарствах було 1408 десятин землі, 166 коней, 50 волів, 68 корів, 111 жеребців і телят, крім того, дрібна худоба – 80 голів⁸.

На кримській землі естонцям-переселенцям було нелегко. Потрібен був час для адаптації до місцевого спекотного сонця, безводних просторів і посушливої землі.

Як згадував О.Рейнштейн, спочатку естонці жили в покинутих татарами напівземлянках. Потім – у власноруч збудованих з черепашнику просторих хатах. У Береговому і досі збереглося чимало естонських будинків, збудованих ще у другій половині XIX ст. Більшість з них знаходиться на центральній вулиці села – Великій Морській. Вони схожі за конструкцією. Зазвичай у них було два входи: перший – парадний, другий – чорний. Це пояснювалося тим, що у Криму були великі труднощі з паливом. Топили і бур'янами, і соломомою, стернею тощо. Саме для того, щоб заносити паливо до будинку, робили окремих вхід, поблизу якого була розташована піч. Зараз майже всі хати перебувають у другий вхід замуровано. Естонці вкривали будинки т. зв. "татарською черепицею", або "татаркою" овальної форми. Іноді використовували і фабричну черепицю – "марсельку", яка вироблялася на заводі у Севастополі, але вона була значно дорожча від кустанної і дозволити її могли собі не всі.

У Береговому була зведена кірха (зруйнована під час війни), школа. На сільському цвинтарі залишилося декілька надгробків другої половини XIX – початку XX ст. над могилами естонців.

У с. Замрук було два артезіанських колодязі і вітряк, який належав Йогану Гансовичу Рейнштейну. Переселенці з Естонії зуміли сформувати на новому місці злагожену господарську структуру і зберегти самобутні риси національної культури.

Визначний естонський письменник Едуард Вільде в 1904 р. здійснив подорож до Криму слідами естонських переселенців. У 1905 р. він опублікував "Шляхові нотатки" і великий історичний роман "Пророк Малтсвіт". У с. Береговому на вулиці Велика Морська зберігся будинок сільського вчителя Туйська, де зупинявся і жив письменник. Книга "Пророк Малтсвіт" була в кожній естонській сім'ї, і сьогодні чи не кожний кримський естонець може знайти опис або згадку про своїх прародителів або родичів і місця їхнього проживання.

Головним заняттям естонців, що поселилися в селі Замрук, було хліборобство і рибальство. Багато переселенців на своїй Батьківщині володіли ремісничими професіями, що давало їм додатковий прибуток, жінки займалися ткацтвом, прядінням.

Естонці вирощували пшеницю, ячмінь, овес. Хліб пекли в домашніх умовах із якісного борошна. Полюблялися і часто готували локшину з прісного тіста. Перевагу віддавали свинині. Традиційним святковим блюдом була кров'янка – ковбаса з крові й вареної перлової каші. Таку ковбасу завжди готували на Різдва.

Святковий стіл відрізнявся від буденного великою кількістю м'ясних страв. Традиційною закускою на свята був холодець. Часто на столі був цибульний клопс – м'ясо з великою кількістю цибулі, обсмаженої з борош-

ном і посипаної цукром. Страви естонської кухні не були гострими і готувалися без спецій.

На присадибних ділянках естонці вирощували вишню, абрикос, яблука. З них варили варення на зиму, по вихідних пекли солодкі пироги, а абрикоси сушили. Місцеві природні умови сприяли виноградарству, й естонські поселенці швидко опанували виноробство.

Улюбленим напоєм на всіх святах було пиво. Найкраще пиво виготовлялось у гуральнях. З міцних спиртних напоїв перевага віддавалася настоянкам на степових лікарських травах. Для дітей варили "пріпс" – ячмінний напій, що нагадує каву, і додавали в нього молоко.

Для естонців був характерним високий рівень освіченості. Статистичні дані за 1915 р. свідчать про те, що Таврійській губернії вони займали перше місце зі знання рідної мови (близько 73 % чоловіків і 72 % жінок); третє – зі знання російської мови у чоловіків (близько 46 %) і перше – зі знання російської мови у жінок (39 %). У 1920 р. сімферопольський окружний суд зареєстрував статут Замрукського естонського освітнього товариства. Його метою було сприяння розвитку науки, загальної освіти, надання моральної й матеріальної допомоги естонцям.

Сьогодні в Береговому залишилося лише 22 нащадки естонських переселенців. "Поки були живі мої батьки, розповів О.Рейнштейн, – ми всі у сім'ї розмовляли естонською мовою. Потім я одружився на українці. Наші діти вже мови фактично не знали, хоча мій батько трохи навчав онуків рідній мові. Потім він помер і вчити не стало кому. Отже, а ні син а ні дочка не знають естонської мови. Я ж пам'ятаю рідну мову. Звичайно, багато чого вже призабув, але, коли до нас приїжджають естонці, я можу спілкуватися з ними. Зараз у Береговому лише п'ятеро естонців володіють рідною мовою".

Драматичні події розігралися в Береговому під час громадянської війни. У славнозвісному форсуванні Сиваша, взятті Сімферополю та інших важких боях брала участь і група махновців під командуванням С.Каретникова, але коли корпус повстанців зупинився на відпочинок у Береговому, його блокували частини червоних і знищили. Командувач групою С.Каретников був заарештований, відвезений до Мелітополя і там розстріляний.

Значна частина естонців виїхала з Берегового наприкінці 1920 – на початку 1930-х рр. у зв'язку з проведенням колективізації. За спогадами О.Рейнштейна, Берегове оминув жах голодомору 1932–1933 рр. Навіть якщо траплялись неврожайні роки, мешканців села годувало море. Зараз риби майже зовсім немає. Можливо, це пов'язано з каналізаційними викидами м. Саки. Кажуть, що труби виходять у море на відстань 2 км. Щоправда, зараз екологічна ситуація трохи поліпшилася.

Наприкінці 1920-х рр. у житті республіки наступив новий трагічний етап. Однією з найжахливіших сторінок історії Криму стали політичні репресії проти багатонаціонального населення півострова. Найвище хвилі репресій здіймались в 1929–1931, 1937–1938 рр. Серед репресованих було чимало жителів Берегового. Так, за спогадами Уріє Бекірової, у 1937 р. "забрали батька і чотирьох братів, мати залишилася з трьома дітьми"⁹. Трагічні сторінки в історію Криму вписала друга світова війна. Жителі Берегового пам'ятають про воєнне лихоліття, спалені німцями села. За свідченням Велі Дюльгерова практично нічого не лишилося від спаленого фашистами сусіднього с. Щасливого. З 850 дворів вціліли 14¹⁰. До Берегового доля була прихильнішою. "Під час Великої Вітчизняної війни в селі було відносно спокійно. Боїв тут не було. На Берегове не впав жоден

снаряд або бомба. Село розташоване обабіч т. зв. "стовпової" дороги, яка пролягала неподалік через Табачне. У центрі села і досі стоїть будинок, у якому розміщувалася німецька комендатура. Місцеве населення німці не займали, за винятком євреїв. Тут була розстріляна родина місцевого шевця. Одній євреїці вдалося врятуватись. Люди її не видали", – згадував О.Рейнштейн. Коли в 1944 р. з Криму були депортовані татари, естонців влада не займала. Ніхто з них виселений не був. Більше всього естонців повернулося на батьківщину після війни, у 1945–1946 рр. Після війни до Берегового приїхали переселенці з Пензенської, а після них – із Сумської обл.

У 1944 р. з Криму було депортовано близько 200 тис. кримських татар. Нинішні мешканці Берегового – кримські татари Р.Усїїнова, В.Вилієва, Я.Османов – згадують, що вночі чи рано вранці 18 травня прийшли військові й дали на збори 15–20 хв. Депортовані змушені були залишити нажите майно, узявши із собою тільки найнеобхідніші речі. Поширювалися чутки, що всі татари зрадники і продали Крим німцям¹¹. Більшість депортованих було вивезено до Узбекистану (понад 35 тис. сімей), а також у Марійську АРСР та кілька областей Російської Федерації. Основну масу було направлено в колгоспи, решту – на підприємства і будови, у радгоспи¹². Потрапив до колгоспу в Ташкентській обл. і нинішній житель с. Берегового Яг'я Османов з матір'ю. За його спогадами в ті воєнні роки багато депортованих померло від голоду. Велі Дюльгеров, демобілізувавшись із армії вже після війни, також змушений був їхати в один із колгоспів Узбекистану, де працював теслею¹³.

За свідченням Ріфіде Усїїнової та Ваде Вилієвої, ставлення до переселенців, особливо в перші роки депортації, було здебільшого негативним, оскільки режим вважав кримських татар "ворогами народу". Більш приязно ставилися до депортованих прості люди. З часом переселенці прижилися на новому місці, відносини з узбецьким населенням були, у цілому, нормальними.

Ставлення до депортованих змінилося лише наприкінці 1980-х рр. і то тільки з боку місцевої молоді, що було викликано тогочасною політичною ситуацією у сфері міжнародних відносин Радянського Союзу, а також впливом на місцеву молодь деяких течій мусульманського фундаменталізму. За свідченням Ірини Османової, подібне ставлення було й до представників інших народів, зокрема росіян¹⁴.

Наприкінці 1980-х рр. у зв'язку з реабілітацією незаконно виселених із Криму народів (14 листопада 1989 р. Верховна Рада СРСР оголосила незаконними та злочинними всі правові акти, пов'язані з насильницьким переселенням народів) почалося їхнє повернення на історичну батьківщину. Низка сімей кримських татар приїхали в Берегове. Слід зазначити, що наприкінці 1980-х рр. повернутися в місця традиційного проживання кримським татарам було не просто, оскільки для переселенців існували обмеження щодо прописки в Бахчисарайському та інших районах гірського Криму, їх виписували тільки у райони степового Криму. Проте, незважаючи на численні перешкоди, вони все-таки поверталися в райони традиційного проживання. Так, Велі Дюльгерова не хотіли виписувати в Бахчисарайський район, контейнер з майном оформили тільки до Джанкою, але він приїхав у Бахчисарайський р-н і поселився в с. Береговому. Стихийність процесу повернення депортованих, відсутність необхідного матеріального і правового забезпечення призводило іноді до виникнення конфліктних ситуацій ними й органами влади. Так, нинішній мешканець Берегового Суф'ян Османов приїздив у Бахчисарайський р-н чотири рази. У Бахчисараї

разом з іншими депортованими пікетував міськвиконком, жив у наметі – домагалися отримання ділянок землі. Його сім'ї, як вважає, дали ділянку швидше, оскільки дружина була росіяною. Проте його брат отримав ділянку з великими труднощами, були й образи з боку представників влади¹⁵. За свідченням Османових, до переселенців місцеве населення Берегового спочатку ставилося підозріло, про татар поширювалися безглузді слухи. З часом люди звикли, стало спокійніше. Переселенцям спершу було важко адаптуватися до клімату, до місцевих умов. Згодом стало легше, влаштувалися на роботу. Яг'я Османов розповів, що із сусідами-християнами живе добре, не свариться. Вважає, що міжнародні пристрасті в Криму розпалюють місцеві чиновники та журналісти, які публікують образливі для кримських татар статті.

Протягом 1960–1980-х рр. на околиці Берегового, біля гирла р. Булганак на місці колишньої прикордонної застави була створена головна база відпочинку Київського університету – нині Оздоровчо-спортивний комплекс Київського національного університету ім. Тараса Шевченка. Його передісторія бере початок від засування на початку 1960-х рр. у радгоспах "Виноградний" та ім. В.Чкалова перших літніх студентських таборів праці та відпочинку.

З отриманням Київським державним університетом дозволу на будівництво студентського спортивно-оздоровчого табору на березі Чорного моря, у с. Берегове Бахчисарайського р-ну було організовано наметове містечко. У кінці 1960-х рр. намети замінені дерев'яними будиночками. А з кінця 1970-х розпочалася підготовча робота з проектування капітальних споруд спортивно-оздоровчого табору "Чайка". Під впливом вражень від мальовничої місцевості в архітекторів виникла ідея зведення головного корпусу у вигляді "хвилеподібного корабля", що своїм силуетом немов би повторював ладшафтно-просторові обриси цього своєрідного кучотка Кримського півострова.

Безпосередні проектні роботи проводилися у два етапи протягом 1983–1984 рр. Проект будівництва оздоровчо-спортивного комплексу був представлений на багатьох міжнародних конкурсах, експонувався на Виставці досягнень народного господарства СРСР у Москві та регіональних виставках. Партнером університету зі спорудження комплексу став трест "Південзахіденергомережбуд". 8 жовтня 1984 р. між університетом і трестом було укладено договір про спільне спорудження спортивно-оздоровчого комплексу.

Основні будівельні роботи виконувалися спеціалістами тресту, які працювали вахтовим методом. Оскільки трест "Південзахіденергомережбуд" мав союзне підпорядкування, то у будівництві спортивно-оздоровчого табору брали участь будівельники з багатьох республік Радянського Союзу¹⁶. У будівництві оздоровчого комплексу активну участь брали співробітники та студенти університету¹⁷. Будівельні роботи тривали десять років і влітку 1993 р. Оздоровчо-спортивний комплекс (ОСК) став до ладу і прийняв перших відпочиваючих. Багаторічні зусилля проєктантів та будівельників не були марними. Оздоровчо-спортивний комплекс став окрасою місцевого пейзажу, перлиною Західного Криму.

Оздоровчо-спортивного комплекс став основним місцем відпочинку співробітників і студентів університету. За час існування пансіонату в ньому відпочило понад 20 тис. осіб. Колектив ОСК на чолі з директором А.Т.Макаровим докладає значних зусиль для забезпечення якісного відпочинку гостей, за що нагороджений дипломами та грамотами¹⁸. На базі комплексу проводяться науково-культурні заходи. Так, у 2001 та 2003 рр. тут

працювали наукові експедиції кафедри етнології та краєзнавства історичного факультету Київського національного університету ім. Тараса Шевченка під керівництвом доцента М.В.Гримич. Метою експедицій було дослідження етнічної культури народів, що проживають у Криму. На основі матеріалів, зібраних під час експедицій, було сформовано окремих фонд при фольклорно-етнографічному архіві кафедри етнології та краєзнавства, видано збірник наукових статей¹⁹.

27–30 серпня 2001 р. в Береговому відбулося засідання "Круглого столу" на тему "Культурні цінності кримських татар. Шляхи повернення". "Круглий стіл" проводився в межах "Плану заходів на 2001–2002 рр. з повернення кримськотатарських культурних цінностей", розроблених Міністерством культури Автономної Республіки Крим на виконання доручення Президента України. У засіданні взяли участь представники Міністерства закордонних справ України, Міністерства культури АР Крим, Державної служби контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон України, Національного музею історії України, Національної парламентської бібліотеки України, Українського центру культурних досліджень, представники кримськотатарської інтелігенції, учені Таврійського національного університету ім. В.І.Вернадського і Кримського індустріально-педагогічного інституту.

Доброю традицією Берегового стало святкування Дня села. Так, 7–11 вересня 2001 р. на базі Оздоровчо-спортивного комплексу Київського національного університету ім. Тараса Шевченка у програмі Других днів естонської культури в Україні, організованих естонським земляцтвом, відбулося святкування 140-річчя поселення естонців у Криму. Це було велике свято, на яке зібралися близько п'ятисот учасників з багатьох

країн – Австрії, Канади, США, Естонії. На базі ОСК було проведено наукову конференцію, яка тривала два дні.

Сьогодні в Береговому проживають представники різних етносів – українці, татари, росіяни, естонці. Тут, як у дзеркалі, відбивається непрості історія Криму й України середини ХІХ – початку ХХІ ст. з її світлими й трагічними сторінками.

¹ Програма розвитку краєзнавства на період до 2010 р. Затверджена постановою Кабінету Міністрів України від 10.06.2002 р. // Офіційний вісник України. – К., 2002. – Ч. 1. – № 24. – С. 42, 47. ² Каркач Е.В. Переселение эстонцев в село Замрук в документах Государственного архива Крыма // Крымский сб. Докл. конф. "140 лет эстонства в Крыму". – Таллинн, 2002. – С. 64–65. ³ Raun Toivo U. Estonia and the Estonians. – Hoover, 1991. – P. 45. ⁴ Записано від Рейнштейна Оскара, 1938 р. н., мешканця с. Берегове. ⁵ Каркач Е.В. Знач. праця. – С. 68. ⁶ Там само. – С. 66. ⁷ Там само. – С. 69–70. ⁸ Там само. – С. 71. ⁹ Записано від Бекірової Уріє, 1932 р. н., мешканки с. Берегове, Бахчисарайського р-ну. ¹⁰ Гончаров О.П., Хоменко М.М. Усна історія кримськотатарського народу ХХ століття (за мат. етн.-краєзн. експедиц.) // Вісн. Київ. нац. ун-ту ім. Тараса Шевченка. Історія. Етнологія сучасного Криму. – К., 2003. – С. 61. ¹¹ Записано від Усіїнової Ріфіді, 1918 р. н., Вилієвої Ваде, 1925 р. н., Османова Ягі, 1923 р. н., мешканців с. Берегове Бахчисарайського р-ну. ¹² Баран В.К. Депортація 1944 р. з Криму в світлі архівних джерел // Кримські татари: історія і сучасність (До 50-річчя депортації кримськотатарського народу): Мат. міжнарод. наук. конф. (Київ, 13–14 травня 1994). – К., 1995. – С. 211. ¹³ Записано від Дюльгерова Велі, 1914 р. н., мешканця с. Берегове Бахчисарайського р-ну. ¹⁴ Записано від Османової Ірини, 1958 р. н., мешканки с. Берегове Бахчисарайського р-ну. ¹⁵ Записано від Османова Суф'яна, 1951 р. н., мешканця с. Берегове Бахчисарайського р-ну. ¹⁶ Гончаров О.П., Макаров А.Т., Пилипенко В.В., Третяк К.О. Оздоровчо-спортивний комплекс Київського національного університету імені Тараса Шевченка. 40 років у Криму. – К., 2003. – С. 7–16. ¹⁷ Кравчук А. Біля самого Чорного моря // Київський університет. – 1984. – 19 жовт.; Як справи, "Чайко"? // Там само. – 1985. – 21 черв.; Коцюба А. Треба робочі руки // Там само. – 1990. – 1 черв. ¹⁸ Гончаров О.П., Макаров А.Т., Пилипенко В.В., Третяк К.О. Знач. праця. – С. 17–19. ¹⁹ Вісник Київського національного університету ім. Тараса Шевченка. Історія. Етнологія сучасного Криму. – К., 2003. – Вип. 67.

Надійшла до редколегії 19.06.03

М.В.Гримич, канд. філол. наук

НАРОДНО-ПРАВОВІ УЯВЛЕННЯ УКРАЇНЦІВ ПРО СПІЛЬНУ ВЛАСНІСТЬ У ХІХ СТОЛІТТІ І СЕЛЯНСЬКІ СЕРВІТУТИ

Досліджено т. зв. сервітутне право, що діяло на українських територіях упродовж ХІХ ст. Введення сервітутів як у Російській імперії, так і в Австро-Угорщині не проходило безболісно. У конфліктних справах виявили себе народно-правові уявлення про спільну власність на угіддя, за якими ліси, пасовища, водойми дані людям Богом для спільного використання.

The article deals with so-called servitude law which was functioned on the Ukrainian lands in XIX century. The conducting of servitudes in Russia Empire as well in Austria-Hungary Empire was very painful for peasants. It ignored the customary law conceptions about people's mutual property of forests, pasture-grounds, lakes and so on which are given by God for everybody's profit.

Народна правова культура українців тривалий час розвивалася ізольовано і паралельно з офіційною. Саме з цим пов'язані суттєві розходження у розумінні поняття власності звичаєм і законом. Народна правосвідомість не лише не розрізняла понять "власність", "володіння", "користування", а й досить довго зберігала у своїй історичній пам'яті архаїчні уявлення, зокрема, про "спільну власність". Чи не найбільше у ХІХ ст. релікти таких звичаєвих стереотипів виявляються в сервітутних відносинах, зокрема, в економічно-правових взаємовідносинах поміж селянами і великими землевласниками щодо користування угіддями. У зв'язку з цим доцільно зупинитися на селянських сервітутах.

Історія сервітутних відносин в Україні в ХІХ ст. поділяється на два періоди – до селянських реформ 1848 та 1861 рр. і після них. Другий період пов'язується з т. зв. сервітутним правом. Слово "сервітут" асоціюється передусім із західноукраїнськими землями, що перебували у складі Австро-Угорської імперії, а також із західними губерніями Росії, де в ХІХ ст. ще зберігалися традиції Литовського Статуту і польського права. У зведеннях російських законів слово "сервітут" не зустрічається, замість нього вживаються терміни "права угодий в чужих имуществвах" та "права участия част-

ного"¹. Задля полегшення аналізу ми будемо називати всі зазначені відносини, незалежно від регіону, сервітутними.

У ХІХ ст. з'явилася досить широка література стосовно сервітутів², на противагу цьому сервітутами майже зовсім не займалися у ХХ ст.³ Це була дуже важлива економічна та правова проблема, що в ХІХ ст. становила "головний біль" як для Австро-Угорської, так і для Російської держави, а точніше, її дев'яти західних губерній (включно з Київською). Сервітутні справи займають значну частину українських історичних архівів⁴.

Власне з юридичного погляду, термін *сервітутне право* є некоректним, оскільки містить у собі тавтологію. По суті це правові відносини, пов'язані із сервітутами, бо, у свою чергу, "сервітут – це обмежене речове право, яке забезпечує невластнику користуватися чужою річчю з певними обмеженнями, встановленими законом або договором"⁵. У дореволюційній науці сервітуту трактували як поземельні відносини окремого ґатунку, які полягають у праві селян користуватися для певних господарчих потреб окремими угіддями в маєтках, із яких вони тримали наділи⁶. Один із відомих дослідників селянського питання ХІХ ст. Д.Леонтьєв трактував серві

тути як права селян у землях поміщиків і права поміщиків у землях селян⁷, хоча й зазначав, що сервітутні відносини виникають не лише між поміщиками й селянами, а й у селян поміж собою. Особливо це стосується поділу майна в родині: подільність землі спричиняла до виникнення ситуацій, коли один спадкоємець мав сервітутні права на власність іншого.

Якщо максимально спростити всі класифікації з огляду на дещо примітивне бачення їх народом, то сервітутні відносини можна розбити на дві основні групи: 1) права на угіддя (сюди ж відносяться пасовищні і лісові сервітутути в різних виглядах, т. зв. "берегове право" – право користування водоймами тощо); 2) т. зв. сусідське право (включно з правом проїзду через сусідню територію, тобто дорожні сервітутути).

Вивчення матеріалів переконує, що, як це не парадоксально, до відміни кріпосного права у селян була набагато легша ситуація щодо користування угіддями (лісами, пасовиськами тощо). "Dawnemi czasy, gdy lasy nie tak ściśle przestrzegano, przy poborze drzewa budulcowego i opałowego, większa wolność istniała"⁸. Між поміщиком і селянами, що йому належали, встановлювалися своєрідні договірно-зобов'язальні відносини звичаєвого характеру. Так, за В.Тарновським, у Київській губернії до відміни кріпацтва пасовиська, водопої і вигони були спільні для всіх⁹. За даними, зібраними офіцерами в Херсонській губернії, "землею для пастьби скота крестьяне пользуются на тех же выгонах и перелогах, на которых пасется и господский скот"¹⁰. При виданні Положення 19 лютого 1861 р. селяни с. Мале Вербче Костопаільського повіту Волинської губернії мали спільний з поміщиком вигін для худоби площею 41 десятина 1636 сажень¹¹. Цей звичай був настільки давній і природний, що в селянській свідомості існували цілком усталені стереотипи, що ті ліси і пасовиська, якими вони користуються, є спільною власністю селян і поміщика.

Власне такий звичай підтримувався довгий час самими поміщиками, які до відміни кріпацтва дозволяли своїм селянам випасати худобу на власній землі. У Царстві Польському такі форми володіння і користування, писав дослідник сервітутного права Абрамович, були освячені віками і звичаями, і їм підпорядковувалися поміщики під тиском громадської думки, що засуджувала будь-які прориви поміщицької влади за межі, встановлені звичаєм¹². Є думка, що на походження сервітутів впливала політика польської шляхти стосовно малоросійського селянства: землевласники, намагаючись прив'язати селян до місця проживання, надавали їм різні права щодо покосів, випасу худоби, доступу до водопоїв, збору хмизу в лісі тощо¹³.

Загалом спільне використання великими землевласниками і селянами панських угідь до реформи освячувалося звичаєм і не викликало проблем. Особливо гостро сервітутні питання постали як на західноукраїнських землях, так і на Правобережній Україні після відміни кріпацтва. Кожна держава вирішувала це питання по-своєму.

У Галицькому регіоні всі сервітутні справи розглядалися "Крайовою комісією у справах викупу і врегулювання поземельних повинностей Галицького намісництва". Крайове губернаторство (1772–1854), а пізніше Галицьке намісництво (1854–1921) – центральний орган політичної і адміністративної влади Австрійської імперії в західних землях України. При намісництві діяли спеціальні Комісії для розв'язання конкретних соціально-економічних питань. До їхнього складу належала і Крайова комісія у справах викупу й урегулювання поземельних повинностей. Право сервітутів було визначено т. зв. "Найвищим патентом цісарським", виданим 5 липня 1853 р.¹⁴ та міністерською інструкцією від 31 жовтня 1857 р., внаслідок

яких визначалися права селян на випас худоби і збір хмизу, трав тощо на панських землях і навпаки – права землевласників у селянських землях.

Треба визнати, що у справах "Крайової Комісії" відчувається увага держави до цього питання. Кожен позов сільської громади розглядався окремо і приймалося, як правило, гідне компромісне рішення переважно через надання селянам "еквівалентів", тобто окремих пасовиськ, лісових і сінокісних ділянок у громадське користування. У переважній більшості випадків конфлікт розв'язувався мирним шляхом. Часом розміри еквівалентів не задовольняли селян, це викликало сутички з поміщиками, владою, поліцейськими структурами¹⁵, проте, як свідчить огляд усіх матеріалів Комісії крайової, це виняткові ситуації. У Південно-Західному краю (на Правобережній Україні) також бували настільки серйозні сутички між селянами і поміщицькими управами, що доводилося звертатися за допомогою до регулярних військ¹⁶, однак навіть у Російській імперії з її неврегульованістю "сервітутного" законодавства це були окремі випадки.

Якщо в Австро-Угорській імперії проблемами сервітутів займалася спеціальна Комісія, де розглядалася кожна проблемна ситуація в кожному селі, документи цієї Комісії носили систематичний і докладний характер, а суперечки ретельно протоколювалися, нерідко з опитуваннями свідків, то в Російській імперії справи суперечок з приводу угідь, прогонів, проїздів розглядалися безсистемно, у числі інших майнових, зокрема спадкових, справ, за них бралися як волосні суди, так і з'їзди мирових посередників і окружні суди, і ці справи мали характер затяжних сутяг, безперервних апеляцій, скарг і мали стилістику "кляуз". Ось, наприклад, типова модель, за якою вирішувалися справи в судах Царської Росії: селяни с. Стаджиці Житомирського повіту подали позов у Подільську Палату Кримінального і Цивільного суду на поміщика Грохольського за те, що той почав рубати ліс на громадських левадах (що належали їм за рибупним актом). Селяни вважали, що, оскільки левади належать їм, то й ліс їхній. Палата селянам відмовила в позові, мотивуючи це тим, що 18 Стаття "Положення про викуп" визнає за селянами право на сінокіс на леваді, право ж на ліс має поміщик. Селяни подали апеляційну скаргу в Правлячий (Правительствующий) сенат, який визнає за ними право на сінокіс і на ліс. Тоді за клопотанням Гроховського в Каменецький Окружний суд, справу в Правлячому сенаті було переглянуто, і Правлячий сенат виніс інше рішення – вже на користь поміщика. Рішення було ще кілька разів змінено¹⁷.

Розглядати законодавство – це завдання істориків права, етнологів же цікавить передусім звичаєво-правовий аспект сервітутних відносин, що виявляється у скаргах, "прошеніяж" позивачів і свідченнях свідків і відповідачів. Загальний погляд на ці документи дає підстави зробити такі висновки: у народній-правосвідомості в XIX ст. існував досить стійкий стереотип спільної ужиткової власності на угіддя. Якщо багато дослідників застерігали, що від сервітутів треба відрізнити право спільного пасовиська¹⁸, то у свідченнях селян практично не існує навіть натяку на розрізнення пасовищного сервітуту і випасу худоби на спільних пасовиськах, тобто селяни до певного часу не вважали сервітутути правом користування чужою власністю (наприклад, поміщицькою), а бачили сервітутні пасовиська лише як спільні з поміщиками пасовиська. Це свідчить не так про неосвіченість селян (у XIX ст. їм могли розтлумачити суть справи), як про інерцію набагато давніших, – а отже, переконливіших і зрозуміліших для селян, – народно-правових уявлень, за якими угіддя, які не потребують систематичної праці, як орна земля, дані

Богом у користування всім без винятку і привілеїв. Нерідко такий погляд чиновницька влада трактувала як неповагу до приватної власності. Так, зокрема, в одному з документів Київського, Подільського і Волинського Генерал-губернаторства, зокрема, читаємо фразу про те, що сервітутні права "подривали в крестьянском населении уважение к чужой собственности"¹⁹. Про це ж писав І.Франко: у польській пресі, зокрема, побутувала думка, що український селянин – "комуніст та соціаліст, чужої власності не шанує, а особливо до панського лісу так то вже його тягне, що роби що хочеш, стережи, як ока в голові, а таки нічого не pomoже, піде і вкраде"²⁰.

О.Єфименко пояснювала подібні випадки народно-правовим трудовим принципом. Він полягає в тому, що цінність речі тотожна праці, вкладеній в неї. І тому одне ставлення до тих продуктів, які виробляються працюючої людини, інше – до тих, які дає земля без посередництва людської праці²¹. До перших український селянин ставиться "з повагою майже релігійною"²². І тому, наприклад, "хто зрубає бортяне дерево, той злодій, – він украв людську працю; хто рубить ліс, ніким не посіяний, той користується даром Божим, таким самим, як вода, повітря"²³. Восени і навесні, писала О.Єфименко, майже щоночі ви можете зустріти на дорогах, що йдуть у ліс, цілі підводи з хмизом, кілками. Спитаєте: звідкіля везуть, і вам скажуть, посміхаючись: з батьківщини. Під "батьківщиною" треба розуміти казенні ліси²⁴.

Саме тому судові та адміністративні органи XIX ст. просто були переповнені сервітутними справами.

У процесі дослідження виникла необхідність їхньої класифікації. Регіональний принцип групування сервітутних відносин виявив лише законодавчу специфіку регулювання сусідських відносин і прав на угіддя. У зв'язку з цим можна виділити три регіони: 1) Галичина, 2) Південно-Західні губернії Російської імперії та 3) решта території України – Малоросійські (Лівобережні) і Новоросійські (південні) губернії. Відмінність між регіонами виявляється, отже, у законах і у правовій культурі розв'язання сервітутних суперечок. Але, що цікаво, вони не впливали на народні юридичні уявлення щодо прав на угіддя і правові взаємовідносини із сусідами. Як на крайньому заході, так і на крайньому сході українці однаково бачили свої права. Наприклад, народно-правові уявлення щодо користування лісом є подібними по всій території нинішньої України, як у гучулів, так і в поліщуків, хоча способи розв'язання сервітутних суперечок є принципово інакші. Таким чином, розгляд сервітутних справ за регіональним принципом не є доцільним.

Найефективнішим виявився принцип групування сервітутних взаємовідносин за видом сервітуту, найпоширенішим серед них є "пасовищний" – право випасу худоби на полях і лугах після збору хліба і трав та право випасу і сінокосу в лісах поміщика.

Дослідники засвідчують широку варіативність колишніх звичаїв випасу худоби²⁵. Як зазначалося вище, випас худоби на панських землях – це був давній звичай, взаємовигідний як поміщикам, так і селянам. Походження його можна пов'язувати з певним економічним компромісом, що встановлювався між селянами і землевласниками в період закріплення за останніми їхньої посілості.

Цей звичай був стабільним для всієї території України, незалежно від етнополітичної ситуації. Так, наприклад, у с. Селисько Львівського повіту в панських лісах вільно паслася не лише панська, а й громадська (у значенні селянська) худоба ("z dawnych czasów pasza w lasach była wszystkim dozwolona"²⁶). У с. Кубачовка Кам'янецького повіту земля колись належала монасти-

рю, пізніше – різним приватним власникам (поміщикам). За місцевим звичаєм, що встановився тут віддавна, селяни випасали на монастирських нерозроблених землях свою худобу за незначний чинш 5–6 руб. сріблом на рік, "считая в том 1 руб. так называемого в местном обычае "рогового" от пастьбы скота на всех вообще помещичьих полях и пользование отчасти топливом из помещичьего леса"²⁷.

Після реформи врегулювання цих взаємовідносин відбувалося по-різному. В Австро-Угорській імперії селянам надавалися пасовищні еквіваленти: кожна громада отримувала у своє користування окреме від дідища пасовище. У Російській імперії, де не існувало єдиної спеціальної форми розв'язання сервітутних суперечок, вирішення проблем значною мірою залежало від другорядних речей, передусім особистих якостей поміщика і культури ведення його господарства. Узагалі, особистісний чинник у майнових справах, що зачіпали інтереси як поміщиків, так і сільських громад, був дуже важливим. За спостереженням чиновників Росії, "бывшие в Подольской губернии случаи своеволия крестьян касались исключительно тех имений, в которых не состоялись до сих пор добровольные между крестьянами и помещиками сделки о разверстании земель"²⁸. Нерідко зі зміною землевласника, змінювалася внутрішня економічна ситуація в селі, у т. ч. правила користування поміщицькими угіддями. Так, селяни с. Олександрівки третього стану Вінницького повіту Подільської губернії скаржилися на те, що при попередньому поміщику вони користувалися сімома десятинами і 400 сажнями землі "випасної землі". Після того, як земля перейшла в руки іншого поміщика, той заборонив селянам випасати худобу на тій землі, а коли ті все ж таки вигнали худобу на випас, "...силою прогнал наш скот из вышеуказанной земли и самовольно изьял таковой из нашего фактического владения"²⁹.

Окремо варто зупинитися на т. зв. праві толоки (випасу худоби на толоці при трипільній системі). Толока була одним із найпоширеніших видів пасовищ, а часом навіть єдиним, як, наприклад, у Конотопському повіті Чернігівської губернії, де потреби випасу худоби покривалися майже повністю паровим полем (толочною зміною)³⁰. Трипільна сівозмінна полягала в тому, що перший і другий рік ділянка, що перебувала у спільній сівозміні, оралася і, відповідно, вживалася одноосібно власником; а на третій рік, коли вона була під "паром" або "толокою", вона перебувала у спільному користуванні власників худоби, що випасалася там. Причому не обов'язково склад власників ділянок і склад власників худоби, що випасалася на толоці, був однаковим. Однак це ще не все. Дві орні ділянки після збору врожаю на них також перетворювалися на громадську толоку, тобто перебували у громадському користуванні. За звичаєм, до Юрія (Георгія) громада також випасала худобу на сівозмінних землях, тобто засіяною ділянкою селянина користувалися його односельчани, випасаючи на ній свою худобу. В.Тарновський навів звичай щодо системи землекористування в "три руки", за яким до дня св. Георгія, тобто до 23 квітня, худоба могла довільно ходити не тільки по всіх пасовищах, але навіть і по сіяному житю. А з 23 квітня худоба паслася тільки на толоці. І в кінці літа або восени, як тільки було зібрано врожай, худобу пускали на "жниво"³¹.

Спільне користування лісом передбачало довільне, несистематичне використання "дарів лісу" окремими користувачами. У XIX ст. на українських територіях право власності на ліси належало як державі, так і окремим власникам (поміщикам, козакам, селянам). В означений період селяни вже володіли знаннями про приватну, державну і громадську власність на ліс, однак іще існу-

вали релікти архаїчних уявлень про, умовно кажучи, "нічийну", а отже, всезагальну власність, дану Богом усім людям у користування. Оскільки на XVIII–XIX ст. межі приватних і громадських маєтностей уже були більш-менш визначені, "нічийні" ділянки, після відповідної інвентаризації, фіксувалися в державному кадастрі як державна (казенна) власність ("державний скарб"). Державні ліси, охоронялися державними службовцями – лісничими і гайовими. Однак селяни вважали, що можуть користуватися ними, коли виникає потреба. "Ліс Бог дав для усякого; що само виросло, того взяти не гріх"³².

Загальна тенденція щодо користування лісами в усіх регіонах України протягом XVIII–XIX ст. характеризувалася поступовим переходом від необлікованого, стихійного і нерегульованого користування лісовими багатствами до різного роду обмежень і чітких правил. Щоправда, у різних місцевостях – залежно від лісистості території, інтенсивності вирубки, врешті-решт, господарчої культури, – цей процес відбувався з різною швидкістю. В Австро-Угорщині право безплатного користування лісом було відмінено у 1788 р. При вивченні матеріалів із різних місцевостей Західної України виявилось, що найбільш гостро це питання стояло у безлісих місцевостях. Якщо селяни, що проживали біля лісу, могли якимось чином виходити із скрутного становища при нагальній потребі дерева навіть при обмеженні їхніх прав після відміни панщини, то мешканці рівнинних сіл не могли непомітно скористатися лісом та його дарами. До прийняття сервітутних положень селяни безлісих територій їздили по дереву до лісів, які перебували у власності інших сільських громад. Так, громада с. Гірного Стрийського повіту, не маючи власного лісу, з давніх часів користувалася лісами, що перебували у власності громади Верхнього Синьовидного (через кілька сіл по тракту Стрий–Ужгород): "wolny wrąb do lasów wsi Synowyzdka Wyznego, iakiś my do tychczas wzywali"³³.

Нічим суттєво не відрізнялася ситуація у "великій" Україні. Залежно від наявності лісу, місцеві звичаї по-різному регулювали користування ним. Пишучи про до-реформений період, В.Тарновський зазначав, що в Малоросії порушення прав власності на ліс бувають дуже рідко. Найчастіше трапляється несанкціонований поруб. Збір хмизу в чужому лісі не вважався порушенням права. Можна було навіть вирубати кілька обручів і свіжих дрібних гілляк. Можна було вільно полювати, збирати горіхи, гриби, лісові ягоди, тільки не псувати нескошеної трави. Однак бідняк нерідко робив порубку. Якщо господар піймав його при "покражі" лісу чи паші в його полі в недозволенний час, то худобу селянина заганяв на власний двір і не віддавав, поки не отримував компенсації"³⁴.

Отже, до реформи користування казенними і поміщицькими лісами регулювалося переважно звичаєм і залежало від взаємовідносин між власниками лісів і селянами. Ці стосунки здебільшого носили мирний характер.

Після реформи користування лісами в різних місцевостях також не було однаковим. Щодо користування "дарами" лісу звичай і закон розрізняли передусім право збору дерева для опалення і дерева для будівництва; право збору ягід, грибів вважалося другорядним; окремо виділялося право полювання. Стосовно кожного з цих аспектів існували різні правила. Наприклад, у лісових сервітутах, пов'язаних з будівельним і опалювальним деревом, більше, аніж в інших лісових і пасовищних, виявлялася повага селян до чужої власності. Тут найрідше спрацьовували уявлення про спільну власність, особливо після реформи. На Правобережній і Лівобережній Україні це питання було передбачене законом, зокрема, "Місцевими Положеннями" в контексті реформи 1861 р. За ст. 33

"Местного Положения о поземельном устройстве крестьян, водворенных на помещичьих землях в губерниях Малороссийских" і ст. 30 "Местного положения о поземельном устройстве крестьян, водворенных на помещичьих землях в губерниях Киевской, Подольской и Волынской" поміщики не зобов'язані були відпускати ліс селянам для будівництва й опалення.

При користуванні дарами лісу – грибами, ягодами тощо, як і в інших сферах договірно-зобов'язальних відносин поміж власниками (поміщиками, державою) і користувачами (селянами), велике значення мав особистісний чинник. Згідно з уставними грамотами, тільки в 9 маєтках Волині сервітутним правом на збирання ягід і грибів у поміщицьких лісах користувалося 5 тис. дворів³⁵. Селяни, що не мали сервітутних прав і власного лісу, змушені були користуватися державними або поміщицькими лісами, де за збір лісових плодів треба було вносити відповідну плату. У другій половині XIX ст. квиток коштував 60 коп. За збирання лісових плодів без квитка селян штрафували на 5–10 руб. або арештовували на 1–3 дні³⁶. Кошти за збір лісових плодів надходили в лісництво.

У середньовіччі землі з мисливськими угіддями (з "ловами", "ловищами", "бобровими гонами") належали князям і великим землевласникам³⁷. Полювання на державних і приватних землях було привілеєм шляхти. Законодавчі акти Литовського князівства забороняли селянам полювання з рушницею, трактуючи це як злісне браконьєрство³⁸. Серед переліку сервітутів XIX ст. мисливські сервітуті не згадуються, отже, за полювання була передбачена якась плата. Однак, судячи зі звітів про прибутки лісництв Волинської губернії від збиральництва, борництва, мисливства і вилову риби в лісових озерах у 1871–1908 рр., ця плата була або незначною, або її просто ніхто не вносив³⁹. В архівах зустрічаються протоколи про самовільне полювання⁴⁰. Серед більшості селян переважало полювання із самоловами, що давало більше можливостей уникати лісників і безкарно полювати. Узагалі, широкі акції з охорони лісової флори і фауни на Волині та Поліссі розпочинаються лише в 20–30-х рр. XX ст.⁴¹, коли почалися обмеження для селян вільного полювання в лісах, встановлення правил полювання за білетами, преміювання лісників, що спіймали мисливців-"браконьєрів" тощо⁴². До того часу контроль за полюванням носив спорадичний характер, використання лісових угідь більше регулювалося звичаєм.

Ще в XIV ст. Литовська держава почала обліковувати найважливіші водоймищі угіддя. Вільне вживання водойм практикувалося у XVIII ст., у т. зв. "займанщинний період", період різноманітних "вольниць" ("...тот луг и в нем рыболовные ловли издревне козачие свободные"⁴³; "в селе Вюнищах в рыболовных же ловлях как городские, вьюниские и козинские козаки и посполитые рыбу, хто где пожелает, свободно ловили, и ни от кого в тому и наименшого воспрещения не имели"⁴⁴ тощо); у поміщицьких маєтках користування водоймами регулювалися виключно місцевим звичаєм, і тут, звичайно, багато-чого залежало від особистості поміщика. За Місцевими Малоросійським (Лівобережним) і Правобережним Положеннями (відповідно, ст. 22 і 19), за селянами залишався той водопій, яким вони користувалися раніше: "Крестьянам оставляется тот водопой для скота, которым они пользовались. Если водопой этот был общим у помещика с крестьянами, то он остается в общем пользовании. От помещика зависит, взамен общего, отвести крестьянам особый водопой: или по добровольному соглашению с ними, или, буде соглашения не последует, с разрешения Мирowego Посредника, установленным на то порядком".

Природні умови в Україні, а отже форми користування угіддями були настільки різноманітними, що у XIX ст. побутували і специфічні місцеві сервітути. Багато архівних справ з Гуцульщини стосуються дорожніх сервітутів, що пов'язано з особливостями гірського рельєфу⁴⁵. Проблема права прогонів і доріг через чужу власність існувала і в Російській імперії.

Судячи з матеріалів діяльності волосних судів, мирових посередників у Росії відповідно, губернаторів у Російській імперії, а також зі справ, що потрапляли на розгляд Комісії Крайової, можна зробити такі узагальнення.

По-перше, народна правосвідомість не розрізняла понять "часткове право на чужу власність" ("угодья в чужом имуществе"), що і є по суті сервітутами, і "право спільної власності". Право користування угіддями для народної правосвідомості було дуже природним і зрозумілим. До речі, багато дослідників сервітутів схиляються до зв'язку сервітутів зі звичаями. Так, І.Горонович писав, що право угідь у чужих маєтках зберігається "как остаток прежних отношений"⁴⁶ і що "сервитут древнее собственности... он возникает независимо от собственности и имеет свое основание в самом себе"⁴⁷. Інший погляд, який є дуже цікавим і слухним на звичаєво-правові уявлення народу, полягає в тому, що суть сервітутів варто шукати в спільності угідь, які колись існували⁴⁸.

По-друге, спільне користування угіддями усвідомлювалося селянами як давній і незаперечний звичай. Практично кожне свідчення селян (або їхніх представників) у судових або державних органах, письмові скарги і звернення містять у собі твердження про те, що право вільного випасу худоби, збору дерева, вільного проходу чи проїзду в будь-якому місці тощо практикувалося здавна їхніми дідами і прадідами. У цьому випадку характерна прецедентність звичаєво-правової ситуації: для селян важливішим є не факт фіксації їхнього права в документах, а сам прецедент, тобто фактичне користування угіддями.

¹ Горонович И. Исследование о сервитутах (Доклад, читанный в Киевском юридическом обществе 13 ноября 1882 г.). – Александрия, 1904. – С. 6. ² Горонович И. Значач праця; Аннин М. Упразднение крестьянских сервитутов в Западном крае и Варшавском генерал-губернаторстве. Критические заметки по поводу законопроектов, внесенных в 1910–13 гг. в Государственную Думу. – К., 1914; Б/а. Вопрос о сервитутах в Юго-западном крае. – Оттиск. – К., 1894; Абрамович К. О крестьянских сервитутах в губерниях Западных, Прибалтийских и Царства Польского (Сб. узаконений, Правительственный распоряжений и решений Общего Соборания, 2-го и Кассационных Департаментов Сената, с приложением законоположений о сервитутном праве бывших вольных людей, старообрядцев и чиншевиков Западных губерний). – СПб., 1895. ³ За винятком: Кравець М.М. Селянство Східної Галичини і Північної Буковини у другій половині XIX ст. – Львів., 1964; Кравець М.М. Сервітутне питання в масових селянських виступах у Східній Галичині наприкінці 60-х років XIX ст. – Вісн. Львів. ун-ту. – Львів., 1958. – Вип. 6. – С. 66–72; Кудь В.О. Сервітути на Волині // Велика Волинь: Минуле і сучасне: Мат. міжнарод. наук. крає-

знав. конф. – Жовтень 1994 р. – Хмельницький; Ізяслав; Шепетівка, 1994. – С. 130–131; Кульчицький В.С. Галицьке намісництво та його антинародна діяльність (1849–1918) // Вісн. Львів. ун-ту. Серія юридична. Правознавство. – 1975. – Вип. 14. ⁴ Центральний державний історичний архів у Львові (ЦДІАЛ). – Ф. 146; Центральний державний історичний архів у Києві (ЦДІАК). – Ф. 442. ⁵ Юридичний словник-довідник. – К., 1996. – С. 594. ⁶ Аннин М. Упразднение крестьянских сервитутов в Западном крае и Варшавском генерал-губернаторстве... – С. 5. ⁷ Леонтьев А.А. Крестьянское право: Систематическое изложение особенностей законодательства о крестьянах. – СПб., – 1909. – С. 217. ⁸ ЦДІАЛ. – Ф. 146, оп. 64, спр. 9395, арк. 19 зв.: "У давні часи, коли ще не було такої скрути з лісами, збирати дерево для будівництва й опалення було вільніше". ⁹ Тарновский В.В. Юридический быт Малороссии. Юридические записки, издаваемые П.Редкиным. – М., 1842. – Т. 2. – С. 40. ¹⁰ Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. Херсонская губерния / А.Шмидт. – СПб., – 1863. – Ч. 1. – С. 81. ¹¹ Державний архів Ровенської області (ДАРО). – Ф. 161, оп. 1, спр. 117, арк. 67. ¹² Абрамович К. О крестьянских сервитутах в губерниях Западных, Прибалтийских и Царства Польского... – С. 21. ¹³ Б/а. Вопрос о сервитутах в Юго-западном крае... – С. 1. ¹⁴ Повна назва звучить так: "Najwzyszy patent cesarskiego z dnia 5 Lipca 1853 Wykupu lub regulacji wszelkich cieszarow gruntowych, tymze na gruntach dworskich, a odwrotnie dworowi na gruntach wlosian przyslugujacych i przyslugiwać mogacych". ¹⁵ Кравець М.М. Сервітутне питання в масових селянських виступах у Східній Галичині наприкінці 60-х років XIX ст. // Вісн. Львів. ун-ту. Серія історична. – Львів., 1959. – С. 66–72. ¹⁶ ЦДІАК. – Ф. 442, оп. 523, спр. 206, арк. 5–6. ¹⁷ ЦДІАК. – Ф. 442, оп. 614, спр. 99, арк. 1–38. ¹⁸ Леонтьев А.А. Крестьянское право... – С. 223–224; Аннин М. Упразднение крестьянских сервитутов в Западном крае и Варшавском генерал-губернаторстве... – С. 3–4. ¹⁹ ЦДІАК. – Ф. 442, оп. 523, спр. 206, арк. 9. ²⁰ Франко І. Знадоба до статистики України. – Франко І. Повне зібрання творів : У 45 т. – К., 1984. – Т. 44. – Кн. 1. – С. 82. ²¹ Сфименко А. Исследования народной жизни. – М., 1884. – Вып. 1. – С. 143. ²² Там само. ²³ Сфименко А. Исследования народной жизни. – С. 143. ²⁴ Там само. – С. 145. ²⁵ Тиводар М. Традиційне скотарство українських Карпат другої половини XIX – першої половини XX ст.: Історико-етнологічне дослідження. – Ужгород, 1994. – С. 134–156. ²⁶ ЦДІАЛ. – Ф. 146, оп. 64, спр. 5922, арк. 71 зв. ²⁷ ЦДІАК. – Ф. 442, оп. 191, спр. 1, арк. 64. ²⁸ ЦДІАК. – Ф. 442, оп. 523, спр. 206, арк. 9. ²⁹ Там само. – С. 159 зв. ³⁰ Материалы для оценки земельных угодий, собранные Черниговским статистическим отделением при губернской земской управе. – Чернигов, 1882. – Т. VI. – С. 56–57. ³¹ Тарновский В.В. Юридический быт Малороссии... – С. 40–41. ³² Свежинский П.В. Аграрні відносини на Західній Україні в кінці XIX – на початку XX ст. – Львів, 1966. – С. 144. ³³ ЦДІАЛ. – Ф. 146, оп. 101, спр. 35, арк. 46 зв. ("вільний поруб лісів села Вищого Синьовидного, яким ми дотепер користувалися"). ³⁴ Тарновский В.В. Юридический быт Малороссии... – С. 41. ³⁵ Кудь В.О. Сервітути на Волині... – С. 130. ³⁶ Державний архів Житомирської області (ДАЖО). – Ф. 230, оп. 2, спр. 198, арк. 5; Оп. 4, спр. 180, арк. 1; Ф. 234, оп. 1, спр. 235, арк. 3; Спр. 262, арк. 1–6. ³⁷ Українські грамоти XV століття. – К., 1965. – С. 35. ³⁸ Статут Великого княжества Литовского 1529 года. – СПб. – 1811. – С. 196. ³⁹ Отчет по лесному управлению министерства земледелия и государственных имуществ за 1871–1908 гг. – СПб., 1872–1908. ⁴⁰ ДАЖО. – Ф. 230, оп. 2, спр. 222, арк. 2–3. ⁴¹ Державний архів Волинської області (ДАВО). – Ф. 40, оп. 1, спр. 57, арк. 9; Ф. 46, оп. 3; Спр. 29, арк. 25–26. ⁴² ДАЖО. – Ф. 230, оп. 2, спр. 222, арк. 2–3; ДАРО. – Ф. 32, оп. 1, спр. 2358, арк. 2; Спр. 2359, арк. 17–18; Спр. 2364, арк. 1–3; Спр. 6175, арк. 16; Ф. 161, оп. 1, спр. 93, арк. 49; ДАВО. – Ф. 46, оп. 3, спр. 29, арк. 26. ⁴³ Лучицкий И. Сборник материалов для истории общины и общественных земель в Левобережной Украине в XVIII в. (Полтавской губернии). – К., 1885. – С. 69. ⁴⁴ Лучицкий И. Сборник материалов для истории общины и общественных земель в Левобережной Украине в XVIII в... – С. 69–70. ⁴⁵ ЦДІАЛ. – Ф. 146, спр. 2335. ⁴⁶ Горонович И. Исследование о сервитутах... – С. 6. ⁴⁷ Там само. – С. 17. ⁴⁸ Там само.

Надійшла до редколегії 11.06.03

А.В.Забловський, асп.

СОЦІАЛІЗАЦІЯ ДИТИНИ В ТРАДИЦІЙНІЙ КУЛЬТУРІ УКРАЇНЦІВ XIX – ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ: РИТУАЛЬНО-АРИТУАЛЬНІ АСПЕКТИ

Розглянуто різноманітні аспекти ритуальної та аритуальної соціалізації, що пов'язана з функціонуванням т. зв. "дитячої культури" в житті українського села XIX – початку XX ст.

This article is devoted to consider different aspects of ritual and aritual socialization, which connected with the functioning of so called "child culture" in ukrainian village (in 19-at the beginning of 20 century).

Свого часу в межах американської етнопсихологічної школи було започатковано як один із напрямків вивчення явищ етнопсихологічного порядку – етнографію дитинства (у межах концепції "Культура та особистість"), який, на думку дослідників, давав ключ до розуміння, яким чином відбувається формування тих або інших культурних

конфігурацій, стереотипів мислення та способів поведінки конкретних етнічних спільнот тощо.

Використовуючи теоретичні розробки та дослідницькі підходи етнографів дитинства (зокрема, І.С.Кона, О.Ю.Артемової, М.Мід, Р.Бенедикт, Дж.Бері та ін.)¹, а також намагаючись адекватно та коректно верифікувати існуючий емпіричний матеріал, що стосується функціо-

нування т. зв. "дитячої культури" в межах традиційного українського суспільства XIX – початку XX ст., маємо передусім звернути свою увагу на такі аспекти функціонування цієї культури як моделі культурної трансмісії, соціалізації, у ширшому сенсі інкультурації (у термінології М.Херсковіца, під якою він розумів те, що індивід отримує властиве культурі світовідчуття та поведінку, внаслідок чого формується його когнітивна, емоційна та поведінкова схожість із членами даної культури і відмінності від членів інших культур. Натомість соціалізація цим ученим трактувалася як інтеграція індивіда в людське суспільство, набуття ним досвіду, необхідного для виконання соціальних ролей)², а також звичаєво-правової традиції щодо сімейно-родинного життя українців, у парадигмі етнопсихологічного осмислення.

Перш за все, слід зазначити, що дослідження цих питань були представлені ще в роботах українських дослідників XIX – початку XX ст. Це стосується, зокрема, праць П.П.Чубинського³, М.Дерлиці⁴, Н.Заглади⁵, З.Кузеля⁶, В.Кравченка⁷, Марка Грушевського⁸, А.Онищука⁹, Д.Лепкого¹⁰ тощо.

У свою чергу, сучасна історіографія окремих аспектів цього питання хоча й краще репрезентована в науковому дискурсі (етнологічному, етнопсихологічному, культурологічному, етнопедagogічному тощо), проте, на нашу думку, деякі праці все ж таки грішать надмірною описовістю, дескриптивністю, небажанням вийти за межі класичної парадигми "історичного реалізму" XIX ст. з її т. зв. "раціональним емпіризмом", що основне своє завдання вбачав в емпіричному описі існуючої реальності в душі природничих наук, без належного теоретичного проникнення у предмет дослідження.

З огляду на це, у своїй методологічній спрямованості більше тяжіємо до т. зв. герменевтичного принципу, дискурсивна природа якого полягає у тому, що результати пізнання залежать від самого суб'єкта дослідження, який фактично й формує об'єкт пізнання, керуючись власними пізнавальними критеріями.

Зрозуміло, що спроба поглянути на історико-етнологічні явища з такої методологічної позиції аж ніяк не заперечує необхідності належного емпіричного оброблення, опрацювання конкретної дослідницької теми в межах цієї пізнавальної стратегії.

Щодо сучасних робіт з згаданої проблематики, то тут слід виділити, насамперед, роботи таких учених як Р.Чмелика¹¹, Г.Горинь¹², О.М.Кравець¹³, А.П.Пономарева¹⁴, Г.К.Кожолянка¹⁵, Є.І.Сявак¹⁶, М.Г.Стельмаховича¹⁷ та ін.

Насамперед, виділимо як один з етапів культурної трансмісії, у т. ч. соціалізації (скоріше як преліментарний її етап у ритуальному контексті) т. зв. ранній досвід у житті дитини традиційного українського суспільства XIX – початку XX ст., що тривав від народження і приблизно до 3–4 років. Принагідно варто зауважити, що, на відміну від представників уже зазначеного напрямку етнографії дитинства, не будемо перебільшувати роль цих ранніх культурних патернів, що їх отримує дитина у свої перші роки життя, унікалітизму того, що у свій час називали "пелюшковим детермінізмом", маючи на увазі перебільшення, абсолютизацію впливів традиційних способів догляду за дитиною на її подальше становлення як носія певної культурної моделі світу, зі своїм власним світобаченням та нормами поведінки, але пам'ятатимемо при цьому, що недооцінка, ігнорування згаданих аспектів у дослідницькому контексті також не сприятиме науковорелевантному пошуку істини.

Численний етнокультурний матеріал з функціонування та життєдіяльності українського села XIX – початку XX ст. свідчить про те, що вже буквально з перших

років народження дитини потрапляє у потужне поле соціалізаторської дії різних чинників та, якщо говорити мовою деяких дослідників у цій галузі, агентів соціалізації та носіїв етнокультурної інформації.

У нашій статті, перш за все, зацентруємо увагу на т. зв. ритуальній соціалізації, що безпосередньо пов'язана з першими досвідами, якісними ознаками входження дитини у незнайомий, дисгармонійний земний світ, особливо з огляду на архетипічну, символічну опозицію – світу профанного та сакрального, де сакральний світ постає як притулок для душ ще ненароджених дітей. Крім того, у контексті цієї проблематики розглянемо деякі аспекти ритуальної (чи реальної) соціалізації, що, на відміну від ритуальної, сприяла безпосередньому отриманню дитиною початкової інформації про соціальні норми, етнокультурні патерни поведінки, моделі співжиття в селянському соціумі тощо.

В етнокультурі українців існувала ціла система обрядів, що відбивала прийняття до громади і перехід за віковими стадіями кожного члена від його народження й аж до смерті. Насамперед, повсюдно система ця розпочиналася обрядом прийняття новонародженого бабою-повитухою і найближчою ріднею, згодом кумами та іншими односельцями. При цьому застосовувалися такі критерії ритуально-ініціального входження дитини у цей світ, як-то: чи повноцінне, чи не "відміна", чи не "потвора", "каліка" тощо.

Цікаво, що ще на пренатальному, дородовому етапі намагалися визначити наперед стать дитини, що було важливо з огляду на бажаність появи в сім'ї саме хлопчика – майбутнього господаря, захисника та спадкоємця: "як первий раз дитина стрижнетьця у правому боці, то буде хлопиць, а в лівому – дівчина"¹⁸.

У цілому слід зазначити, що в Україні завжди раділи більше з появи сина, аніж дочки, про що свідчать, зокрема такі приказки: "Годуй сина для себе, а доньку для людей"¹⁹, "Дочку тримай в дому, ще й заплати кому щоб узв'язав біду з дому", "Один син – не син, два сина – півсина, три сини – ото тільки син", висловлювання такого характеру "дочка – дочасний гість у хаті; вона мусить вийти заміж, але поки вона у батька-матері – її беруть і голублять, як кохану дитину, бо ніхто не знає, яка її доля спіткає"²⁰.

На думку З.Болтарович, у народній свідомості закріпився погляд на сина як на першого помічника батька, який своєю працею сприяє помноженню родинного майна, як на майбутнього годувальника сім'ї, на дочку ж – як на тимчасову гостю в ній, з якою, навпаки, пов'язані лише витрати²¹.

До того ж, як зауважував український етнограф Є.Грицак, народження в сім'ї самих дівчат вважалося поганою прикметою, яку пов'язували з чарами, насланими на матір під час вінчання або пологів²².

Так, громаді прихід дитини на світ оповіщався через інформативну атрибутику: бойки пов'язували на вікні червону стрічку, гуцули ставили на вікнах пляшку з буряковим відваром²³. Подальші ритуали пов'язувалися зі згаданим вже прилученням новонародженого до громади часто через звичайне чи спеціальне печиво – хліб, колачі.

Опис обряду "колячини", поширеного на теренах Гуцульщині, зробив свого часу польський дослідник А.Фішер. Аналіз цього обряду, на думку Г.Горинь дає право стверджувати про наявність символічного зв'язку сім'ї з громадою через новонародженого. Він (обряд) полягав у тому, що після "виводу" молодої матері в церкві, батьки дитини обдаровували кумів 8–12 калачами, які ділили між іншими присутніми²⁴.

Фактично, через ритуальне печиво відбувалося єднання всіх присутніх членів громади, фіксувалася неофіційно їхня порука за народженого, прилучення його до числа односельців. Про силу та значення обряду "колячини" свідчить той факт, що він відбувався навіть

у тому випадку, коли немовля помирало – громадою (через її представників) приймалася душа дитини²⁵.

Перехід дитини зі світу "сакрального" до світу буденного часто міг ускладнюватися. У такому випадку "як ни може обрывать баба, то посилають до попа, щоб одчинив царські врата.

А баба вже молиться вдома:

Царські врата, очинітся

А ви, кості смиренні, розойдіться

Чи младиць, чи младиця,

Пора вже на цей світ родитця...²⁶.

Ритуальна соціалізація дитини в перші роки її життя включала фактично наступні послідовні етапи її інкопоратії, залучення до сім'ї, родинного кола, громади в цілому, а саме: через обряд родин, молитви (молитвування), хрестин, похрестин зі зливками, виводин, обряд першого постригу, і нарешті, коли дитині виповнювалося три роки (в окремих районах чотири) виконувався обряд одягання пояса на хлопчика, який мав силу оберегу і широко застосовувався в родильних та інших сімейних обрядах²⁷.

Уже під час родин, своєрідна магіко-ритуальна дія баби-повитухи щодо зав'язування пупа новонародженому мала на меті запрограмувати майбутню долю дитини "скоро дитина вродиться, баба дивиться, – як чистеє вродиться, то вона купає його і пупа прядівом – льоном, а як нима, то коноплями, матками, ни плоскьоном. А тоді, як в'яже, приказує: – "зав'язую тобі щастя і здоров'я, і вік довгий, і розум добрий"²⁸.

Крім того, однією з форм передвизначення соціально-гендерних ролей відповідно до статево-вікового принципу була обрядова практика, коли "пуповину отрезають мальчику на топоре, чтобы был "майстровий", а девочке на гребне, чтобы была пряхой..."²⁹.

Подібне соціалізаційне значення в ритуальному контексті мав також наступний звичай: "выкупавши мальчика (бабка-повитуха – авт.), сповивает в рубашку отца, разрезавши ее прежде в трех местах, девочку в рубашку матери..."³⁰ або така обрядова практика "постель родильниці выбрасывают в свинятник, постель ребенка мальчика – закапывают под покутя, "щоб був хазяїн у хаті", дівочка – "щоб була хазяйка коло печі"³¹.

Вдале народження дитини в українській традиції прийнято було святкувати у формі т. зв. "родин", "одвідок", бо ж на переконання народу, "родини справлять "годиться": це й звичай давній"³². На родини запрошували найближчих сусідів, де їх господарі частували разом з бабою-повитухою, а натомість отримували перші вітання, сакраментальні побажання з нагоди появи на світ нового члена сім'ї: "на родини не просять нікого другого, навіть не просять батька та матір породіллі, а хатні самі собі та ото як звичай велить, звать одного або рідше двох сусідів у хату. До того що баба от і всі"³³.

Зазвичай, після родин баба-повитуха йшла до попа з могоричем (гроші, хліб тощо) аби той "благословив з води"³⁴, прочитавши молитву, та дав дитині ім'я, "яке там упаде", як кажуть у народі. (тобто мова йшла про день на честь якогось святого, на який припадало народження дитини).

Наступна обрядодія в символічному плані залучення дитини до людського суспільства полягала у процесі хрещення або просто "хрестин", котрі могли проходити одразу після народження малюка і пов'язане це було з тим що: "новорожденное дитя, если еще не охрещено, находится, по мнению народа, в большей опасности от чорта и ведьмы, и потому его стараются крестить в день рождения"³⁵.

Хрестини починалися з визначення майбутніх кумів, які фактично ставали другими батьками для дитини,

виконуючи роль відповідних соціалізаторів та медіаторів між сім'єю та громадою у справі виховання та формування соціально значущого індивіда з народного погляду: "крестины начинаются приглашением восприемников. Берут их по большей части одну пару... Если мать уже имела детей и они умерли, в таком случае восприемниками бурт первого встречного, если позволяют ему лета; но если Женина родит первый раз, то выбирают кого-либо из родственников: "Баби сужені, куми люблені". Из женщин не берут беременных из опасения, что ребенок умрет. Приглушают восприемников идет муж, или за его отсутствием, тот, кто есть в хате. Он идет за хлебом и солью. Придя к избранному из кумовья, кладет на стол хлеб и говорит: "Дав Бог сына, тепер не одкажи мені, куме". Кум не отказывается: берет принесенный хлеб себе, а свой кладет на стол. Муж приносит его домой и затем несет хлеб куме. У ней повторяется тоже"³⁶.

Крім того, обов'язкове дотримання в церкві під час хрещення дитини у часі було заporукою майбутнього засвоєння малюком якостей чоловічого статусу (у т. ч. й вторинних статевих ознак), підтвердження чого знаходимо в уявленнях про те, що обрядом миропомазання відбувалася фіксація статі, в існуванні два різновиди миро, для чоловіків і для жінок, причому, якщо священник помилиться і помаже дівчину миром для хлопчика, то у неї виросте борода, а якщо хлопчика миром для дівчини, то у нього борода та вус ніколи не буде³⁷.

Після повернення з церкви розпочиналася трапезна частина: кумов'єв подчує водкой отец, а баба (повитуха. – авт.) идет сзывать соседей и родственников на крестины.

"Просив (фамілії родителів) за сином горілку пити".

Спасибі (фамілії родителів) и вам, бабо".

Перед тим як нести хрестити, баба-повитуха передавала дитину, примовляючи: "даю вам новорожденное, а ви принесите нам молитвенно и крещено". Відповідно "по возвращении кумовья должный положить ребенка в вывороченный "кожух" и передавая его бабке говорят: "брали новорожденное, а принесли вам молитвенного и крещеного (имя)"³⁸. Це також знайшло своє відображення у фольклорній традиції нашого народу, зокрема, у вигляді такої пісні:

А ми прийшли з Божого дому,

Принесли дитину до дому:

Дитина хрещена,

Через куми принесена..."³⁹.

Ще одним актом символічного залучення дитини до сільської спільноти під час хрестин було те, що "...як до христа забирають, середі хати ставлять столка против белька, кладуть кожуха або подушку і дитя кладе бабка на тому, а кум бیره на руки, піднімає угору і говорить – "Богові – на хвалу, а людям – на славу". – І так кум і кума обоє"⁴⁰.

Важливим моментом обряду хрестин були традиційні вітання, побажання з боку щойно обраних кумів, які у вербальній формулі містили соціальні цінності, культурні норми та етнопедагогічні установки нашого народу: "Посилай-же, Боже кумі, щоби такі очунувала та сина вигодувала, щоб і в мир було що показать...І вам, куме, хай Бог дає, щоби наслідник великий ріс, многолітній був і вас стареньких піддержав"⁴¹.

Натомість, серед верховинців Закарпаття існував свій звичай участі громади в родильному обряді. Після хрещення дитини, у хаті породіллі збиралися усі куми, інші односельці. За багатим пригощанням у тостах, імпровізованих віршах присутні бажали малому щастя, а на закінчення обдаровували грішми, "щоби новонароджене

дитя уже з молоком матері вссало любов до грошей⁴² і в майбутньому старанно трудилося для придбання⁴².

Логічним та символічно вмотивованим продовженням процесу ритуальної соціалізації у традиційному суспільстві українців були "похристини", які полягали в тому, що "на другий день самії збираються, породіля запрошує їх на "похристини", – "приходьте, сестрички, на похристини, щоб нашу дитину не кидали грудками"⁴³.

Часто вони відбувалися разом зі "зливками", а бо ж після них. У народі вважали, що похристини – свято "дитини", а "зливки" – свято породіллі, матері.

У свою чергу, через 6 тижнів після родин, жінка з немовлям йшла до церкви – відбувалися т. зв. "виводини". До цього часу жінка вважалася нечистою, а отже й не мала права переступати поріг цієї сакральної установи, тому цей обряд фактично носив очисний та інкорпоративний характер, повертаючи з одного боку жінку до участі у сакральному житті сільської громади, а з іншого – ще раз ритуально долучав народжену дитину до культового місця односельців (перший раз під час молитви та хрестин), здійснюючи тим самим своєрідну санкціонуючу процедуру щодо вступу нового члена до сільського соціуму.

Наступним етапом ритуального введення дитини в соціонормативну культуру та символічної статевої ідентифікації був обряд першого стриження, "пострижин", відомий ще з часів Київської Русі. Так, наприклад, на Гуцульщині в XIX ст. одразу після хрещення нанашка (кума) срібною монетою втинала дитині волосся. Подекуди ж, постриження відбувалося через місяць після хрестин, і в цьому ритуалі брали участь не тільки родичі, а й сусіди, інші члени громади⁴⁴.

На думку С.Гвоздевич, "обрядові постриги дитини у рік, мабуть, релікт давнього обряду ініціації хлопчиків, який, очевидно, проводився у старшому віці (7–9 років). Він символізував перехід дитини з-під опіки матері до батька та інших членів роду"⁴⁵.

Як слушно зазначає відомий дослідник дитячого побуту Н.Заглада "перший період дитячого життя, що тягнеться від народження аж до 3–4 року, дитина "матері з рук не виходить", то значить, що вона перебуває під опікою матері (живе під її доглядом)"⁴⁶. Саме в цей період найбільше значення у вихованні дитини відіграє мати, через яку їй транслюються перші культурні цінності свого народу у вигляді різноманітних пісень, казок, скоромовок, оповідань, забавок, колискових, пестушок тощо, коли "найбільше коло дитини ходить сама мати, це перша і найсправніша нянька". У цьому процесі їй допомагають також "її мати, чи свекруха, чи там яка жінка, а то то й старші діти або наймичка (це дуже, дуже зрідка)". Однак попри задіяність інших членів сім'ї – родини чи громади в перших актах культурної трансмісії, основне соціалізаторське значення на цьому етапі має все ж таки мати-годувальниця, яка "миє, купає, сповиває, колише, годує, утішається, доглядає; навіть коли вже дитина підбілшає, то все таки несуть її до матері, щоб забавила"⁴⁷.

Натомість батько починає цікавитися дитиною, як та починає дещо розуміти, опановувати світ під час своїх перших фізичних, емоційних контактів з оточуючим середовищем: "Батько рідний, який нагляне до своєї дитини: уже аж тоді нею цікавиться, як вона стане дещо розуміти..."⁴⁸.

Уже на початковому етапі життя дитини громада в особі сусідів, знайомих, односельців починає активно залучатися до процесу згаданої реальної (аритуальної) соціалізації (на відміну від ритуальної), а також до трансмісії культурних цінностей через колискові, примовки, казки, пісні тощо. Матеріали, зібрані З.Кузеля в Пів-

денній Київщині, свідчать, що "спершу за ними (дітьми – авт.) слідять, коли почне уміть сміятися, вязики держать, гулять сидіть, руки давать, лазить, зуби ставить, дибки ставать і потім уже ходить. Цим цікавляться і сусіди, не тільки свої. Хтоб не прийшов, питає, глядячи на дитину: "А вже сміється?", "А вже дибки стає?" і т. і."⁴⁹.

Починаючи із шести неділь, люди починають цікавитися "її розумом, удачею і таке інше. І свої, і чужі, і більш сусідські люди уже питають таку дитину і "ладі", і "сорочки", і "а де мама", і "туті-туті"... Як бачать, що дитина у свій звичайний час виявляє себе вдало, то радіють, утішаються. А як же ні, то сумують, журяться, усе бідкаються і стараються чим небудь підсобити. Як ото не вивчиться ходить у свій час, водять, ходушку роблять, а як помітять, що вона не тямить ні татка, ні неньки і не проб'ється нічого розуміти і до году балакать не зрушається, то стараються більш до його балакать і т. і."⁵⁰.

Саме в цей час (у віці 2–3 років і, навіть, раніше) дитину вчать певним етикетним формам звертання, поведіння серед дорослих, старших за віком, у людському середовищі загалом. Як підкреслює З.Кузеля, дитину ще змалечку "учили чолом давать: от тепер, як хто увійде у хату знайомий, зараз біжить і дає чолом... як же чужий хто прийде у хату і хатні хотять пошанувать гостя, то заставляють свою дитину прийти і дати чолом... народ сей звичай ревно сохрanyaє й поважає. Найбільше пророблюють його малі діти, що тільки почали ходити; старші дають уже лише де потрібно, чи у гостях, чи у рідні своїє. Ще й коли не уміло ходити дитя, то й тоді вже при звичаювали його давать чолом, і тішилися з того"⁵¹.

Починаючи з трьох років, дитина все більше "обертається", за словами З.Кузеля, у колі старших дітей. Крім того, у цей час "до розвитку дитини причиняються також багато пісень, колискові і гуртові, і казки, а також імпровізовані насмішки, передражнявання і інші "остроти" різного роду, що йдуть від старших до молодших"⁵², тому й не дивно, що саме в цей період мати намагається віддати свою дитину до дитячого гурту, "щоб гляділи коло себе первачка, бо "треба, щоб воно в гурті росло"⁵³.

Апогеєм же власне ритуальної соціалізації можемо вважати згадуваний обряд одягання на хлопчика поясу, що поруч з обрядом "пострижин" вже мав ініціальний характер, і повинен був фактуалізувати майбутній соціальний статус та роль чоловіка в системі сім'я-родина-громада традиційного українського суспільства.

Незважаючи на такий побіжний аналіз моментів ритуальної та частково аритуальної соціалізації дитини в українській етнокulturі XIX – початку XX ст., все ж таки можна зробити певний висновок: ритуально-аритуальна соціалізація дитини (до 3–4 років життя) у традиційній українській культурі XIX – початку XX ст. передбачала поступове включення нового індивіда в систему соціонормативної культури шляхом символічних обрядів лімінального характеру, пов'язаних з полегшенням переходу новонародженого з одного світу в інший, а також передбачала визначення соціальних ролей та певною мірою гендерного статусу майбутніх чоловіків та жінок у сімейно-родинному, громадському та господарсько-виробничому житті українського села зазначеного періоду, вказувала на основні напрями подальшої інкультурації, роль та значення основних соціалізаторів та спрямованість процесів передачі етнокulturальної інформації тощо.

¹ Кон И.С. Ребенок и общество: (Историко-этнографическая перспектива). – М., 1988; Артемова О.Ю. Дети в обществе аборигенов Австралии // Этнография детства. Традиционные методы воспитания детей у народов Австралии, Океании и Индонезии / Под ред. Н.А.Бутинова, И.С.Кона. – М., 1992. – С.17–55; Муд М. Культура и мир детства – М., 1988; Benedict R. The chrysanthemum and the Sword: Patterns of Japanese culture. – Boston, 1946; Berry J.W., Poortinga Y.N., Segal M.N., Dasen P.R. Cross-cultural psychology. Research and applications. – Cam-

bridge, 1992. ² *Herskovits M.J.* Les bases de l'anthropologie culturelle. Paris, 1967. ³ *Чубинський П.П.* Труды этнографическо-статистической комиссии в Западно-русский край. – СПб, 1877. – Т. IV. ⁴ *Дерлиця М.* Селянські діти // Етнографічний збірник. – Львів, 1898. – Т. V. ⁵ *Заглада Н.* Побут селянської дитини. Мат. до монографії с. Старосілля // Матеріали до етнології. – К., 1929. – Т. I. ⁶ *Кузеля З.* Дитина в звичаях та віруваннях українського народу. Матеріали з Полудневої Київщини // Матеріали до українсько-руської етнології. – Львів, 1906. – Т. VIII; Там само. – Львів, 1907. – Т. IX. ⁷ *Кравченко В.* Звичаї в селі Забрідді та по-деяких інших, недалеко від цього села місцевостях Житомирського повіту на Волині: Етнографічні матеріали. – Житомир, 1920. ⁸ *Грушевський Марко.* Дитина в звичаях і віруваннях українського народу // Матеріали до українсько-руської етнології. – Львів, 1906. – Т. VIII; Там само. – Львів, 1907. – Т. IX. ⁹ *Лепкий Д.* Деякі вірування про дитину // Зоря. – 1886. – № 15–16. ¹⁰ *Чмелик Р.* Мала українська селянська сім'я другої половини XIX – поч. XX ст. – Львів, 1999. ¹¹ *Горинь Г.* Громадський побут сільського населення Карпат (XIX – 30-і роки XX ст.). – К., 1993. ¹² *Кравець О.М.* Сімейний побут і звичаї українського народу. Історико-етнографічний нарис. – К., 1996. ¹³ *Пономарев А.П.* Развитие семьи и брачно-семейных отношений на Украине: Этносоциальные проблемы – К., 1989. ¹⁴ *Кожляк Г.К.* Народознавство Буковини: громадський і сімейний побут. – Чернівці, 1998. ¹⁵ *Сявак Е.І.* Українська етнопедогогіка в її історичному розвитку. – К., 1974. ¹⁶ *Стельмахович М.Г.* Народна педагогіка. – К., 1985. ¹⁷ *Кравченко В.* Звичаї... – С. 84; *Чубинський П.П.* Труды... – С. 5. ¹⁸ *Охримович В.* Українсько-руські приповідки правничі систематично впорядковані та юридично пояснені. – Львів, 1912. – С. 56. ¹⁹ *Сумцов М.Ф.* Слобожане. Історично-етнографічна розвідка. – Харків, 1918. – С. 160. ²⁰ *Болтарович З.* Традиції сімейного виховання // Народна творчість та етнологія. – 1993. – № 2. – С. 16. ²¹ *Фонд рукописів ІМФЕ.* – Ф. 29–2, спр. 37, арк. 18. ²² *Горинь Г.* Громадський побут сільського населення Карпат... – С. 180. ²³ Там само. – С. 180. ²⁴ Там само. – С. 181. ²⁵ *Кравченко В.* Звичаї... – С. 85; *Бабенко В.А.* Етнографічний очерк народного быта Екатеринославского края. – Екатеринослав, 1905. – С. 95. ²⁶ *Борисенко В.К.* Традиції та життєдіяльність етносу (на матеріа-

лах святково-обрядової культури українців). – К., 2000. – С. 116. ²⁷ *Кравченко В.* Звичаї... – С. 86. ²⁸ *Чубинський П.П.* Труды... – С. 5; *Кравченко В.* Звичаї... – С. 87; *Сумцов М.Ф.* Слобожане... – С. 86. ²⁹ Там само. – С. 9. ³⁰ Там само. – С. 6; *Кравченко В.* Звичаї... – С. 90. ³¹ *Кузеля З.* Дитина в звичаях та віруваннях українського народу. Матеріали з Полудневої Київщини // Матеріали до українсько-руської етнології. – Львів, 1906. – Т. VIII. – С. 177. ³² Там само. – С. 184. ³³ Там само. – С. 184. ³⁴ *Чубинський П.П.* Труды... – С. 8. ³⁵ Там само. – С. 9. ³⁶ *Холодная В.Г.* Пространственно-временной аспект в ритуальном "формировании" мужского статуса на первом этапе социализации в традиции украинцев Карпат конца XIX – начала XX вв. // Етнічна історія народів Європи. Традиційна етнічна культура слов'ян. – К., 1999. – С. 144. ³⁷ *Бабенко В.А.* Етнографічний очерк народного быта Екатеринославского края. – Екатеринослав, 1905. – С. 96–96; *Иваница А.* Домашний быт малоросса Полтавской губернии Хорольского уезда // Этнографический сборник. – СПб., 1853. – Вып. 1. – С. 350. ³⁸ *Чубинський П.П.* Труды... – С. 11. ³⁹ *Кравченко В.* Звичаї... – С. 89. ⁴⁰ *Кузеля З.* Дитина в звичаях та віруваннях українського народу. Матеріали з Полудневої Київщини // Матеріали... – Львів, 1906. – Т. VIII. – С. 190–191. ⁴¹ *Горинь Г.* Громадський побут сільського населення Карпат... – С. 181–182. ⁴² *Кравченко В.* Звичаї... – С. 90. ⁴³ *Горинь Г.* Громадський побут сільського населення Карпат... – С. 182. ⁴⁴ *Гвоздевич С.* Родильна обрядовість поліщуків Овруччини // Полісся України. Матеріали історико-етнографічного дослідження. Овручина. 1995. – Львів, 1999. – Вып. 2. – С. 189. ⁴⁵ *Заглада Н.* Побут селянської дитини. Матеріали до монографії с. Старосілля // Матеріали... – К., 1929. – Т. I. – С. 73. ⁴⁶ *Кузеля З.* Дитина в звичаях та віруваннях українського народу. Матеріали з Полудневої Київщини // Матеріали... – Львів, 1907. – Т. IX. – С. 8. ⁴⁷ Там само. – С. 8; *Дерлиця М.* Селянські діти // Етнографічний збірник. – Львів, 1898. – Т. V. – С. 127. ⁴⁸ Там само. – С. 28. ⁴⁹ Там само. – С. 29. ⁵⁰ Там само. – С. 73. ⁵¹ Там само. – С. 82. ⁵² *Грушевський Марко.* Дитина в звичаях і віруваннях українського народу. – К., 2001. – С. 51.

Надійшла до редколегії 20.06.03

I.V. Колодюк, асп

ОСОБА НАРОДНОГО ЛІКАРЯ В ЕТНОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX СТОЛІТТЯ

Розглянуто терміни, що вживаються для позначення народних лікарів в етнографічних дослідженнях другої половини XIX ст.

Researching the terms to consider are those which define public doctors in the ethnological researches of the second part of the XIX century.

Питання еволюції народних медичних знань тісно пов'язані з життям і діяльністю їхніх носіїв – народних лікарів. В усі часи медична сфера більшою або меншою мірою асоціювалася з надприродним, магічним. Чим давнішою є інформація про лікування у минулому, тим більше особа лікаря пов'язувалася з чарами, духами, нечистою силою, причому їхній вплив поширювався не лише на здоров'я людини, а й на господарчу та соціальну сфери.

Першими звернули увагу на те, що в давнину лікування було тісно пов'язане з волхвуванням, дослідники давньоруської літератури. Б.Рибаків писав, що за народними уявленнями волхви мали різнобічні здібності: вміль перетворюватися на вовків, керувати хмарами і навіть передбачувати затемнення місяця та сонця, точно обчислювати оптимальні періоди дощів. Магічним діям волхвів приписувався вплив на всі сили природи, які забезпечували врожай¹.

Опрацьовуючи літописи, М.Богоявленський помітив, що ранні літописи проникнуті повагою до волхвів. Всемогутність одного з них виявлялася у його вмінні перетворювати зі старого на молодого і навпаки, одних людей перетворювати в інших. Дослідник писав, що вони були знавцями лікарських рослин, лікували дітей, надавали допомогу жінкам при безплідді, пораненим, хворим, їх запрошували до заразних хворих². Церква докоряла пастви за те, що вона ходить лікуватися до волхвів.

Є.Анничков писав, що волхви були віщунами й пророками, передбачали майбутнє і давали поради в критичні часи. Лікування було лише однією з багатьох їхніх функцій³.

Давні писемні джерела Русі переважно дають інформацію про те, що лікувальне ремесло належало виключно чоловікам. Однак, як зазначав М.Висоцький, мистецтво лікувати часом перебирали на себе жінки. Слов'яни-язичники дивилися на жінку як на містичну істоту, яка володіла талантом ворожіння, чарування, прозорства, знала таємницю ества і тому могла лікувати різні хвороби, оскільки перебувала в безпосередній близькості з містичними силами і мала вміння використовувати їх як для добрих, так і для злих справ⁴. На думку Б.Рибаківа, суспільні магічні дії виконували чоловіки-волхви, а в сімейному колі, у домашніх справах, у ворожіннях щодо особистої долі, у лікарському знахарстві домінуюча роль належала жінкам-відьмам (від відати – знати)⁵.

Дослідників завжди цікавив етнологістичний аспект, зокрема, народна медична термінологія. Важливе місце у вивченні народно-медичних термінів займають назви лікарів, цілителів. Ураховуючи той факт, що в давні часи лікувальні функції поєднувалися з магічними, то в синонімічному ряду тогочасних назв лікарів стоять чарівниці, відьми, кудесники. М.Висоцький простежив, як із середовища віщих жон почали виділятися спеціалістки вузького профілю. Жінок, які лікували замовляннями, називали шептани. Вони шептали над водою, якою потім вмивалися хворі. Були також зеленщиці та коренщиці, які користувалися травами (зіллям та корінням), а також костоправки, які займалися лікуванням вивихів і переломів кісток⁶. Б.Рибаків виділяє такі групи людей, причетних до язичницького культу, чародійства і лікування водночас: серед чоловіків – волхви, чарівники, жриці, відуни, чародії, чарівники, зберігачі (майстри талісманів), баяни, кудесники, коб-

ники (ворожбити). Серед жінок – волхва, відьми, чарівниці, обавниці, наузниці, потвори, потвориці⁷. Л.Нідереле поряд із загальноновживаним в давньоруській літературі терміном волхв подає також наступні назви: чародій, коренітець, зеленитець, ведун, віщій, гадач, баяльник, ворожець, врач, кудесник, наузник, шептун⁸. Митрополит Іларіон писав, що у старовину поняття волхв і кудесник були однозначні, а пізніше від них пішли терміни ворожбит, знахар, відьмак, відун, чарівник, чаклун, шептун, химородник і т. ін. Цим же займалися і жінки: чарівниця, знахарка, ворожка, чаклунка, чародійниця, шептуха й ін.⁹. Відома дослідниця народної медицини З.Болтарович зазначала, що у практиці баяльників, шептунів переважала словесна магія, тоді як коренітець, зеленитець лікували переважно зіллям. Хоч, з погляду церкви, між цими категоріями лікарів не було ніякої різниці, їхні дії однаково розцінювались як "бісовське волхвування"¹⁰.

С.Токарев вважав, що слово волхв може мати кельтське (волох, валах – давня назва кельтів), фінське (velho – чарівник) або германське (volva – пророчиця) походження. Дослідник також вбачав безсумнівний зв'язок терміна волхв зі словом чарівний¹¹.

У дохристиянські часи волхвування і лікування ототожнювалося зі злою силою і водночас вважалося великим мистецтвом, тому волхва величали премудр, тобто його вважали людиною з досвідом і знаннями. Давньоруська література нерідко надавала їм епітети мудрих, хитрих, філософів. Володіння таємничими знаннями пов'язувалося з книжками, волхви й самі їх складали¹².

Церква вважала волхвування, чарування контактом з нечистими силами, тому називала це не богоугодною справою: зцілити людину може тільки Бог. Тож до народних лікарів виробилося двоїсте ставлення: з одного боку, народ звертався до них за послугами, але з іншого, не афішував це. Дослідник Г.Лук'янов писав про те, що в народі володіння таємничими знаннями природи не вважалося справою гріховною, такою, що суперечила б його релігії¹³.

Серед наукових розвідок XIX ст. щодо народного лікування виділяються праці П.Чубинського. Він зібрав і класифікував величезний матеріал щодо народних лікарів, опублікувавши його у 1 томі "Праць етнографічно-статистичної експедиції у Західно-Руський край"¹⁴. У розділі "Світ духовний" дослідник виділив спеціальний підрозділ "духо-человеки" і подав у ньому народні вірування про знахарів, ворожитів і чарівників. П.Чубинський опублікував матеріал без коментарів, вважаючи, що читач повинен самостійно, без нав'язування думки публікатора, оцінити його вартість¹⁵. На цій же позиції стояв і інший український дослідник – М.Сумцов, публікуючи народні вірування про знахарів, чарівників, баб-знахарок, про їхню магіко-лікувальну практику, способи лікування різних хвороб тощо. Він писав, що в українців були поширені уявлення про те, що знахарі бувають вроджені та родимі. Родимі знахарі від народження були наділені надприродними властивостями¹⁶.

Серед публікацій зазначеного періоду, присвячених знахарству, за кількістю наведених джерел та докладністю описів відзначаються праці І.Трусевича та І.Пантюхова. У статті "Знахарі, відьми і русалки: перекази, вірування, прислів'я і пісні мешканців Полісся"¹⁷ І.Трусевич писав про те, що знахар мав перший голос на громадських сходах, займав почесне місце на сільських застіллях. Знахарі завжди були людьми досвідченими, розумними, спритними, вважались добрими лікарями душі та тіла, уміли, за народними віруваннями, бачити біля ліжка хворого

смерть, відводити громові і дощові хмари, знаходити загublених тварин, дотиком розмикати замки, зналися на чудодійних травах тощо. Автор також вивчив питання про народні уявлення про передачі знахарського ремесла; про співвідношення раціонального й ірраціонального в народній медицині. І.Трусевич вважав, що окрім замовлянь, які здебільшого були вигадані самими знахарями, вони застосовували і фармацевтичне (раціональне) лікування, після якого хворі нерідко вставали зі смертного ложа¹⁸.

І.Пантюхов у статті "Доктора и знахари"¹⁹ зробив спробу розібратися в питанні походження народної медицини та її функцій у народному побуті. Він зробив висновок, що ще в первісні часи, коли людина тільки почала пізнавати природу, у суспільстві вже існували "віщі" люди, які вміли лікувати хвороби; а їх вплив на людей не здатна була викоринити навіть церква, тож залишки язичницького світогляду і досі помітні в шептаннях, замовляннях, талісманах та амулетах. Автор дотримувався думки про те, що імена християнських святих і янголів у молитвах також запозичені з язичницького світогляду. Дослідник пропонував розмежовувати істинних знахарів і шарлатанів.

І.Пантюхов вважав, що вивчення історії лікарського мистецтва може дати корисний матеріал для аналізу народного світогляду і лікарської майстерності²⁰. Російський дослідник у своїй статті уперше спробував дослідити соціальне середовище, у якому працювали народні лікарі. Зокрема, його цікавила проблема: які причини особливої довіри народу до них і, відповідно, недовіри до дипломованих лікарів та аптекарів. І.Пантюхов з цього приводу писав, що народ не бачив від дипломованих лікарів особливої користі, бо ті в навчальних закладах виховувалися "по-панськи", цікавилися в основному заможними пацієнтами і мало звертали уваги на простий народ. До того ж, вони не знали життя народу та його звичаїв, виписуючи рецепти дорогих ліків. Народ не цікавився дипломами і чинами, йому потрібен був лікар, який умів би співчувати, рахуватися з його бідністю, світоглядними принципами. Саме тому, вважав І.Пантюхов, лікарі не могли конкурувати зі знахарями, які для простих людей зручні та доступні, на відміну від дипломованих лікарів, які є чужими народові²¹.

В іншій публікації "Про місцеву народну медицину"²² І.Пантюхов продовжив досліджувати питання походження і суспільного значення знахарства і народних лікарів протягом різних історичних періодів. Так, принциповим для дослідника було питання, чи самі знахарі самі вірили в таємничу силу замовлянь, закліть, у лікувальні властивості різних трав²³.

Цікаві дані з народної медицини містяться в публікації Е.Шарко²⁴. Автор подав матеріали, зібрані ним у с. Пашкове Чернігівської губернії Ніжинського повіту. Дослідник також зупинився на соціальних причинах популярності народних лікарів у народу порівняно з дипломованими: знахарка завжди під рукою, на відміну від професіонала. У статті розглядаються способи і методи передачі знахарських знань. Зокрема, у згаданій місцевості самі знахарі дивляться на своє ремесло як на гріховну справу і тому, не бажаючи нести цей гріх "у могилу", намагаються передати ці знання іншій особі²⁵. Е.Шарко подає свою просту класифікацію хвороб, виділяючи серед них два види: 1) звичайні (наприклад, простуда) і 2) хвороби, які виникли внаслідок дії надприродних сил. Відповідно, існувало і два способи лікування: перший тип хвороб треба лікувати ліками, а хвороби другого типу потребують боротьби проти злих сил. У кінці розвідки автор

навіть рецепти деяких народних ліків, зразки молитв і замовлянь від різних хвороб, записані від однієї знахарки із с. Пашкове²⁶.

Визначний український дослідник Хведір Вовк також цікавився цим питанням. На його думку, ставлення народу до знахарів завжди було традиційно шанобливим: "...шептухам селяни дуже вірять, і, незважаючи на те, що в слободі знаходиться фельдшер, а поблизу живе лікар, до якого звертаються в рідких випадках, здебільшого тоді, коли вже всякі шептання перепробувані і жодне не допомагає"²⁷. Попри це, не можна однозначно визначити ставлення народу до знахарів як виключно позитивне. Про це свідчить, зокрема, той факт, що в номенклатурі істот, які мали зв'язок з надприродними силами, знахар стояв поряд з "чарівником", "відьмарем". Про це писала, зокрема, українська дослідниця З.Болтарович²⁸. Є багато свідчень про те, що в уявленнях народу не було чіткого розмежування функції знахаря і чарівника. Вважалося, що одні й другі замовляннями й чарами можуть зробити все, що завгодно, зокрема, звести або розлучити пару закоханих, наслати або відвернути недугу, дощ, град, перетворити людину на звіра або птаха, звести її зі світу²⁹. Водночас етнографи зафіксували й інформацію про існування в народній свідомості уявлень про істотну різницю між чарівником і знахарем. Діяльність першого заснована на зв'язку з нечистою силою і спрямована на здійснення зла, наслання недуги, лиха. Чарівникам приписували найтяжчі хвороби, у т. ч. й психічні. Знахар, навпаки, не знався з нечистим, не запродував йому своєї душі, а одержував знання від Бога, використовував свою силу з добрими намірами, хоча так само легко, як і чарівник, міг викликати дощ чи встановити добру погоду³⁰.

Таким чином, уявленням про народних лікарів притаманна амбівалентність та синкретичність. За Хв.Вовком, не можна сплутувати українських знахарок з відьмами, бо відмінність між ними досить суттєва: перші не літають на Лису гору, не мають хвостів, не спеціалізуються на доїнні корів, а лікують від хвороб, надають фіктивні та реальні послуги, чого ніколи не роблять відьми³¹.

Підсумовуючи зазначене, можна зробити висновок, що в минулому існувало безліч термінів на позначення народних лікарів, що свідчить про численні функції, які вони виконували. Особа знахаря завжди була пов'язана з надприродним і магічним. Нерідко можна спостерегти амбівалентне ставлення до них: з одного боку, вони користувалися великою популярністю серед простих людей, з іншого боку, церква нав'язувала негативне ставлення до їхньої діяльності, вбачаючи в ній зв'язок з нечистою силою. У народній традиції XIX ст. такий давній книжний термін як волхв вже не вживається, натомість побутують такі "спеціалізовані" терміни, як баба-повитуха, пупорізка, повитуха, баба-бранка, баба-шептуха, баба, бабка, костоправ, травник тощо. До них в українському селі ставилися з особливою повагою і шаную.

¹ Рыбаков Б.А. Язычество Древней Руси. – М., 1987. – С. 294.
² Богоявленский Н.А. Древнерусское врачевание. – М., 1960. – С. 16.
³ Аничков Е.В. Язычество и Древняя Русь. – СПб., 1914. – С. 270.
⁴ Высоцкий Н.О. Роль женщины в истории нашей народной медицины. – Казань, 1908. – С. 2.
⁵ Рыбаков Б.А. Знач. праця. – С. 297.
⁶ Высоцкий Н. Знач. праця. – С. 2.
⁷ Рыбаков Б.А. Знач. праця. – С. 300.
⁸ Нидерле П. Славянские древности. – М., 1956. – С. 292.
⁹ Митрополит Іларіон. Дохристиянські вірування українського народу. – К., 1992. – С. 178.
¹⁰ Болтарович З. Народна медицина українців. – К., 1990. – С. 46.
¹¹ Токарев С.А. Религия в истории народов мира. – М., 1964. – С. 236.
¹² Богоявленский Н.А. Знач. праця. – С. 16.
¹³ Лукьянов Г.Г. Из истории русского колдовства в XVII в. // Вестник Харьковского историко-филологического общества. – Харьков, 1913, С. 71–76.
¹⁴ Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-русский край : В 7 т. / П.Чубинский. – Спб., 1872–1878.
¹⁵ Чубинский П. Труды. – Т. 1. – С. XVIII.
¹⁶ Сумцов Н.Ф. Культурные переживания // Киевская старина. – 1889. – Т. 27. – С. 326; Сумцов Н.Ф. Культурные переживания // Киевская старина. – 1889. – Т. 24. – С. 313; 326.
¹⁷ Трусович И. Знахари, ведьмы и русалки. Предания, поверья, пословицы и песни жителей Полесья // Киевлянин. – 1865. – № 69. – С. 271–272.
¹⁸ Трусович И. Знач. праця. – С. 271.
¹⁹ Пантюхов И. Доктора и знахари // Киевлянин. – 1869. – № 44. – С. 177–179.
²⁰ Там само. – С. 179.
²¹ Там само. – С. 177.
²² Пантюхов И. О местной народной медицине // Киевлянин – 1875. – № 23. – С. 1–2.
²³ Пантюхов И. Знач. праця.
²⁴ Шарко Е. Из области суеверий малороссов Черниговской губернии (народная медицина и представление о загробной жизни) // Этнографическое обозрение. – 1891, Вып. 1. – С. 169–173.
²⁵ Шарко Е. Знач. праця. – С. 169.
²⁶ Там само. – С. 169–173.
²⁷ Вовк Хведір. Студії з української етнології та антропології. – К., 1995. – С. 205.
²⁸ Болтарович З. Знач. праця. – С. 43.
²⁹ Там само. – С. 54.
³⁰ Там само. – С. 43.
³¹ Вовк Хведір. Студії з української етнології та антропології. – К., 1995. – С. 205.

В.Ю.Король, д-р іст. наук

ВІЙСЬКОВІ ВТРАТИ УКРАЇНСЬКОГО ТА ІНШИХ СЛОВ'ЯНСЬКИХ НАРОДІВ СРСР У РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ І ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВОЄН (1939–1945)

Аналізуються наукові дослідження, присвячені вивченню історії періоду другої світової та Великої Вітчизняної воєн.

Analyzing scientific researches dedicated to the study of history of Ukraine for the period of Great Patriotic War.

Друга світова війна не могла не позначитися на історичній долі українського народу, який в умовах тоталітарних режимів Сталіна та Гітлера не тільки знайшов у собі сили вистояти, а і зробив все можливе для зміцнення своєї державності і незалежності. У першу чергу це ті колосальні жертви, які заплатив наш народ у цій війні за перемогу над фашизмом.

Український народ зазнав величезних втрат не лише під час Великої Вітчизняної війни. Пам'ятаємо, ще напередодні другої світової війни українські землі перебували у складі чотирьох держав. Понад 5 млн українців проживали в Польщі, у складі якої перебували Галичина і західна Волинь. Закарпатська Україна входила до Чехословаччини. На території цієї країни проживали понад 700 тис. українців. Північна Буковина входила до складу Румунії, у межах якої проживали 790 тис. українців.

Після возз'єднання у складі УРСР уже в ході війни Західної України, Північної Буковини і трьох повітів Бес-

сарабії населення республіки становило 41657 тис. жителів, а її територія розширилася до 565 тис. кв. км.

Понад 10 млн українців проживали у цей час в Російській федерації. Українці були втягнуті у страхіття війни і зазнали перших втрат ще на початку 1939 р. Адже Сейм Карпатської України 15 березня 1939 р. проголосив державну незалежність, і цього ж дня війська союзниці Німеччини – Угорщини, перейшли кордон нової держави. На допомогу героїчним захисникам Карпатської України прийшли галичани, члени ОУН. Збройні формування молодого українського держави після запеклих боїв були розгромлені, а сама вона через кілька днів перестала існувати. У цих боях загинуло понад 5 тис. українських патріотів¹.

Під час нападу Німеччини на Польщу, вступ на її боці у війну СРСР, десятки тисяч українців, котрі перебували у польських збройних силах, брали участь у запеклих боях із загарбниками і теж зазнали значних

втратах. І коли ми нині піднімаємо питання про трагічну долю польських військовополонених, які потрапили у полон до Червоної Армії, зокрема, то не будемо забувати, що серед них були і польські офіцери і солдати українського походження. Багато років обставини розстрілу 21857 офіцерів польської армії, які здалися в полон Червоній Армії, були оповиті таємницею. Нині встановлено, що 3897 чол. убито під Катинню, 6295 в Калінінській (Тверській) області, 4403 чол. – неподалік від Харкова. Місце поховання ще 7262 польських офіцерів і досі точно не встановлено. Є дані, що вони загинули під Томськом. Слід пам'ятати, що після початку другої світової війни до вересня 1941 р. у тиліві райони СРСР було вислано понад 389 тис. поляків, які перебували там в основному в таборах і в'язницях².

З перших днів війни між СРСР і Німеччиною територія України перетворилася на арену гігантського двобою між воюючими сторонами. До кінця 1941 р. Червона армія втратила понад 6 млн осіб. У полон потрапили 3,9 млн осіб, серед яких 1,5 млн були українці. До кінця року збройні сили СРСР втратять 67 % стрілецької зброї, 91 % танків і САУ, 90 % гармат і мінометів, 90 % бойових літаків. На початок 1942 р. з 3,9 млн радянських військовополонених, у т. ч. й українців, живими залишилося 1,1 млн, тобто, на цей час загинуло 2,8 млн наших солдат і офіцерів.

Оперативне поповнення діючої армії в перші місяці війни, проводилося значною мірою за рахунок населення України. У частинах і з'єднаннях, які билися в Україні, мешканці республіки становили не менше 50 % їхнього особового складу⁴.

Особливо яскравим і водночас трагічним прикладом того, яких колосальних втрат зазнав український та інші слов'янські народи в минулій війні, відстоюючи свою свободу і незалежність, є Київська оборонна операція 1941 р. За останніми підрахунками, в основу яких покладено обліково-статистичний метод, число учасників цієї операції сягає 1326890 осіб. Якщо врахувати, що оточення уникнуло 150541 осіб, а в полон потрапило 665 тис. радянських військовополонених, в основному українців та росіян, то безповоротні втрати військ фронту, включаючи різні види поповнення, а також полонених, більшість яких загинула в умовах полону, становить близько 1 млн. осіб. Стосовно ж долі військовополонених, що потрапили в полон під час оборони Києва, то в архіві автором знайдено документ-свідчення В.Ю.Давидова, який бачив за півкілометра від місць основних розстрілів у Бабиному Яру протитанковий рів, вщерть наповнений тілами убитих командирів Червоної армії: "Можно было это видеть по знакам различия, шпалам. В этой яме было примерно 20000 человек"⁵.

Трагічною була доля військовополонених як цього фронту, так і інших, що воювали на українській землі і були, як зазначено вище, в основному укомплектовані українцями. Тільки в Києві існували десятки стаціонарних і пересувних концтаборів для полонених. Найголовніші з них: Дарницькі, Бабин Яр, на вул. Керосинній, Інститутській, в Голосіїві, на території Києво-Печерської лаври, на Куренівці, Сирці. Тільки на околиці Дарниці після визволення Києва було знайдено чотири ями. Розмір кожної 12Х6 м. Неподалік була ще одна яма розміром 6Х6 м. При розкопках однієї з великих ям вона виявилася заповненою трупами людей, за свідченнями місцевих жителів – виключно полоненими, причому, здебільшого українцями.

Другий табір був розташований на місці колишнього авторемонтного заводу. Якщо в цілому підрахувати жертви в названих пунктах та деяких інших, що були

неподалік, то в Дарницьких таборах загинуло близько 130 тис. радянських військовополонених⁶.

Значних втрат зазнали українці в 1943 р. при визволенні Лівобережної України і Києва. Тільки під час форсування Дніпра в районі Букринського вигину через відсутність плавзасобів (було всього 16 понтонів) у воді потонуло понад 30 тис. воїнів. А під час форсування Дніпра в районі Любежа трупами воїнів було забито ріку, а коли вдарили морози, то сапери були змушені підривати дамби із людських тіл, щоб відновити течію ріки.

Напруженими і надзвичайно кровопролитними були бої на Букринському плацдармі. Противнику вдалося міцно затиснути наші війська у Букринському вигині, чому сприяли також складні географічні умови місцевості. Бої були настільки кривавими, що у воронках замість води стояла кров. Так, на островах Козачий та Ольжинський від батальйону 342-го стрілецького полку 136-ї дивізії 38-ї армії в живих залишилося всього 5 воїнів із більш ніж 800. Усього за період із 22 вересня до кінця жовтня 1943 р., коли було прийнято рішення Ставки приступити до підготовки нової операції наступу на Київ з Лютізького плацдарму, загинуло близько 240 тис. радянських воїнів, у т. ч. й понад 7,5 тис. киян та жителів Київської області, мобілізованих польовими військоматами⁷. Після трагічних поразок на фронтах війни і таких перемог, як форсування Дніпра і визволення Києва, наприклад, кількість жертв серед українців, а також і росіян почала стрімко зростати. Причиною також було і те, що збільшилася в другій половині 1944 р. мобілізація населення України до радянських збройних сил. В ряді загальновійськових армій 1-го Українського фронту мешканці республіки становили від 60 до 80 %. А в окремих арміях 2-го і 3-го Українських фронтів, що билися вже за межами України, відсоток воїнів-українців перевищував 50 %. Українці та росіяни переважали в піхотних частинах і серед рядового складу, а там, де вимагалася спеціальна підготовка серед командуючого складу, вони не стали найчисельнішою національною групою⁸. Як зазначають дослідники, упродовж 1943–1945 рр. червоноармійцями стали близько 4,5 млн мешканців республіки.

Протягом 1942–1945 рр. сталінський уряд здійснював на Україні достроковий призов до збройних сил сімнадцятирічних юнаків. На березень 1945 р. по чотирьох військових округах України їх було мобілізовано понад 270 тис. І переважно саме українці та росіяни своєю кров'ю заплатили за визволення Європи, а не тільки території СРСР від фашизму. Тільки в боях за Польщу, які тривали із серпня 1944 р. до січня 1945 р. включно, наша армія втратила 660 тис. воїнів, а ще близько 440 тис. померло від ран у госпіталях як на території Польщі, так і за її межами. Нині у Польщі в 738 воїнських похованнях поховано 1 млн 800 тис. російських і українських військових. Тільки 120389 відомі поіменно⁹. Національний склад загиблих – в основному українці і росіяни.

А хіба не вражає цифра наших втрат у боях за маленьку Угорщину. Навіть укладачі книги "Гриф секретності снят. Потери Вооруженных Сил СССР в войнах, боевых действиях и конфликтах"¹⁰ змушені буди сказати про це. Загальне число втрат 2-го і 3-го Українських фронтів за період з 29 жовтня 1944 по 13 лютого 1945 рр. склали 320 тис. осіб. Вслід за Будапештською військоматою 3-го Українського фронту буди змушені у березні 1945 р. вести оборонну операцію в районі озера Балатон, втративши там понад 30 тис. осіб. Всього ж сумарні втрати радянських військ на території Угорщини склали 480 тис. осіб, з них 140 тис. безповоротні¹¹. Хоча і ці дані значно занижені. Доказом тому є, наприклад, цифр-

ри наших втрат в Австрії, наведені у згаданому вище виданні – 26 тис. безповоротних втрат. Однак у матеріалах, показаних Російським телебаченням до 50-річчя визволення Відня, сказано, що в боях на території цієї країни загинуло 86 тис. осіб, а скільки пропало безвісти і померло від ран – знає тільки Бог. І знову це в основному українці та росіяни.

Відносно ж Берлінської операції – то тут у наших офіційних джерелах і виданнях, зокрема і в згаданій книзі "Гриф секретности снят..." – суцільна дезінформація. Укладачі цього видання без сорому і совісті заявляють, що безповоротні втрати радянських військ у Берлінській операції, яка тривала з 16 квітня по 2 травня 1945 р., становили лише 78 тис. осіб, санітарні – 274 тис.¹² Там же сказано, що всі радянські бойові операції на території Німеччини, окрім Берлінської, пройшли без значних втрат. Це ж явна фальсифікація. До речі у книзі "Памяти павших. Великая Отечественная война /1941–1945/", уже робиться визнання, що безповоротні втрати Червоної армії протягом другого кварталу 1945 р. склали 243256 осіб¹³. Це в основному були бої на території Німеччини і вели їх знову ж таки частини, укомплектовані переважно українцями і росіянами.

Стосовно Берлінської операції, у якій брали участь 1-й, 2-й Білоруський і 1-й Український фронти укомплектовані українцями і росіянами, слід сказати окремо, оскільки і понині стосовно неї багато незрозумілого.

У передачі Російського телебачення від 17 квітня 1995 р. з приводу 50-річчя штурму військами 1-го Білоруського фронту Зееловських висот повідомлялося, що радянські війська втратили там лише вбитими за один день понад 100 тис. воїнів. Слід наголосити, що здебільшого це були молоді хлопці весняного призову 1945 р. і в основному з України. Як пізніше свідчив маршал К.Рокоссовський "Жуков рвався до Берліна, за що і поплатився в перший день життям близько півмільйона осіб"¹⁴. Генерал О.Горбатов свідчить, що Г.Жуков планував узяти Берлін на п'ятий день. "Маршал сообщил мне ... Берлин будет захвачен на пятый день"¹⁵, тобто 21 квітня 1945 р. Взяли ми його великою кров'ю лише 2-го травня 1945 р. Щоб догодити Й.Сталіну, Г.Жуков й І.Конєв намагалися першими за будь-яку ціну увірватися в Берлін (хоча деякі наші військові пропонували оточити агонізуюче місто і чекати його капітуляції). Довго чекати б не довелося. У захисників Берліна майже не залишилося боєприпасів, продовольства і т. д. І.Конєв у наказі двом танковим арміям 20.04.45 писав: "Войска маршала Жукова в 10 км от восточной окраины Берлина. Приказываю обязательно *сегодня ночью* (курсив автора) *ворваться* в Берлин первыми. Исполнение донести". У цей день Г.Жуков у наказі командуючому танкової армії ставить завдання "Пошлите от каждого корпуса по одной лучшей бригаде в Берлин и поставьте им задачу: не позднее 4 утра 21 апреля *любой ценой* (курсив автора) прорваться на окраину Берлина и немедленно донести для доклада т. Сталину и объявления в прессе".

І навіть коли 25 квітня 1945 р. війська 1-го Українського фронту зустрілися на Ельбі з військами американців, які до речі могли взяти Берлін раніше, але не зробили цього, шкодуючи своїх солдат, й опір німців за місто вже загасав, гонка між Г.Жуковим й І.Конєвим мов на стадіоні продовжувалася. Так, танкова армія генерала Рибалка, форсувавши Шпрее, опинилася в тилу 8-ї гвардійської армії 1-го Білоруського фронту¹⁶. Наслідки: за далеко неповними, але все ж більш правдивими даними ніж у книзі "Гриф секретности снят...", за період з 16 квітня по 8 травня 1945 р. війська зазначених фронтів втратили вбитими та пораненими близько 300 тис. осіб, 2156 танків і САУ, 1220 гармат і мінометів, 527

літаків. За останніми даними наші війська втратили вбитими понад 700 тис. чоловік¹⁷.

Ми нітрохи не хочемо применшити роль інших народів, сини яких віддали своє життя у битві з фашизмом. І все ж таки, які були втрати українського і російського народів, бо саме їхніх представників найбільше загинуло у роки Великої Вітчизняної війни. Очевидно, точно ми їх ніколи так і не назвемо. Адже 15 березня 1942 р. за наказом Сталіна було ліквідовано солдатські медальйони. А 12 квітня цього ж року в нашій армії відмовилися від поіменного обліку втрат. Натомість була введена графа "безвісті пропали", яка дозволяла списувати мільйони життів, якими так спокійно розкидувалися наші бездарні в основному, за невеликим виключенням, полководці. А ортодоксальні комуністи нині у своїх друкованих виданнях намагаються відстоювати цифру наших втрат, якою за вказівкою Політбюро ЦК КПРС нас "ощасливив" генерал М.Мойсєєв у статті "Цена Победы" (Военно-исторический журнал. – 1990. – № 3), яка військові втрати СРСР оцінює у 8 млн 664 тис. 400 осіб. Ця цифра трохи збільшена і покладена в основу згаданої книги "Гриф секретности снят...". На неї посилаються всі, без виключення, історики, які пишуть про війну і про втрати в ній, у т. ч. й українського народу.

Не зарахували до категорії безповоротних втрат у цих книгах і "около 500 тысяч военнообязанных, призванных по мобилизации, но захваченных противником в начальный период войны". Не потрапили до цієї категорії і ті з понад 1,8 млн військовополонених, які повернулися в СРСР після того, як їм вдалося вижити в гітлерівських таборих для того, щоб сконати в сталінських таборих у перші післявоєнні роки.

Не включено до цієї графи в цій т. зв. "супероб'єктивній" книзі і тих, кого було засуджено трибуналами й особовими відділами. А це 994 тис. осіб. З них засуджено за дезертирство – 376 тис. Причому дезертирами часто робили людей, які тільки побували в оточенні. У книзі додається, що із всього цього числа засуджених близько 442 тис. отримали відстрочку від розстрілу з відправленням у складі штрафних батальйонів на фронт. Начебто укладачі книги не знають із документів, що переважна більшість цих засуджених у складі штрафбатів загинула в перших же боях. Слід зазначити, що її укладачі свідомо пішли на ще одну фальсифікацію, віднісши до живих тих, кого розстріляли або тих, хто загинув у штрафних батальйонах. Із наведених там даних випливає, що понад 280 тис. або загинули від нещасних випадків або були засуджені до розстрілу (Д.Волгогонов вважає, що останніх було 158 тис.). Говорячи про засуджених до розстрілу, укладачі мають на увазі тих, кого було розстріляно за якоюсь судовою процедурою. А згідно з наказами Сталіна від 16 серпня 1941 і 28 липня 1942 рр. військових розстрілювали без всякого суду і слідства (тих, хто побував в оточенні, тобто, невинних людей), або тих, хто відстав від своїх частин чи просто розгубився в першому бою. Таких було розстріляно сотні тисяч, у т. ч. й українців. І всі вони до зазначеної категорії втрат не потрапили. Все це робилося, щоб підігнати цифру безповоротних військових втрат до цифри загинувих у 8 млн 668 тис. 400 осіб. Хоча в книзі "Гриф секретности снят..." вона, як зазначалося вище, трохи збільшена і дорівнює 9 млн 168 тис. 400 осіб.

На основі таблиць у книзі "Население Советского Союза. 1922–1991"¹⁸, слід виділити тих, хто народився з 1896 по 1925 рр., тобто тих, хто на початок війни мав не менше 15 і не більше 45 років. Кількість жінок-військовослужбовців за роки війни складала близько 500 тис., а всі інші – чоловіки. Чисельність зазначених контингентів чоловіків і жінок (а це 30) на початок

1941 р. складала: чоловіків – 45,3 млн, жінок – 48,2, а на початок 1946 р. відповідно: чоловіків – 28,3 млн жінок – 43,1 млн. Якщо ж унести поправки на зменшення чисельності цих контингентів до 22 червня 1941 р. (за півроку) то матимемо 45 млн чоловіків і 48 млн жінок цих контингентів. Значить зменшення кількості у чоловіків за роки війни, включаючи і війну з Японією, складає 16,7 млн осіб, а у жінок – близько 5 млн. З усіх 34 млн військовослужбовців-чоловіків, які служили в рядах армії, близько 31 млн відноситься до зазначених років народження. Останні народилися до 1896 р., і наймолодших – 1926–1927 рр. народження, яких було не більше 3–4 млн чол. Якщо вирахувати із кількості чоловіків невійськовослужбовців ту кількість, яка стала результатом їх зменшення за рахунок смертності за зазначені роки, то отримаємо цифру в 1,5–1,7 млн осіб. Віднімемо цю кількість від цифри 16,7 млн зменшення чоловіків і матимемо близько 15 млн втрат категорії чоловіків-військовослужбовців зазначених років народження, яких нараховується близько 31 млн чол. Це і є безповоротні втрати радянських збройних сил за роки війни¹⁹, але і вони не повні, оскільки зроблені на основі зазначеного джерела, на об'єктивності якого не могли не позначитися і відсутність точних даних про кількість населення СРСР напередодні війни (цифра в 197,1 млн осіб, яку називає І.Курганов, зроблена на основі перепису населення СРСР 1939 р., з урахуванням природного приросту за 1939–1941 рр.). Не будемо забувати, що цей перепис був сфальсифікований і зроблений замість знищеного перепису 1937 р. Пам'ятаємо, що цей перепис 1937 р. було знищено тому, що він показував реальні наслідки голоду 1932–1933 рр. на Україні. Отже, саме український фактор був вирішальним у наступних переписах.

На основі картотеки Центрального архіву Міністерства оборони Російської Федерації керівник Головної редакційної колегії Книги Пам'яті України генерал армії І.О.Герасимов оприлюднив дані, згідно з якими за період з 1941-го по 1945 рр. безповоротно втрачено 16,2 млн рядових і сержантів Червоної Армії, 1,2 млн осіб офіцерського складу, 3–4 млн тих, хто пропав безвісті; 5750 тис. становили військовополонені²⁰.

За нашими підрахунками в полоні побувало 6,2 млн радянських військовополонених на всіх театрах воєнних дій на території СРСР. З них загинуло понад 4 млн, у т. ч. на окупованих землях України, близько 1,8 млн осіб²¹.

До зазначеної цифри понад 15 млн загиблих військових у цій війні слід додати майже мільйон безповоротних втрат за рахунок військовослужбовців, які народилися до 1896 р. Отже, на основі тільки цих та подібних не зовсім об'єктивних джерел наші військові втрати сягають понад 16 млн осіб. Все ж і це не вся правда, тому

що командування всіх рівнів занижувало наші втрати, а потім ці дані пішли в архіви. З урахуванням усього вищезазначеного, наші військові втрати становлять понад 25 млн осіб і це у своїй більшості представники слов'янських народів, особливо українського і російського²². На підставі підрахунків, які покладено в основу заключного тому Книги Пам'яті України "Безсмертя", який вийшов у світ до 55-річчя Перемоги у Великій Вітчизняній війні, опосередковані демографічні втрати України становлять близько 17 млн осіб, з них близько 7 млн – це військові. Хоча автори розділу про втрати у війні І.Муковський і О.Лисенко в основному залишилися на застарілих позиціях. Так само на цих же позиціях залишилися і автори нової книги ("Россия и СССР в войнах XX века. Потери вооруженных сил Статистическое исследование." Под общей редакцией генерала Г.Кривошеева. – М., 2001). У ній усі фальсифікації, підтасовки і замовчування щодо наших втрат, які були у Мойсеєва і в книзі "Гриф секретности снят..." залишилися з точністю один до одного, тобто, наші військові ніяких уроків зі злочинів своїх попередників, які, не вмійучи воювати, за невеликим виключенням, даремно загубили мільйони життів, так і не зробили, тому ми всі усвідомлюємо, як важливо правдиво писати і пам'ятати про ту високу ціну, яку заплатили наші батьки і близькі за перемогу над фашизмом.

¹ Вегеш М. Карпатська Україна (1938–1939). Соціально-економічний і політичний розвиток. – Ужгород, 1993. – С. 70–76. ² Король В.Ю. Історія України. – К., 1999. – С. 262. ³ "Совершенно секретно! Только для командования!" Стратегия фашистской Германии в войне против СССР. Док. и мат. – М., 1967. – С. 102. ⁴ Чернега П.М. та ін. Внесок українського народу в перемогу над фашистською Німеччиною // Слов'янські народи в другій світовій війні. Зб. наук. праць. – К., 2000. – С. 85. ⁵ ЦДАВО України. – Ф. 4620, оп. 3, спр. 243-б, арк. 25–26. ⁶ Король В.Ю. Трагедія військовополонених на окупованій території України в 1941–1944 роках. – К., 2002. ⁷ Король В.Ю. Ціна Перемоги: втрати киян // Трибуна. – 2000. – № 5–6. – С. 35–36. ⁸ Гриневич В.А. Українці в складі Червоної Армії. Кількісний аспект питання // Україна у другій світовій війні. Уроки історії та сучасність. – К., 1995. – С. 61. ⁹ Король В.Ю. Ціна Перемоги. Міфи і реальність // Трибуна. – 1995. – № 1–2. – С. 17. ¹⁰ "Гриф секретности снят. Потери Вооруженных Сил СССР в войнах, боевых действиях и конфликтах. Статистическое исследование". – М., 1993. ¹¹ Там само. – С. 211–212, 228, 325. ¹² Там само. – С. 219–220. ¹³ "Памяти павших..." Велика Отечественная война (1941–1945). – М., 1995. – С. 105. ¹⁴ Король Віктор. Ціна Перемоги: розвінчування міфів // Вітчизна. – 1997. – № 5–6. – С. 112. ¹⁵ Горбатов А.В. Годы и войны. – М., 1998. – С. 334. ¹⁶ Почтарев А. Вперед, на Берлин! Кто быстрее? // Аргументы и факты. – 1995. – № 18–19. – Май. – С. 6. ¹⁷ Великая Отечественная война. Советского Союза. 1941–1945. Краткая история. – М., 1965. – С. 497; Король В. Ціна перемоги: розвінчування міфів // Вітчизна. – 1997. – № 5–6. – С. 112. ¹⁸ Население Советского Союза. 1922–1991. – М., 1993. ¹⁹ Там само. – С. 56, 121, 134; Наумов Л. Советский Союз во второй мировой войне. – Лос-Анджелес, 1996. – С. 443–445. ²⁰ Український історичний журнал. – 1990. – № 10. – С. 5. ²¹ Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941–1945. – С. 205. ²² Король В.Ю. Ціна Перемоги: міфи і реальність // Слов'янські військові дослідження. – Лондон, 1996. – № 2. – С. 424–425 (англ.).

Надійшло до редколегії 26.06.03

Л.С.Мельничук, канд. іст. наук

ГОНЧАРНІ ЦЕХИ ПОДІЛЛЯ XVI–XIX СТОЛІТЬ

Досліджено виникнення, розвиток та занепад цехового гончарства на Поділлі в XVI–XIX ст.

The article dwells upon the appearance, development and regression of pottery workshops in Podolia (XVI–XIX centuries).

Основні прототипи і форми глиняних виробів Поділля, що дійшли до наших днів, виявляють глибинні основи керамічного ремесла, яскраві реліктові явища, які засвідчують давність коренів гончарства в краї, безперервність розвитку впродовж всього часу його побутування.

Значний вплив на розвиток керамічного виробництва в регіоні справили цехи гончарів – професійні об'єднання міських ремісників, які з'явилися тут, як припускав

Є.Сіцінський, "дуже рано, ще в XIV ст. при подільських князях Коріатовичах"¹. Однак документи, що підтверджують існування цехового ладу на Поділлі, збереглися не раніше XVI ст. До того ж, вони дійшли до нашого часу у невеликій кількості друкованого і рукописного матеріалу, чимала частина якого перебуває у критичному стані збереження. Значну роботу з виявлення і збереження статутів, привілеїв, грамот, інших докумен-

тів та атрибутів подільських цехів здійснив наприкінці XIX – початку XX ст. Є.Сіцінський. Зібрані й опрацьовані ним пам'ятки поповнили фонди Кам'янець-Подільського Давньосховища (історичного музею), а також лягли в основу підготовки й оприлюднення першої спеціальної розвідки з історії цехового устрою на Поділлі². У 20-х рр. XX ст. цю справу продовжив П.Клименко. Його монографічне дослідження "Цехи на Україні" насичене багатим фактичним матеріалом про подільські спілки ремісників³. Останнім часом з'явилася низка спеціальних наукових розвідок О.Петренка, об'єктом дослідження яких є цеховий устрій приватних міст і містечок Східного Поділля від часу їхнього виникнення і до повного занепаду та ліквідації⁴. Однак автори цих та й інших праць про цеховий лад на Поділлі переслідували мету дослідити особливості міського ремесла доби пізнього феодалізму загалом, не вирізняючи специфіки окремих його галузей. Не стали досі об'єктом наукового осмислення і гончарські цехи краю, хоча актуальність таких знань не викликає сумніву. Вони дозволять простежити розвиток професійних ремісничих спілок у ремеслі, яке репрезентує самобутність мистецьких традицій регіону. Адже загальновідомо, що жоден з історико-етнографічних районів України не позначений таким багатством різновидів гончарних виробів, такою значною кількістю своєрідних осередків народної кераміки як Поділля. Безперечно, цехове гончарство зіграло у цьому не останню роль. Не претендуючи на вичерпне висвітлення означеної проблеми, автор робить спробу простежити історію гончарних цехів у регіоні, проаналізувати професійні звичаї та обряди гончарів, простежити особливості середньовічної організації праці в керамічному виробництві та її вплив на подальший розвиток гончарного ремесла Поділля.

Брак відповідних документів не дає можливості точно встановити час появи перших цехів гончарів у краї. Однак у податкових списках середини XVI ст. серед ремісників у Кам'янці-Подільському вказуються – 6, Смотричі – 1, Сатанові – 1 і Барі – 3 гончарі. Усі вони зареєстровані як платники податків по 1 злотому в рік⁵. Люстрація 1552 р. нотує в реєстрі вінницьких міщан прізвища 2 гончарів – Федора та Івана, що також вносили до казни міста по 1 грошу⁶. Є підстави стверджувати, що одним із перших виник гончарний цех у Зінкові. У 1430 р. король Владислав II подарував місто за військові заслуги Петру Одровонджу, який увів у нього в 1458 р. магдебурзьке право, привілей на створення ремісничих цехів, звільнив міщан від усяких податків на 12 років. Того часу і виникло професійне об'єднання зінківських гончарів, деякі традиції якого зберігалися ще й у XX ст.⁷.

Документи XVI–XVII ст. свідчать про те, що гончарні цехи існували в Кам'янці-Подільському, Барі, Браїлові, Вінниці, Купині, Летичеві, Меджибожі, Миньківцях, Супрунові, Чуриліві (Джурині) та інших містах⁸. Незважаючи на обмеженість джерельної бази, вдалося встановити наявність таких професійних спілок у 25-и містах та містечках Поділля XVI–XIX ст., хоч це число й не можна вважати остаточним.

Люстрації, ревізії, інвентарі та інші статистичні акти подають відомості про невелику кількість гончарів у міських населених пунктах, за деяким виключенням у центрах виробництва глиняних виробів. Так, наприклад, люстрація 1615 р. виявляє у Літині 87 домів, серед мешканців називає 13 ремісників: 6 шевців, 1 кравець, 2 кушніри, 2 ковалі та 2 гончарі⁹. У гончарному цеху Бару за люстрацією 1757 р. також нараховувалося всього 15¹⁰, Тульчині (1795) – 7¹¹, Янові – 10 майстрів¹². Подібна картина була й в інших містах і містечках. Як прави-

ло, селилися гончарі компактно ("кутками", вулицями тощо) на околицях міст та в приміській зоні, ближче до джерел сировини.

Виявлені документи та опубліковані матеріали дають змогу реконструювати в загальних обрисах порядок створення та діяльність професійних спілок гончарів, які до 1840 р., як зазначав П.Клименко, "урядували на основі цехових статутів, що одержали ще за польських часів од державного уряду"¹³. Безпосередній дозвіл на створення цеху в державних містах давав магістрат при умові наявності в ньому не менше 5 гончарів, що "добре знають своє ремесло"¹⁴. Він же й затверджував його статут, який зазвичай писався на пергаменті й у повсякденному житті називався ремісниками "листок пергамяновий" і мав однакові спільні риси, близькі до класичного зразка цехового устрою. Зміст статуту не завжди розробляли самі майстри. Вони часто запозичали ("списували") основні правила організації цеху зі статутів спілок місцевих ремісників інших професій, або впроваджували досвід своїх колег з великих міст чи значних центрів гончарного виробництва, який поширювався мандрівними (вендровими) підмайстрами, що перебували там задля отримання диплома в тому, що вони "удосконалилися в ремеслі". На жаль, ні в літературі, ні в опрацьованих архівних документах не вдалося виявити жодного статуту гончарського цеху державного (королівського) міста XVII–XVIII ст. У зазначених вище дослідженнях В.Антоновича, М.Владимирського-Буданова, Є.Сіцінського, О.Прусевича, П.Клименко та інших авторів подаються лиш окремі положення з цих документів, що свідчать про наявність гончарських спілок у державних містах та висвітлюють окремі сторони їх діяльності. Важливі докази існування гончарних цехів у XVII–XVIII ст. подають й археологічні матеріали. Так, у 80-х рр. XIX ст. на Різницькій вулиці Кам'янця було розкопано гончарський горн XVII ст., наповнений горщиками¹⁵. У 1994 р. під час реставраційних робіт у південно-східній частині площі "Польський ринок" у Кам'янці-Подільському було виявлено гончарну піч зі значною кількістю зразків кераміки XVII ст.¹⁶. Знаючи про те, що 13 березня 1713 р. кам'янецький магістрат підтвердив рішення про покарання цехмістрів через штраф та тюремне ув'язнення за допуск ними в цехи людей, що не належали до числа кам'янецьких міщан, і суворо заборону займатися ремеслом т. зв. партакам є підстава стверджувати, що віднайдені знахідки належали братчикам гончарної спілки¹⁷. Й.Ролле в описі замку цього міста подав відомості про наявність у його західній частині "Гончарської башти", що свідчить про участь гончарів, у випадку небезпеки, в обороні та захисті Кам'янця, і що кожен з цехів мав своє місце на міських укріпленнях¹⁸. Слід зазначити, що ця функція значно відрізнялася від подібних обов'язків західноєвропейських цехів. Якщо озброєне бюргерське ополчення міст Західної Європи відстоювало інтереси міщан від зазіхань могутніх феодалів, королівської влади, то цехи українських міст захищали їх, в основному, від доволі частих військових вторгнень зовнішніх ворогів.

Військову повинність виконували братчики й приватних міст та містечок Поділля. У грамоті власника Меджибожа А.Сенявського майстрам гончарного цеху (1721) наголошувалося "аби кожний цеховий магістер мав мушкет, фунт пороху і півкопи куль; свою цехову гаківницю, до тієї гаківниці пороху і куль на сто набоїв, свої загони на валах для оборони міста"¹⁹. Ще більш конкретизувала цю повинність братчиків своєю грамотою (1730) донька А.Сенявського М.Денгоф, якій дістався у спадок по смерті батька весь меджибозький округ. У документі зазначалося: "бажаючи, щоб порядок у міс-

течку і давні звичаї, що стосуються загальної оборони, не забувалися, а навпаки через часті вправлення цехів набували якомога кращого стану, зобов'язую і наказую всім цехам здійснювати стрільбу в ціль під час Зелених свят, за зразком інших міст, а хто зробить промах, повинен вносити штраф 3 гроші, і за ці штрафні гроші цехові старшини повинні купувати приз тим, хто буде стріляти вдало; місце для стрільби признаю за містечком на "слободі", і така стрільба повинна тривати 15 днів, починаючи зі святкової неділі²⁰. Привілей, наданий гончарному цеху містечка Браїлова Ф.Потоцьким у 1760 р., також зобов'язував цехових братчиків по чергово нести нічну варту на міській брамі²¹. Аналогічні вимоги щодо виконання ремісниками військового обов'язку зустрічаємо у переважній більшості цехових статутів, грамот, привілеїв. З часом, у зв'язку з припиненням збройних вторгнень на Поділля, військова повинність братчиків сама по собі відпала. У більш пізніх цехових документах уже не зустрічаються положення, що її регламентували.

Про гончарні цехи приватних міст та містечок зберігся дещо ширший фактичний матеріал. Уже зауважувалося, що чималу роботу з виявлення та збереження цехових документів та атрибутів провів у кінці XIX – на початку XX ст. Ю.Сіцінський²². У ході обстежень осередків цехового ремесла на Поділлі йому вдалося віднайти, за підрахунами автора, статуту, грамоти, актові книги чи фрагменти їх майже 30 цехів. Більшість документів цехів було виявлено у приватних осіб, переважно впливових міщан, які зберігали їх у цехових скриньках. Ці документи вони називали "цеховими правами", пильно охороняли, іноді навіть не знаючи їх змісту, і вірили в те, що у майбутньому вони принесуть якесь пільги. Через непридатні умови зберігання ряд документів зазнав значних руйнувань. Так, наприклад, тільки частково збереглася "пергаминова грамота" гончарного цеху містечка Сатанова. Зіпсувалася вона, за поясненнями самих її власників, через те, що в оселях гончарів завжди волого, вони у власних "хатах виготовляють гончарні вироби, а взимку, окрім цього, тут же місять глину, зберігають її і сушать свої вироби перед випалюванням"²³. Цікавим є те, що за грамотою (1720) А.Сенявського – власника Сатанова – до гончарного цеху входили не тільки сатанівські майстри, а й селяни-гончарі з різних поселень, що належали до сатанівського маєтку власника. Така ситуація мала місце, на відміну від державних міст, і в інших приватних володіннях феодалів.

До наших днів збереглися тексти панських привілеїв гончарним спілкам Меджибожа, Браїлова, Чурилова (Джурина), Городка, Миньковець, Смотрича та інших міст і містечок Поділля. Положення цих документів стосувалися всіх сторін діяльності гончарської спілки: організаційно-правничої, громадського та приватного життя її членів, виконання ними релігійних обов'язків тощо. На жаль, ці акти дуже бідні на інформацію про виробничо-професійні, технологічні аспекти цехового гончарства, асортимент та художньо-стилістичні особливості подільської кераміки цього періоду. Їхній зміст, а також відомості з інвентарів, ревізій, інших державних паперів XVII–XIX ст., наявна література з досліджуваної проблеми створюють можливість реконструкції, у загальних обрисах, розвитку цехових гончарських спілок на Поділлі.

Документи засвідчують, що цехова організація у феодальну епоху сприяла розвитку гончарного виробництва, удосконаленню професійних навиків, поширенню різноманітних досягнень у техніці гончарства того часу не тільки серед міських, а й сільських майстрів. Вона виявляла значний вплив на задоволення попиту й

насичення ринку відповідними товарами, асортимент і якість продукції, регламентували спосіб життя та працю ремісників. Статуту цих корпорацій захищали гончарів від конкуренції партачів та торгівців. Цех гончарів, як й інших ремісничих спілок, будувався за принципами ієрархічності, складаючись з різних соціально-професійних та соціально-вікових груп: майстрів, котрі називали один одного братами, братчиками, підмайстрів (челядників) та учнів (хлопців). Гончарні цехи часто називалися братствами. Основним органом їхнього управління були загальні збори старших членів громади, на яких обговорювалися найважливіші справи корпорації, заслуховувалися звіти, обиралися посадові особи тощо. Між зборами спілкою керувала управа. Гончарі, які входили до цеху, на демократичних засадах вибирали зі свого середовища цехмістра – людину добропорядну, авторитетну й совісну, "у звичаях християнської віри поштивого і ремеслі своєму добре вмілому", "підскарбного" (скарбника) і писара²⁴. Посада цехмістра вважалася почесною: до нього зверталися "панотець", а поміж собою називали "паном".

Цехмістр дбав про виробництво й збут гончарних виробів, підготовку учнів, дотримання статуту, що визначав порядок управління цехом, права й обов'язки його членів, посадових осіб й інші правила внутрішньої організації корпорації та її зв'язки із зовнішнім світом, тобто контролював усю її діяльність. Атрибутами його влади у спілці були скринька, де зберігалися цехові документи – "писане право", "право" (акти на привілеї, книги "роједпапіа" гончарського цеху, запису підмайстрів та учнів, прибутків та видатків, судові рішення, "церковні поминальники" тощо), цехова каса, "звичай" або "дисципліна" – звичайна нагайка, "цешка, цеха, цішка, ціха" – символічний предмет із зображенням одного з атрибутів ремесла (іноді – церковного символу), який виконував комунікативну роль у спілці²⁵. Їх мали всі гончарські цехи. "Цешки" використовували для скликання на збори, вибори чи ще якусь важливу подію. Прикрасивши знак барвінком, калиною молодший майстер носив його від оселі до оселі братчиків, сповіщаючи таким способом про зібрання цеху²⁶. У документах, літературі збереглося кілька описів "цешок" гончарських цехів Поділля. Так, "цешка" зінківських гончарів Летицького повіту мала вигляд маленької мідної іконки овальної форми з добре виграюваними зображеннями з одного боку церкви Покрови, прихожанами якої вони були, і з іншого – Божої матері. Вона була виготовлена у 1764 р.²⁷. О.Прусевич подає опис ще однієї, більш пізньої, "цехи" підмайстрів гончарного цеху містечка Зінкова: невеличка дощечка, на якій з одного боку зображено гончарний круг, а з другого надпис – "Сія цеха церкви Покровской молодшого братства сооружена 1802 года 18 дня"²⁸. У фондах Вінницького обласного краєзнавчого музею зберігається "цішка" (ціха) – дерев'яна дощечка гончарського цехмістра з м. Бара Якуба Волянського. На ній з одного боку зображено православний хрест, сонце, зорі, молодий місяць, а з іншого – гончарний круг з глечиком на ньому та надпис: "Якуб Волянский, 1845".

Щодо "звичаю" цікаву інформацію зафіксував Ю.Сіцінський у кінці XIX ст. від цехових майстрів містечка Янова Вінницького повіту. Вони повідомили, що "звичай" – це "така дисципліна", "нагайка", яку використовував цехмістер чи хтось із цехових за його дорученням, коли треба було покарати когось із братчиків за неповагу до старших чи за якусь іншу провину, а також при символічному ударові "визвілках", тобто коли підмайстер визволявся на майстра (здобував право бути майстром). "Визвілка" полягала в тому, що підмайстра

заставляли лягти на дошку й запитували: "А на скількох конях хочеш їздити?". Той відповідав ляжливо: "На двох". "Е, ні, тобі треба їздити на штирох", – присуджували присутні на урочистостях, і таку кількість ударів відраховували йому "звичаєм". А іноді призначали й більшу "честь": "Е, ні, ти будеш паном, тобі треба їздити на шістьох конях". Доводилося отримувати і 6, і 12 "копей". Після цього новопосвячений майстер "давав честь" зборам, вносив у цехову "скарбоню" певну суму (останнім часом, зазначав Ю.Сіцінський, 3 рублі). "Честь" полягала в тому, що "визволений" пригощав збори "горілкою із закускою" і давав "світло" – свічі, які запаливалися тут же біля "скарбони". Зі свого боку кожен майстер-господар, йдучи на такі збори, приносив для винуватця події хліб – "калач". Такі урочистості відбувалися зазвичай під час Різдва'яних свят²⁹.

Як зазначалося вище, з поглибленням монополізації цехів умови переходу (визволення) підмайстрів у майстри дедалі ускладнювалися, що відчутно гальмувало розвиток гончарного ремесла. До того ж польська шляхта, як тільки фіксувала хоч якесь посилення економічних позицій цехів, отримання незначних прибутків, знаходила шляхи для вилучення їх на свою користь. Найбільш поширеними формами експлуатації цехів за часів польської колонізації краю були плата, або внесок до "скриньки меської", робота на замок і податки (виробами і грішми), оборона населених пунктів від ворожих нападів (вже згадувана воєнна повинність). На прикладі привілеїв, дарованих гончарській спільці власниками містечка Браїлова Вінницького повіту впродовж XVIII ст., можемо простежити зростання панського визиску щодо цехового ремесла. У 1725 р. С.Потоцький надав мешканцям містечка "право" на створення цехів. Цей акт поміщик пояснює так: "...Прагнучи мати в якнайкращому порядку місто моє Браїлів, і по воєнному спустошенні до давніших звичаїв повернутися"³⁰. Цеховим дозволялося кожного року вибирати собі цехмістра, в обов'язки якого входило наглядати аби майстри з інших міст не працювали і не продавали в Браїлові не оплативши "звичайне" мито до братської каси. Цехмістер мав право карати тих братчиків, які своїми діями шкодили загальній справі. Привілеєм також затверджувалося право майстрів наймати молодих хлопців у "майстерство", тобто в науку. Кожен, хто хотів оволодіти професією, мав заплатити до цехової скриньки 6 злотих, дати 8 фунтів воску, а братчиком – джку пива, два гарці (6,5 л) горілки і "вечерю". Двір дідича не повинен був чинити жодної перешкоди в урядуванні цехмістру³¹.

Містечко Браїлов з часом розрослося, перетворившись у значний торговельно-ремісничий центр. 1760 р. наступний власник його, Ф.Потоцький підтвердив привілей гончарському цеху. Однак цей документ уже дещо відрізнявся від попереднього, зокрема більшою регламентацією обов'язків цехових братчиків та збільшенням їх повинностей на користь панського двору. Так, усі вони повинні були дуже шанувати обраних цехмістрів і перебувати в них у суворому послузі. Навіть за малу провину братчика штрафували натурою (1 фунт воску). Вони мали судитися у цеху в усіх справах, окрім кримінальних, які вирішувалися у замку дідича. Якщо майстер приймав хлопця в науку, то повинен був дати до цехової скриньки 3 злотих і на цех 12 грошів, 2 фунти воску. Після закінчення навчання хлопець мав унести до каси 3 злотих, а також почастивати братчиків. Якщо якийсь чужий майстер хотів пристати до цеху, то повинен був дати 4 злотих, 3 фунти воску, 2 барильця пива та 3 кварта горілки. Заборони, що стосувалися ремісників з інших міст, залишалися такими ж, як у попередніх документах. Однак привілей 1760 р. вже зобов'язував гончарів безкоштовно постачати до філярку й на зам-

кові потреби посуд на молочні продукти (кількість не зазначалася) та виконувати всі "чинші і податки згідно із правом громадським"³².

Адміністратор браїлівського маєтку у 1772 р. від імені графа Ф.Потоцького знову підтвердив права гончарського цеху. У цьому документі, на відміну від попереднього, зазначалося, що гончарі за власним бажанням могли відмовитися відробляти панщину, а замість неї платити спеціальний чинш. У кінці XVIII ст. гончарний цех у Браїлові нараховував 10 майстрів³³.

Аналогічна ситуація склалася й в інших ремісничих спілках Поділля. Збільшення повинностей на користь панського двору, тісний зв'язок із землеробством, внутрішні суперечності призвели до подальшого нівелювання економічної ролі цехового ладу. Інвентарі населених пунктів краю кінця XVIII – початку XIX ст. засвідчують поглиблення експлуатації й усе більшої залежності цехів приватних міст і містечок від волі їх власників. Інвентар, наприклад, Тульчина 1788 р. називає 6 цехових гончарів, проти прізвищ яких у графі "разные подати" вказуються: 12 днів шарварків, 12 днів панщини, 12 днів літніх і данина – 1 митку³⁴.

Поряд із прагненням шляхти "привести міста до квітучого стану" важливою умовою існування цехів було "примноження хвали Божої". Так, у привілеях браїлівським цехам указано на обов'язок братчиків давати кожні два тижні віск на свічки до церкви. Окрім цього, братчики мали платити по два гроші на титаря, а хто в змозі – і більше. На хвалу Божу повинні йти і частина податків, зібраних від партачів, при вступі до цеху та учні³⁵.

Питання про стосунки цехів з церквою на Поділлі представляє значний інтерес. Якщо в пам'ятках цехового устрою королівських міст звичайними є норми дискримінації православних українців аж до заборони їхнього вступу до ремісничих спілок, то в наявних документах гончарних цехів приватних міст і містечок XVIII ст. нічого подібного немає. Прагнення до збагачення, піднесення економічної могутності власних володінь підштовхували шляхту більш лояльно ставитися до іновірців. Так, наприклад, за вже зазначеним привілеєм А.Сенявського братчикам гончарного цеху м. Меджибожа наказувалося здавати податки на користь і костюлу, і церкви: по фунту воску до кожної святкової чи поминальної служби, гроші зі скриньки повинні йти "на всі ті побожні вчинки полови на до костюла, а половина до церкви на хвалу Божу". Незалежно від того, до якої парафії належали ремісники, під час великих свят за католицьким чи православним календарем або ж при похороні братчика, весь цех у повному складі мав бути присутнім на службі Божій у тому храмі, де вона відбувалася³⁶. Аналогічні факти зустрічаємо й у документах спілок з інших приватновласницьких містечок.

Братчики під керівництвом цехмістра вели активне духовно-релігійне життя: влаштовували чотири рази на рік панахиди за померлими братами, урочисті богослужіння, хресні ходи й інші заходи, у яких брали участь усі майстри цеху. Для різноманітних церемоній кожен гончарський цех мав відповідні атрибути: хоругву, поховальне покривало, ікони із зображенням своїх патронів, часто власний вівтар в одному з храмів, іноді навіть спеціальне місце на богослужінні, свічі та інші необхідні для здійснення традиційних обрядів предмети³⁷. У церкві с. Москалівки Вінницького повіту, що поблизу Браїлова, наприклад, на початку XX ст. зберігався столик з висувними ящиками. На лицьовому боці було вигравіювано такий надпис: "Року 1786 сооружился жертвенник сей за старанием Деміяна Демьянчука, цехмистра коншту гончарского, и Иоана Резнидютюка, ключника и целой братии"³⁸. Деякі цехи мали, навіть, своє святкове

вбрання, намагаючись цим вирізнитися від міщан чи то представників інших спілок. Так, наприклад, меджибізькі братчики носили довгу свиту, підперезану червоним поясом і "кольорові" чоботи. У цьому вбранні їх і ховали³⁹. Своє "фірменне" вбрання мали, як засвідчують матеріали, і янівські гончарі⁴⁰.

Як правило, ремісничі осередки середньовіччя мали свої цехові будинки, де збиралися братчики для поладження справ. Гончарні спілки, очевидно, становлять виняток з цього, оскільки не вдалося виявити жодної інформації про наявність у їхньому розпорядженні аналогічного цехового (адміністративного) будинку. На таку особливість вказує й О.Пошивайло в дослідженні гончарних цехів Лівобережжя⁴¹. Це пояснюється, очевидно, їх малочисельністю, бідністю та специфікою ремесла. Адже для гончарів житло було одночасно робочим місцем і мастернею. На спільні збори вони сходилися до будинку цехмістра. У ньому ж і зберігалися всі цехові атрибути. До речі, і посада цехмістра, і традиція збиратися цеховим у його хаті, спільно відправляти духовно-релігійні обряди існувала у деяких гончарних осередках ще й у другій половині ХХ ст. У містечку Смотрич, наприклад, цех гончарів практично не припиняв свого існування до нинішнього часу. Він повністю втратив професійно-ремісничий характер, до його складу вже входять представники й інших верст населення. Безповоротно зникли ті ознаки цеху, які були пов'язані з регламентуванням праці майстрів, фаховою специфікою ремесла. Збереглися лише деякі організаційно-обрядові функції: вибори цехмістра та скарбника, проведення зборів та прийому до цеху, збір коштів до цехової скарбниці, купівля або виливання "світла" (свічок), відзначення найбільших календарних свят, поминання та поховання померлих братчиків тощо⁴².

Цех – добровільне професійне об'єднання майстрів-ремісників – зникає поволи. Серед факторів, які спричинили його занепад, слід, у першу чергу, назвати геополітичні, економічні та соціальні. З приєднанням краю до Російської імперії в кінці ХVІІІ ст. на його ремесло й промисловість поширилися закони цієї держави. За розпорядженням царського уряду протягом 1795 р. в усіх містах та містечках Поділля були створені магістрати, що керувалися у своїй діяльності в галузі міського ремесла "Статутом цехів". Цей документ набрав чинності в 1799 р. Його зміст підтверджувався й наступними регламентуючими актами. І хоч юридичні норми, вироблені цеховими організаціями Поділля за часів Литви та Польщі, вперто захищалися общинами ремісників, їхній остаточний крах став очевидним уже у першій половині ХІХ ст. З 1840 р. ремісничі спілки Поділля та й Правобережжя загалом остаточно були підпорядковані загальноросійському законодавству⁴³, що означало кінець періоду т. зв. цехової демократії. У цих умовах гончарні спілки поступово змінювали свій характер. Нові тенденції в їхньому розвитку помітні у наступних розпорядженнях органів влади, цехових документах, історико-статистичних звітах та оглядах тощо.

До наших днів зберігся текст "Ремісничого положення Смотрицького гончарного цеху з прилученими до нього ремеслами різничим, кушнірським і ковальським", виданого спілці міською ратушею 20 березня 1812 р., яке вже наскрізь було проникнуте духом уніфікованого "Статуту цехів"⁴⁴.

У першій половині ХІХ ст. окремі, більш заможні, майстри почали виділятися з цехів, відкривати власні невеликі майстерні мануфактурного типу або працювати на ринку осібно, зусиллями своїх сімей та найманих робітників. Розширення номенклатури гончарських професій ще за часів цехового ладу, вивчення попиту

ринку та боротьба за вигідні умови збуту кераміки призвели до поглиблення спеціалізації серед майстрів. З часом на базі окремих гончарних міських майстерень стали виникати невеликі підприємства з виробництва цегли, черепиці, кахель, посуду тощо.

Цінну інформацію про зміни у міському гончарстві подають щорічні звіти та огляди губернського статистичного комітету. Підприємства з виробництва кераміки у цих документах виділені у 3 групи промислових закладів, що переробляли корисні копалини. Автором вдалося виявити і проаналізувати статистичні матеріали з 1862 по 1909 рр., тобто за період, що пов'язаний з остаточною ліквідацією цехів як професійно-ремісничих спілок. Слід зазначити, що в офіційних характеристиках станів населення Подільської губернії "цехові" востане згадуються в 1860-х рр.⁴⁵. До цього слід додати, що 13 жовтня 1886 р. Подільське губернське правління ухвалило рішення про скасування цехової управи і введення лише в 5 найбільших містах губернії (Кам'янці, Проскурові, Вінниці, Балті і Могилеві) т. зв. спрощеного ремісничого управління⁴⁶. У списках майстрів, наприклад, що брали участь у виборах ремісничого старшини Кам'янця-Подільського 15 червня 1887 р., зазначаються 107 осіб місцевих цехових ремісників, більшість з яких єврейської національності. 3-поміж "цехових" не зазначено жодного гончара⁴⁷. У 1890 р. спрощена управа Кам'янця провела реєстрацію всіх ремісників міста з метою оподаткування їх "денним збором". Усього зафіксовано 868 майстрів, серед яких – жодного гончара. Більшість зазначених ремісників євреї⁴⁸. Це дає підстави припустити, що до того часу в губернському місті цех гончарів уже перестав існувати, а функцію забезпечення населення необхідними гончарними виробами повністю перебрали на себе позацехові ремісники. Аналогічна картина мала місце і в інших містах і містечках краю, де цехи доживали лічені роки. У 1900 р. спрощене ремісниче управління було офіційно зліквідоване, а з ним і цехи у більшості міст Поділля, як і всієї Російської імперії загалом⁴⁹.

Починаючи з 1888 р., статистика засвідчує різкий спад кількості міських гончарень і числа робітників у них. Так, за оприлюдненими у звітах статкомітету даними у 1888 р. з 274 по губернії загалом у містах було всього 25 підприємств, що займалися гончарним виробництвом, у 1891 р. з 366 – 10 міських, 1899 р. з 436 – 6, а з 1902 р. вже не вказується жодного⁵⁰. Навіть зважаючи на недосконалість тодішньої статистичної служби, відсутність, фрагментарність або й сумнівність деякої інформації маємо підстави констатувати факт занепаду дрібних мануфактурних гончарних виробництв у містах, які не змогли конкурувати з продукцією фарфоро-фаянсової промисловості, нових видів металевого посуду, що все більше проникали у побут міського населення, замінюючи традиційний череп'яний.

Перепис населення 1897 р. показав, що наприкінці ХІХ ст. значно зменшилася і кількість міських гончарів, які працювали самостійно. У 17 містах і містечках Поділля було зафіксовано, за підрахунками автора, всього 216 майстрів, яким допомагали у виготовленні глиняних виробів 540 осіб – членів їхніх сімей. Загальна кількість гончарів у губернії за переписом обраховувалася 1000 майстрів та 2650 членами їхніх родин⁵¹. Питома вага міських майстрів наприкінці ХІХ ст. становила всього п'яту частину від усіх працюючих ремісників у досліджуваній галузі.

Отже, якщо до початку ХІХ ст. завдяки цехам гончарне виробництво на Поділлі зосереджувалося переважно у містах і містечках, то протягом наступних ста років ці населенні пункти поступово втратили монополію

позиції великих ремісничих центрів, особливо ж осередків гончарного промислу.

¹ Сецинський Е. Матеріали для історії цехов в Подоллі // Труды Подольского церковного историко-археологического общества. – 1904. – Вып. 10. – С. 423. ² Там само. – С. 418–494. ³ Клименко П. Цехи на Україні. – К., 1929. – Т. I. ⁴ Петренко О. Цеховий устрій приватних міст і містечок Східного Поділля // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2001. – Вип. 2. – С. 127–136. ⁵ Zrodla dziejowe. – Warszawa, 1889. – Т. XIX. – С. 204, 234, 236, 237. ⁶ Отамановський В.Д. Вінниця в XIV–XVII століттях. – Вінниця, 1993. – С. 192. ⁷ Прусевич А. Гончарний промисел в Подольській губернії. – К., 1916. – С. 15. ⁸ Сецинський Е. Приходи і церкви Подольської єпархії // Труды Подольского церковного историко-археологического общества. – 1901. – Вып. 9. – С. 519–522; Прусевич А. Гончарний промисел в Подольській губернії... – С. 18; ВР ІМФЕ. – Ф. 29, оп. 1, спр. 30, арк. 3. ⁹ Отамановський В.Д. Зазнач. праця. – С. 253. ¹⁰ Грушевський М. Барське староство. Історичні нариси (XV–XVIII ст.). – Л., 1996. – С. 339–340. ¹¹ Державний архів Вінницької області (далі – ДАВО). – Ф. 473, оп. 3, спр. 12а, арк. 85–89; Кам'янець-Подільський міський державний архів (далі – КПМДА). – Ф. 226, оп. 80, спр. 414, арк. 746–748. ¹² Сецинський Е. Приходи і церкви Подольської єпархії // Труды Подольского церковного историко-археологического общества. – 1901. – Вып. 9. – 266–268. ¹³ Клименко П. Зазнач. праця. – С. 8. ¹⁴ Ремесленне положення Смотрицького гончарного цеха // Гончарний промисел в Подольській губернії... – С. 21. ¹⁵ Прусевич А. Зазнач. праця. – С. 18. ¹⁶ Гуцал В., Медей В. Гончарна піч XVII ст. у Кам'янець-Подільському // Хмельниччина: роки становлення та поступу. – Хмельницький, 1997. – С. 235–237. ¹⁷ Антонович В. Исследование о городах в Юго-Западной России по актам 1432–1798 гг. // АЮЗР. – К., 1870. – Ч. 5. – Т. 1. – С. 256. ¹⁸ Rolle J.A. Zameczki Podolskie na kresach multanskich. – Warszawa. – 1880. – Т. 2. – С. 44. ¹⁹ Грамота Адама Николая Сенявского, владельца м. Меджибожа, цеху гончарей того местечка, 1721 г. 13 сентября // Труды Подольского церковного историко-археологического общества. – 1904. – Вып. 10. – С. 487. ²⁰ Сецинський Е. Матеріали до історії... – С. 440. ²¹ Петренко О. Браїлівські старожиристості // Тези доп. і повід. ХVIII Вінницької обл. іст.-краєзн. конф. – Вінниця, 1998. – С. 19. ²² Назаренко С. Сіцинський про прапори, знаки і

печатки цехів Поділля // Дунаєвщина очима дослідників, учасників і свідків історичних подій: Мат. наук. краєзн. конф. – К., 1997. – С. 46–49. ²³ Сецинський Е. Матеріали для історії цехов в Подоллі. – С. 441–443. ²⁴ Грамота Адама Николая Сенявского, владельца м. Меджибожа, цеху гончарей того местечка, 1721 г. 13 сентября... – С. 487. ²⁵ Прусевич А. Зазнач. праця. – С. 17. ²⁶ Назаренко Є.Ю. Зазнач. праця. – С. 47. ²⁷ Сецинський Е. Приходи і церкви... – С. 521. ²⁸ ВР ІМФЕ. – Ф. 29, оп. 1, спр. 30, арк. 25. ²⁹ Сецинський Е. Матеріали до історії цехов... – С. 446. ³⁰ ДАВО. – Ф. 480, оп. 1, спр. 27, арк. 318–318 зв. ³¹ Там само. – Арк. 319–319 зв. ³² Там само. – Арк. 315 зв.–317. ³³ Петренко О. З історії браїлівських цехів // Тези доп. і повід. XVI Вінницької обл. іст.-краєзн. конф. – Вінниця, 1996. – С. 20. ³⁴ ДАВО. – Ф. 473, оп. 3, спр. 12 а, арк. 93, 101–102. ³⁵ Петренко О. Цеховий устрій приватних міст і містечок Східного Поділля // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Вип. II. – С. 128–129. ³⁶ Грамота Адама Николая Сенявского, владельца м. Меджибожа, цеху гончарей того же местечка, 1721 г. 13 сентября. – С. 488. ³⁷ Сецинський Е. Матеріали до історії... – С. 440, 448, 481. ³⁸ Там само. – С. 451. ³⁹ Прусевич А. Гончарний промисел... – С. 18. ⁴⁰ Сецинський Е. Приходи і церкви... – С. 267. ⁴¹ Пошивайло О. Гончарні цехи Лівобережної України XVII – початку XX століть // НТТЕ. – 1986. – № 6. – С. 33–34. ⁴² Савін Ю. Бесіди з гончарями Смотрича Дунаєвського району Хмельницької області // Українське гончарство. – Опішне, 1996. – Кн. 3 – С. 486–495. ⁴³ КПМДА. – Ф. 723, оп. 1, спр. 3, арк. 6–8, 26; Спр. 4, арк. 2–4, 9; Нестеренко О. Розвиток промисловості на Україні. – К., 1959. – Ч. I. – С. 90. ⁴⁴ Ремесленне положення Смотрицького гончарного цеха з прилученими к нему ремеслами рензичим, кушнірским и кузнечьим... – С. 21–33. ⁴⁵ Статистические сведения о Подольской губернии 1862, 1863 и 1864. – К.; П., 1865. – С. 10–11; Труды Подольского губстаткомитета (с картой Подольской губернии). – К.; П., 1869. – С. 6. ⁴⁶ КПМДА. – Ф. 307, оп. 1, спр. 1, арк. 1–1 зв. ⁴⁷ Там само. – Ф. 375, оп. 1, спр. 1, арк. 254–258. ⁴⁸ Там само. – Ф. 307, оп. 1, спр. 7, арк. 1–33; Спр. 12, арк. 1–74. ⁴⁹ Сецинський Е. Матеріали до історії... – С. 419. ⁵⁰ Обзор Подольской губернии за 1888 г. – К.; П., 1899; Обзор Подольской губернии за 1891 г. – К.; П., 1892 та ін. ⁵¹ Первая Всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. – Спб., 1904. – Т. XXXII. – С. 166–173.

Надійшла до редколегії 10.06.03

Л.М.Метка, асп.

ГОНЧАРСТВО СІЛ ПІСКУНІВКА ТА ДІБРОВА ДОНЕЦЬКОЇ ОБЛАСТІ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ КЕРАМОЛОГО-ЕТНОГРАФІЧНОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ 2003 РОКУ)

Досліджено гончарство сіл Піскунівка та Діброва Донецької обл. (за матеріалами керамолого-етнографічної експедиції 2003 р.).

The article is concerned with the pottery of the villages Piskunivka and Dibrova of Donetsk region. The author bases her information on the materials of ceramic-ethnographic expedition 2003.

Науковими співробітниками Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України та Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному, з метою вивчення гончарства як суттєвого компонента народної культури на території України від найдавніших часів до наших днів проводяться фундаментальні наукові дослідження, спрямовані на одержання нових знань у галузі керамології. Переважна більшість інформації про закономірності виникнення та розвитку гончарства, його роль і місце в традиційно-побутовій і сучасній культурі українців надходить у науковий обіг під час проведення керамолого-етнографічних експедицій до гончарських осередків різних регіонів України. У 2003 р. відбулося кілька таких експедицій до Івано-Франківської, Львівської, Хмельницької, Вінницької, Чернігівської, Черкаської, Дніпропетровської, Донецької та Полтавської областей, під час яких було обстежено близько 30 осередків.

У липні 2003 р. в межах дослідження гончарства Слобожанщини з метою пошуку матеріалів, які б свідчили про виникнення, становлення та розвиток гончарства на Донеччині, аналізу особливостей роботи та побуту гончарів цього регіону, аналізу форм, орнаментики гончарних виробів та способів їхнього застосування в традиційно-побутовій культурі відбулася керамолого-етнографічна експедиція до Донецької обл. Під час експедиції були ретельно обстежені гончарні осередки Діброва Краснолиманського та Піскунівка Слов'янського районів, які розташовані на півночі Донеччини й істори-

чно входили до складу Слобідської України. Вони зазначені в середині XVIII ст. і розміщені поблизу річки Сіверський Донець. Першими жителями тут, як і на всій території Слобожанщини, були переселенці з різних регіонів Лівобережної та Правобережної України, а також деяких губерній Росії¹, які на новозаселених землях продовжували розвивати традиційні промисли, займатися звичними для них ремеслами, у т. ч. й гончарством. Ймовірно, серед переселенців, які обжили нові території Слобожанщини, були й гончарі, які почали виготовляти посуд з місцевої сировини для своїх потреб та потреб односельців.

Одним із факторів виникнення та розвитку будь-якого ремесла є наявність природних ресурсів, у даному випадку придатної для виготовлення посуду глини. Поблизу сіл Піскунівка та Діброва існують два родовища: миколаївське та райолександрівське, глини яких і використовували в роботі місцеві гончарі. З Рай-Олександрівки возили "жовту", з Миколаївки – "білу ганчарську" глину. Крацюю для роботи була біла, але для виготовлення кухонного посуду горщиків та глечиків миколаївську глину змішували з райолександрівською. Такі вироби не пропускали воду, були міцніші й під час випалювання витримували вищу температуру.

Матеріали польових обстежень дозволяють зробити висновок про те, що технологія гончарування майстрів Донеччини істотно не відрізняється від прийомів роботи в інших гончарних осередках України.

Глину для роботи пісунівські та дібровські гончарі готували звичайним способом. Після замочування водою глиняну "кучу" перебивали залізними "прутами", "штриями", пересікали лопатами, перетоптували кілька разів ногами, а потім переминали руками, вибираючи сторонні домішки. З підготовленої таким чином сировини формували різновеликі "грудки", з яких на гончарних кругах виготовляли різноманітний посуд: "горщики", "гличики", "кувшини", "миски", "макітри", "кубушки", "кухлі", "трушляки". Під час роботи гончарі користувалися виготовленими з м'якої породи дерева "ганчарськими ножиками". Руки вмочали в посудину з водою – мачку т. зв. "шлямак" чи, як її називали по-місцевому "мочалку". Форми пісунівського та дібровського посуду не мали істотних відмінностей від форм виробів, які виготовлялися в інших гончарних осередках України. Горщики були такі ж опуклі, як скажімо полтавські, гличики мали досить високу шийку, тільки макітри, більш схожі до луганських та харківських, мали видовжений тулуб та широке денце, великі макітри "опарники" виготовлялися з вушками. Гличиками називали "прості" вироби з високими прямими шийками неполиті поливою, які використовували для зберігання молока та відстоювання сметани. "Кушинами", "кувшинами", "кухвейниками", "кофейниками" – политі поливою гличики з широкими низькими шийками, з носиками та вушками. Слід відмітити, що назви "гличик" і "кувшин" на Донеччині вживаються паралельно, однак частіше вживане слово кувшин. Стосовно такого терміну, як кубушка, то ця місцева назва тивки зафіксована й під час попередніх експедицій (2001, 2002) до гончарських осередків Харківщини та Луганщини (Євсуг, Брусівка, Бутківка, Нова Водолага, Валки, Ізюм). Найімовірніше, що ця назва походить з російської "кубышка", що вживається на означення глиняної посудини з вузьким горлечком та широкими опуклими бочками. Залежно від розмірів горщики мали різні назви. "Підворотень" – найбільший, потім ішли "підсніжок", "плоскуновий", "кашний". Побутували й такі назви, як "двойничина", "тройничина", "четверичина", "пятиричина", "шестиричина" (від найбільшого до найменшого), чи по-іншому: "двойняк", "тройняк", "четверик", "п'ятерик", "шестерик". Великі двохвідерні макітри називали "опарниками". Цікавим є те, що для зручнішого транспортування та продажу макітри виготовляли так, що вони, як "матрьошки" вкладалися одна в одну (по 5–6 шт.). Такий набір посуду називався "костюм".

Донецькі гончарі майже не розмальовували свій посуд. Іноді на шийках гличиків та під вінцями макітер трапляються концентричні широкі та вузькі лінії, кривульки та ляпки, виконані темно-коричневим або білим ангобом чи способом риткування за допомогою гончарського ножика. Набагато частіше для оздоблення посуду застосовували свинцеву поливу. Спільним для деяких гончарських осередків Слобожанщини було те, що виріб посипали не сухим порошком поливи, попередньо змащуючи його дьогтем чи мазутою, а саме поливали поливою, розведеною у воді (Ізюм, Харківщина). Для отримання кольорових полив додавали до розчину марганець (від вишневого до темнокоричневого), перепалену мідь (зелений), жовту глину (жовтий). Таким чином зазвичай оздоблювали макітри, кувшини, кубушки, кофейники, друшляки, які по-місцевому називалися "дірчаві миски" або "трушляки". При цьому виріб, перевернувши дном догори, брали однією рукою за утор, а другою, зачерпуючи поливу рукою, хлюпали на посудину. Великі макітри ставили денцем догори на лаву й обхлюпували поливою верхню частину виробу, повертаючи його кілька разів. Від цього на стінках виходили полив'яні півкола. Із сере-

дини посуду поливали переважно прозорою поливою, а часто не поливали зовсім. Висушений, политий поливою посуд випалювали у гончарних печах "горнах". На превеликий жаль, під час експедиції нам не вдалося відшукати жодного горна, тому про його будову та розміри можна скласти уявлення лише з розповідей очевидців та старих гончарів. У Донецькому краєзнавчому музеї зберігається макет гончарної печі, виготовлений з білої миколаївської глини пісунівським гончарем Заславським Петром Олександровичем, а також фотознімки розкопок горна с. Пісунівка, проведених під час експедиції Донецького краєзнавчого музею в 1993 р. Гончарні печі Донеччини дуже схожі за будовою до печей Полтавщини. Вони влаштовувалися переважно на підвищенні, мали круглу в основі форму, складалися з двох камер: "топки" переділеної "козлом", зробленим з цегли, на дві частини "сльоси" і посудної камери, яка мала місцеву назву "яма", бо у неї, як у яму, через отвір угорі закладали посуд, ставлячи догори денцями на "черинь" з отворами "дучками". Горни, залежно від розмірів, вміщували від 500 до 1000 шт. посуду. Вироби випалювали як у посудній камері, так і в сльосах (гличики, квітники). Гончарні печі були як "общиці" (колективні) так і "хазяїнські" (особисті). Дехто із селян (найчастіше це були жінки тих гончарів хто помер, чи загинув на війні) утримував горно, не гончарюючи сам, і брав за користування ним плату посудом, який потім продавав. Деякі працювали "супрягом" – один гончарював інший, маючи коня, возив на продаж, а виручку ділили за домовленістю. Частими були випадки, коли гончар, щоб не витратити часу на транспортування та торгівлю, продавав свої вироби "оптом" одразу після випалювання. Узимку вироби не випалювали й гончарювали мало. А, починаючи з ранньої весни і до пізньої осені, диміли попід буграми горни, стелився "єрками" (ярами) дим, скрипіли по селах вози, завантажені посудом. Гончарі збиралися звечора біля горна й чаклували коло нього всю ніч, вели тихі розмови про життя, про торгівлю. На ранок стомлені й тривожно-поважні вертали додому. Адже від вдалого випалювання залежав добробут сім'ї. Через одну-дві доби горно розкривали й відбирали "добрий" посуд і бракований, той, який мав "зьян". Вдалим вважали випалювання, коли браку було до 10 %. За сезон (8–9 місяців) випалювали посуд до 10 разів. Усі члени родини гончар брали посильну участь у процесі гончарювання: допомагали отувати глину до роботи, переносити вироби до горна, жінки та діти ліпили іграшки-свиствунці тощо.

Домашній побут пісунівських та дібровських гончарів чи, як їх називали по-місцевому, "горшколятів" не мав суттєвих відмінностей від побуту інших селян. Хіба що в тих, хто не мав окремого приміщення для роботи були дещо гірші умови життя та праці: підвищена сирість у помешканнях, швидше його запилення та забруднення, постійно вогкий та брудний від глини одяг: "Сушили (посуд) і у хаті, і на пічі. Влажно. Хатка маненька. На лежанці сушили. То все за зіму погнило у мене. Одіяло витрусюю, а воно поділилось, рядюгу витрусюю з кроваті, а воно поділилось" (Заїченко Ганна). Однак таких випадків було небагато, переважна більшість гончарів працювали в окремих "ганчарнях", там же висушували й зберігали свої вироби до випалювання. І хоча гончарна справа була важкою, однак вона приносила непогані прибутки. Загалом, судячи з розповідей інформаторів, пісунівські та дібровські гончарі жили досить заможнo: "У нас у Пісунівці були настоящі гончарі, тіки гончарством заїмались, ніде не робили" (Васильченк Петро). "Гончарі в грошах були, у їх гроші були" (Заїченко Ганна). Землі у них було небагато, тож основу заробітку складало заняття гончарством.

Гончарі продавали свої вироби не тільки на місцевих базарах, а й возили далеко за межі свого повіту, а часом й в інші губернії України та Росії.

1930-і рр. в історії України позначилися швидким ростом промисловості. Донеччина стала одним із найбільш індустріальних її районів. Значна кількість населення краю почала працювати на заводах, фабриках, шахтах, залізницях. Поступово потреба в глиняному посуді відпала, молодь за тяжку працю братися не бажала, у продажі з'явився більш зручний у користуванні скляний, металевий та виготовлений на слов'янському заводі керамічний посуд. І, як наслідок, гончарство почало занепадати. Цьому сприяла й політика держави, спрямована на ліквідацію кустарщини, як форми малого приватного бізнесу². На заняття кустарною промисловістю були накладені величезні податки – тож гончарі поступово переставали гончарювати. Натомість у гончарських осередках створювалися артілі, куди влада примушувала вступати гончарів. У кінці 1930-х рр. і в Діброві, й у Піскунівці були створені такі артілі. Працювати там було ніскільки не легше, а плата за працю була невеликою. Приміром, дібровський гончар Павло Діброва пригадує, що *"Робиш у комбінаті, а дома прихватками що небудь зробиш, і обкладали налогами страшними. І по 4 і по 5 тисяч обкладали. Судили, що тіки ни було. Ну получав я на проізводстві 300–600 рублів, а сім'я – то мені не хватало. І заставляє дома приробити. А вони, бюрократи, спеціально прижимають, щоб дома ни робив. І чим? Давай налогами такими, щоб їх заставить, щоб вони побросали... Нам (в артілі) платили 28 копійок з 2-х літрової посудини, за готовий обожжонний. Потом 3 коп. мастеру шо сушив, потом обжиганіє. А у ціні продавали 1.30 кувшин двохлітровий. Нам од літра давали".* Піскунівський гончар з діда-прадіда Петро Заславський згадує: *"Ну, наприклад, если ти імєєш 100 рублів доходу, то на тебе наложуть 150 рублів. Отак. Невигодно. А шо робить, щоб тебе одбить од цієї прохвєсії? Пішла промишленность умніша і хитріша. Тут ось у Слов'янському ізоляторний завод шо хочь виробля і цвітне. Уже така посуда ни нужна стала, ето кустарна. Уже власть добралася і до каждого человека, уже заприщали поливать свинцом, мол отравляюща. Ну ето кусок хліба отобрали у человека".* Гончарна артіль у Піскунівці діяла до кінця 40-х рр. ХХ ст. Після війни тут почали виготовляти черепицю, а вже з кінця 1960-х рр. артіль припинила своє існування. У Діброві артіль діяла до 70-х рр. ХХ ст. Коли останній гончар Діброва Павло пішов на

пенсію, зупинилася робота й тут. Якщо на початку ХХ ст. у Піскунівці гончарі були майже у кожному дворі, то нині не гончарує жоден. Загалом таке явище спостерігається в переважній більшості гончарських осередків України (Євсуг, Валки, Нова Водолага, Опішне тощо), тому етнографічні дослідження: запис спогадів майстрів, фіксування технологічних прийомів роботи, збирання глиняних виробів, гончарських інструментів, фіксування професійної лексики мають велике значення для збирання та збереження цінних відомостей про розвиток гончарства в Україні, які складуть своєрідний банк даних і будуть використанні для складання загальної енциклопедії гончарства, словника гончарів України, над якими нині працюють науковці Інституту керамології та Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному.

За час експедиції вдалося зібрати речовий матеріал: посуд, гончарні інструменти, частини кахель та черепиці; зафіксувати 276 гончарських термінів; встановити прізвища та деякі відомості про 20 гончарів; записати спогади інформаторів на аудіокасету та відзняти 140 фотографій.

В обсязі нашої статті важко вмістити весь матеріал, зібраний під час експедиції. Окремі дані необхідно уточнити та перевірити, ще вимагають доопрацювання питання відтворення картини домашнього побуту та професійної обрядовості місцевих гончарів. Для того, щоб провести узагальнення з питань розвитку гончарства Слобожанщини, слід співставити інформацію, зафіксовану під час експедиції на Донеччину з інформацією, отриманою в інших осередках досліджуваного регіону. Загалом матеріали експедиції допоможуть визначити своєрідність гончарства Донеччини та його місце й роль у системі традиційно-побутової культури Слобожанщини.

У статті використані польові матеріали автора 2003 р. Інформатори: Заславський Петро Олександрович (1928 р. н.), Діброва Павло Григорович (1921 р. н.), Васильченко Петро Митрофанович (1926 р. н.), Заїченко Ганна Іванівна (1920 р. н.), Єрьоменко Олена Петрівна (1931 р. н.), Мороз Кіра Архипівна (1915 р. н.), Смышна Агапія Макарівна (1917 р. н.), Мороз Олександр Якович (1926 р. н.), Фокіна Марія Хомівна (1936 р. н.).

¹ Історія міст і сіл України. Донецька область.– К., 1972. – С. 16.

² Пошивайло О. Гончарні осередки України: від зеніту до заходу // Український керамологічний журнал.– 2002.– № 4.– С. 3–8.

Надійшла до редколегії 23.06.03

С.М.Мотрук, канд. іст. наук

СТАНОВИЩЕ УКРАЇНЦІВ У ЧЕХІЇ У ХХ – НА ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТЬ

Розглянуто деякі аспекти становлення та розвитку української громади в Чехії.

The article deals with some aspects of creation and development of Ukrainian group in Czech.

Історія національних меншин, умов і чинників їхнього розвитку, шляхів інтеграції в суспільне життя країн поселення, а також міжетнічних взаємин є надзвичайно важливою темою наукових розвідок. Дуже часто вона стає жертвою політичних інтересів та інструментом політичної боротьби, тому нагальним завданням сучасних дослідників є об'єктивний аналіз проблем меншин в історичному контексті¹.

Здобуття Україною незалежності помітно стимулювало разом з публіцистичними розробками дійсно наукове дослідження історії та сьогодення українських громад, котрі завжди прагнули займати рівноправне місце в житті своїх нових Батьківщин, але в той же час зберігали влас-

ну ідентичність та плідні зв'язки з країнами свого походження. Увага до цієї зарубіжної гілки українського етносу не послаблюється з часом, про що принаймні свідчать результати виконання Урядової програми "Українська діаспора на період до 2000 р." та діяльності Інституту досліджень діаспори. Останніми роками з'явилися десятки наукових праць з історії українських діаспорних організацій, котрі ґрунтуються на величезному джерельному масиві². Однак громада чеських українців ще чекає на своїх дослідників і її всебічне вивчення продовжує залишатися актуальною проблемою.

Будь-які статистичні дані про чисельність українців та про їхнє розселення у сучасному світі умовні. Ця умовність

визначається низкою факторів. По-перше, є статистика державна і є громадсько-культурних організацій і церков. Показники, якими вони оперують, суттєво відрізняються. По-друге, ще до недавнього часу українці в окремих країнах Центрально-Східної Європи не мали змоги вільно самоідентифікуватися. По-третє, природа діаспори доволі неоднозначна: вона пов'язана з міграцією частини українського населення (чітко простежується три хвили масового переселенського руху з України), із захопленням сусідніми державами окремих українських земель та з демографічними процесами, зокрема, природним відтворенням іммігрантів. Проте, як би то не було, у сьогодиншньому світі налічується від 47 до 50 млн українців. За межами нашої держави їх мешкає 10–13 млн (за іншими даними – від 16 до 23–25 млн)³.

Українці в Чехії належать до однієї з найменш чисельних етнічних груп, динаміка розвитку котрої, як свідчать джерела, постійно змінюється. Згідно з офіційними даними переписів 1930–1990-х рр. чисельність україномовного населення тут скоротилося майже у 2,5 рази⁴. Українці виявилися другою етноспільнотою, яка найбільше зменшилася у післявоєнні роки (першою були німці). Катастрофічне скорочення українського етномасиву та його сегментація на українців і русинів було чи не найпарадоксальнішим, на думку деяких науковців, явищем у "слов'янізації" Чехословаччини. Воно було в значній мірі наслідком офіційних масових трансферів (оптація громадян 1945–1947 рр.), репресій радянських каральних органів проти політичних і духовних лідерів українського національно-визвольного руху в ЧСР, а також соціально-економічних і політичних заходів у регіонах компактного проживання українців. Серед внутрішньочеських причин – особливості багатівікового етноісторичного розвитку та політичного становища самої меншини. Невважена державна етнополітика стала поштовхом не тільки до різкого кількісного зменшення українців протягом післявоєнних десятиліть, а й спричинила деформацію їхньої національної самосвідомості та призвела до втрати національної ідентичності⁵.

Певні позитивні зрушення в українському середовищі відбулися впродовж 70-х рр. XX ст: якщо в 1970 р. на теренах Чехії проживало 9,8 тис. українців (русинів), то в 1980 р. – 10,4 тис.⁶. Специфіка зростання чисельності національної меншини в цей період пояснюється частково впливом відродження національної свідомості в 1968–1969 рр., поживавленням культурно-національного життя та прийняттям спеціального Конституційного закону про становище національностей у Чехословаччині, де були закріплені права і назва – українці (русини)⁷. На жаль, більшість гарантованих прав не отримали подальшого законодавчого розроблення й реалізації на практиці, що безперечно негативно вплинуло на розвиток чеських українців у майбутньому.

Незважаючи на певну стабілізацію чисельності українського анклаву в середині 1980-х рр., вже під час перепису населення Чехословаччини 1991 р. визнали себе українцями лише 8,22 тис. громадян, близько 1,9 тис. осіб – представниками русинської нації. За останніми статистичними даними в ЧР налічується близько 8,5 тис. українців (0,1 % усього населення республіки), причому переважно громадян старшого віку. Це свідчить про несприятливу тенденцію "старіння" українства. Частка осіб у віці понад 50 років досягла 41,3 %, тоді як питома вага вікової категорії до 14 років – 12,3 %⁸. Молода генерація виявилася, по суті, більш асимільованою.

Українська громада сформувалася переважно переселенцями з раніше промислово відсталих східних районів Чехословаччини та вихідцями з України. Одним з головних джерел її формування стала політична еміг-

рація міжвоєнної доби, яка дала світу вагому частину української діаспори. Саме Прага в 20–30-х рр. XX ст. перетворилася на справжній осередок наукового, культурного та громадсько-політичного життя, де об'єдналися кращі сили української інтелігенції. Тут, передусім завдяки прихильному ставленню Президента ЧСР Т.Г.Масарика та підтримці чехословацького уряду, зокрема в межах т. зв. "російської акції" (на неї було виділено понад 0,5 млрд крон, що становило приблизно 5 % середньорічного бюджету ЧСР 1919–1938 рр.), склалися сприятливі умови для розвитку вітчизняної науки і культури, заснування та успішної діяльності чисельних українських громадських, фахових, культурно-освітніх, наукових установ, навчальних закладів, товариств, спілок, об'єднань, організацій, видавництв⁹. Серед них Український вільний університет, Український високий педагогічний інститут ім. М.Драгоманова, Українська студія пластичних мистецтв, Українське історико-філологічне товариство, Українське правниче товариство, Український академічний комітет, Український інститут громадознавства, Український громадський видавничий фонд, Українська наукова асоціація, Музей визвольної боротьби, Український громадський комітет та ін. Функціонували осередки різноманітних політичних організацій із власними пресовими органами¹⁰. Усього в міжвоєнній Чехословаччині протягом 1922–1939 рр. довгий чи менший час виходили 94 українські періодичні видання. З поміж них: 14 політичних, 14 фахових, 18 студентських видань, 10 газет тощо¹¹.

Культурна праця української еміграції була доволі багатоплановою й успішною. Вона спрямовувалася на виконання таких завдань як задоволення власних потреб емігрантів, підготовка кадрів національної інтелігенції та здійснення національної української пропаганди серед чужинців. Навіть після скорочення та припинення державної допомоги еміграція продовжувала свою працю, хоч і в значно менших розмірах, використовуючи для того жертвенність українського громадянства. Завдяки її мужній позиції до кінця існування ЧСР майже всі українські наукові установи й організації були збережені – одні в стані активної діяльності, інші в стані тимчасового згортання, але не ліквідації¹². Глибокий слід у чеському культурно-політичному житті залишили М.Грушевський, А.Волошин, О.Колесса, Д.Дорошенко, Д.Антонович, В.Сичинський, В.Щербаківський, Д.Чижевський, І.Горбачевський, М.Шаповал, О.Бочковський, О.Олесь, О.Ольжич, О.Теліга та багато інших представників української інтелігенції¹³.

Вже на початку 1922 р. загальна чисельність українських емігрантів у Чехословаччині досягла 20 тис. осіб. Згодом, коли після закінчення навчання в українських і, частково, чехословацьких вищих навчальних закладах певна кількість українців переїхала в Галичину, на Волинь і Закарпаття, або в інші країни, число емігрантів скоротилося. Тим не менше їх тут на 1934 р. ще перебувало до 16 тис. осіб. Крім Праги, українські скупчення були в Подєбрадах, Пльзні, Пардубіце, Брно, Пршібрамі, Моравській Оставі та низці інших міст¹⁴.

Після визволення Чехословаччини від фашистів посилювалися негативні тенденції в житті української громади. Діяльність українства в Чеських землях зводилася до мінімуму. Практично всі українські установи, створені емігрантами, було ліквідовано як "антирадянські" та "буржуазно-націоналістичні" (однією з останніх жертв став Український Музей в Празі, закритий у березні 1948 р.), а ті діячі національної культури, які не встигли або не захотіли виїхати на Захід, були насильно депортовані до СРСР та репресовані. Арешти НКВС та вивезення українців до Радянського Союзу, разом з окупаці-

єю країни в 1968 р., спричинилися до зникнення в Чехії сильної політичної еміграції та переміщення центру культурно-громадського життя українців до Пряшівщини, де існувало 250 українських сіл, тому активізація там українського життя за посттоталітарної доби поставила перед громадою нові завдання – "зберегти власну ідентичність, але й виносити українське питання достойно на майоритетне чеське населення"¹⁵.

Представники української національної меншини опинилися серед жителів різних регіонів Чеської Республіки. Майже 950 українців (240 русинів), наприклад, мешкало на території Північної Моравії¹⁶. Проте тільки в Празі та деяких містах і селах на крайньому заході – у прикордонні з Німеччиною, – вони проживали компактно, створюючи невеликі національні вкраплення в переважачої масі місцевого чеського населення. Саме в Судети українців переселяли після другої світової війни (15 тис. вихідців із Пряшівщини), зважаючи на масову депортацію німців. До місць компактного проживання українців у Чехії можна віднести також м. Яромерж на півночі країни. Колись сюди прибували в основному українці з Волині. Вони створили Об'єднання волинських чехів, яке існує й сьогодні. Там же розмістився цвинтар українців¹⁷.

Одним із перших організаторів національно-культурної роботи в українському середовищі у післявоєнні часи став Культурний союз українських трудящих Чехословаччини (КСУТ), утворений 1951 р. Саме тоді з'явилася ціла низка нових українських видань. Перш за все це щотижнева газета "Нове життя", орган КСУТ, ілюстрований щомісячник "Дружню вперед", літературно-публіцистичний двомісячник "Дукля". Наприкінці 1960-х рр. Союз об'єднав 7,5 тис. членів у 268 осередках¹⁸.

Події 1968–1969 рр. сприяли поживленню руху української національної меншини за своє національне відродження, спрямований на створення сприятливих умов для збереження самосвідомості й оптимізації процесу вільної самоідентифікації. Українці, які проживали на теренах Чехії, фактично не мали своєї політичної чи культурно-освітньої організації. Діяльність КСУТ обмежувалася Пряшівщиною, у крайньому випадку – Словаччиною. Проте під впливом демократизації чеського суспільства, його плюралізації, внаслідок чого виникла низка незалежних громадсько-політичних об'єднань, у липні 1968 р. була нарешті заснована організація українців Чехії – Український культурно-освітній союз. Його членами стали 4 тис. українців, які проживали в Празі. Це були в основному представники інтелігенції та добре організована і національно свідомо група студентів Карлового університету. Ініційовані ними акції, зокрема, вечір, присвячений Т.Г.Шевченку, мали цілком політичну спрямованість та віддзеркалювали ті настрої, котрі панували серед українського населення¹⁹.

Внаслідок придушення "Празької весни" і проведення політики "нормалізації", "неблагодійну" громадськість було вилучено із офіційного політичного життя. У цих умовах відбулася швидка деполітизація української етнічної меншини. На довгий час були придушені національно-демократичні тенденції у її середовищі, що повністю відповідало пануючій концепції злиття націй.

"Оксамитова революція" у Чехословаччині звернула увагу на складність процесу кристалізації національної свідомості українців та створення нової основи їх культурно-політичного життя. Уже наприкінці 1989 р. у Чехії розпочав свою діяльність Громадянський форум українців (ГФУ). Програмними цілями ГФУ визначалися розвиток шкільництва українською мовою, створення мережі гуртків українознавства, художньої самодіяльності, дослідження та збереження місцевих пам'яток української історії та культури, з'ясування долі втрачених ар-

хівних та бібліотечних матеріалів, налагодження зв'язків з іншими українсько-русинськими осередками, з Україною та українською діаспорою²⁰.

У січні 1990 р. відбувся позачерговий з'їзд КСУТ, який поставив за мету проаналізувати діяльність організації, реорганізувати її апарат, сформувати новий зміст і напрями подальшої роботи. Внаслідок цього спілка набула нової назви – "Союз русинів-українців Чехословаччини" (СРУЧС). З'їзд прийняв тимчасовий Статут, схвалив Меморандум українців-русинів ЧСФР Федеральним зборам ЧСФР, Словацькій національній раді й Уряду, де викладалася програма діяльності Союзу в нових умовах²¹.

Проте визначена ним компромісна самоназва меншини "русини-українці" не припинила протистояння прихильників "української" та "русинської" орієнтації насамперед між національною інтелігенцією. Новостворена організація об'єднала понад 11 тис. членів й охопила своєю діяльністю всі райони, у яких проживало україномовне населення. Розвинена мережа філій дала їй змогу проводити досить активну культурно-освітню роботу. Під опікою СРУЧС знаходилося майже 80 українських шкіл, проводилися свята національної культури, фестивалі, конкурси²².

Важливою подією в житті діаспори стало заснування перших у посткомуністичну добу урядово зареєстрованих її громадських організацій на теренах Чеських земель. Серед них – Об'єднання українців у Чеській Республіці (ОУЧР), установчі збори якого відбулися 1990 р. та Українська ініціатива в Чеській Республіці (УІЧР), зареєстрована 1994 р. Функціонуючи переважно в Празі, ці організації прагнули розширити діапазон і географію своєї діяльності та розбудували декілька регіональних філій: ОУЧР – для Моравії та Сілезії з центром в Оставі (1992), УІЧР – в Зліні, Усті-над-Лабем (1997) та Тепліце (2000). Крім того, УІЧР у 1999 р. створила Клуб української молоді²³.

Згуртувавши на своїй платформі українців, русинів, прихильників української нації незалежно від їхнього віросповідання, вищезазначені товариства в тісній взаємодії з Посольством України в ЧР та іншими зацікавленими інституціями розгорнули доволі активну та різнопланову роботу, спрямовану на збереження і розвиток національної самосвідомості українців, задоволення їх різноманітних потреб та розповсюдження українських справ серед майоритетного населення. Про деякі результати цієї роботи, характер та перспективи розвитку йшлося на Звітно-виборчих зборах УІЧР, які відбулися в травні 1999 р. У документах, прийнятих зборами, наголошувалося: "1) УІЧР організує заходи та методологічно розвиває діяльність на користь членської бази та чеського українства з метою, зокрема, збереження мовної, культурної та національної ідентичності українців та українців-русинів; 2) УІЧР – серйозна партнерська установа для офіційних органів ЧР; 3) УІЧР розвиває структуру організованого життя українців та українців-русинів у ЧР; 4) УІЧР посередництвом своїх заступників висловлюється щодо вирішування проблематики національних меншин у ЧР; 5) УІЧР співпрацює з демократичними українськими установами світу – ЄКУ, СКУ, УВКР, з демократичними установами України, продовжує конкретну співпрацю з українськими громадами т. зв. Східної діаспори і з організаціями автохтонного українства в Європі УІЧР співпрацює з організаціями національних меншин ЧР, контактує Об'єднання чехів з Волині та їх друзів; 6) УІЧР та її Клуб української молоді підносять (різними заходами) культурно-просвітній рівень українців та українців-русинів різного статусу; 7) Різними доступними шляхами підтримує УІЧР такі заходи, які сприяють підвищен-

ню іміджу українства та України; 8) УІЧР втримує коректні взаємини з українськими дипломатичними установами (цей факт не виключає висловлювання своїх позицій); 9) УІЧР коректно співпрацює з греко-католицькою та православною церквами; 10) УІЧР і надалі, по можливості організує гуманітарну допомогу для України; 11) УІЧР і надалі партиципує на українському висиланні Чеського радіомовлення "РЕГІНА ПРАГА", видає єдиний україномовний часопис у Чехії – кварталник "Пороги"; 12) УІЧР буде всіма доступними для неї шляхами впливати на членську базу та її посередництвом на українців та українців-русинів ЧР щодо позицій під час наступного перепису населення"²⁴.

Чималий авторитет та популярність завоювали численні культурно-політичні та благодійно-гуманітарні заходи, ініційовані ОУЧР (або ОУПУ – Об'єднання українців та прихильників України) та УІЧР: "круглі столи", конференції, авторські виставки, вистави, вернісажі, фестивалі, благодійні концерти, літературно-художні композиції, дискотеки, дитячі шоу, цикл "Українські зустрічі", традиційні акції "Український день", "Маланчин вечір", "Зустріч культур", відкриття меморіальних дошок у пам'ять українських і російських емігрантів, паннаходи на Ольшанському цвинтарі, допомогу кампанії, спортивні змагання тощо. У вересні–жовтні 1995 р. за участю УІЧР, приміром, було проведено I Конференцію представників українських громад Європи та Азії, у жовтні 1996 р. та листопаді 1998 р. – Міжнародні наукові конференції з нагоди 75-річчя заснування відповідно УВУ та УВПІ ім. М. Драгоманова, а в травні 1999 р. – Фольклорний фестиваль національних меншин і народів під назвою "Прага – серце народів"²⁵. Разом з організаціями поляків, словаків, угорців, німців Українська ініціатива стала співзасновником Асоціації національних об'єднань (АНО) Чеської Республіки (зареєстрована Міністерством внутрішніх справ у жовтні 1999 р.), покликаної як "інформаційного, дискусійного та координаційного осередку громадських спілок тих націй, що проживають у ЧР, піклуватися про збереження та розвиток культури й засад власної ідентичності, зокрема, мови, традицій та творчої спадщини, як засобів збагачення плюралістичного демократичного суспільства". Співпрацюючи з державними установами, АНО започаткувала активну діяльність з підготовки Закону про національні меншини ЧР²⁶.

Невід'ємною складовою частиною життя української спільноти стала інформаційно-видавнича діяльність. Тут виходять українською мовою ілюстрований культурно-політичний кварталник "Пороги" (УІЧР) накладом 600 примірників та греко-католицький церковний вісник "Єдиним серцем", а також декілька бюлетенів ОУПУ та альманах "Остравська Просвіта". Фінансова допомога уряду Чехії національним меншинам складала наприкінці 1990-х рр. 25 млн крон і поширювалася на 13 видань, у т. ч. й на українське. На хвилях радіо "РЕГІНА ПРАГА" регулярно проводяться передачі для українців. Плідно працюють українські редакції на розміщених у Празі радіостанціях "Свобода" та "Вільна Європа". Відродилося в нових умовах засноване ще 1928 р. видавництво "Українсько-чеська книга". Деякі аспекти життя діаспори знайшли своє відображення у виданих за сприяння мерії столиці матеріалах конференції "Прага і національні меншини". Українські організації взяли участь у підготовці до друку українського некрополя в ЧР та українсько-чеського видання "Кобзаря". За допомогою уряду продовжують видаватися книжки про діячів української культури, науки, мистецтва, які зробили вагомий внесок у розвиток науки і культури Чехії. Серед них праці Т. Беднаржової "Федір Шешко – педагог і теоретик музики" (Прага, 1999), Б. Зелінського "Українська

література в чеському контексті в 1965–1984 рр." (Прага, 2000) та ін.²⁷.

Українське життя в Чеських землях крім вищезазначених представлено ще деякими організаціями, що утворилися тут після 1989 р. та розпаду ЧСФР. Поміж ними Союз українських лікарів, Об'єднання українських жінок. Проблеми вивчення й поширення в чеському суспільстві знань про історію та культуру України, її окремих регіонів знаходяться в полі зору таких інституцій з переважно чеською членською базою, як Комітет у справах чехословацьких громадян, незаконно вивезених 1945 р. до СРСР "Вони були першими", Товариство приятелів Підкарпатської Русі, Чеська асоціація українців²⁸.

У листопаді 2001 р. Міністерство внутрішніх справ ЧР зареєструвало некомерційну організацію "Форум українців". Організацію було засновано з метою захисту прав та свобод українців за кордоном, підтримки та реалізації проектів, спрямованих на розвиток української діаспори в Чехії. Для реалізації поставлених завдань форумом передбачено розвиток української інформаційної продукції (кіно, ТБ, радіо, друковані ЗМІ), заснування консультативно-інформаційних центрів з питань економіки, права, культури та мистецтва²⁹.

Про дедалі більшу зацікавленість українською тематикою свідчить і новостворена спеціальність – україністика в Масариковому університеті (Брно), університеті Палацького (Опомоуц) та інших вузах. На філософському факультеті Карлового університету, де працює спеціальна кафедра, запроваджено магістерські та бакалаврські студії україністики. У столиці Чехії функціонують українознавчі курси для дітей "Рідна школа", хор св. Володимира та вокально-інструментальний гурт "Ігніс", що складаються з українців. Тут, а також у Карлових Варах при будинках культури, діють національні гуртки мистецької самодіяльності. Осередками українського релігійного життя є греко-католицька церква св. Климента, православні собори Кирила і Мефодія й Благовіщення Діви Марії в Празі³⁰.

Протягом останніх десятиліть ХХ ст. все більшого значення почала набувати проблема формування конструктивних взаємин чеського суспільства з українськими заробітчанами, кількість яких у країні неухильно збільшується. Серед проживаючих у Чехії іноземців преваляють українці – 18,7 %. За чисельністю армії трудових мігрантів наші земляки посіли перше місце. Це стало одним з приводів для запровадження чеською стороною візового режиму (з 28 червня 2000 р.), адже за умов майже 9 % безробіття в ЧР на початку року працювало вже близько 460 тис. українців, половина з яких була нелегалами. Проте наприкінці 2000 р. українська і чеська сторони повернулися до мінімальних тарифів консульського обслуговування громадян обох країн (віза – 25 дол. США) та до безвізових поїздок за наявності дипломатичних і службових паспортів³¹.

Загальну картину буття заробітчан значно погіршує неадекватне ставлення до них з боку місцевого населення. Українців у Чехії вважають чи не найбільш кримінальною групою, хіба що після циган (загалом безпідставно), людьми другого сорту, маргіналами, котрих ліпше обминати. Усе це аж ніяким чином не служить на користь іміджу Української держави та українсько-чеських відносин.

Широке коло питань, пов'язаних зі становищем цієї категорії співвітчизників, неодноразово ставало предметом обговорення на різних рівнях. Досить добре проявила себе в цій ситуації УІЧР, влаштувавши зустрічі представників Посольства України з тими, хто приїхав шукати роботу (головним чином із Закарпаття або із західних областей України). Деякі зустрічі із заробітча-

нами відбулися за участю чеських службовців Міністерства внутрішніх справ та представників державної і міської поліції³². Однак, як свідчать факти, проблема пошуку нашими співгромадянами роботи і правової регламентації їхнього становища залишилася актуальною і надалі. Власне кажучи, ми стали свідками формування новітньої еміграційної хвилі на теренах Чехії, котру складають люди, що з якихось особистих мотивів або з мотивів того самого пошуку більш сприятливих умов для своєї праці виїжджають сюди з України й іноді знаходять тут свою другу Батьківщину. Ця хвиля найближчим часом здатна помітно змінити обличчя місцевої української громади³³.

Таким чином, аналіз деяких аспектів становлення та розвитку української громади Чехії у ХХ – на початку ХХІ ст. доводить, що у добу сучасного етнополітичного ренесансу та демократичної трансформації місцеві українці прагнуть бути гідними продовжувачами традицій унікальної за своїм суспільно-культурним значенням міжвоєнної еміграції і як добре інтегрована частина чеського суспільства всебічно використовувати гарантовані їм Конституцією ЧР права: розвивати власну культуру, поширювати і збирати інформацію рідною мовою, об'єднуватися в національні товариства³⁴. Сучасна небагаточисельна українська діаспора має свій імідж, дієві засоби самореалізації та достатній потенціал для подальшого згуртування, розвивається і поглиблюється наукове, культурне, ділове співробітництво з Україною, представниками громад українців в інших країнах та з чеським народом. Громада чеських українців відіграє та може відігравати чимдалі важливішу роль у популяризації в Чехії здобутків і досягнень України, утвердженні позитивного іміджу нашої держави в Європі. Проте започатковані "оксамитовою революцією" та утворенням суверенної Чеської Республіки процеси в її середовищі ще не зняли з порядку денного численних проблем, пов'язаних з перспективами виживання українців як національної меншини, самоідентифікацією, збереженням етнокультурної спільності та розбудовою оптимальної структури культурно-політичного життя.

¹ Панек Я. Национальные и религиозные меньшинства на протяжении тысячелетней истории Чешских земель // Славяноведение. – 2003. – № 1. – С. 47–56. ² Зберігаючи українську самобутність / В. Б. Євтух та ін. – К., 1992; Кардаш П., Кот С. Українці в світі. – Мельбурн, 1995; Лановик Б.Д., Гром'як Р.І. Історія української еміграції. – К., 1997; Історія української діаспори / О.Д.Зубалій та ін. – К., 1998; Рудик П.А. Історія української діаспори. – К., 1998; Українська еміграція: від минувшини до

сьогодення / Б.Д.Лановик та ін. – Тернопіль, 1999 та ін. ³ Історія України: нове бачення. – К., 1995. – Т. 2. – С. 467; Трошинський В.П., Шевченко А.А. Українці в світі. – К., 1999 – С. 6. ⁴ Historická statistická ročenka ČSSR. – Priešov, 1985. – S. 62, 429, 630; Šutaj S., Zel'ova A. Niektoré demografické údaje o vývoji ukrajinského obyvateľstva v Československu // Vývoj a postavenie ukrajinskej národnosti na Slovensku v období vystavby socializmu. – Košice, 1989. – S. 33–36; Вовканич І.І. Чехословачина в 1945–1948 роках: Нарис історії перехідного періоду. – Ужгород, 2000. – С. 251. ⁵ Там само. – С. 252. ⁶ Українці в зарубіжному світі. – К., 1991. – С. 96; Čisla pro každého, 1990. – Priešov, 1990. – S. 5; Statistická ročenka ČSSR. 1987. – Praha, 1987. – S. 96. ⁷ Чехословацкая Социалистическая Республика. Конституция и законодательные акты. – М., 1987. – С. 95–96. ⁸ Заїц Б. У чеському дзеркалі // Політика і час. – 1997. – № 4. – С. 51; Чехия сегодня // <http://www.czechtoday.cz/>. ⁹ Віднянський С.В. Політика чехословацького уряду щодо української еміграції у міжвоєнний період // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. – 1993. – Вип. 3. – С. 36–96; Dokumenty k dějinám ruské a ukrajinské emigrace v Československé republice (1918–1939). – Praha, 1998. – S. 9. ¹⁰ Енциклопедія українознавства. Загальна частина. – К., 1995. – С. 575; Ruská, ukrajínska a belorúska emigrace v Praze. – Praha, 1995. – S. 23–29. ¹¹ Наріжний С. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції 1919–1939. – К., 1999. – С. 6. ¹² Там само – С. 72. ¹³ Там само. – С. 4–15; Даниленко О. Українська еміграція в Чехословачині (1920–і роки): соціокультурний аспект // Етнічна історія народів Європи. – 2001. – Вип. 10. – С. 37–40. ¹⁴ Трошинський В.П. Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і соціально-політичне явище. – К., 1994. – С. 29, 48; ¹⁵ Т.Г.Масарик і нова Європа. – К., 1998. – С. 67; Мушинка М. Українці Чехо-Словаччини // Українська діаспора. – 1993. – № 3. – С. 43. ¹⁶ Ванік В. Добро для свого народу // Пороги. – Прага, 1993. – № 1–2. – С. 42. ¹⁷ Українські поселення: Довідник. – Нью-Йорк, 1980. – С. 80; Трошинський В.П., Шевченко А.А. Знач. праця. – С. 214–215. ¹⁸ Зарубіжні українці. – К., 1991. – С. 204. ¹⁹ Віднянський С.В., Пстоловський Р.М. Українці Чехословачини в демократичному русі (1968–1969 рр.) // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. – 1997. – Вип. 6. – С. 63; Hodnett G., Potichnyj P. The Ukraine and the Czechoslovak Crisis. – Canberra, 1970. – P. 38. ²⁰ Spektrum, 90: Nové vzniklé společenské, zájmové a profesní organizace, hnutí, sdružení, spolky. – Praha, 1990. – S. 69. ²¹ Зарубіжні українці... – С. 204. ²² Українська діаспора у світі: Довідник. – К., 1993. – С. 36. ²³ Зарубіжне українство. 1999. – К., 1999. – С. 9. Хроніка громади // Пороги. – 1997. – № 3 – С. 2; 1998. – № 4. – С. 7; 1999. – № 2. – С. 4; 2000. – № 8. – С. 7; Zilynskyj B. Ukrajinci v Čechách a na Moravě (1894) 1917–1945 (1994). – Praha, 1995. – S. 74. ²⁴ Резолюція Звітно-виборчих зборів УІЧР. – Прага, 1999. – С. 3–4; ²⁵ Т.Г.Масарик і нова Європа... – С. 66–68; Хроніка громади // Пороги. – 1996. – № 4. – С. 7; 1998. – № 4 – С. 2–9; 1999. – № 2. – С. 5–6. ²⁶ Asociace národnostních sdružení České republiky: Stanovy. – Praha, 1999. – S. 1. ²⁷ Снігур А. В Чеській Республіці право меншин на власну пресу гарантується Конституцією // Пороги. – 1997. – № 1. – С. 14; Там само. – 1998. – № 7. – С. 2–5; 1999. – № 1. – С. 8; 2000. – № 2. – С. 16; ²⁸ Zilynskyj B. Op. cit. – S. 74–75. ²⁹ В Чехії создан "Форум українців" // <http://www.liga.net/news/show/?id=27897>. ³⁰ Трошинський В.П., Шевченко А.А. Знач. праця – С. 214; Praha a národnostní menšiny. – Praha, 1999. – S. 147. ³¹ Чехия сегодня // <http://www.czechtoday.cz/>; Голос України. – 2000. – 25 листоп. ³² Заїц Б. Знач. праця. – С. 52; Хроніка громади // Пороги. – 1995. – № 3. – С. 2–6; 1997. – № 2. – С. 16–20. ³³ Самойленко Л. Творити спільно новий діалог // Вісті з України. – 1995. – 20 черв. ³⁴ Конституції нових держав Європи і Азії. – К., 1996. – С. 517.

Надійшла до редколегії 09.06.03

І.В.Олійник, асп.

НАРОДОЗНАВЧИЙ ГУРТОК КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОЇ ДУХОВНОЇ СЕМІНАРІЇ В СЕРЕДИНІ ХІХ СТОЛІТТЯ

Проаналізовано діяльність народознавчого гуртка Кам'янець-Подільської духовної семінарії (середина ХІХ ст.).

The article presents the analysis of the creative activity of the ethnographic community of Kamyanets'-Podilsky vocational school (middle XIX century).

Поділля впродовж багатьох десятиліть викликало підвищений інтерес археологів, істориків, краєзнавців, етнографів, фольклористів тощо. Тільки протягом ХІХ–ХХ ст. його вивченням займалося близько п'яти тисяч дослідників¹. Особливий інтерес історичної науки до Поділля, як і всього південно-західного краю, був виявлений у другій половині ХІХ – початку ХХ ст. Це пояснюється соціальними та економічними умовами, що склалися на Поділлі після приєднання його у 1793 р. до Росії.

Ця подія обумовила новий етап у розвитку історії краю в цілому і подільської етнографії зокрема. На її інтенсивний розвиток у другій половині ХІХ – початку ХХ ст. вплинула низка обставин: 1) пробудження у роки реформ

1960–1970-х рр. національної самосвідомості народу; 2) необхідність в отриманні додаткових соціально-економічних відомостей про регіон до всеросійських переписів населення; 3) бажання правлячих кіл включити до офіційної історії факти і події приєднаного до Росії регіону й нейтралізувати наміри польської частини подільського населення повернути ці землі до складу Польщі. Місцеві урядовці добре пам'ятали факти участі подолан у польському повстанні 1830–1831 рр., діяльності польських таємних організацій. Ставилася політична мета – на основі історичних досліджень довести "братам-полякам", що Поділля – давня руська земля, а їхні наміри – "...нездійсненна мрія розпашилої уяви", "дитячі витівки по-

ляків-католиків, що тішать себе надією бути повними паннами в нашій чисто руській стороні².

Важливим напрямом у діяльності дослідників Поділля зазначеного періоду було створення історико-статистичних та етнографічних описів усіх населених пунктів. Синодом були засновані власні церковно-статистичні комітети при єпархіальних управліннях. Цим було започатковане історико-культурне дослідження краю, пов'язане з діяльністю місцевих краснавців, подільського духовенства, прогресивних викладачів і семінаристів Подільської духовної семінарії, працівників єпархіального управління Комітету для історико-статистичного опису церков і приходів тощо.

Так, на базі Подільської духовної семінарії в 50-і рр. XIX ст. сформувався осередок прогресивної семінаристської молоді, діяльність якого була спрямована на вивчення самотності подільського села, народного побуту, фольклору. Пізніше в історії етнографії він отримав назву фольклорно-етнографічної наукової школи, яка була найбільш тривала в часі (середина XIX – початок XX ст.) та мала значну кількість представників³. Серед них найбільш активними були видатні письменники, фольклористи, етнографи демократичного напрямку С.Руданський, А.Свидницький, К.Шейковський. Вони перебували під впливом відомого польсько-українського фольклориста і композитора А.Коціпінського, який проживав у Кам'янці-Подільському в 1846–1855 рр. Члени цього народознавчого осередку вперше в практику дослідження Поділля ввели фольклорно-етнографічні обстеження, які здійснили в селах Кам'янецького та інших повітів Подільської губернії. Ними був зібраний значний фольклорно-етнографічний матеріал, який вони використовували у своїй творчості.

Одним з перших до народної творчості виявив інтерес Степан Руданський (1834–1873). Під час навчання у Кам'янець-Подільській духовній семінарії у 1851–1854 рр. на основі народного епосу він створив балади "Вечорниця", "Упир", "Розбійник". До 1852 р. С.Руданський зібрав та впорядкував фольклорні матеріали (156 українських пісень родинно-побутового і соціального змісту), які увійшли до двотомного рукописного збірника "Народные малороссийские песни, собраные в Подольской губернии"⁴. До систематизації зібраних зразків пісенного подільського фольклору автор підходив науково, беручи за основу жанрово-тематичний принцип. Хоч пісні збірника не паспортизовані належним чином (на той час ще не було прийнято зазначати прізвища людей, від яких вони записувалися), але в заголовку зазначалося місце їх запису – це Поділля (переважно с. Хомутинці, тепер Калинівського р-ну Вінницької обл. або найближчі до нього села). Крім того, переважну більшість зібраних пісень С.Руданський сам знав з дитинства і співав разом з односельцями.

Після закінчення Петербурзької медико-хірургічної академії в 1861–1862 рр. у своєму рідному с. Хомутинці С.Руданський зробив детальний етнографічний запис весільного обряду "Подольськеє весілля", у якому відтворив народний побут, весільні обряди за днями (від середи до понеділка, від "змовин" до "перезви"), подав записи 134 весільних пісень, нотні зразки основних весільних мелодій та приклади необрядових пісень, що також виконувалися на весіллі. Працюючи в Ялті, у 1862 р. С.Руданський закінчив та підготував до друку збірник "Подольськеє весілля"⁵, а в 1863 р. – збірку українських народних пісень з нотним записом мелодії "Копа пісень"⁶, серед яких мали місце ліричні, родинно-побутові, козацькі, чумацькі, історичні тощо.

На жаль, ці матеріали не були видані ні за життя С.Руданського, ні в його посмертних виданнях. Тривалий

час їхні рукописи вважалися втраченими. У "Народных малороссийских песнях", де подано лише тексти, зустрічаються такі примітки автора як, наприклад, "голос забув". Це дає підстави припускати ймовірність існування нотних записів мелодій до них, які були, очевидно, загублені й досі не віднайдені. "Подольськеє весілля" через кілька десятків років після смерті С.Руданського розшукав А.Кримський. Одна з копій цього твору зберігається в рукописних фондах Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Рильського НАН України⁷.

Рукописний збірник "Копа пісень" випадково був виявлений в 1928 р. Абрамовим в одній з приватних колекцій. Лише у 1972 р. рукописи всіх фольклорно-етнографічних творів досліджень С.Руданського вийшли друком⁸. Ідея їхньої публікації належала І.Франку, який ще в 1892 р. запропонував зібрати всі фольклорні твори, що стали основою творчості С.Руданського: "Се, конечно, потрібне між іншим і для оцінки того, на кілька власної творчості проявив Руданський в оброблюванні сирого матеріалу усного"⁹. Частково побажання І.Франка реалізувалося з публікацією збірника "Казки та оповідання з Поділля у записках 1860 р.", у який було вміщено близько п'ятисот текстів, записаних С.Руданським та його земляком А.Димінським¹⁰.

Крім музичного фольклору С.Руданський зібрав чимало й прозових жанрів – народних казок, легенд, приказок, прислів'їв. Частина приказок та прислів'їв (близько трьохсот) увійшла до збірника М.Номиса "Українські приказки, прислів'я і таке інше" (Спб., 1864). Фольклорні матеріали автора були опубліковані також і М.Драгомановим у "Малорусских народных преданиях и рассказах" (К., 1876). Журнал "Основа" (Спб., 1861) вмістив легенду про створення світу, надіслану С.Руданським, помилково назвавши записувачем Патриченка (А.Свидницького). К.Шейковський у передмові до книги "Опыт южно-русского словаря" (1861) зазначав, що користувався фольклорними матеріалами "знаменитого С.Руданського", зокрема легендою про походження птиці бусол¹¹.

Більшість записів зразків оповідального фольклору трансформувалася у С.Руданського в його знамениті співомовки, віршовані легенди та казки. Глибока народна основа співомовок була відзначена ще першими дослідниками творчості С.Руданського. Так, у 1886 р. М.Комаров писав, що співомовки "трохи чи не завсігди взяті з уст народу, і в них так і блищить здоровий, ясный український гумор..."¹². Багато авторських творів стали народними піснями. М.Драгоманов одну з таких "прийняв за чисту народну пісню"¹³. На основі зібраних легенд та переказів С.Руданський у 1856 р. написав цикл поезій, що в першій редакції називався "Лірникові думи", а в другій – "Байки світові в співах"¹⁴.

Усі записи та авторські твори С.Руданського є вагомим внеском в українську науку, розкривають мало відомий бік його діяльності як фольклориста-етнографа, свідчать про широку обізнаність дослідника з різними жанрами подільського фольклору, з матеріалами різних рукописних та друківаних збірок.

Фольклорну тему у дослідженні Поділля продовжив А.Коціпінський у виданні "Пісні, думки і шумки руського народу на Поділлі, Україні і в Малоросії" (1862)¹⁵.

Друківані ж видання, спеціально присвячені етнографії та фольклору Поділля з'являються лише в середині XIX ст. Першою такою публікацією стала праця з народного побуту та фольклору "Быт подолян" (1859)¹⁶. К.Шейковського, який був активним учасником народознавчого гуртка Кам'янець-Подільської духовної семінарії. Робота "Быт подолян" була задумана автором як широка енциклопедія народної творчості, але виявилася незавершеною. Автору вдалося надру-

кувати лише два випуски: 1 – стаття про гаївки, тексти 17 гаївок, більшість із яких паспортизована, а також побутові пісні і коломийки, до яких К.Шейковський дав пояснення їхнього походження та еволюції весняних календарних обрядів; 2 – опис поховального обряду та традиційних народних уявлень про смерть і потойбічний світ. Саме ця робота стимулювала інших дослідників до етнографічного вивчення Поділля¹⁷. Згодом К.Шейковський на основі власних фольклорно-етнографічних записів та досліджень, зроблених іншими подільськими етнографами, складає і видає "Опыт южно-русского словаря" (1861). У 60–70-і рр. XIX ст. етнографічні статті К.Шейковського, такі як "О похоронах в Подольской губернии", "О приветствиях и поздравлениях у подолян", "Народные верования, суеверия и предрассудки во втором мировом уезде Литинского уезда Подольской губернии" з'являються на сторінках різних часописів¹⁸.

К.Шейковський тісно підтримував творчі зв'язки з іншими етнографами, фольклористами, краєзнавцями, такими як А.Димінським, П.Житецьким, І.Франком, і, звичайно, С.Руданським та А.Свидницьким. А.Свидницький, до речі, оперативно відгукнувся на підтримку досліджень К.Шейковського. Своєю народознавчою розвідкою "Великдень у подолян" (По поводу "Быта подолян" Шейковского. Выпуск 1-й, 1860)¹⁹ він доповнив роботу колеги-попередника. Протягом 1860 р. А.Свидницький написав кілька етнографічних студій. Крім статті "Великдень у подолян" А.Свидницький подав аналіз власних досліджень щодо особливостей календарних звичаїв та обрядів Поділля порівняно з іншими регіонами України. У роботі автора мають місце описи весняних хороводів, парубочих ігор і розваг, пояснюється символіка свята (особливе магічне значення води і вогню). На основі зібраних фольклорно-етнографічних матеріалів А.Свидницький підготував рукопис зібрань "Відьми, чарівниці й упирі, чи то ж примхи і примхливі оповідання люду українського"²⁰, "Злой дух"²¹, присвячені народній демонології подолян, а також оповідання, нариси, написані на основі подільських легенд, переказів, явищ та фактів з реального життя людей. Твори А.Свидницького довгий час не видавалися, а ім'я їхнього автора залишалося невідомим. Його вершинний, реалістичний художній твір "Люборацькі. Сімейна хроніка" (1861–1862), в основу якого також покладені фольклорно-етнографічні матеріали Поділля, 25 років залишався "бездомною сиротою"²² і був дозволений до друку цензурою лише в 1886 р. Чимало праць А.Свидницького були надовго втрачені, і минуло більше століття після його смерті, поки вся спадщина була розшукана і впорядкована завдяки І.Франку, О.Кониському, Є.Тригубову, радянським дослідникам – М.Зерову, В.Герасименку та ін.

Так, у 70-х рр. XX ст. були знайдені оповідання А.Свидницького, про існування яких раніше було не відомо²³. Це народні оповідання "Проти сили не попреш; з чим родився, з тим і вмреш", "Недоколисана", "Іван Доробало", а також запис народної казки "Лисичка" (про те, як глечик утопив лисицю), які були виявлені в рукописному зібранні українських народних казок І.Я.Рудченка (І.Білика) і нині зберігаються у Відділі рукописів і рідкісних книг Бібліотеки АН Росії у Санкт-Петербурзі.

Важливою обставиною є те, що ці твори А.Свидницького входили до колекції казок, що належала українському етнографу і фольклористу С.Носу, який у свою чергу передав їх Південно-західному Відділу Російського географічного товариства у 1874 р.²⁴ І.Рудченку було доручено впорядкувати цей казковий

матеріал і підготувати до друку²⁵. Цікаво, що у зазначених оповіданнях А.Свидницького, які є прикладом української побутової, новелістичної, літературно обробленої казки, лежить не лише український, а й світовий сюжет – сімейний конфлікт, приборкання чоловіком непокірної впертої дружини. Ця тема широко розкривається і у фольклорних пам'ятках подолян, наприклад, сатиричній казці "Як жінка через упертість загинула", записаній на Поділлі в середині XIX ст. А.Димінським²⁶. Однак цей сюжет у соціально-історичних умовах Поділля, на національному ґрунті серйозно трансформувалася. Твори А.Свидницького несуть глибу народну мудрість, мораль селянської трудової сім'ї, що визначає внутрішню рівність чоловіка і жінки (" – Що ж? Ти думала, що я тебе битиму? Треба ж було згодатися, що добрий хазяїн і худобину жалує києм обертати, а ти ж моя жінка! Як же тебе бити? Як на тебе руку підняти, коли ти така ж людина, як і я, і обоє рівні?")²⁷. Водночас народні оповідання несуть у собі відбиток конкретної історичної дійсності – кріпацтва. Це відображається в етнографічному описі побуту, господарської діяльності поміщицьких сімей і сіпак²⁸. Сіпака²⁹ – це якраз типова постать кріпосної особи на Правобережній Україні.

Таким чином сімейний конфлікт в українській казці, сформованій в умовах кріпацтва, розширив свої межі, захопив "низи" і "верхи", збагатився новим, дуже важливим соціальним мотивом про взаємини гнобителів і гноблених.

Етнографічна цінність обробок народних казок, переказів, легенд А.Свидницького, яку дослідник його творчості М.Сиваченко називає "вишиванням по фольклорній канві літературних узорів"³⁰, полягає насамперед у тому, що сюжет їх не деформується, не змінюється концепція та ідейне висвітлення героїв і подій – усе залишається незмінним, а отже фольклорним.

Плідна діяльність Кам'янець-Подільського осередку етнографів і фольклористів середини XIX ст. здобула високу оцінку в колах тодішньої прогресивної громадськості, на сторінках російського журналу "Современник", а згодом у працях І.Франка.

Продовжувачами традицій народознавчого гуртка з дослідження культури Поділля у 80-х рр. XIX – на початку XX ст. були етнографи і фольклористи І.Данильченко, А.Димінський, ректор Подільської духовної семінарії М.Симашкевич, вихованці семінарії М.Леонтович, К.Широцький, поет В.Свідзінський.

Аналізуючи діяльність представників народознавчого гуртка Кам'янець-Подільської духовної семінарії, зокрема, С.Руданського, А.Свидницького, К.Шейковського можна без перебільшення сказати, що він став основою для становлення та розвитку фольклорно-етнографічної школи на Поділлі. Це була перша спроба подільських краєзнавців, фольклористів, етнографів науково підійти до вивчення традиційної культури Поділля. Гуртківці вперше в практику дослідження краю ввели фольклорно-етнографічні обстеження, здійснили величезну роботу зі збирання, фіксації та систематизації польового матеріалу, активізували подальшу збиральську роботу широкого кола знавців Поділля другої половини XIX початку XX ст. Їхня творчість і сьогодні залишається невичерпним джерелом вивчення традиційної культури подолян.

¹ Баженов Л.В. Основні наукові школи історико-краєзнавчого вивчення Поділля у XIX–XX ст. // Поділля і Волинь у контексті історії українського національного відродження: Наук. зб. – Хмельницький, 1995. – С. 334. ² Подольские епархиальные ведомости (Далі – ПЕВ). – 1886. – № 2. – С. 61. ³ Баженов Л.В. Значач. праця. – С. 336. ⁴ Шумада Н.С. Фольклор Поділля у записках С.Руданського // Мат. III Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Львів, 1970. – С. 169–173. ⁵ Шумада Н.С. Степан Руданський і фольклор Поділля. Народні пісні в записках Степа-

на Руданського (вст. ст.). – К., 1972. – С. 5–6, 14. ⁶ Там само. – С. 5. ⁷ Там само. – С. 11. ⁸ Твори : У 3 т. – К., 1972–1973. – Т. 1–3. ⁹ Франко І. До студій над Ст. Руданським // Зоря. – 1892. – № 1. – С. 13. ¹⁰ Казки та оповідання з Поділля у записах 1860 р. – К., 1928. ¹¹ Шумада Н.С. Степан Руданський і фольклор Поділля. – С. 7. ¹² Комаров М. Степан Васильович Руданський. Деякі знадобки до його біографії. Цит. За виданням: "Степанові Руданському". – Одеса, 1968. – С. 194. ¹³ Там само. ¹⁴ Чопик Я.М. Фольклорна основа поезії С.Руданського // Проблеми етнографії Поділля. Тези доп. – Кам'янець-Подільський, 1986. – С. 177–178. ¹⁵ Пісні, думки і шумки руського народу на Подолі, Україні і в Малоросії. – К.; Кам'янець-Подільський, 1862. ¹⁶ Шейковський К. Быт подолян. – К., 1860. – Вып. 1; Вып. 2. ¹⁷ Баженов Л.В. Поділля в працях дослідників і краєзнавців XIX–XX ст. – Кам'янець-Подільський, 1993. – С. 34. ¹⁸ Киевский телеграф. – 1860. – № 17, 18, 24–26; Киевский курьер. – 1862. – № 58; Друг народа. – 1869. – № 33. ¹⁹ Свидницький А. Великдень у подолян: По поводу "Быта подолян" Шейковского // Осно-

ва. – 1861. – Октябрь. – С. 43–64; Ноябрь – декабрь. – С. 26–71. ²⁰ Свидницький А. Роман. Оповідання. Нариси. – К., 1985. – С. 412–455. ²¹ Там само. – С. 406–411. ²² Франко І. Твори : У 20 т. – К., 1955. – Т. 27. – С. 199. ²³ Сиваченко М. Новознайдені оповідання А.П.Свидницького і їх фольклорні джерела // Народна творчість та етнографія. – 1978. – № 1. – С. 26–47. ²⁴ Нос Степан. Страницка из моих воспоминаний // Киевская старина. – 1893. – № 6. – С. 511. ²⁵ Сиваченко М. Іван Рудченко як збирач і публікатор українських народних казок // Народна творчість та етнографія. – 1970. – № 5, 6. ²⁶ Казки та оповідання з Поділля в записах 1850–1860-х рр. / Упоряд. М.Левченко. – К., 1928. – Вип. I–II. – С. 180–181. ²⁷ Свидницький А. Роман. Оповідання. Нариси. (Недоколісана). – К., 1985. – С. 390. ²⁸ Там само. – С. 387. ²⁹ Гринченко Борис. Словарь української мови. – К., 1909. – Т. IV. – С. 127. ³⁰ Сиваченко М. Новознайдені оповідання А.П.Свидницького і їх фольклорні джерела // Народна творчість та етнографія. – С. 46.

Надійшла до редколегії 24.06.03

І.С.Пономарьова, канд. іст. наук

ХОРЕОГРАФІЧНЕ МИСТЕЦТВО ГРЕКІВ ПРИАЗОВ'Я ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ ЕТНІЧНОЇ ІСТОРІЇ

Розглянуто хореографічне мистецтво греків Приазов'я з погляду його цінності для вивчення етнічної історії цього народу.

The article describes choreographic art of the Greeks of Pryazovja region as the source of their ethnic history studying.

Греки Приазов'я, які проживають на території України більше ніж 200 років, є носіями й охоронцями своєї традиційної культури, яка цікавить не лише істориків, а й фольклористів, музикознавців, хореографів. Розмежування греків на тюркофілів та елінофонів посилює зацікавленість до цього аспекту їхньої духовної культури з метою порівняльного аналізу етнокультурних реалій.

Народне хореографічне мистецтво греків Приазов'я – це один з найяскравіших проявів національної творчості, яка увірала в себе не лише етнічну яву людей, а й значною мірою культуру різних народів та епох. Мистецтво танцю, посідаючи важливе місце в духовному житті цих народів, нерозривно пов'язане з музичною і пісенною творчістю. Пронесена крізь віки і збережена музично-хореографічна традиція є етнографічним матеріалом для наукових досліджень. Опинившись у далекому минулому під впливом культури етносів Причорномор'я, Балкан та Малої Азії, танцювальне мистецтво мариупольських греків є одним з джерел вивчення їхньої етнічної історії.

Збереглася і дійшла до нас невелика частина народних танців греків, але слід зазначити, що дослідження хореографічного мистецтва практично не проводилося. Існують описи деяких фігур танців мариупольських греків дослідниками кінця XIX – початку XX вв.¹ Винятком професійного опису танців є робота С.А.Зайченка "Танці греків Приазов'я"². У цьому методичному посібнику вміщено опис трьох найбільших розповсюджених грецьких танців. Посібник призначений для використання в роботі самодіяльних танцювальних колективів. Як професійний хореограф і великий ентузіаст, С.А.Зайченко записав і поставив танці у відомому грецькому ансамблі танцю "Сартанські самоцвіти".

Наша стаття побудована на матеріалах польових етнографічних дослідженнях у грецьких селах Приазов'я, які були зібрані автором статті у 1990–2002 рр. Перша спроба повідомити про генетичні витоки, загальнонаціональні і локальні риси танців спільноти греків Приазов'я була здійснена автором у межах Міжнародного конгресу, присвяченому грецьким народним танцям³.

Мета статті – дослідження етногенетичних зв'язків та етнічної специфіки грецьких танців у контексті історичних контактів мариупольських греків

Знаходячись тривалий час в іншому етнічному оточенні, греки всіляко намагалися зберегти свою духовну культуру, що сприяло зближенню людей. Очевидно тому в грецькій народній хореографії переважають фо-

рми колективного танцю. У піснях і танцях греки відображали в художній формі найважливіші події життя. У наш час грецький народ дбайливо зберігає своє танцювальне мистецтво, удосконалюючи його форми, надаючи старовинним танцям нового змісту.

Усі грецькі свята й особливо сімейні обряди і звичаї і тепер супроводжуються музикою⁴. У традиційний інструментарій греків входили *гіміча*, *чемене*, *чимане* – струнно-смичковий інструмент, який походить від турецької *каманчі* (турець. *kamança*, *keman* – скрипка). До духових інструментів відносяться *хавал* (татар. *к'авал*, турець. *xavali* – має багато повітря) – це сопілка⁵, *зурна* (турець. *zurna*) – сучасний кларнет з 8–9 отворами, яка поширена серед народів Кавказу, Малої Азії, Криму і Близького Сходу та *тулуп-зурна* (турець. *tulum* – волинка) – це старовинний чабанський музичний інструмент, що виготовляється з козиної шкури, надувається повітрям і забезпечений дудками⁶. Теперішнього часу єдиний примірник *тулуп-зурни* виготовив житель с. Сартана В.С.Гайтан⁷. Музикознавець А.Ашла називає грецьким духовим інструментом ще і *лаву́ту*⁸ (араб. → грец. *το λαούτο* – *лю́тня*; турець. *labüt* – *лю́тня*)⁹. Але *лаву́та* або *лю́тня* – старовинний багатострунний музичний інструмент, який був поширений в країнах Середземномор'я та Передньої Азії. Як і в будь-якій східній музиці, важливе місце займають ударні інструменти: *даву́л*, *дау́л* (турець. *davul* – великий барабан) і *доре*, *да́йре*, *да́ре* – бубон, обтягнутий шкірою й обчіпляний дзвониками.

Цікавий опис грецького народного оркестру поданий російським дослідником початку XX ст., який писав, що оркестр складається з барабана в 11/2 аршини заввишки і 1 аршин у діаметрі з двома обручами, що переплетені ремнями, обтягнутого телячою шкірою, що видає сильний шум від ударів двох палиць, писклявої *зурни* – дудки з горіхового дерева і *тулуп-зурни*, турецької семиструнної балалайки з довгою рукою, та бубна з дзвониками і брязкальцями¹⁰.

У XIX ст. всі ці вищезазначені інструменти були розповсюджені серед населення Криму¹¹ та в Туреччині. На сьогодні їх не залишилося ні у кримських татар, ні у мариупольських греків. Колись найпопулярніший музичний інструмент – скрипка – відійшла на другий план і зараз звучить тільки на весіллях.

Історично народи Криму протягом багатьох століть були тісно взаємозв'язані і внаслідок цього мають багато загальних традицій як у музиці, так і в хореографії. Простежити етапи розвитку танцювальної традиції можна

лише в узагальненому вигляді на матеріалі фрагментарних елементів етнографії, фольклору а також пам'яток образотворчого мистецтва. Аналізуючи семантику багатьох танців у контексті ритуалу, обряду, видовищного дійства, можна виділити їхнє важливе значення в сучасній танцювальній традиції греків. Танцювальний фольклор відображає особливості психології, моралі, культури грецького етносу, історичні шляхи його становлення.

Одним з найбільш давніх грецьких танців, що дійшли до нашого часу, є "Хоро". Опис цього танцю подано у 18-й пісні "Іліади" Гомера:

... Пляшут они и ногами искусными то закружатся,
Столь же легко, в стану колесо под рукой испытной,
Если скудельник его испытует, легко ли кружится;
То разовьются и пляшут рядами, один за другими.
Купа селян окружает пленительный хор и сердечно
Им восхищается; два среди круга их головоходы,
Пение в лад начиная, чудесно вертятся в середине¹².

Лінгвіст О.Білецький, багаторазово перебуваючи в експедиціях у грецьких селах Приазов'я, відзначав схожість хороводних танців Еллади і маріупольських греків. Ще з античних часів виникли танці, що супроводжуються співом. Довгий час грецькі танці в Приазов'ї виконувалися під двоголосий або хоровий спів. Про спільний характер і стиль виконання давньогрецьких танців і танців, що існують у грецьких селах Приазов'я можна судити, виходячи з порівняльного аналізу сучасних народних танців з багаточисельними зображеннями танцюристів на барельєфах, вазопису і в скульптурі. Найцікавішими з них є барельєф "Танцюючі молоді гречанки", скульптури "Танцююча гречанка", "Танцююча менада", знамениті Танагрські статуетки, "Меркурій, який біжить". Найбільша схожість проступає в положеннях рук і тулуба – в ералманс. Усі ці пози характерні для танцю "Хоро" (грец. *Хорос* – танець), що побутував як у тюркомовних, так і в елліномовних селах. Подібні танці зустрічаються в сучасній Болгарії¹³, Румунії¹⁴, Молдові¹⁵.

У селах маріупольських греків поряд з музично-поетичним мистецтвом танець віддавна був необхідною складовою народних гулянь. Танець у греків лише в декількох випадках мав обрядове значення, аж до сучасності він є улюбленим видом розваг на весіллях, сімейних урочистостях і громадських святах. Найбільш розповсюдженими на сьогоднішній день є танці "Богданка"¹⁶ та "Хайтарма"¹⁷.

Грецькі танці, як і танці інших народів, які знаходяться довгий час під впливом тюркської культури, мають складний ритмометричний малюнок, причому дуже часто танцювальні та музичні фрази не збігаються. Найбільш розповсюджені музичні розміри несиметричні – 7/8 та 9/8.

У минулому всі грецькі весілля супроводжувалися танцями. Вони виконувалися в різні моменти весільного обряду. Танець "Ярим-ава" (турец. *yarım* – неповний, незавершений, *hava* – мелодія, наспів)¹⁸ – весільний танець найстаріших жителів села після вінчання молодих під час весільної ходи. Він виконується в спокійному темпі в колі або півколі, але обов'язково з чіткими рухами. Танець "Дубурджа" (турец. *duburacı* – ведучий подвійну гру), який відрізнявся своєю оригінальністю, виконувався винятково матір'ю перед гостями і нареченими після звершення обряду вінчання та повернення їх з церкви у батьківський дім. Незвичайність цього танцю полягає у використанні нетрадиційних рухів для грецьких танців – вибивання та вистукування. Танець "Джин-ава" (турец. *cavan-ava*) виконувався протягом весілля двічі: коли наречений, озброєний шаблею за-

бирив наречену з батьківського дому, та під час обряду обдарування молодих – "саачув" (турец. *sağaçuv* – від "сіяти"). В обох випадках у танці брали участь чоловіки різного віку. Ще в кінці XIX ст. танці, які виконувалися на початку весільного бенкету виключно старими, вийшли з побутування: "Ер аваси" (турец. *er-avası*, татар. *акъай авасы* – чоловічий танець) та "Агур аваси" (турец. *ağır-avası* – важкий або повільний, статечний, урочистий танець; татар. *агыр аватар*)¹⁹. "Трапезитка" (грец. *τραπέζι* – стіл) – застільний весільний танець, під час якого гості вітають наречених, пританцювуючи під музику сидячи, не виходячи із-за столу.

Найпопулярнішим танцем у грецьких селах Приазов'я є "Хайтарма"²⁰. Різновидів цього танцю багато. Усі вони похідні від кримськотатарської "Къайтарми"²¹. Греки, які проживали в Криму поряд з татарами, перейняли багато їхніх звичаїв, а серед них такий: при одруженні в дім нареченого приїжджала численна свита родичів, земляків нареченої, під час чого відбувався взаємний показ хореографічного мистецтва²². До сьогоднішнього дня "Кайтарма" залишається улюбленим танцем багатьох народів Криму²³.

У селах маріупольських греків у "Хайтармі" брала участь будь-яка кількість виконавців. Загальний танець змінювався виступом окремих пар. Наприкінці кожної танцювальної фігури танцюристи вигукували "О-п-р". Під час виконання танцюристи діляться на невеликі групи, кожна з яких змінює фігуру танцю, але всі виконують один і той же рух – приставний крок. У весільному обряді "Хайтармі" відводиться важлива роль. Інколи він є показовим, тобто дві-три пари старших людей танцюють, а решта сидять за столом, аплодуючи в ритм музики²⁴.

Елементи й характер "Кайтарми" простежуються в болгарському танці "Речениця". Причому рухи грецьких і болгарських танців дуже близькі наявністю східних елементів, оскільки ці два народи знаходилися тривалий час під впливом тюркської культури. У деяких селах Приазов'я побутує греко-болгарська "Хайтарма" (дві частини болгарської музики й одна – грецької). Розповсюджена також "Агар-ава-кайтарма" (турец. *ağar* – ставати білим, сивим) – циклічна форма, коли повільний плавний танець змінюється танцем швидким. Такий танець характерний і для кримськотатарського весілля²⁵.

Найбільш життєрадісним і веселим танцем є "Бувданка", "Бувдан-аваси" – молодіжний танець, складніший у виконанні ніж "Хайтарма". Виконується він парами, не торкаючись один одного. У румейських селах він відрізняється пластикою рухів руками, в урумських – більш швидким музичним темпом.

Як зазначалося раніше, для танців греків Приазов'я характерні несиметричні музичні розміри. Ці масові танці можуть бути чоловічими, жіночими і змішаними. У старовину хоровод складався з декількох кіл. Зазвичай танець починали юнаки, за ними рухалися дорослі чоловіки, а потім – старші. За такою ознакою будувалися і жіночі хороводні танці. До нашого часу збереглися два найцікавіші танці в румейських селах Ялта та Урзуф – "Макрицаура" – "довгий плуг" (грец. *μακρός* – довгий, *ταύτα* – сапка для прополки), який виконується з хустками і "Дупло-хоро" (грец. *δύπλος* – подвійний, *χορός* – танець) – круговий танець з подвійним колом. Для них характерні дійства по колу і зигзаги. Виконавці тримаються за руки, опущені донизу або підняті від ліктя вгору.

Маріупольські греки протягом тривалого історичного часу проживали в степах Криму по сусідству з турками і татарами, і тому значне місце в хореографічній культурі відведено танцям чабанів – "Чобан-авси" (турец. *çoban* – чабан), більшість яких мають очевидно турецько-татарське підґрунтя. Це "Бойм-одаман" (турец. *boğım*

adaman – глава пастухів), "Джаван-ава" (турец. *cavanava*), "Трієткку" (турец. *triyetku*). Усі танці пастухів дуже виразні. У них танцюючи змагаються у вправності і передають красу руху тіла спритного чоловіка.

Найскладнішими танцями є "Юртуш", "Йортуш" (грец. *γιορτή* – святкування), у якому виконавці постійно кружляють наодинці або в парах, та "Уртапан" (турец. *urtapan*) – танець, повністю побудований на стрибках. Деякі танці в наш час забуті. Від них залишилися лише згадки старих людей, інколи згадується лише музичний супровід. А якщо досліднику пощастить – можна натрапити на фото. До таких "щасливих" танців можна віднести "старовинний жіночий танець", який виконувався старшими жінками в подвійному колі. У с. Каракуба зберігся його музичний супровід, а в Російському етнографічному музеї – фотографія цього танцю²⁶.

На жаль, значна частина танців греків Приазов'я втрачена назавжди, оскільки до недавнього часу ніхто не систематизував і не вивчав танцювальний фольклор мариупольських греків. Незважаючи на маловивченість цього питання, ті зразки танців, які до нас дійшли, дають підстави стверджувати, що народне танцювальне мистецтво – один з найдавніших видів художньої діяльності греків Приазов'я. У цьому мистецтві яскраво простежується вплив двох культур: тюркської та старогрецької. Польові етнографічні дослідження танців греків Приазов'я дозволяють простежити взаємовплив музичних культур різних етносів Причорномор'я, Балкан та Малої Азії. На початку своєї роботи ми ставили за мету з'ясувати відмінності урумських і румейських танців, але зібраний фактичний матеріал свідчить про відсутність принципових відмінностей у хореографічній традиції урумів та румеїв.

У зв'язку з цим заслуговують на увагу дослідження відомого українського фольклориста М.П.Гайдая, який в 30-і рр. ХХ ст. досліджував грецьку інструментальну музику. Зібравши значний нотний матеріал, музикознавець зробив висновок, що народний інструментальний репертуар еллінофонів та тюркофілів має багато загальних рис. Розбіжності полягають в тому, що в урумській музиці східні елементи проступили більш яскраво²⁷. Така ж тенденція спостерігається і в традиційних танцях греків.

У наш час грекам Приазов'я притаманне почуття піднесення грецької самосвідомості. Вони виявляють значний інтерес до своєї історії і культури. З кожним роком зростає число грецьких самодіяльних художніх колективів, які з успіхом виступають і користуються популярністю не тільки у нашій країні, а й за кордоном. У цьому зв'язку є потреба у подальших дослідженнях са-

мобутнього й оригінального музично-хореографічного мистецтва греків Приазов'я.

¹ Анторинов А. Домашний быт мариупольских греков // Известия Общества любителей естествознания, антропологии и этнографии. – Вып. 1. – Т. 13; Труды этнографического отдела. – Вып.1. – Кн. 3. – С. 46; Бабенко В.А. Этнографический очерк народного быта Екатеринославского края. – Екатеринослав, 1905. – С. 124, 126, 127. ² Зайченко С.А. Танцы греков Приазовья. – Мариуполь, 1995. ³ *Πονομαρισία Ι., Ζήτησικκο Σ.Η.* λαϊκή τέχνη του χορού των Ελλήνων της Μαρπούπολης. Dance beyond frontiers // 8-th International Conference on Dance Research. – Drama, Greece, 1994. – С. 84–87. ⁴ Практично вся музика мариупольських греків є віддзеркаленням кримської народної музики. За висловом Л.С.Юносова, дослідника кримськотатарської музики, музичне мистецтво Криму сформувалося під впливом багатьох культур. Народи, які населяли Кримський півострів, близькі за мовою, звичаями і музичними традиціями. Багатовікове спілкування сприяло появі кримської народної музики. ⁵ Хавал или кьавал (татар.) – свистова дудка. ⁶ Бирих А.К., Мокшенко В.М., Степанова Л.И. Словарь русской фразеологии. Историко-этимологический справочник. – СПб, 1998. – С. 96. ⁷ Песни греков Приазовья // Грампластика / А.Ашля. – Мелодия, 1988. ⁸ Там само. ⁹ Хориков И.П., Малев М.Г. Новогреческо-русский словарь. – М., 1993. – С. 471; Большой турецко-русский словарь. – М., 1998. – С. 586, где "lavtasi" – играющий на лютне. ¹⁰ Алексеева В.В. Распределение населения по территории Новороссии, его этнографический состав, быт и культура // Россия. Полное географическое описание нашего отечества / Под ред. В.П.Семенова-Тянь-Шанского. – СПб, 1910. – Т. 14. – С. 214. ¹¹ Хартахай Ф.А. Историческая судьба крымских татар // Вестник Европы. – 1867. – июнь. – С. 141–174. ¹² Гомер. Илиада. – М., 1967. – С. 322. ¹³ Библиотека "Танцова самодейность". Тракийски танци. – София, 1957; Дженов К., Харалампиев К. Теория за строежа на движенията в българската народна хореография. – София, 1956. ¹⁴ Dansuri populare românești, Lucrare Intocmită sub îndrumarea, fov. Gheorghe Baciu, laureat al Premiului de Stat. Bucaresti, Editura consiliului central al sindicatelor, 1956. Andrei Bucșan, Lacuri populare, din muscel și bran. Editura de stat didactică, și pedagogică. – 1958. ¹⁵ Каченко Т. Народные танцы. – М., 1979. – С. 9–23, 125–147. Подобного рода танцы встречаются под разными названиями: У молдован – "Хора", у болгар – "Хоро", у русских – "Хоровод", у крымских татар – "Кьораны" (хороводные). Это один из самых популярных народных круговых танцев, который танцуют обычно в конце свадьбы. ¹⁶ "Богданка" – молодежный парный танец. Выполняется завжди енергійно. Особливо цікаве виконання його в с. Сартана. ¹⁷ "Хайтарма" – найпоширеніший танець серед народів Криму і мариупольських греків. У Приазов'ї найбільш колоритно його виконують у с. Старий Крим. Основною формою танцю є коло. ¹⁸ У с. Велика Янісоль танець "Ярим-ава" називають танцем біля порогу. ¹⁹ Мариуполь і його окрестности. – Мариуполь, 1892. – С. 429. ²⁰ Зайченко С. Знач. праця. – С. 25. ²¹ Мелодії кримськотатарської "Кайтарми" зустрічаються у молдованів, румун, болгар, турків. Виконання "Кайтарми" вимагає від музикантів великої віртуозності. Відомий серед греків Приазов'я музикант В.Мазін звертає увагу на труднощі для виконання цієї мелодії музикантами інших національностей, у зв'язку із специфічними особливостями метроритміки. ²² Тресков И.В. Фольклорные связи Северного Кавказа и Крыма. – Нальчик, 1963. – С. 267. ²³ Багинская-Гурджи В. Свадьба в крымчакской семье // Дружба народов. – 1993. – № 8. – С. 220. ²⁴ Зайченко С. Знач. праця. – С. 35. ²⁵ "Агир-ава" був чоловічим танцем до початку ХХ ст. як серед кримських татар, так і серед мариупольських греків. У 1930–1940-х рр. його танцювали і жінки. У наш час він майже забутий. ²⁶ Танець греків на святі "панаір" у с. Каракуба. Фото В.А. Бабенко, 1904 // Російський етнографічний музей. – Кол. 3270-9. ²⁷ Гайдай М.М. Пісенний фольклор греків Приазов'я / Під одним небом: Фольклор етносів України. – К., 1996. – С. 66.

Надійшла до редколегії 27.06.03

Н.О.Розинка, асис.

СВЯТО ЕПІФАНІЇ (БОГОЯВЛЕННЯ) У ЗВИЧАЯХ ТА ОБРЯДАХ ІТАЛІЙЦІВ (КІНЕЦЬ ХІХ – ХХ СТОРІЧЧЯ)

Розглянуто італійські традиції святкування Епіфанії в кінці ХІХ – протягом ХХ ст. Основну увагу приділено обрядам з вогнем і водою.

The article contains an information about the italian rites and customs in the celebrating of Epiphany. The author places emphasis on the rites, connected with water and fire.

Свято Богоявлення, яке в Італії відзначають як і в інших країнах католицького віросповідання 6 січня, вважається урочистим завершенням різдвяно-новорічних свят.

В італійській історіографії немає праць, присвячених окремо цьому святу. Воно розглядається в системі інших свят календарного циклу – як усієї країни,

так і окремих її регіонів¹. На пострадянському просторі найбільше уваги етнографії Італії приділила Н.А.Красновська². Ця ж дослідниця написала розділи "Итальянцы" до трьох томів праці "Календарные обычаи и обряды в странах зарубежной Европы"³.

По всій країні це свято називається Epifania (від грец. ἐπιφάνεια – богоявлення; дослівно – поява, прихід,

відкриття, виявлення, одкровення). Крім того, у різних областях воно носить діалектні назви, які походять від того ж слова, наприклад сицилійське та міланське *Pifania*, неаполітанське *Bifania*, тосканське *Befania* та ін. Лише на Сардинії Богоявлення відоме тільки як свято трьох королів – "is tres reis" (від каталанського *els tres Reis*⁴, іспанське *Reye Magos*, португальське *Reises*)⁵.

Для італійців це, вочевидь, одне з важливих календарних свят року. Про значення, яке італійський народ надає цьому святу, говорить і те, що його часто називають Богоявленською паскою (*Pasqua Befania*) або Малою паскою (*Pasquetta*)⁶.

Вірогідно, що свято Епіфанії походить з давніх часів, і, безсумнівно, пов'язане з народними уявленнями про воду і її очисну силу. У давнину ще в язичницькому Римі відзначали свято, присвячене народженню певного бога, тотожного сонцю, і в цей день святити воду. Християнська церква, бажаючи (як і в багатьох інших випадках) пристосуватися до світу язичницьких уявлень, встановила дату хрещення Христа в Йордані близько до дня цього свята і ввела ритуал посвячення води (в Україні це свято називається Водохрище, яке теж припадає на 12-й день після Різдва). На Сході хрещення Христа святкували з II ст., у Римі ця традиція закріпилася між IV і V ст. н. е. У цей же день церква святкує поклоніння волхвів (італійською вони зветься *Re Magi* – королі-маги)⁷.

Інформацію про поклоніння волхвів знаходимо в Євангелії від Матвія. Євангеліст подає дуже лаконічний і стриманий опис. Не зазначаються ні імена волхвів, ні їхня кількість (про те, що їх було троє, можна зрозуміти лише з кількості їхніх дарів – золото, ладан та смирна). Невідомо, чи дійсно вони були королями і з якої країни вони прийшли – Матвій зазначає лише їхнє східне походження⁸. У будь-якому випадку італійська традиція вшановує цих персонажів, тому головний ритуал свята Епіфанії – саме процесія королів-волхвів. Натомість у народів, які сповідують православ'я, освячення води посідає важливіше місце⁹. Одночасно з водою в церквах Італії освячують також сіль та фрукти.

У деяких місцевостях південної області Аbruцци напередодні Епіфанії (як і перед Новим роком) ставлять на стіл глечик з водою. Голова сім'ї перед сном зі склянки рукою оббризкує всі кімнати, повторюючи: "Fore le spirete maligne da casa mi! Fore!" ("Злі духи, геть з моєї хати! Геть!"). В інших селах тієї ж області хати селян обходять пономарі, розподіляючи "епіфанську воду" ("*Pasqua de la Bboffe*") й отримуючи за це віддяку. Дехто зберігає цю воду для благословення, інші оббризкують нею весь дім, щоб відігнати відьом.

У багатьох районах області Венето і Фріулі воду освячують у сільських церквах напередодні Епіфанії. Потім голови сімей благословляють цією водою хату і поля за допомогою невеликого віничка, який пізніше підвішують на дерево і спалюють. За напрямом полум'я роблять прогнози про врожай.

У деяких місцевостях Італії на Епіфанію або напередодні ще досі прийнято розпалювати вогнище. В області Венето епіфанськими вогнями бувають освітлені усі сільські місцевості від р. Тальяменто до р. Адідже та до Венеціанської лагуни.

На пагорбах та на площах сіл і містечок запалюють вогнище і в багатьох районах Фріулі. У народі говорять, що епіфанські вогнища розпалюють для того, "щоб освітлити шлях волхвам, які прийшли зі Сходу". Цей обряд має і давніші функції, наприклад, очисну.

У переддень Епіфанії (як і перед Новим роком) за рухом листя оливи, покладеної на розпалене вогнище, намагаються вгадати долю людини. Дівчата ж ворожать

про те, чи вийдуть вони в цьому році заміж¹⁰. Дівчина брала листок оливи чи зеленої мірти, кидала її на гарячий камінь й одночасно загадувала ім'я якогось хлопця. Якщо листок потріскував, цей хлопець мав одружитися з нею. Інші кидали на камінь два листки – якщо вони зближувалися, то це віщувало весілля.

У селах Тоскани в цей день також було прийнято здійснювати вибір т. зв. пробних заручених, яких називали *бэфанами* (*befani*). На окремих листочках паперу писали імена всіх хлопців та дівчат, що зібралися. Тоді ці записки тягнули так, як при жеребкуванні і в такому порядку, щоб утворювалися пари (хлопець – дівчина). Ті, кого поєднував жереб, ставали т. зв. "пробними" зарученими, і тепер повинні були поводитися так, нібито вони насправді заручилися. Хлопець і дівчина обмінювалися невеликими подарунками і демонстрували взаємну прихильність і вірність. Якщо "проба" (так називався цей акт) вдавалася, тобто якщо хлопець і дівчина сподобалися один одному, їхні сім'ї готувалися до справжніх заручин, у протилежному ж випадку тимчасовий союз розривали. При цьому ні хлопець, ні дівчина не мали один перед одним ні моральних, ні матеріальних зобов'язань¹¹. У цьому звичаї бачимо притаманне багатьом народам бажання збільшити кількість одружених пар, схилити молодь до шлюбу, адже лише у шлюбі, згідно з нормами моралі, можуть народжуватися діти – продовжувачі роду своїх батьків а також громади, народу в цілому.

Як перед Різдом і перед Новим роком, у селах напередодні Епіфанії по хатах ходять галасливі компанії молодих людей, які вітають господарів зі святом. Ці обрядові процесії мають свою, не притаманну двом попереднім святам специфіку, пов'язану з міфічним персонажем, що символізує це свято. Це – Бэфана (*Befana*). На відміну від Діда Мороза, який лише в наш час став новорічним персонажем, Бэфана відома здавна. Її ім'я – це не що інше, як спотворене Епіфанія. Бэфана – це щось схоже на фею або відьму, зовнішньо вона нагадує російську бабу Ягу з мітлюю. Іноді вона добра, оскільки приносить хорошим дітям солодощі, іграшки та інші подарунки. А рідше буває злою чи суворою – поганих дітей нагороджує лише згаслим вугіллем та попелом. Бэфана ходить по землі з 1 до 6 січня. Існують різні версії про способи її появи. За однією, Бэфана прибуває на віслюку, навіченому величезним тюком подарунків. Вона прив'язує віслюка біля будинків, де є діти. Поки стомлена від важкої ноші тварина жує сіно, старенька відкриває двері маленьким золотим ключиком і, зайшовши до будинку, наповнює подарунками дитячі черевички, поставлені біля входу. За іншою версією, Бэфану приносять зірки. У будинки ж вона потрапляє через пічні труби, а подарунками наповнює дитячі шкарпетки, підвішені до витяжних ковпаків каміна¹².

І в сучасній Італії діти очікують подарунків від Бэфани. Оскільки новорічний цикл починається в католицьких країнах Різдом, то основні подарунки вже зроблені на це свято, тому Бэфана приносить солодощі. До того ж тут італійці дотримуються власних традицій: серед солодощів фігурують не сучасні снікерси, а льодяники та горіхи. Тепер уже наповнені ними шкарпетки та черевички продаються перед Епіфанією в багатьох магазинах¹³.

Ряд учених розглядає Бэфану як персонажа "потобічного світу"¹⁴. Про це, можливо, свідчить і звичай майструвати з ганчір'я і паклі ляльку, яку називають Бэфана, стара (*vecchia*), відьма (*strega*), а потім спалювати її.

Наявність у народній свідомості італійців цього образу відобразилася і на характері епіфанських процесій, і на змісті пісень, які виконують учасники цих процесій. Так, в області Тоскана молоді люди, один з яких

переодягнутий у стару жінку в перуці з довгого волосся, зупиняючись перед кожним будинком села, співають:

Жінки, ось Бефана!

Це не та, яка була в минулі роки, вона змінила одяг.

Вона одягнула барбантану (перуку з довгого волосся).

Жінки, ось Бефана!

Потім хор кількома рядками описує цей символічний персонаж і тільки тоді повідомляє про ціль свого приходу. Весела компанія співає:

Зробіть подарунки Бефані ви, прекрасні дівчата,

Будьте веселими, прекрасні дівчата,

Разом з грецькими горіхами принесіть сюди родзинки.

Вийшовши з дому, дівчата виносять у фартухах перелічені традиційні дари для Бефани, а також додають до них винні ягоди, солодощі та якийсь сорт сиру. Хористи у відповідь на це дякують і благословляють від імені Бефани¹⁵.

Як правило, жоден дім не залишає співаків без подарунків, не так через доброту, як тому, що погане ставлення до Бефани не приведе до добра. Якщо якийсь господар все ж залишить процесію без уваги, то сцени і музика раптово змінюється. Кидаючи в будинок каміння, компанія співає рядки прокляття:

Скільки каміння в цей дах, стільки прищів на груди!

Скільки шерсті в моєї кішки, стільки прищів на кишки!¹⁶

Пісні подібного змісту з неодмінним згадуванням імені Бефани називаються *світськими бефанатами* (*befanate profane*) і виконуються головним чином у центральних та південних областях країни. На півночі більш відомі процесії дітей, які імітують сцену з легенди про прихід волхвів – Мельхіора, Балтазара та Гаспара. Вони влаштовуються протягом усього тижня, який передує святу. Той, хто іде попереду, тримає жердину з прикріпленою до неї паперовою зіркою, усередині якої палає ліхтарик. Уся група співає хором т. зв. *священну бефанату* (*befanata sacra*), яка починається словами: "Ми прийшли зі Сходу, керовані зіркою"¹⁷.

Слідом за першою групою співає друга, яка складається з трьох хлопчиків, які стають перед дверима будинків навколійки та співають:

Ми, три королі, ми всі прийшли зі Сходу,

Щоб поклонитися перед Ісусом...

Ці пісні на північному сході Італії називаються також "Про зірку".

У селах областей Марке та Абрुцци групи молодих людей виконували перед будинками т. зв. *паскуеллі* (*Pasquella*). Вони також починаються зі згадок про прихід волхвів, а закінчуються проханням винагороди (яєць, сосисок і т. д.)¹⁸.

У наш час у Римі епіцентр свята – площа Навона. Саме туди опівночі, як вважають, приземлюється Бефана на своїй мітлі. Площа в ці дні за традицією набуває вигляду стародавнього ярмарку. Тут влаштовують карусель, тир, лотки з різноманітними солодощами, ялинковими прикрасами та іграшковими фігурками доброї чарівниці Бефани в окулярах і на мітлі. Галаслива костюмована процесія на чолі з Бефаню проходить повз Ватикан, і в наш час папа Іоанн Павло II вітає її та благословляє з вікна Ватиканського палацу. Святкові гуляння тривають до пізнього вечора. Нововведенням нинішньої Бефани є повсюди відчинені, незважаючи на святковий день, музеї¹⁹.

В епіфанську ніч (як і в різдвяну та новорічну), за народними уявленнями, відбуваються дива. І тут також християнські ідеї переплітаються з дохристиянськими. У центральній області Романья побуває легенда, що в цю ніч стіни будинків перетворюються на сир. На півдні, в областях Абрुцци та Молізе кажуть, що тварини починають говорити: коли господар добре годував свою

худобу і не знесилював її працею, вона про нього схвально відгукувалася, якщо ж примушував багато працювати і годував мало – ганьбила його (Подібні вірування зустрічаємо і в українців, зокрема на Новий рік, до того ж зауважують, що підслухувати тварин було небезпечно²⁰). У тих же південних областях Італії вірять, що в джерелах опівночі вода стає святою, і якщо випити її, вилікує від будь-якої хвороби; або ж замість води у джерелах тече олія, вино і молоко²¹. У Сицилії завіряють, що опівночі зацвітають голі апельсинові дерева. Останнє диво безпосередньо пов'язане з біографією Христа. У місті Палермо розповідають відому легенду про те, як волхви, мандруючи у пошуках Христа-немовляти, перетнули острів, і в саме цей момент дивовижним чином розцвіли апельсини, тому Епіфанія розглядається в Сицилії як перший весняний день.

У минулому в Італії широко побутував звичай обирати на час святкового епіфанського бенкетування т. зв. "бобового короля". Цей персонаж пов'язують з королем давньоримських сатурналій. Ним ставав той, кому діставався запечений в пшеничну перепічку чорний боб. Король обирав собі королеву, кинувши боб у склянку своєї обраниці²². Подібний звичай є і в Німеччині та Франції, де в різдвяний хліб запікають яблуко чи боб: кому випадуть ці речі, того називають королем і роблять йому подарунки. О.О.Потебня вказує на зв'язок цього звичаю з плодючістю шлюбів, так як біб (і горох) є символом запліднення²³. На думку ж відомого дослідника східнороманських обрядів Ю.В.Поповича, боби символізують ситість, відсутність голоду в майбутньому році²⁴.

Днем Епіфанії в Італії традиційно завершується зимовий цикл народних свят. Про це каже і прислів'я, відоме в багатьох областях країни. По-тосканськи воно звучить так:

Befania tutte le feste manda via,
Бефанія проганяє геть усі свята,
e Santa Maria tutte le ravvia.

А свята Марія знову їх скликає.

Так прийнято і в наш час. Наступного дня, 7 січня, у містах уже знімають новорічні прикраси, розбирають ялинки. У школярів закінчуються канікули і після різдвяно-новорічних свят Італія повертається до буденного ритму життя²⁵.

¹ Toschi P. Invito al folklore italiano. – Roma, 1963; Toschi P. Tradizioni popolari italiane. – Torino, 1967; Toschi P. Guida allo studio delle tradizioni popolari. – Roma, 1941; Il Folklore. Tradizioni, vita e arti popolari. – Milano, 1967; Lancellotti A. Feste tradizionali. – Milano, 1950–1951; Tassoni G. Tradizioni popolari del Mantovano. – Firenze, 1964; Bronzini G. Un'inchiesta sul ciclo della vita in Lucania. Note metodologiche di folklore regionale. – Napoli, s.a.; Finamore G. Credenze, usi e costumi abruzzesi. – Torino; Palermo, 1890; Merlo C. Liguria. – Torino, 1961; Barbieri G. Toscana. – Torino, 1964; Ranieri L. Basilicata. – Torino, 1961; D'Aronco G. Il Friuli. Aspetti etnografici. – Udine, 1965; Bourcard Fr. de. Usi e costumi di Napoli e contorni. – Milano, 1955 тощо. ² Красновская Н.А. Некоторые черты жизни населения Италии // География в школе. – 1964. – № 4; Красновская Н.А. Некоторые элементы материальной культуры и хозяйства фриулов // Культура и быт народов зарубежной Европы. Этнографические исследования. – М., 1967; Красновская Н.А. Происхождение и этническая история сардинцев. – М., 1986; Красновская Н.А. Процессы формирования ранних периферийных этносов в Италии // Романия и Барбария. К этнической истории народов зарубежной Европы. – М., 1989; Красновская Н.А. Фриулы. (Историко-этнографические очерки.) – М., 1971. ³ Календарные обычаи и обряды в странах зарубежной Европы. Конец XIX – начало XX вв. Зимние праздники. – М., 1973. – С. 63. ⁴ Календарные обычаи и обряды в странах зарубежной Европы. Конец XIX – начало XX вв. Весенние праздники. – М., 1977; Календарные обычаи и обряды в странах зарубежной Европы. Конец XIX – начало XX вв. Летне-осенние праздники. – М., 1978. ⁵ Красновская Н.А. Итальянцы // Календарные обычаи и обряды в странах зарубежной Европы. Конец XIX – начало XX вв. Зимние праздники. – М., 1973. – С. 28. ⁶ Токарев С.А. Народы Пиренейского полуострова // Календарные обычаи и обряды в странах зарубежной Европы. Зимние праздники. – М., 1973. – С. 63. ⁷ Il Folklore. Tradizioni, vita e arti popolari. – Milano, 1967. – P. 29. ⁸ Красновская Н.А. Итальянцы... – С. 28. ⁹ Новый заповіт. – Мф. 2, 1–12; Курочкин О.В. Новорічні свята українців. – К., 1978. – С. 109. ¹⁰ Красновская Н.А. Итальянцы. – С. 28–29. ¹¹ Брак у народов Западной и Южной Европы. – М., 1989. – С. 113. ¹² Страны и народы. Зарубежная Европа. Южная

Европа. – М., 1983. – С. 195.¹³ www.utro.ru.¹⁴ Toschi P. Invito al folklore italian. – Roma, 1963. – P. 250.¹⁵ Красновокая Н.А. Итальянцы... – С. 29-30.¹⁶ Toschi P. Op. cit. – P. 248-250.¹⁷ Il Folklore. – P. 29.¹⁸ Красновокая Н.А. Итальянцы... – С. 30-31;¹⁹ www.utro.ru;²⁰ Курочкин О.В. Знач. праця. – С. 10
²¹ www.piazzaregione.it/molise/rubriche/vita%20regionale/feste%20e%20tra-

dizioni%20molisane/natale/EPIFANIA.HTM;²² Красновокая Н.А. Итальянцы... – С. 31.²³ Потебня А.А. Слово и миф. – М., 1989. – С. 414, 415.²⁴ Полович Ю.В. Молдавские новогодние праздники. – Кишинев, 1974. – С. 124.
²⁵ www.utro.ru.

Надійшла до редколегії 25.06.03

М.В.Скиба, асп.

ХРАМОВЕ СВЯТО В КУЛЬТУРНОМУ ЛАНДШАФТІ ПОДІЛЬСЬКОГО СЕЛА І ЙОГО ТРАНСФОРМАЦІЇ (НА ПРИКЛАДІ СЕЛА ЗЕЛЕНІ КУРИЛІВЦІ ХМЕЛЬНИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ)

Розглянуто вплив історичних трансформацій ХХ ст. на структуру і функції храмових свят та їх зв'язок із процесами формування локальної ідентичності подолян (на прикладі с. Зелени Курилівці Хмельницької обл.).

The article deals with the variety of problems, connected with temple holiday in the cultural landscape of the Podilian village. Unique feature of the work is a review of transformations of temple holiday. The author shows his material on the example of the village Zeleni Kurylivtsi of Khmelnytsky region.

Храмове свято українців Поділля ("празник", рідше – "відпуст" або "храм" – мовою носіїв традиції), є вшануванням дня, коли освячено престол церкви (тому його ще називають престольним). Це один із днів річного літургійного кола, який має святого покровителя. Відтак "празник", як один із пунктів річного літургійного кола, можна віднести до категорії патрональних свят. Храмове свято посідає важливе місце у традиційній культурі українців, особливо сільського населення. Проте на сьогодні немає жодного етнологічного дослідження, спеціальним предметом якого було б храмове свято в його етнокультурному аспекті. Небагато існує й елементарних описів празникових дійств. Отже, уявлення про природу і специфіку храмових свят українців Поділля отримуємо за окремими згадками, розкиданими у працях дослідників цього регіону.

Цінним джерелом інформації про храмові свята є праці Миколи Данильченка (1869)¹ та (1901)², який досліджував світоглядні аспекти традиційної обрядовості та її зв'язок із церковними святами. Павло Чубинський (1877) аналізував роль храмових свят у побудові локальної і збереженні загальноукраїнської ідентичності (у ситуації, коли окремі українські землі входили до складу різних держав)³. Важливий аспект храмового свята, що пов'язаний з уживанням ритуального меду, дослідив священник Микола Яворовський (1878)⁴, його спостереження дають також уяву про суспільно-комунікативні функції празників⁵. Значну увагу етнографії храмових свят і традиціям шанування місцевих святинь приділив Юхим Сіцинський при складанні опису парафій Подільської губернії (1895, 1897, 1901)⁶. Розгорнутий опис храмового свята в Іоано-Предтеченській церкві міста Кам'янця-Подільського (на той час – губернського центру) зробив один із кореспондентів журналу "Подольские епархиальные ведомости", який друкувався під ініціалами В.Г-ко (1891)⁷. У суміжному з Поділлям районі, на Звенигородщині (Київська обл.) традиції храмового свята на честь Покрови Пресвятої Богородиці записав Агатангел Кримський (1928)⁸.

Етнографія другої половини ХХ ст. також мали змогу послуговуватися безпосередніми спостереженнями за звичаєвістю сільських празників, оскільки на той час вони залишалися актуальною складовою етнічної культури українців. У монографії О.Кувеньової (1960) про громадський побут українців знаходимо таку характеристику храмових свят: "[...] вони мали все ж побутовий, громадський характер і для більшості населення були нагодою зустрітися з ріднею, друзями. За звичаєм, у цей день майже кожна хата приймала гостей (родичів, друзів, добрих знайомих з навколишніх сіл). І кожна родина білила хату, вичищала подвір'я, пекла й варила, щоб "як годиться" погостувати гостей. [...] На храм з'їзжалися і сходилися цілими родинами, одягалися у найкращий одяг. Збиралися не лише погуляти, а й для то-

го, щоб улаштувати свої господарсько-побутові справи. У низці сіл до храмів відкривалися великі ярмарки"⁹. Вияв загальносільського єднання і святкового дозволення, близькість за характером обрядодійств до середньовічних братчин вбачає у храмовому святі Володимир Сироткін¹⁰. Очевидно, у цьому твердженні дослідник спирається на той факт, що провідну роль в організації "празника" ще наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. відігравала така інституція як церковне або "медове" братство¹¹ (нині як актуальна соціальна реальність практично не існує). Члени братства "на свята сходилися на бесіду, де пили мед, що його за давнім звичаєм варили напередодні деяких великих свят, як то: Різдво Христове, Світле Воскресіння, Духів День, Успіння Пресвятої Богородиці, Покрова, день Св. Миколи. До таких свят зараховувалися і храмові свята тих церков, що при них було влаштовано братства"¹².

Проф. Валентина Борисенко першою пов'язує храмові свята із давніми язичницькими поминальними трапезами. ("Храм", "мед" як найбільше поминальне обрядове дійство давнього язичницького святилища)¹³. І це досить суттєве уточнення, адже воно дає нам ключ до розуміння глибинних механізмів побудови локальної ідентичності, які закладені у свята.

Таким чином, ще на початок ХХ ст. практично кожне українське село на Поділлі мало своє храмове свято. Найбільша кількість храмових свят відбувається у період з другої половини літа (від Петра і Павла, 12 липня за н. ст.) до початку зими – практично не зустрічаються випадки, коли празник припадає на один із днів Різдвяного циклу. Як зауважують усі дослідники традиційної обрядовості, празник починався із самого ранку. Приготувавши належну кількість святкових страв – іноді ролі розподілялися: жінки поралися біля столу, а чоловіки "забезпечували" гостей – господарі йшли до церкви або на роздоріжжя за село (бувало вирушали аж до сусідніх сіл), звідки брали до хати людей, які йшли на свято. Традиційно це мали бути саме гості з інших сіл і місцевостей. "Празникових" (так називали гостей свята) обов'язково пригощали, у відповідь ті мали помолитися за спокій душі членів родини чи роду, які відійшли в інший світ. Щоправда, у чистому вигляді цей звичай існував й існує лише на рівні певної ціннісної моделі, що організує поведінку носіїв традиції. На практиці далеко не завжди увиразнювався сакральний зміст празникових відвідин мешканцями сусідніх сіл одне одного. Найчастіше звичай набрав вигляду простого взаємовіддячування: господарі були вдячні празниковим за пошанування їхньої хати, празникові віддячували добрим словом за гостину. Структура дійства заповнюється побутовими подробицями – локально й індивідуально варіюваними.

Головною обрядовою стравою празників традиційно були "мед" (спеціально приготовлений хмільний напій) або пиво (яке часто готувалося колективно). На жаль, із

першої половини ХХ ст. є обмаль інформації про повне празникове "меню". У середині ХХ ст. на храмове свято обов'язково подавали борщ або капуста (ці страви традиційно подавали і на поминальних "обідах"). В окремих регіонах на празникову трапезу обов'язково намагалися приготувати рибу і капусту. Як правило, свято не обходилося без обрядової випічки, або борошняних страв.

У деяких селах, проводжаючи гостей, господарі давали їм "по колачові". У ритуальній культурі Поділля колач є складовою "помани". Це обрядова форма духовної турботи за здоров'я близьких людей або за спасіння душі тих, кого немає серед живих. Ось як здійснювалася помана: набирали в миску пшениці, вареників, горіхів, клали три спеціальні колачі і ставили свічку. Це все подавали вибраній особі з проханням помолитися за того чи іншого члена родини¹⁴. З поманою зазвичай йшли до літньої шанованої в селі людини, позначеною побожністю і високоморальним життям.

Про поминальний характер храмового свята свідчить і добовий діапазон часу, відведений на його основні дії – перша половина дня. Семантично це також пов'язує празникову трапезу із поминальними.

Окрім церковної відправи і празникового обіду в хаті, неодмінною складовою храмового свята в селі були танці, що влаштовувалися вдень іноді одночасно на різних кутках села. Музично-танцювальне дійство (упродовж 1920–1960-х рр. у супроводі духових оркестрів і за участі як старшого, так і молодого покоління) розгоралося на перший погляд поза сакральним центром, але його присутність цілком вписується у вертепну логіку народного свята, яка у цілісній структурі традиційної культури забезпечує взаємоув'язування і чергування "високого" і "низького" жанрів.

Як свідчення того, що празниковий день для традиційної сільської спільноти не був детермінований ані її власними господарськими обставинами, ані зовнішніми щодо неї клерикальними настановами, можна навести такий приклад із етнографічних матеріалів кінця ХІХ століття. "Церква у с. Шутнівці (Преображення Господнього) [Подільська єпархія, І благочинницький округ – нині Хмельницька обл. Кам'янець-Подільський р-н] була вже на самому початку ХVІІІ ст., оскільки у документах пізнього часу згадується, що при шутнівецькій церкві збереглися метричні книги про тих, хто брав шлюб від 1709 р. – приблизно 1747 р. церква згоріла від блискавки, тому було зведено нову церкву, так само Преображенську. ... 1881 р. 21 травня – згоріла. У народі зберігся переказ, що ця церква зазнала пожежі від блискавки ще раніше – близько 1812 р., але не згоріла тоді; переказ додає, що у цей час священник Ганецький за бажанням прихожан, хотів перенести храмове свято на інший час, оскільки на час Преображення Господнього селяни зайняті польовими роботами і незручно, мовляв, "справляти" храмове свято; і ось у самий день храмового свята, 6 серпня (за старим стилем), блискавка вдарила у церкву і її будівля була охоплена полум'ям. Здавалося не було засобів врятувати її, але тоді ж прихожани покаялися у власному легковажному бажанні переносити свято на інший день, і церква чудесно була порятована; обгоріли лише в окремих місцях дошки"¹⁵. У подібній реакції селян на стихійне лихо, що спіткало їхню церкву можна "побачити" ідею про богоданність дня празника і пов'язане з ним святе Покровительство і Заступництво.

Традиції відзначання празників селяни міцно трималися і за радянського режиму, коли тотально нищилися церковні споруди і парафіяльна інфраструктура. Річ у тім, що в структурі цього дійства лише частина елемен-

тів – суто церковного походження, або таких, що підтримуються церквою як інституцією – більшість елементів храмового свята або мають давнє автентичне походження, або є результатом адаптації сільською спільнотою зразків ритуальної поведінки, успадкованих від колишніх соціально-культурних утворень, синхронно з якими або в межах яких розвивався регіон та його автономі, тому майже до останньої чверті ХХ ст. храмове свято залишалось суттєвим чинником у побудові локальної ідентичності. Свято утворювало атмосферу стійких емоцій, які визначали процес побудови ідентичності конкретної сільської громади в ситуації низки історичних катастроф і трансформацій.

Трансформації структури і функцій храмових свят є індикатором тих змін, які паралельно відбуваються в системі відтворення локальної ідентичності. Механізм відтворення ідентичності багато в чому залежить від специфіки семантичного простору, у якому розгортається. Внаслідок освоєння етносом певної біосферної ніші, господарського і ритуального перетворення об'єктів природного рельєфу виникає культурний ландшафт. Це явище визначається дослідниками як цілісна і територіально локалізована сукупність суспільства, енергії й інформації, що утворилася внаслідок взаємодії людини і довкілля¹⁶. Зі специфічною регіональною культурною традицією, як способом використання культурного фонду, що й "забезпечує ефективну взаємодію людини із довкіллям"¹⁷, має справу історична регіоналістика. Синергетичні підходи, задіяні у зразоченні дослідницької стратегії, дозволяють глибше зрозуміти специфіку життєдіяльності етносу як відкритої самоорганізованої системи.

Соціальна філософія ХХ ст. розрізняє два типи людських спільнот – органічний і механічний¹⁸. Органічні спільноти є, передусім, самоорганізованими, керованими зсередини, саморегульованими системами. Чинниками такої самоорганізації є система цінностей – де-хто із сучасних етнологів вважає цей аспект визначальним у формуванні почуття етнічної приналежності¹⁹. У традиційному суспільстві саме система цінностей передусім впливає на організацію навколишнього середовища, перетворюючи його на власне культурний, ієрархізований простір. Адже "ані індивідуальна, ані колективна ідентичність неможливі там, де немає сакральних цінностей, котрі мають універсальне значення й авторитет для більшості суспільства"²⁰.

Храмове свято початку ХХ ст. позначене присутністю двох сакральних центрів: церкви (ширше – церковного двору, на якому подекуди ще зберігалися братські вогнища для спільного приготування ритуальних меду або пива) та простору хати й обійстя із празниковим столом. Події ХХ ст. на теренах України призводять до розриву стійких комунікативних зв'язків між ними, що суттєво вплинуло на структуру свята. Упродовж останніх десяти–п'ятнадцяти років, у сільській місцевості інтенсивно відбувається процес "повернення до лона церкви". Однак часто-густо це відбувається поверхово, поза органічними зв'язками і традиційною системою цінностей. Традиційний же празник залишається достатньо автономним від парафіяльного адміністрування, хоча подальша секуляризація свята позначається на вимиванні із його структури не лише церковних, але й багатьох автентичних архаїчних елементів. Спрощується семантика празникових дійств і духовний зміст. Триває не лише зміна семантики окремих елементів, але втрачається чимало семантично важливих складових свята. Внаслідок розпаду системи знакових комунікацій у просторі празникового дійства відбувається його десакралізація, а відтак – розмивання емоційного і ціннісного фонду традиції. Саме це і позначається на лока-

льній ідентичності мешканців сільських районів та на життєспроможності сіл як органічних цивілізаційно-культурних утворень.

Найдадекватніше ці процеси стають зрозумілими при співставленні загальної картини культурно історичних тенденцій України ХХ ст. із даними спостережень у масштабі одного села чи групи сіл. Нижче пропонується подібний досвід дослідження особливостей храмового сята у с. Зелених Курилівці Ново-Ушицького р-ну Хмельницької обл. Спостереження велось протягом 28–31 вересня 2003 р. методом безпосередньої участі автора у святкових дійствах. Такий метод в етнології отримав назву "включеного" спостереження²¹.

Описуване село розташоване у Подільському Подністров'ї. Це місцевість зі складним горбистим рельєфом – платоподібні ділянки чергуються із глибоковрізаними долинами річок і струмків. Зелених Курилівці розташовані на узвишші, що зі сходу обмежене великим ярмом, по його ложу протікає маленька річка Голова (притока Дністра). Із цього яру, названого Зеленим, і починається історія села. Старожили уточнюють місцину, з якої саме почалася розбудова Зелених Куриловець – урочище Бурдей, тепер один із кутків у найдавнішій частині села – Ріжках. Інша історична частина Зелених Курилівців має назву Слобода.

За легендами, серед зеленого лісу (Зелений яр у першій половині ХІХ ст. іще був густо вкритий лісом) колись отаборився чумак Чурило і зробив землянку – "бурдей". Поступово до Чурила приєднувалися інші поселенці і село розросталося. Те, що перші курилівчани (за однією з версій назва села пішла від того, що подорожні, спостерігаючи, як над зеленим лісом куриться дим, назвали поселення Зеленими Курилівцями) є цілком закономірним, адже у ХVІ ст. (ймовірний час заснування села) селитися в яру було безпечніше з огляду на набіги татар і військові кампанії, що розгорталися на цих теренах. Крім того, тераси над Зеленим ярмом багаті на водні джерела. Напевне не випадково, що одна із шанованих в селі "керничок" (так на Поділлі називають джерела), освячувана на честь святого Юрія-Змієборця розташована саме в урочищі Бурдей. Освячення відбувається на весняного Юрія (7 травня за н. ст.) і від церкви до кринички здійснюється хресний хід. Старожили згадують, що у першій чверті ХХ ст. ця процесія була дуже пишною й урочистою, з великою кількістю церковних короїв. Цей день, на відміну від храмового свята (празника), у селі називають "відпуст". Присутність відпусту і празника в традиційному календарі селян простежується у багатьох селах Подністровського Поділля. Не виключено, що в багатьох випадках елемент культурного ландшафту, що зосереджує навколо себе дійство відпусту, пов'язаний або з місциною, з якої чи навколо якої розростався населений пункт (йдеться не лише про реальну, але й про уявну історію села та її проєкцію на конкретний ландшафт), або із сакральним центром, який тримав у своєму енергетичному полі поселення. На це опосередковано вказує і архаїчніший, порівняно із празниками, характер відпустів. До речі, у тій же частині села (трохи вище урочища Бурдей) є місце, з яким пов'язана легенда про церкву, яка пішла під землю. Залишки кам'яних хрестів у переказах ідентифіковано як хрести цієї церкви. Такими ж хрестами в Зелених Курилівцях відмічено освячувані кернички. Усі видимі ознаки вказують на те, що то є ділянка старого цвинтаря з кам'яними хрестами. Це може означати, що тут колись була околиця села.

Населення – за поодиноким виключеннями українське – на початок 2003 р. складало близько 1362 чол. (із них молоді шкільного віку – 198 чол.). Це переважно ав-

тохтони в кількох поколіннях, включаючи педагогів школи і місцеве керівництво. Міграційні потоки в другій половині ХХ ст. йшли від села до міста. Для порівняння: на 1960-і рр. кількість мешканців Зелених Курилівці становила близько 2,5 тис. чоловік. Приблизно така ж чисельність мешканців фіксується і на початок ХХ ст. (за даними Подільського єпархіального історико-статистичного комітета: прихожан православного сповідання було 1162 чоловіків і 1166 жінок; католиків – 204 обох статей²² – отже всього 2532 чол.). Тобто, саме за останніх сорок років населення села скоротилося майже наполовину.

Господарські й культурні зв'язки мешканці Зелених Куриловець традиційно підтримували із навколишніми селами Шебутинці, Губарів, Пижівка, Вахнівці (усі Ново-Ушицького р-ну). Мешканці цих сіл регулярно приходили до Зелених Курилівців на храмове свято, відповідно і курилівчани ходили до сусідів на празники і ярмарки. Упродовж останнього десятиліття комунікативна мережа на рівні мікрорегіону помітно слабшає, переорієнтовуючись у напрямку село – районний центр, або село – обласний центр.

Храмовим (престольним) святом у Зелених Курилівцях є Успіння Пресвятої Богородиці (Герша Пречиста).

Нинішня Зеленокурулівецька парафія належить до юрисдикції Української православної церкви Московського патріархату. Теперішня церковна споруда зводилася на початку 1990-х рр., освячення відбулося 22 грудня 1992 р. на день Зачаття св. Ганни. Проте церква має назву Успінської і храмове свято, відповідно, відзначають 28 серпня (на Першу Пречисту) тривалість цієї традиції у селі простежується принаймні із 1706 р, коли тут побудували дерев'яну церкву на честь Успіння Божої Матері. 1859 р. стару церкву було розібрано і на її місці з каменю зведено нову споруду, також на честь Успіння Богородиці (її освячення відбулося 1872 р.)²³. За часів радянського "войовничого атеїзму" у 1930-х рр. церкву зруйнували. На її місці у 1970-х рр. побудовано магазин, неподалік – приміщення пошти, сільради і будинку культури. Саме тут фактичний центр села, стик двох історичних його частин (Ріжків і Слободи), саме тут сходяться основні дороги, що поєднують Зелених Курилівці в одне структурне ціле, зв'язують його з іншими селами й околицею. Культурна споруда цілком логічно була семантичною і зоровою домікантою цього місця. Нову церкву збудовано ближче до околиці села, на території колишнього сільського стадіону.

Щодо дня храмового свята, у Зелених Курилівцях спостерігаємо ситуацію тотожну за мотиваціями тій, що була описана на прикладі с. Шутнівці: у нашому випадку зеленокурулівчани хотіли, аби відбудована церква, як і попередня, була освячена саме на Успіння. Цьому зашкодили матеріальні обставини і міжконфесійні "перетягування" єпархії, (спочатку парафію було закріплено за Українською автокефальною православною церквою). До речі, у пильному дотриманні громадою усталеного дня празника теж простежується і позакерікальний аспект традиції храмового свята. Традиційну празникову дату громада відчуває як "свою", пов'язуючи її в першу чергу із культурним досвідом, успадкованим від пращурів – способом вшануванням їх, – а вже в другу чергу із канонічним церковним життям.

Дані, отримані у Зелених Курилівцях, і матеріали інших дослідників та інформаторів, підтверджують той факт, що й після зруйнування церковної споруди та за відсутності священнослужителя в тому чи іншому селі, традиція храмового свята тут не переривалася впродовж усього ХХ ст. Період позацерковного побутування храмового свята у радянські часи (1930-і – кінець 1980-х рр.) значно змінили його соціальну функцію, однак світогля-

дно і понятійно "празник" продовжує функціонувати у заданому православною культурою літургійному ритмі, почасти неусвідомленому.

Празник, зафіксований у Зелених Курилівцях, виявляє ціннісні розломи сучасного українського села. З ранку на святковій літургії у церкві було всього 16 чол. (із 1362 загальної кількості жителів), включаючи священника, "півчих" (які складають церковний хор) й автора цих рядків. Із присутніх більшість – це жінки віком 55–75 (і старше) років. З молодшого покоління – лише дружина і троє дітей священника. Вони гуртом, фактично, й обслуговують церкву.

Спробу виразити трансформації, що їх зазнав традиційний празник, на прикладі фрагмента з розмови, що відбулася під час храмового свята у Зелених Курилівцях. Зауважимо, що розповіді про те "як було раніше..." є питомою ознакою всіх великих сільських свят. Волошин Ярині Михайлівні (1907 р. н.)²⁴ празникова церковна відправа часів її дитинства й молодості (1910–1920-ті рр.) пригадується як урочисте значуще дійство: *Дуже правилося, дуже! Батюшки були – добрі, гарні. Особливо запам'ятався спів хору: не менше 20 душ співало* (Тут і далі у відтворенні текстів інформаторів збережено особливості їхньої вимови).

А чи багато людей збиралося до церкви?

Боже! Хлопці – по своїй стороні. Дівчата – по своїй стороні. Чоловіки – по своїй. Жінки – по своїй. А по середині стежечка. Такий порядок був. Дуже гарно було.

Отже, ще на початку ХХ ст. церква у селах Подільського Подністров'я не лише була місцем зустрічі сільської громади навколо вищих цінностей, але й продовжувала виконувати роль ціннісної моделі суспільства. Річ не про те, якою мірою модель відповідала повсякденності. Важливо, що свято на певний час створювало атмосферу взаємності, актуалізувало чуття соборності. Це є свого роду модель онтологічної цільності, структури якої визначає не соціальний чи майновий статус, а первинні й природні чинники статі та віку. Структурують роль цих чинників зауважує дослідник громадського побуту Анатолій Пономарьов: "[на храмове свято] купували подарунки для гостей, обмінювалися інформацією, гомоніли, групуючись за віковими категоріями"²⁵. За спостереженням дослідників початку ХХ ст.: "святкувати, на думку народа, передусім означає йти у певний день до церкви на богослужіння і потім впродовж дня не займатися жодною роботою. Хоча є чимало т. зв. малих свят, які народ наш відрізняє від інших днів тим, що в ці дні лишень ніхто не працює, але й у церкву тоді мало хто ходить"²⁶. Храмове свято, безумовно, належить до категорії великих свят, проте церковна відправа і сама споруда церкви уже не відіграє тієї інтегруючої ролі, яку мала десь до середини 1920-х рр. Щоправда, іще наприкінці ХІХ ст. священнослужителі нарікали на не надто запопадливе, на їхню думку, ставлення парафіян до церковної відправи: "Добре коли по два десятки літніх чоловіків і жінок прийдуть до церкви – і то наполовину, якщо не під кінець ранкової чи вечірньої служби, навіть на великі свята, за виключенням трьох: Різдва, Хрещення і Світлого Христового Воскресіння, православні не поспішають до церкви, особливо на ранкове Богослужіння", – пише протоієрей Павло Ланевський²⁷. Розбіжності між цією інформацією та спогадами мешканців Зелених Курилівців старшого віку про те "як колись було", зокрема, – наведеною фразою Ярини Волошин можна пояснити таким чином. По-перше – тут важать особливості особистого світосприйняття людини, її пам'яті (в активі якої залишаються лише найяскравіші епізоди). По-друге, слід зважати на політику офіційного друкованого органу тодішньої

Російської православної церкви. Її чільники прагнули утримати в зоні свого впливу якомога більшу кількість сільського населення і тому, граючи на темі ослаблення благочестя, вони виправдовували посилення ідеологічного чи адміністративного тиску на прихожан.

Варто також урахувати чинник зростання наприкінці ХІХ ст. соціальної ролі окремої малої сім'ї та набуття великою родиною нового культуроутворюючого значення. Своєрідним індикатором цього процесу є поява в інтер'єрі сільських хат, поруч із традиційними іконами (Христа, Богородиці, святого Миколая, святих, імена яких носять члени родини) – так би мовити "фотографічних іконостасів" зі світлинами господарів, знімками дітей і найближчих родичів. На Поділлі поступово формуються традиція святкової зустрічі малих сімей на обійсті і під "патронатом" найшанованішого чи найстаршого представника певного роду. Нерідко цей день не був пов'язаний ані з днем храмового свята в селі, ані з Різдом і Великоднем, ані зі "світським" днем народженням того чи іншого члена родини. Збиралися на "іменини", тобто на день пам'яті святого, на честь якого названо старшу людину в роду. Наприклад, мешканка Зелених Куриловець²⁸, згадуючи про своє дитинство, розповіла, що в обійсті її діда Петра у Старій Ушиці 12 липня "на Петра і Павла" збиралася вся родина, приїздили навіть здалека для того, щоби побачитися, обмінятися новинами. У садку ставили в ряд столи, за яким збиралося не менше півсотні чоловік рідні. Теперішній празник у Зелених Курилівцях також набуває форми суто родинного свята.

Нагадаємо, що в уявленні селян справжній "храм" немислимий без гостей і "празникових" (традиційно – це мали бути сторонні люди). Ольга Леонтіївна Савчук²⁹ на моє питання, як раніше святкували у селі храмове свято, розповідає: *"Ну так як воно празник є, так і є. То се зараз вже не так святкують... Я прийшла сюди [на це обійстя] за невістку, то тут був дід і баба була [чоловіка]. Вони в літах були. То се празник – треба було йти до Вахнівців (це два кілометра). Треба було піти рано – встати зварити щось – взяти людей до хати. Чи з Вахнівців – відти, чи то губарівськи [люди], чи то вахнівськи, чи пижівськи. То се послають мене баба, небожка – мама його [чоловіка]: "біжи, візьми-но зо двоє, зо троє людей". То є так, що виїде – нема людей взяти. Просиш у кого, що дайте мені одну жінку, чи дві, чи чоловіка. А зараз сега нема. Зараз вже не берут. Це треба було привести, вгостити. Пекли колачі – вгостити [коли] помолятса Богу. Виправляють. Сей день такий... що б поману дати. Зараз сі молоді – вони цього не признають...*

Я знаю, що єден раз, коли були тяжкі роки – чи не було колачів, не знаю... [Але] чос не взяли людей [на празник до дому] – то баба не їла цілий день – від того, що не взяли людей до хати. Такі були закони. А зараз – аби самі понапивалися. Вони сега не признають – молоді.

Отже, у розумінні оповідачки, як носія традиції, визначальною відмінністю між взірцевою моделлю свята "як колись було" і теперішнім "зіпсованим" його варіантом є ставлення до прийому гостей. А ось приклад мотивації ставлення до гостей празника у носіїв традиції іншого регіону – Поділля (1960-х рр.): *"Дуже добре взяти чужу людину [до себе в дім переночувати, коли вона здала прийде на "храм"]: воно трудилося, ішло до церкви, голодне, треба погодувати [...] совість не дозволяла відмовити"³⁰. У традиції це дійство наділяється сакральним змістом і релігійним ставленням. "З давніх-давен так було... приходили чужі люди в церкву [на храм] – от зараз запровадили такий обичай, щоби давали коло церкви їсти; виносять з дому і дають за*

поману – а колис такого не було. Було [так]: приходили чужі люди в церкву – відслужилася служба. Після того [...] наші люди – ви самі розполагаєте, скільки ви можете взяти людей. Ви привели їх додому. Люди ідуть у церкву – не їдять нічого. Голодні люди [після церкви] привів собі хазяїн, чи хазяйка до дому – видає їм їжу. І ще положено, щоби був борщ зварений. Бо це не обід, коли нима борщу. Люди поїли, помолилися Богу. Тоді їм дають по колачові. Це – помана така. А зараз: аби такі, щоби у церкві давали їсти [гостям свята] – у нас такого не було.

Таким чином, функція соборності храмового свята в останню чверть ХХ ст. якщо й діє, то лише у просторі окремо взятої родини. Відбувається розфокусування празникового дійства й емоційної атмосфери, спільної для переважної більшості мешканців села, якої тепер практично не існує.

Дещо подібне спостерігаємо і в традиції вшанування прашурів. Після святкової відправи старші жінки, з церковної громади, як повелося, пригощають гостей, які прибули "на празник" до села. 2003 р., коли я мав можливість спостерігати храмове свято в Зелених Курилівцях пригощання відбулося у приміщенні церкви, хоча самими учасниками дійства це сприймається як вимушений відступ від традиції. У минулі роки пригощання відбувалося біля церкви. Унормована ж форма зустрічі гостей – частування їх удома, прийом на ночівлю. Пригощання ж людей на церковному подвір'ї в структурі свята можна розглядати як відгомін колишніх братчин, тобто ритуальної трапези членів церковного, "медового" братства.

Після закінчення ритуальної трапези у церкві після святкової відправи – структурно цей звичай посідає місце колишніх братчин – Ярина Волошин, найстарша жінка на цьому празнику, проказує у відповідь на пригощання: "А мую[мою] молитву, всі, всі ваші родичі, то вони на тім світі, душечки [почують], і зараз, за цим столом... Господи! Господечку!" У жінок середнього віку, які принесли "поману" в празниковий день до церкви, духовна турбота має більшою мірою особистісний характер, поширюючись на когось одного із родичів. Хліб і солодощі за спомин душі рідних дають переважно тим, хто за віком і статтю подібний до тих, кого треба пом'янути молитвою. Так, принаймні, мені пояснили сенс "помани" зеленокурулівчани, які адресували мені поману за своїх близьких. У первісні часи, а це, як спостерігла дослідниця традиційного світоглядку українців Марина Гримич – лишило слід і в архаїчному пласті української культури, культ предків стосувався не всіх мертвих, а зачинателів роду, тобто першопредків³¹. Духовна турбота жінок 1940–1950-х рр. народження охоплює передусім коло близьких родичів і меншою мірою – далеких предків, тоді як представниця найстаршого покоління в молитовному зверненні згадує всіх родичів. Нагадаємо, що увага селян до невідомого їм прибульця проявлялася не в плані інтересу до його особи – відбувався акт віддячування за те, що він своєю присутністю пошанував їхнє свято. Таким чином, за святом залишається функція своєрідної осі, що з'єднує (сполучає) повсякденність й іншобуття, але це відбувається через посилення персоналістичного світовідчуття. Оскільки на описуваному святі гостями (які прийшли до церкви) виявилися лише вже згадувана Ярина Волошин із сусіднього с. Вахнівці та автор цих рядків, то увага прихожан (прихожанок, власне) була зосереджена саме на них.

До речі, наша присутність у Зелених Курилівцях була єдиним, свого роду "класичним" прикладом "празникового". Нас приймала у своїй оселі місцева мешканка Віра Іванівна Гуменюк³², усіяло сприяючи у проведенні дослідження, допомагаючи контактами з людьми та інформацією. У її ставленні до мене, як

до гостей, "празникового" проглядалося не лише особисте, раціональне розуміння специфіки нашої присутності, але й глибинні імперсональні моделі традиційної поведінки. Це ще один штрих до того, як дослідник потрапляє у контекст традиційного святкового дійства, навіть свідомо не ставлячи перед собою такої мети. Те ж саме я відчув на другий день свята. Ідучи по селу з Марією Осаковською, я вловлював звернені до неї запитання односельчан: "маєте празникових?". Празниковими, нагадаємо, називають людей, які спеціально прибули до села на храмове свято. Гостей, запрошених до хати на празник, обов'язково пригощають, або запрошують щоби пригостити, у цьому також можна вбачати елемент поминального дійства. У пам'яті й відповідно, – в усній історії зеленокурулівчан не збереглося згадок про "мед". Однак обов'язкова наявність борщу на празниковому столі для гостей свята, може свідчити про те, що ця страва почати компенсує у семантичному плані місце "меду" (але не заміняє його).

Отже, храмове свято, зафіксоване у Зелених Курилівцях, засвідчує процес трансформації традиції його відзначення. Вагому роль у цьому відіграють деструкції традиційного культурного ландшафту села: зруйнування церкви, відбудова її поза семантичним центром місцевості, та ще й у досить недоладній естетиці (точніше буде назвати це антиестетикою – аляповаті килими сучасного масового виробництва перед амвоном, незрозумілого стилю і призначення ліпнина по стінах і т. д.). Тобто, ситуацію навряд чи можна звести виключно до наслідків радянської атеїстичної кампанії. Слід наголосити на тому, що більшість селян, які приходять до церкви в день храмового свята, здійснюють це як свідомий вибір. Що ж до молодих людей, які ввечері приходять до "клубу" на танці, то їхня поведінка виявляється більшою мірою стереотипізованою і детермінованою психологією маси.

Вочевидь, той ціннісний розлом між поколіннями, що його засвідчило храмове свято в Зелених Курилівцях 2003 р., зумовлений багатьма чинниками. Зокрема, стрибкоподібним розвитком інформаційних та розважальних технологій, етичним нігілізмом, як одним з ефектів епохи глобалізації та катастрофічним розходженням культури і цивілізації. Загалом, чинники трансформації традиції можна поділити на дві великі категорії – зовнішні та внутрішні. Внутрішні чинники інформації пов'язані із глибинним алгоритмом саморганізації етнічної культури. А в цьому контексті етнографічний польовий матеріал потребує залучення до інтерпретації новітніх філософських концепцій, що передбачає вихід за межі усталених етнологічних методик і формування міждисциплінарних напрямків дослідження.

¹ Етнографіческія сведения о Подольской губернии, собранныя Н.Данильченко. – Кам'янець-Подільський, 1869. – С. 25. ² Данильченко Н. Народные взгляды, соединенные с некоторыми праздниками Православной Церкви: Этнографические заметки // Подольские епархиальные ведомости. – 1901. – № 42. – С. 720. ³ Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край. Собранные П.П.Чубинским. – СПб., 1877. – Т. 7. – С. 356. ⁴ Яворовский Н. Медоварение на Руси и остатки его при церквах Подольской епархии // Подольские епархиальные ведомости. – 1878. (№ 6) – С. 364. ⁵ Яворовский Н. Наглядность въ пастырских собеседованиях с прихожанами // Подольские епархиальные ведомости. – Каменец-Подольский, 1878. – № 4. – 130–131. ⁶ Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета. – Каменец-Подольский, 1895. – Вып. 7. – С. 150–151; Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета. – Каменец-Подольский, 1901. – Вып. IX. – С. 966, 967. ⁷ Г-ко.В. Праздник св. Іоанна Предтечи въ г. Каменец 24 іюня // Прибавление к Подольским епархиальным ведомостям. – Каменец, 1891. – № 33. ⁸ Кримський Агатангел. Звенигородщина з погляду етнографічного та діалектологічного. – К., 1928. – Ч. 1. ⁹ Кувеньова О.Ф. Громадський побут українського селянства. – К., 1966. – С. 50. ¹⁰ Сироткін В. Організація і форми громадського дозвілля // Поділля. Історико-етнографічне дослідження / За ред. А.П.Пономарьова. – К., 1994. – С. 156. ¹¹ Пономарьов А.П. Звичаєві норми громадського побуту // Історія Української культури. Українська культура другої половини XVII – XVIII століть. – К., Т. 3. – С. 1130. ¹² Яворовский Н.

Медоварение на Руси и остатки его при церквах Подольской епархии // Подольские епархиальные ведомости. – 1878. – № 6. – С. 364. ¹³ Борисенко В. Традиції і життєдіяльність етносу. – К., 2000. – С. 180. ¹⁴ 3 польових матеріалів автора. Етнографічна експедиція – серпень 1998 р. – с. Горайівка Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл. – Записано від Горбняк Євгенії Лук'янівни, 1912 р. н. ¹⁵ Труды Подольского... – Каменець-Подольский, 1895. – Вып. 7. – С. 136. ¹⁶ Веденин Ю.А. Проблемы формирования культурного ландшафта и его изучения // Известия АН СССР, Серия географическая. – 1990. – № 1. – С. 6. ¹⁷ Верменич Я.В. Исторична регіоналістика в Україні // УІЖ. – 2002. – № 2. – С. 4. ¹⁸ Пономарьов А.П. Українська етнографія. – К., 1994. – С. 17–18. ¹⁹ Рыбаков С.Е. О методологии исследования этнических феноменов // Этнографическое обозрение. 2000. – № 5. – С. 9. ²⁰ Головки В.В. Ідентичність як метафора: шлях від психології до історіографії // УІЖ. – 2002. – № 3. – С. 25. ²¹ Чеснов Я.В. Етнологічне мислення і полева робота // "Етнографическое обозрение". – 1999. – № 6. – С. 7. ²² Труды Подольского... – Каменець-Подольский, 1901. – Вып. IX. – С. 966. ²³ Там само – С. 967. ²⁴ Волошин Ярина Михайлівна (1907 р. н.) Мешканка с. Вахнівці Новоушицького р-ну Хмельницької обл. Розмова відбулася біля церкви, після святкової літургії зранку 28 серпня 2003 р. ²⁵ Пономарьов А.П. Звичасві норми гро-

мадського побуту // Історія Української культури. – К., Т. 3. – С. 1132. ²⁶ Данильченко Н. Народные взгляды, соединенные с некоторыми праздниками Православной Церкви: Этнографические заметки // Подольские епархиальные ведомости. – 1901. – № 42. – С. 720. ²⁷ Прибавление къ Подольскимъ Епархияльнымъ Ведомостямъ. – 1891. – № 16–17. – С. 317. ²⁸ Вигідник Роза Мефодіївна (1931 р. н. – с-ще Стара Ушиця Новоушицького р-ну Хмельницької обл.) за фахом педагог викладала в сільській школі російську літературу, тепер на пенсії. У Зелений Курилівцях з початку 1960-х рр. – 3 польових матеріалів автора. Запис зроблено 29 серпня 2003 р. (храмове свято Успіння Божої Матері) вдень у хаті оповідачки. ²⁹ Савчук Ольга Леонтіївна (1930 р. н., с-ще Стара Ушиця Хмельницької обл., більшу частину життя провела у с. Зелені Курилівці. Працювала у колгоспі. Запис зроблено 28 серпня 2003 р. (храмове свято Успіння Божої Матері) ввечері біля обійстя оповідачки. ³⁰ ІМФЕ. – Ф. 14-5, од. 36. 516, арк. 15. ³¹ Гримич Марина. Традиційний світгляд та етнопсихологічні константи українців. – К., 2000. – С. 85. ³² Гуменюк Віра Іванівна (1949 р. н. – с. Зелені Курилівці), працювала завідувачкою сільського будинку культури, тепер – на пенсії.

Надійшла до редколегії 19.06.03

О.О.Сморжевська, канд. іст. наук

РЕЛІГІЙНИЙ ЧИННИК У ЖИТТІ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА (90-І РОКИ ХХ СТОЛІТТЯ)

Розглянуто місце та роль релігії в житті українського суспільства (90-ї рр. ХХ ст.).

The place and role of religion in a life of the Ukrainian society (90-th of the XX-th century) is considered.

Релігійний ренесанс кінця 80-х рр. ХХ ст. отримав новий імпульс із проголошенням Україною державної незалежності. Зростання рівня релігійності населення, кількості діючих храмів, монастирів, релігійних громад різних конфесій, масових публічних богослужінь, присутність релігійних діячів у багатьох важливих державних заходах, поява та поширення різноманітних новітніх релігійних течій, повернення до релігійних традицій у повсякденному побуті – все це стало звичними рисами сучасності.

Наступ масової культури, науково-технічного прогресу, урбанізація формує у пересічного українця (у першу чергу міських жителів) нові форми вияву своєї релігійності. Сучасна людина потребує віри не менше, ніж первісна. Релігія для багатьох громадян України є джерелом культурної та етнічної ідентифікації (мусульманство для кримських татар, католицизм – для поляків, іудаїзм – для євреїв тощо). У людей залишається потреба в релігії, адже віра полегшує людські страждання, знімає стресові навантаження.

Вплив релігії на національну духовність виявляється, у першу чергу, у системі тієї культури, до якої належить той чи інший етнос. Релігійний фактор у процесі суспільно-політичного розвитку українського народу завжди відігравав помітну роль. Зокрема, варто згадати релігійні реформи князя Володимира, Берестейську унію 1596 р., приєднання Київської митрополії до Московського патріархату 1686 р., "саморозпуск" УАПЦ 1930 р., "саморозпуск" УГКЦ 1946 р., сучасний розкол православних церков. Інша справа, що релігія не завжди була інтегруючим фактором для української нації. Релігійне відродження, крім позитивних, може мати й негативні наслідки, наприклад, прояви релігійної нетерпимості, ствердження конфесійної винятковості, претендування (явне чи приховане) на єдино вірну істину, поширення релігійних новоутворень, що несуть загрозу суспільству в цілому та його окремим членам зокрема, втручання релігійних організацій у державні справи і навпаки, політизацію релігійних інституцій, врешті-решт, непорозуміння на матеріальному ґрунті. Разом з тим, віра служить засобом самовираження, виявленням найкращих ідеалів.

Дослідженням та вивченням релігійності в умовах незалежності України займаються так чи інакше спеціалісти різних галузей: історики, богослови, філософи, соціологи, культурологи, психологи. При цьому кожна з вищезазначених дисциплін надає дослідженням релігії

та релігійності як теоретичного, так і практичного значення. У наукових дослідженнях превалює думка щодо посилення "релігійної зацікавленості" в нашому суспільстві. Разом з тим "зовнішня, декларована релігійність, значно випереджає фактичну"¹.

Для релігійної ситуації 90-х рр. ХХ ст. в Україні є характерними дві взаємодоповнюючі та взаємоспонукаючі тенденції: повернення до ортодоксального віровчення (насамперед, православ'я) та пошук нових ціннісно-релігійних орієнтирів, нових ідеалів, потяг до чогось таємничого, магічного².

Аналізуючи стан релігійності в окресленому хронологічному періоді, дослідники припускають посилення найближчим часом культурної та позакультурової діяльності релігійних організацій. Помітна тенденція до злиття віросповідних та невіросповідних форм релігійності, відродження в середовищі інтелігенції богошукацьких та богобудівних ідей³.

За результатами соціологічних досліджень останніх десяти-дванадцяти років чітко прослідковується тенденція до зростання кількості людей, які стали прихильніше ставитися до релігії як традиційних для України напрямків, так і нових. Цікавою є тенденція омоложення рядів віруючих. Аналізуючи процеси релігійного життя в Україні, безумовно можна стверджувати різке збільшення кількості людей, які так чи інакше визнають існування Бога. На запитання: "Чи вірите Ви в Бога?" майже 70 % дорослого населення України дають ствердну відповідь (офіційна радянська статистика наводила дані, за якими таких людей – менше 10 %). Так, за даними Українського науково-дослідницького інституту проблем молоді (опитування 1994 р., опитаних – 1,5 тис. молодих людей) 15 % заявили, що вони невіруючі, 30 % вважають за необхідне розвивати в собі віру в Бога, 2 % назвали себе атеїстами⁴. Угорськими та австрійськими соціологами було проведено опитування в 10 посткомуністичних країнах. 23 % опитаних в Україні "знають, що Бог існує і не мають щодо цього сумнівів", 22,8 % "не вірять у персонального Бога, але вірять у якусь вищу силу", 18,2 % "інколи відчувають, що вірять у Бога, інколи – ні" та "коли мають сумніви, то відчувають, що вірять у Бога", "не вірять у Бога взагалі" 11,4 %; 21,1 % заявили про слабкі зв'язки з церквою, 3,6 % – не мають таких зв'язків взагалі⁵.

Дослідження релігійності населення України ускладнюються відсутністю масових проектів, які б дозволили

прослідкувати динаміку розвитку релігійності не тільки протягом останнього десятиріччя, а й попередніх років. За роки державної незалежності в Україні було проведено низку досліджень щодо виявлення рівня релігійності пост-радянського суспільства. Опитування 1991 р. виявили найвищий ступінь релігійності серед представників художньої інтелігенції – 60 % віруючих; за ними йдуть медпрацівники (48,4 %) та педагоги (40,2 %). Найменше віруючих серед людей, які займають керівні посади в інженерно-технічній галузі (27,1 %). "Лідером" за рівнем релігійності залишився західний регіон: Чернівецька обл. – 86,3 % віруючих, Закарпатська – 76 %, Івано-Франківська обл. – 69,9 %. Найнижчі показники в Запорізькій (16,8 % віруючих), Донецькій (24,8 %) та Луганській (27 %) областях. Анкетування різних вікових груп виявило такі результати: до 20 років вірять у Бога 32,5 % опитаних, 20–29 років – 36,0 %, 30–39 років – 39,9 %, 40–49 років – 47,5 %, 50–59 років – 56,3 %, 60 років і старше – 68,7 % опитаних; не вірять у Бога відповідно 13,3 %, 18,5 %, 23,4 %, 20,0 %, 19,6 %, 15,6 % респондентів; вагаються між вірою і безвір'ям – 43,2 %, 32,2 %, 21,2 %, 18,2 %, 14,1 %, 9,1 % опитаних; байдуже ставляться до віри в Бога – 7,0 %, 9,7 %, 12,6 %, 12,1 %, 8,2 %, 5,5 % опитаних; не відповіли – 4,0 %, 3,6 %, 2,9 %, 2,2 %, 1,2 %, 1,1 % опитаних відповідно⁶.

Цікавими є результати опитувань (літо 1992), проведених серед духовенства Черкаської обл. Склад респондентів такий: православні священнослужителі (священники і диякони) – 41,5 % опитаних, православні церковнослужителі (псаломщики, пономарі, причетники) – 26,4 %, служителі культу протестантських общин – 32,1 %. Респондентів найбільше хвилюють такі аспекти духовної кризи суспільства: духовна виснаженість людей (50,9 %), байдужість (39,6 %), утиск ерзац-культурою (37,7 %), низький рівень моральності (30,1 %), відсутність з боку людей доброти та милосердя (24,5 %), нищення природи та зневажливе ставлення до національної культури (25,0 %), відсутність релігійної віри (22,6 %), незадовільний стан духовної сфери суспільства (57,4 %), катастрофічний стан духовної сфери суспільства (24,0 %)⁷. Отже, як зазначалося, служителі культу песимістично оцінюють значення духовно-релігійних аспектів у житті українського суспільства. Незважаючи на результати опитування в усіх областях України, проведеного Національним інститутом стратегічних досліджень (жовтень 1992 р.), згідно з якими 1/5 частина респондентів вважають себе православними, 5 % – греко-католиками, 2 % – прихильниками інших віросповідань, 41 % віруючі, але не належать до жодної з церков, 3 % в Бога не вірять. Разом з тим, кара Бога за власні гріхи турбує 38,5 % опитаних під час досліджень Інституту філософії НАН України. Опитування проводилося у Закарпатській, Рівненській, Львівській, Івано-Франківській та Київській областях (1993). За тими ж даними в Бога вірять 68,4 % респондентів, не вірять 9,6 %, 10,5 % вірять у надприродні сили, стільки ж вагається між вірою та безвір'ям⁸.

Анкетування 1993 р. показало: молодь віком до 20 років свою приналежність до релігії пояснює як "віру батьків" (42,9 %), "вірою свого народу" (34,3 %), "традиціями народу, які по можливості слід шанувати" (11,4 %). У подальших вікових групах ці показники мають тенденцію до зростання⁹.

Ставлення громадян України до релігії та церковних інституцій протягом 1994–1998 рр. суттєво не змінилося, за винятком питання довіри до Бога: зовсім не довіряють 7,2–8,9 % респондентів, скоріше не довіряють 4,0–5,8 %, не можуть відповісти 19,0–22,0 %. Цілком довіряють: 1994 р. – 39,9 %, 1995 р. – 50,8 %, 1996 р. – 45,8 %, 1997 р. – 50,0 %, 1998 р. – 45,2 %¹⁰.

Конфесійна приналежність віруючих за означений період також істотно не змінилася. Найсуттєвіші зміни

сталися в мережі релігійних організацій УПЦ – кількість громад зросла на 3017 одиниць (+ 55,1 %). Але у західному регіоні кількість громад УПЦ за 1992–1999 рр. зменшилася (у зв'язку зі зміною організаційної підпорядкованості) на 98 одиниць. В інших регіонах спостерігається тенденція до збільшення громад УПЦ протягом 1996–1999 рр. (+ 1849) відносно 1992–1995 рр. (+ 1311). Лідером по кількості прихожан залишається УПЦ – КП – 25,7 % в 1994 р., 32,2 % – у 1998 р. Зросла кількість прихильників УПЦ – МП: 1994 р. – 3,3 %, 1995 р. – 8,2 %, 1996 р. – 7,3 %, 1997 р. – 7,8 %, 1998 р. – 9,2 %. Разом з тим прихильників РПЦ стало менше: 1994 р. – 7,2 %, у 1998 р. – не виявлено (але це не свідчить про їхню повну відсутність). Українська автокефалія залишається стабільною: 1994 р. – 1,7 %, 1995 р. – 0,6 %, 1996 р. – 0,5 %, 1997 р. – 0,8 %, 1998 р. – 1,7 %. Скорочення мережі громад УАПЦ в 1992–2000 рр. (- 467 одиниць) пов'язане, насамперед, зі зміною організаційного підпорядкування на користь Київського патріархату, насамперед у західних областях (Івано-Франківській, Львівській та Тернопільській). Після легалізації діяльності УГКЦ (листопад 1989 р.) навіть перевищила довоєнний рівень. Протягом 1989–1991 рр. 138 напівлегальних осередків греко-католиків збільшилися до 2644 повноправних громад вже на січень 1992 р. На початок 1992 р. УГКЦ була представлена в 13 областях та м. Києві, а вже на листопад 2000 р. вона не мала осередків лише на Кіровоградщині¹¹. До інших конфесій та релігійних організацій належить 1,8 %–3,0 % віруючих. Крім того, стабільним залишається відсоток респондентів, які називають себе "не релігійний": 1994 р. – 37,2 %, 1995 р. – 36,5 %, 1996 р. – 34,4 %, 1997 р. – 30,2 %, 1998 р. – 32,6 %¹². Атеїстами вважає себе 41 % опитаних, 3,65 % – віруючі, які не належать до жодної конфесії, 0,3 % належать до РКЦ, 16 % віруючих вагаються у визначенні своєї конфесійної належності¹³.

В Україні зростає кількість людей, які сповідують протестантизм. Порівняно з православ'ям, темпи зростання протестантських громад значно вищі – 82,9 % і 139 % відповідно¹⁴.

Порівняно з 1988 р. кількість релігійних організацій та громад значно зросла. Це при зменшенні кількості населення в Україні. У середньому по Україні збільшення кількості релігійних організацій за 1988–1997 рр. складає 4,1 рази. Найпомітніше це збільшення в м. Києві – у 18 разів. Найнижчий рівень збільшення – у Закарпатській та Чернівецькій областях (у 2,2 рази). Це не свідчить про меншу кількість релігійних громад у цих областях. Навпаки, у Закарпатській обл. на одну релігійну громаду припадає 931 особа (усього 1338 громад), у Чернівецькій – 1143 особи на одну громаду (усього 823 релігійні громади станом на початок 1997 р.), тоді як у Києві 305 релігійних громад, 8433 особи на одну релігійну громаду, у Дніпропетровській області, де збільшення кількості релігійних організацій – у 5 разів, 343 релігійні громади (11282 особи на одну релігійну громаду), у Запорізькій обл. збільшення у 6,7 рази – 322 релігійні громади (6441 особа на одну релігійну громаду)¹⁵. Більше зростання кількості релігійних громад у східних регіонах країни порівняно із західними областями зумовлене не вищим рівнем релігійності населення, а попередньою майже повною відсутністю церковно-релігійних інституцій у даних областях. Так, наприклад, на території Донецької обл. станом на 1 травня 2000 р. діє 828 релігійних організацій, 42 конфесійних напрямків (887 релігійних общин, 13 релігійних центрів і управлень, 4 монастирі, 16 місій, 1 братство, 7 вищих духовних навчальних закладів). Саме на східні регіони припадає найбільша кількість новітніх релігійних течій та рухів, на відміну від західних областей, де дуже сильні позиції традиційних церков (насамперед православ'я та

греко-католицизму). Міцна інфраструктура традиційних церков у західних областях України надійно блокує проникнення туди новітніх релігійних течій. На Західну Україну припадає лише 1/6 неорелігійна спільнота¹⁶. Крім того, така тенденція пояснюється, на нашу думку, значним впливом традиційно-релігійного виховання в сім'ях Західної України. У східних областях набагато вищий рівень урбанізації, а міські жителі, як відомо, більше схильні до сприйняття новітніх релігійних течій.

За 1991–1999 рр. суттєво зросло число тих, хто декларує свою релігійність. Цьому є кілька причин – від повернення до релігійних традицій, перерваних радянською політикою атеїзму, пошуку нових світоглядних орієнтирів (звернення до новітніх релігійних течій) до банальної данини "моді на релігійність". Кількість осіб, які дійсно свідомо дотримуються тих чи інших релігійних канонів, за ці роки істотно не змінилася – у середньому 12,5 % населення (кожен восьмий житель України).

За даними Київського міжнародного інституту соціології, релігійність населення України змінювалася з тенденцією до зростання таким чином: 1991 р. – 48 %, 1992 р. – 55 %, 1993 р. – 43 %, 1994 р. – 60 %, 1995 р. – 63,5 %, 1996 р. – 58 %, 1997 р. – 61 %, кінець 1998 р. – 63 %, середина 1999 р. – 86 %¹⁷. За даними Ради у справах релігій при Кабінеті Міністрів України в першій половині 1993 р. в Україні налічувалося 14,5 тис. громад, 63 віровизнань¹⁸. Станом на 1 січня 1998 р. в Україні офіційно діяли вже 19631 зареєстрована і 775 незареєстрованих релігійних громад (діяльність незареєстрованих громад дозволена чинним законодавством) та інших структур 73 релігійних напрямків, 32 релігійні центри, 17798 священнослужителів (553 з них – іноземці). Крім того, в Україні 198 монастирів, 86 духовних навчальних закладів, 5642 недільні школи, 27 братств, 160 періодичних релігійних видань, 123 місії¹⁹.

Як уже зазначалося вище, яскраво вираженою є тенденція омолодження рядів віруючих. Найбільше зацікавлення релігією виявляють люди віком 30–50 років (23–26 % від загальної кількості віруючих)²⁰. Глибока релігійність притаманна людям старшим 60 років. Переважно це жителі сільських місцевостей. Для цих вікових категорій (особливо старшої) віра є перш за все вірою християнською, традиційною. Крім чітко вираженої віри в Бога, досить помітні пантеїстичні та деїстичні уявлення про найвищу, надприродну силу. Найбільше прихильників таких релігійних уявлень виявлено серед представників інженерно-технічної інтелігенції, у першу чергу, молоді. Саме для цієї категорії молоді характерні прояви релігійності, яка не сформована в чіткі світоглядні орієнтири на традиційні релігії. Велику питому вагу серед цих богопошукових орієнтирів "займають спроби синтезу наукового знання й релігії з акцентом на духовно-моральні аспекти життя особи"²¹.

Віруючі останнього десятиліття ХХ ст. "виглядають більш освіченими, ніж на його початку, підвищується їхній суспільний статус, стає помітним прошарок підприємців. Немає чіткої залежності між матеріальним становищем та ступенем релігійності – "матеріальне становище тих, хто вважає себе віруючими, згідно з результатами досліджень, мало чим відрізняється від становища невіруючих"²². Приналежність до тієї чи іншої релігійної організації респонденти з вищою освітою пояснюють по-різному: 43 % – "віра мого народу", 38,3 % – "вона найсправедливіша". В інших освітніх групах переважають такі ж відповіді. Більше половини опитаних з вищою освітою (58,3 %) визначають взаємини між віруючими різних конфесій скоріше як ненормальні. Позиція респондентів з вищою освітою в цьому питанні виявилася більш радикальною ніж в інших освітніх групах²³. Конфліктність у релігійній сфері перевищує рівень конфліктності в інших сферах суспільного життя. У 1992 р. було проведено низку досліджень у різних областях України. На запитан-

ня: "У чому Ви бачите причини релігійних конфліктів?", найпоширенішими відповідями були:

- ✓ суперечки за право володіння культовими спорудами та майном;
- ✓ спроба отримати привілеї та переваги для своїх релігійних організацій за рахунок решти;
- ✓ некомпетентне втручання в справи релігійних організацій окремих представників влади;
- ✓ глобальна криза суспільного життя та беззаконня;
- ✓ втручання політичних сил у релігійну сферу;
- ✓ переділ сфер впливу між різними релігійними організаціями.

Зауважимо, що подібні відповіді повторюються з року в рік. Експерти з вивчення деяких аспектів релігійної ситуації в Україні в 1997 р. основними причинами релігійних конфліктів назвали:

- ✓ суперечки за право володіння культовими спорудами та майном (44,4 %);
- ✓ загальну кризу та поширення беззаконня (22,2 %);
- ✓ некомпетентність місцевих органів влади (33,3 %);
- ✓ втручання політичних партій та суспільних організацій (66,6 %);
- ✓ спроби притягти на свій бік прихильників інших віровизнань, прозелітизм.

Про політику протекціонізму в державі експерти заявили майже одногосно (88,8 %)²⁴. Цей протекціонізм суперечить чинному законодавству. Як бачимо, причини конфліктів на релігійному ґрунті є очевидними як для спеціалістів, так і для пересічних громадян України.

Досить часто в Україні трапляються і прояви національно-релігійного еґоїзму – різновиду групових інтересів, у яких перевага віддається власному етносу чи релігії, якої він традиційно дотримується. Змістом цього принципу соціальної орієнтації віруючих певної нації та конфесії є надмірна любов до своєї нації та релігії при одночасно зневажливому чи байдужому ставленні до представників інших етноконфесійних груп, нехтування їхніми інтересами.

Релігійні організації стали однією з форм громадських організацій. Разом з позитивними наслідками це потягнуло за собою проблеми пошуку оптимізації та стабілізації церковно-державних та міжконфесійних взаємовідносин. Незважаючи на те, що порівняно з першою половиною 90-х рр. ХХ ст., на кінець 90-х рр. в Україні міжконфесійні суперечності помітно пішли на спад, Держкомрелігій офіційно стверджує: "Вочевидь посиляться вимоги релігійних організацій щодо реституції церковної власності, що може призвести до наростання певних суспільних протиріч"²⁵.

Кількість релігійних організацій в Україні за роки незалежності зросла на 12188 одиниць. Особливо інтенсивно цей процес відбувався в 1998–2000 рр.: приріст 4999 (1666 щорічно). З 11475 релігійних громад, утворених у 1992–2000 рр., 5885 є православними (51,2 %), 3866 (33,7 %) – протестантського спрямування²⁶.

Отже, релігійне життя України в 90-х рр. ХХ ст. відзначалося складністю, динамічністю та мозаїчністю. Становлення демократичного суспільства, його формування та розвиток – процес багатограний і дуже суперечливий. Він потребує, перш за все, єдності усіх складових суспільства. Релігія – одна з вагомих гілок громадянського суспільства, до розбудови якого прагне наша держава. У релігійному житті зазначеного періоду віддзеркалилися всі ті негативні й позитивні моменти, які були притаманні українському суспільству в цілому.

¹ Полтавець В., Грига І. Зміни масової свідомості під час соціально-економічної кризи посткомуністичного суспільства (Україна 90-х років) // Наукові записки. Національний університет "Києво-Могилянська академія". Філософія та релігієзнавство. – К., 1996. – Т. 1. – С. 137. ² Сучасна релігійна ситуація в Україні: стан, тенденції, прогнози / За ред. Г.І.Косухи. – К., 1994. – Ч. 1. – С. 15–16. ³ Там само. – С. 141–142.

⁴ Соціологічні показники релігійності // Українське релігієзнавство. – К., 1998. – № 8. – С. 75–76. ⁵ Єленський В. Новітні релігійні рухи – зони занепокоєння // Людина і світ. – 2000. – № 8. – С. 5–6. ⁶ Сучасна релігійна ситуація в Україні... – С. 156. ⁷ Кузьмін Б. Релігія в контексті повсякденних проблем людей // Релігія і церква в контексті реалій сьогодення. – К., 1995. – С. 39–40. ⁸ Єленський В. Релігійність в Україні: після квазіатеїстичного експерименту // Людина і світ. – 1994. – № 7. – С. 2. ⁹ Сучасна релігійна ситуація в Україні... – С. 151–152. ¹⁰ Паніна Н.В., Головаха Є.І. Тенденції розвитку українського суспільства (1994–98 рр.). Соціологічні показники (Табл., ілюстр., комент.). – К., 1999. – С. 85. ¹¹ Християнські церкви і релігійні організації в Україні. Довідник / Гол. ред. В.Д.Бондаренко. – К., 2001. – С. 9–10. ¹² Паніна Н.В., Головаха Є.І. Тенденції розвитку українського суспільства... – С. 85. ¹³ Соціологічні показники релігійності // Українське релігієзнавство. – К., 1998. – № 8. – С. 77. ¹⁴ Християнські церкви і релігійні організації в Україні. Довідник. – С. 10. ¹⁵ Кількість релігійних громад в областях України станом на початок 1997 р. // Людина і світ. – 1997. – № 3. – С. 3, 5. ¹⁶ Бондаренко В.Д., Єленський В.Є., Журавський В.С. Релігійне життя в Україні: стан, про-

блеми, шляхи оптимізації. – К., 1996. – С. 4. ¹⁷ Севекіна О. "Небачений птах". Про дослідження релігійності населення України // Людина і світ. – 1999. – № 8. – С. 2–3. ¹⁸ Цифри та факти // Права людини в Україні. – К.; Харків, 1995. – Вип. 13. – С. 7. ¹⁹ Релігійні організації в Україні станом на 1 січня 1998 р. // Людина і світ. – 1998. – № 1. – С. 27. ²⁰ Там само. – С. 59. ²¹ Сучасна релігійна ситуація в Україні... – Ч. 1. – С. 152. ²² Севекіна О. "Небачений птах". Про дослідження релігійності населення України // Людина і світ. – 1999. – № 8. – С. 3. ²³ Сучасна релігійна ситуація в Україні... – Ч. 1. – С. 156. ²⁴ Никитченко Е.О. Религиозные отношения и толерантность в современной Украине // Наукове пізнання: методологія та технологія. – 2000. – № 1–2. – С. 106. ²⁵ Інформаційний звіт Держкомрелігій за 1999 рік: Про стан та тенденції розвитку релігійної ситуації і державно-церковних відносин в Україні // Людина і світ. – 2000. – № 1. – С. 30. ²⁶ У Державному Комітеті у справах релігій. Офіційний вісник Держкомрелігій // Людина і світ. – 2001. – № 2–3. – С. 31.

Надійшла до редколегії 18.06.03

В.В.Ставнюк, канд. іст. наук

ПОЧАТОК І МЕТОДИ ПРОВЕДЕННЯ РЕФОРМ СОЛОНА

Розглянуто деякі аспекти початку та методів проведення реформ Солон в Афінах VI ст. до Р. Х.

The article deals with some aspects of the beginning and methods of Solon's reforms taking in Athens in the 6-th cent. B. C.

Об'єднання Аттики в межах однієї афінської общини і намагання політично її оформити; наростання після сіноїкізму урбанізаційних тенденцій і поступове перетворення Афін спочатку в протомісто, а зрештою й у власне місто; зростання масштабів і значення ремеслового виробництва, поступове втягування общинників у товарно-грошові відносини і розвиток торгівлі, у т. ч. й морської; поступові зміни у сільському господарстві, – все це процеси, які були характерні для архаїчної Греції взагалі і для Афін зокрема¹. Хоча за темпами розвитку Афін і поступалися приростіським общинам, у т. ч. й своєму постійному супернику в регіоні, Мегарам, проте і в Аттиці поступове наростання вищезазначених процесів призвело до кризи патріархального устрою, в умовах якого продовжувало існувати формально об'єднане в афінську общину населення Аттики². Суспільне життя потребувало рішучих реформ як живучих, збережених від давніх (героїчних) часів, общинних зрівняльних принципів, так і нових релігійно-етичних настроїв. Оновлення вимагали усі його сфери – економіка, політика, релігія та право, ментальна сфера загалом. Потрібно було обмежити свавілля аристократичної надособистості і взагалі індивідуалізм, підкорити окрему особистість і знатні роди в цілому обов'язковому для всіх порядку. Цим загальним порядком, найвищою нормою соціальної поведінки має стати Діке – Правда, Справедливість, Законність, – але й Кара. Діке, дочка Зевса, яка усоблює всі ці поняття, повинна встановити поміж общинниками справедливу рівновагу, яка гарантуватиме законність, правопорядок, справедливий розподіл обов'язків, почестей та влади між людьми, тобто гармонійне поєднання різних суспільних елементів у єдину общину громадян, у громадянську общину, у поліс, де кожному належатиме частка у вирішенні суспільних справ. Від імені цієї Правди і будуть виступати перші афінські релігійні реформатори, законодавці та тирані³.

Релігійне реформаторство, яке мало біля своїх витоків діонісійство й орфізм і яке вилилося в Афінах у діяльність Епіменіда, не підкорило тут, як і в усій Греції політичну сферу. Безумовно, воно сприяло виробленню нової системи моральних цінностей, нових етичних категорій і норм поведінки, а тим самим і підготувало підґрунтя для кардинальних змін у всіх сферах життя. Проте честь кардинального перевлаштування суспільства в Афінах, як і в усіх інших грецьких общинах, належить не релігійним, але світським реформаторам, носіям не ірраціонального, але раціонального начала, не пророкам і чудотворцям, але тверезомислячим політикам. Таким політи-

ком став в Афінах Солон, початок і методи проведення реформ якого і розглядаються у нашій статті.

Характерно, що Солон також належав до числа "семи мудреців"⁴. Як і Епіменід, він був носієм мудрості, яка зводилася головним чином до розмірковувань на теми політики та моралі, до пошуків шляхів гармонійного поєднання роздрібнених елементів суспільства в єдиному організмі, в общині громадян, у полісі⁵. Але, якщо магочиститель Епіменід добивався торжества Правди через релігійне реформування, то Солон прагнув того ж через втручання в усі сфери суспільного життя. При цьому взаємозв'язок у діяльності цих двох реформаторів не тільки сам по собі очевидний, але й засвідчений античними джерелами: Плутарх прямо говорить про те, що "приїхавши і подружившись із Солоним, він (Епіменід – В.С.) у багатьох відношеннях підготував ґрунт і проклав шлях його законодавству" (Plut. Solon. XII).

Безпосереднім поштовхом для проведення реформ Солон стали події, пов'язані знову ж таки з відвоюванням Саламіну. Справа в тому, що після серії невдалих спроб повернення острова, афінськими властями було прийнято рішення, за яким, під страхом смертної кари, заборонялося закликати до війни за Саламін і взагалі згадувати про нього – щоб не ятрили душі афінян і не посилювати смуту. В атмосфері загальної апатії і зневіри, Солон, який був ще й прекрасним поетом, написав вірш "Саламін" – із ста строф і дуже витончений. Цей вірш одразу ж привернув загальну увагу до втраченого острова, на хвилі патріотичного підйому було знову оголошено війну Мегарі, а воєначальником призначено Солон. Очевидно, він очолив не аристократичне військо, а голпійську фалангу, у якій із середини VII ст. до Р. Х. почали переважати незнатні, але досить заможні общинники – свого роду "середній клас" афінського суспільства⁶. Війна завершилася цілковитою перемогою Афін – Саламін було взято, а дельфійський оракул і Спарта, запрошена в ролі арбітра для обговорення умов миру з Мегарою, зайняли, завдяки талантам знову ж таки Солон, проафінську позицію.

Відвоювання Саламіну стало важливим щабелем у досягненні Солоним найвищих повноважень. Не в малій мірі цьому сприяло й походження Солон. Виходець з древнього царського роду Кодридів, еупатрид за походженням, він, щоб поправити матеріальне становище своєї знатної але небагатої сім'ї, ще в молодості зайнявся морською торгівлею. Таким чином, вихований в аристократичних традиціях, "свій" в аристократичних колах, Солон став "своїм" і для демосу – особливою для його міської, торгово-ремеслової частини. Тож і не див-

но, що в 594 р. до Р. Х. він був обраний архонтом, а разом з тим – ще й примирителем та законодавцем. Усі обрали його без заперечень: багаті – як людину заможну, а бідні – як чесну; примирити різко полярні сили – багатих і бідних, знатних і незнатних, вільних і закабалених общинників, об'єднати ці розрізнені елементи суспільства у справжню общину громадян, у поліс і мав на меті Солон. Звичайно, кожна з цих сил вбачала у Солоні виразника перш за все своїх інтересів. Ходили навіть плітки, що, заради спасіння вітчизни від загрози громадянської війни, Солон вдавався до обману обох ворогуючих сторін: незможним по секрету він нібито обіцяв розділ земель, а людям багатим – гарантував повернення боргів. Більш імовірним, проте, здається, що Солон нікого не обманював – в умовах перманентної громадянської смуги кожна з сторін сама була "обманюватись рада" і вбачала у словах Солона підтекст, максимально сприятливий для неї. Проілюструємо цю здогадку зауваженням Плутарха: "Кажуть, – пише він, описуючи настрої напередодні обрання Солона архонтом, – ще до цього у народі ходило його крилате слово, що рівноправність до війни не спричиняє, а воно подобалося як заможним людям, так і незможним: перші очікували рівноправності, основаної на заслугах і на особистих чеснотах, другі – рівноправності по мірі і числу". Насправді ж Солон прийшов у практичну політику не задля протягування, лобювання інтересів якоїсь однієї частини афінської общини. Його метою було реформування суспільства на справедливих засадах, які б забезпечили поєднання усіх елементів у єдиному, гармонійному цілому. Безумовно, до цього Солон логічно підводив увесь попередній історичний розвиток як Афін, так і грецького світу в цілому: успіхи економіки і криза патріархального ладу; усвідомлення своїх окремих інтересів різними соціо-професійними групами, усією афінською общиною; пошуки шляхів подолання кризи, кроки щодо подолання смуги в релігійно-етичній (у т. ч. й діяльність Епіменіда) та у світській, суто практичній, політичній сфері (спроба встановити тиранію Кілоном, закони Драконта, загострення агону і взагалі громадянської, суспільно-політичної боротьби) тощо.

Суспільство може бути реформоване (ненасильницькими методами!) лише настільки, наскільки воно внутрішньо готове сприйняти це реформування. У той же час, успішність реформування суспільства, форма, якої воно набуває, у величезній мірі залежить від талантів, від генія реформатора, від того, наскільки адекватно він зумів зрозуміти, відчути дух доби і виразити його в своїх ідеях і практичних діях. При цьому, – хоча й зрозуміло, що плани та їхня практична реалізація далеко не завжди збігаються, – ми часто змушені ідеї великих реформаторів минулого, за браком інших даних, реконструювати на основі виключно, чи майже виключно, таких практичних дій. У випадку із Солоном ситуація інша. До нас дійшли його ідеї, зафіксовані у "Висловах семи мудреців"; в уривках, часто значних, його віршів; зрештою, у досить детальних свідченнях античних авторів⁷. Цілком очевидно, що Солон у своїх ідеях був співзвучний загальному умонастрою доби. Його хвилювали питання Істини, Правди, Справедливості, Доброчинності, Рівності, Закону і Порядку не менш, ніж усякого, хто задумувався над причинами та спробами подолання кризи і смуги в Афінах: від простого общинника до релігійно-етичного реформатора типу Епіменіда. Заслугою Солон стало те, що він перевів реалізацію цих ідей з ментальної, у т. ч. і релігійно-етичної сфери, у суто практичну, у політичну сферу (хоча при цьому реформи Солон зачепили і ментальну сферу також).

Основним принципом, яким керувався Солон у своїх як теоретичних розмірваннях, так і в практичних діях, був принцип норми, міри в усьому, "золотої середини".

Не дивно, що під номером першим у його висловах як одного із семи мудреців стоїть вислів: "Нічого надміру!". У руслі етичних пошуків доби, Солон засуджує багатство, стверджуючи: "Нема межі багатству!", "Від багатства народжується перенасичення, а від перенасичення – пиха (гюбрис)". Засуджує він лише багатство надмірне та нажите нечесно, відверто зізнаючись:

Хочу я бути багатим, володіти ж зовсім не бажаю

Багатством нечесним: пізніше час для розплати прийде.

Плутарх, моралізуючи на цю тему в біографії Солонна, зауважує: "...цілком можливо, що чесний політичний діяч не прагне до придбання надлишкового, але в той же час не нехтує і турботою про предмети необхідні" (Plut. Solon. II).

Іншим прикладом прагнення до такої норми, міри, серединності може бути розуміння Солонем принципу рівності. Уже наводилися його слова: "рівноправ'я до війни не спричиняє". Як і всі реформатори доби, Солон розуміє, що "без рівності немає поліса", бо в такому випадку між громадянами не досягти необхідної злагоди, дружби, взаємної симпатії (філії). Проте рівність для Солонна є поняттям не арифметичним, але, – як пізніше сформулював Аристотель, – геометричним. Рівність для Солонна – це гармонія різних пропорцій. Єдиний організм не є простою сумою рівновеликих органів, але гармонійним поєднанням пропорцій. Для поліса це мусить означати становище, коли кожен займає в ньому своє місце, – те, на яке він заслуговує. Як знову ж таки сформулює Аристотель, для котрого Солон був своєрідним ідеалом, сума прав у полісі має дорівнювати сумі обов'язків. Не існує права, рівного для всіх – більше право має належати кращим. Не існує і права на рівне володіння землею – негоже, коли родюча земля належить порівну і поганим, і хорошим. У чому ж рівність? А в тому, що визначати місце кожного у полісі має не походження, не належність до тієї чи іншої соціо-професійної групи, але закон, номос. Єдиний для всіх писаний закон, перед яким усі рівні і який однаково діє стосовно кожного громадянина. Чому раніше творилася неправда – багаті багатіли в той час, коли бідні ставали дедалі біднішими, вся влада і почесні належали знаті, а народ "ні в чому не мав своєї частки"? А тому що раніше соціальні відносини регулювалися виключно "пихою" і "свавіллям" знаті. Тепер же порядок розподілу почесностей і влади має встановлювати Діке, *Правда, яка міститься в Законі*. Правда, рівність усіх перед законом (ісономія) і забезпечать суспільний компроміс, гармонію у полісі різних великих частин, коли багаті, самообмежуючись, добровільно віддають надлишки бідним, а вдячні маси надають їм за те більше політичних прав. Надзвичайно важлива роль при цьому випадала на долю "середнього класу", що тільки починав тоді вимальовуватися: він мав виступати як стабілізуючий фактор, у чому також проступала "середня позиція" Солонна, його прагнення до суспільно-політичного компромісу. Ця позиція, цей принцип повною мірою були реалізовані у реформах Солонна: масштабних, комплексних, докорінних – але поміркованих і розважливих.

Як уже було зазначено вище, на момент обрання архонтом Солонна ситуація в Афінах набула загрозливого для характеру народжуваного поліса. "Здавалося, – пише Плутарх, – він (поліс. – В.С.) може вціліти, а смуги припиняться лише в тому випадку, коли виникне тиранія" (Plut. Solon. XIII). Суспільство жило в очікуванні порядку, наведеного "сильною рукою". Друзі Солонна, пасивний обиватель, навіть керівники ворогуючих партій – усі вони не вірили в можливість проведення реформ на основі тільки здорового глузду і закону, а тому просили новообраного авторитетного архонта встановити тиранічне одновладдя.

Жодні умовляння не могли похитати переконань Солона. "Тиранія – чудова місцинка, тільки виходу з неї нема" – відповідав він друзям. На відкрите глузування неосвіченої юрби з приводу його небажання вдатися до насильства, він іронізує:

Нет, ни опытным, ни мудрым не был никогда Солон:
Божество ему давало столько благ, а он не взял;
Радуясь, он сеть закинул, только вытащить не смог;
Помутился его разум, был он мужества лишен.
А вот я, чтоб только властью и богатством завладеть
И тираном стать в Афинах на один всего денек,
Дал содрать с себя бы шкуру и весь род свой погубить.
Натомість, Солон в своїх віршах з гідністю заявляє:
...если землю пощадил
Я родную и тирана власть суровую не взял,
То свое, тем самым, имя не покрыл позором я,
И мне нечего стыдиться: так скорее всех людей
Я склоню к себе...

Віра в торжество справедливості визначали дії Солона: "Хоча він відмовився від тиранії, проте під час свого правління не виявив особливої м'якості і слабості, не робив поблажок особам впливовим і в законодавчій діяльності не старався догодити тим, хто його обрав" – свідчить Плутарх. Де потрібно – він виявляв твердість, про що й сам зазначає: "Я примус із законом поєднав!" Загалом же Солон, як справжній мудрець, вдавався лише до ретельно виважених заходів, справедливо побоюючись, що, "коли в державі перевернути все дорго дном, то у нього не вистачить сил поставити все на місце" (Plut. Solon. XV).

Саме на таку виважено, "серединну" позицію орієнтував реформаторів архаїчної доби дельфійський оракул⁹. Солон не став винятком – і йому напередодні реформ піфія прихильно проголосила: "...Управляй им спокойно Верных помощников в том ты найдешь среди многих афинян" (Plut. Solon. XIV)

Реформи Солона, як і слід було від нього очікувати, виявилися компромісними, поміркованими, але – не половинчастими. Вони охопили всі сфери життя афінської общини: економічну, суспільну, політичну, військову, зрештою – ментальну. Визначальною ж серед усіх реформ стала т. зв. "сейсахтейя".

Сейсахтейя (за іншим читанням – сісахфія) в буквальному перекладі з давньогрецької означає "струшування тягара". Так назвав сам Солон заходи щодо ліквідації кабального, боргового рабства в середовищі афінських общинників, головним чином геоморів. Солон не пішов на очікувані певними верствами демосу зрівняльні кроки щодо тотального перерозподілу майна. Натомість особливим законом було скасовано всі борги в Афінах – і приватні, і полісні; боржники проголошувалися вільними від будь-яких зобов'язань перед своїми кредиторами; із земельних наділів-клерів по всій Аттиці знімалися боргові камені, стовпи-горой, які засвідчували факт перебування клера під заставою. Пізніше Солон про це з гордістю напише:

...Мать черная Земля, с которой снял тогда
Столбов поставленных я много долговых,
Рабыня прежде, ныне же свободная...
(Plut. Solon. XV)

Паралельно з ліквідацією заборгованості, сейсахтейя передбачала обов'язкову, законодавчо оформлену заборону забезпечувати позички особистою кабалою – ніхто з афінян ні сам не міг продаватися чи на якихось умовах передаватися в рабство, а ні перетворювати на рабів своїх близьких. Таким чином, звільнені від загрози рабства люди ніби струсили із себе тягар, що постійно, мов Дамоклів меч, тяжів над ними.

Зрештою, завдяки сейсахтейї, було викуплено на суспільний кошт і повернуто на батьківщину всіх тих,

хто перебував у рабстві на чужині. Про ці кроки ми також знаходимо свідчення в елегіях Солона:

На родину, в Афины, в богозданный град
Вернул я многих, в рабство проданных,
Кто кривдой, кто по праву, от нужды иных
Безвыходной бежавших, уж забывших речь
Аттическую, – странников таков удел,
Иных еще, в позорном рабстве бывших здесь
И трепетавших перед прихотью господ,
Всех я освободил
(Arist. Athen. Pol. 12. 4).

"Говорят, – розповідає Плутарх – при издании этого закона, с ним произошел в высшей мере неприятный случай. Когда он принял решение об уничтожении долгов и искал соответствующего способа выражения и подходящего предисловия, он сообщил своим ближайшим друзьям – Конону, Клинию и Гиппонику, которым особенно доверял, что трогать земельные владения он не думает, но долги решил уничтожить. Они тотчас же воспользовались этими сведениями: до издания закона заняли у богатых людей большие суммы и скупили много земли. Потом, по обнародованию закона, купленная земля осталась в их пользовании, а деньги кредиторам они не отдали. Этим они навлекли на Солона тяжелые обвинения и нарекания: говорили, что он не жертва, а участник обмана. Однако это обвинение скоро было рассеяно: оказалось, что он дал займы пять талантов и первый отказался от них на основании своего закона... А этих друзей Солона постоянно называли "хреокопидами" ["уменьшителями долгов". – В.С.] (Plut. Solon. XV; пор.: IX, 2; VI, 2–3; Idem. Praecepta gerendae reipublicae. XIII, D, 807). Подібну ж історію передає й Аристотель у своїй "Афінській політейї", зазначаючи, що Солон був обманутий своїми друзями, які під час реформ набрали кредитів, накупили землі, а після ліквідації боргів однооментно стали багатіями: "З їх середовища, – передає одну з версій Аристотель – і вийшли, кажуть, ті люди, котрі згодом набули імені "споконвічних багатіїв". [Свого роду: "Все крупные современные состояния нажиты самым бесчестным путем". – В.С.] (Arist. Athen. Pol. 6. 2).

Сейсахтейя, таким чином, звільняла масу афінського демосу з боргового, кабального рабства, і, водночас, від самої загрози опинитися в ньому. Надалі боржник відповідав перед кредитором тільки своїм майном, але не власною свободою і не свободою своїх близьких. На сторожі цього ставала вже не моральна норма, не звичай, але закон – юридична гарантія, що свідчила про ще один крок до набуття общиною характеристик державності, до перетворення її на общину-державу, на поліс.

Юридична гарантія невтраченої особистої свободи отримувала в законах Солона економічне забезпечення. Земельні клери, передані кредиторами за борги, поверталися (в межах сейсахтейї) їхнім власникам. Для боротьби з обезземеленням намайбутнє було визначено земельний максимум: якщо вірити Аристотелю (Arist. Pol. II. 4.4), Солон встановив закон, – подібний до того, що діяв і в інших полісах, за яким заборонялося придбання землі понад усталену норму. Після цих заходів Солон в Аттиці більше не виникало великого землеволодіння, і навіть найбільшим верствам демосу гарантувалася не жалюгідна доля принижених гектеморів-шестидольників та пелатів, а, принаймні, статус дрібних землевласників чи вільних орендарів. Кожен, хто належав до афінської общини (незалежно від походження і професійної орієнтації – аристократ чи неродовитий общинник, селянин, ремісник чи купець), кожен ставав, реально чи потенційно, землевласником. Створювана законами Солона спільна система землеволодіння і землекористування, таким чином, утворювала економічну основу відновлюваної у новій формі общини – об-

щини особисто й економічно вільних приватних власників, виробників і підприємців, які задля охорони свого виключного становища і привілеїв від зазіхань усіх чужинців-необцидників змушені були зміцнювати і зберігати свою єдність. На їхню підтримку, а також на підтримку господарчого життя в Аттиці в цілому, Солоном було вжито низку заходів, що становили своєрідний "економічний блок реформ".

¹ Ставнюк В.В. Формування полісного устрою в Аттиці і "сіноїкізм Тесея" // Вісник академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. – 1999. – № 2. – С. 190–200; *Stavniuk V., Terentieva N.* The Formation of Poleis' Structure in Attica and "Synoikismos of Theseus" // Praktika. Materials of the XI Congress of the Federations of the Societies of Classical Studies. – Kavalla, 1999. – V. 2. – P. 880–896. ² Ставнюк В.В. Криза патріархального укладу в Аттиці та пошуки шляхів її подолання // Україна–Греція: історична спадщина і перспективи співробітництва (м. Маріуполь, 27-29 травня 1999 р.). Зб. наук. праць міжнар. наук.-практ. конф. – Маріуполь, 1999. – Т. 1. – С. 117–121. *Ставнюк В.В.* Підприємливість в контексті становлення античної грецької цивілізації / Подвижники й меценати: грецькі підприємці та громадські діячі в Україні XVII–XIX ст. Історико-біографічні нариси / За ред. В.А.Смоля. – К.,

2001. – С. 18–35. ³ *Ставнюк В.В.* "Кілонова смута" та закони Драконта (в контексті становлення афінського поліса) // Вісник академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. – 2000. – № 1. – С. 215–226. ⁴ *Зельин К.К.* Борьба политических группировок в Аттике в VI веке до н. е. – М., 1964. С. 41–88; *Фролов Е.Д.* Рождение греческого полиса. – Л., 1988. – С. 132; *Oliva P.* Solon. Legende und Wirklichkeit. – Konstanz, 1988. ⁵ *Вернан Ж.-П.* Происхождение древнегреческой мысли. – М., 1988. – С. 89; *Фролов Е.Д.* Рождение греческого полиса... – С. 120. ⁶ Щодо голлітів, голлітської фаланги і навіть асоційованої з нею "голлітською реформою", яка значною мірою обумовлює сам процес становлення громадянської общини, в т. ч. і як общини воїнів-ополченців, зевгітів (можливо від *zeugites* – той, що стоїть "у тому ж самому строю"); *Яйленко В.П.* Архаическая Греция / Античная Греция. – М., 1983. – Т. 1. – С. 171 з примітками і посиланнями на спеціальну літературу. Більш стислий аналіз поглядів з цього питання див.: *Schüller W.* Griechische Geschichte. – München, 1990. – S. 109–110 (s. v. Hoplitenthanax); див. також: *Starr G. Chester.* The Aristocratic Temper of the Greek Civilisation. – N.-Y.; Oxford, 1992. – P. 21, not. 15. ⁷ Про весь комплекс питань, пов'язаних із Солоном, див. зазначену вище працю П.Оліві "Солон. Легенда і дійсність"; ⁸ Фрагменти цієї своєрідної і напіральної полеміки збережено в: *Plut. Solon.* XIV. ⁹ Про це з необхідною літературою говорить у т. ч. Е.Д.Фролов.: *Фролов Е.Д.* Рождение греческого полиса... – С. 121.

Надійшла до редколегії 16.04.03

Масакі Умебаясі, асис.

СВЯТА ВЕСНЯНОГО ЦИКЛУ В КАЛЕНДАРНІЙ ОБРЯДОВІ ЯПОНЦІВ

Присвячено розгляду головних свят весняного циклу в календарній обрядовості японського народу.
This article is devoted to consider the main holidays of spring cycle in calendar ritual of Japanese.

Традиційний японський календар, як і календар інших народів Східної Азії є місячно-сонячним. Вважається, що він був запроваджений у Японії в VII ст. за китайським зразком. Відповідно до цього календаря 1 день 1 місяця і відповідно початок року збігався з молодиком. Цей день називався "день джерела" (*гантан*).

Рік поділявся на 12 місяців. Крім порядкового найменування кожен місяць мав лише йому властиву назву, що відбивала прикмети, особливості пів року, характер сільськогосподарських занять, звичаїв та обрядів тощо. Ось найбільш популярні назви місяців:

- 1-й місяць – "місяць дружби", *муцукі*,
- 2-й – "місяць зміни одягу", *кісарагі*, інше його найменування – "середина весни", *тосюен*,
- 3-й – "місяць виростання", *яйю*,
- 4-й – "місяць чагарнику *унохана* чи *уцугі* (дейції зубцюватой)", *удзукі*,
- 5-й – "місяць ранніх посівів", *сацукі*, інакше – "середина літа", *тюка*,
- 6-й – "безводний місяць", *мінадзукі*,
- 7-й – "місяць листа", *фумідзукі*,
- 8-й – "місяць листя", *хадзукі*, чи "місяць милування місяцем", *цукімідзукі*, інакше – "середина осені", *тосю*,
- 9-й – "довгий місяць", *нагацукі*, чи "місяць хризантем", *кікудзукі*,
- 10-й – "місяць без богів", *камінадзукі*, тому що відповідно до древньої міфології у цьому місяці всі божества збираються в храмі Ідзумо; за іншою версією, цю назву треба розуміти як "місяць без грому" (*камінарі*), третє тлумачення пов'язує найменування місяця з словом "варять *саке*" – *камінасу*, тому, що в цьому місяці з рису нового врожаю готують рисову горілку, *саке*,
- 11-й – "місяць інею", *сімоцукі*, чи "середина зими", *тютю*,

12-й місяць – "місяць закінчення справ", *сіवासу*.

У цих назвах знайшли своє відображення і праця хлібороба, і його турботи про врожай, і спостереження над природою, і традиційні свята.

Найбільш яскраво зв'язок кожного місяця із річними святами відбито в японських казках. Так, у казці "Вогняний Таро" розповідається про те, що в підземному царстві в 12 чарівних коморах були заховані скарби – свята, ігри і розваги 12 місяців. У першій коморі святкували Новий рік. Безліч маленьких хлопчиків у парадних убраннях

із гербами прикрашали новорічні сосни, а маленькі дівчатка в яскравих спідничках підкидали м'ячики з п'я. Весело там було і галасливо. У другій коморі квітнули сливи. Маленькі хлопчики пускали у повітря повітряних зміїв. У третій – відзначати свято розквітання персиків. Крихітні дівчатка, ошатні і веселі, милувалися ляльками величиною з горошину. У четвертій відзначали день народження Будди. У п'ятій у синім небі плавали, як живі, коропа, маленькі хлопчики встеляли покрівлі будинків квітучими ірисами. У парадних кімнатах були виставлені ляльочки-воїни величиною з нігтик. У шостій коморі селяни, наспівуючи пісні, висаджували рисові зелені паростки. Ясне, зоряне небо було в сьомій коморі. Це був вечір "зустрічі двох зірок". Маленькі діти прив'язували до листя бамбука тоненькі смужки різнобарвного паперу з написом "Небесна ріка" і багато усяляких інших прикрас. У восьмій коморі була осіння ніч, коли місяць уповні. Усі любувалися світлим місяцем, на маленьких столиках лежали гірками яблука і груші, рисові колобки (*данго*). У дев'ятій коморі було все червоно-золотим. Маленькі чоловічки неквапливо гуляли по горах, милуючись осінніми кленами. У десятій – весело збирали стиглі каштани. В одинадцятій все було покрито першим паморозком. Під кожною стріхою висіли сушена хурма і редька. Селяни, радіючи багатому врожаю, молотили рис. Царство снігу було в дванадцятій коморі. Діти весело грали в сніжки, ліпили сніжних чоловічків.

У нашій статті ми зробимо спробу охарактеризувати основні свята календарного-весняного циклу, що мають місце в японській етнокультурній традиції.

Звернемося спочатку до аналізу свята "сецубун".

Сецубун – це назва вечора першого дня весни, що у дослівному перекладі означає "розділення пів року". Зараз це свято припадає приблизно на 3 лютого, на день, який передує першому весняному дню. Саме поняття "*сецубун*" прийшло в Японію разом із запровадженням китайського літочислення і належало до чотирьох днів у році – передднем приходу весни "*ріссюн*", літа "*рікка*", осені "*ріссю*" і зими "*пітто*". Поступово все більше значення надавалося переддню приходу весни, так як воно асоціювалося з пробудженням природи, початком року і сільськогосподарських робіт, тому *сецубун* розглядався як канун Нового року, хоча й не збігався з початком календарного року. Таким чином япо-

нці можуть святкувати предноворічні вечори – за сонячним і місячним календарем та сецубун. Увечері цього дня люди, розкидаючи у хаті і навколо неї соєві боби, кричать: "Злі сили, йдіть! Щастя, приходи!" Це т. зв. обряд вигнання демонів, який має декілька назв – "оні-яра", "оні-хара", "цуїна" й "оніоісікі". Також існує повір'я, що той, хто з'їсть у цей день кількість соєвих бобів відповідно до кількості власних років, матиме у цьому році міцне здоров'я. Люди похилого віку їдять тільки половину цієї кількості. Під час вечері японці п'ють т. зв. "щасливий чай" ("фукуча"): зелений чай заварюється разом зі смаженою соєю.

Розкидання бобів (японською мовою "мамемак" або "мамечі") – є найбільш важливою частиною свята Сецубун. Воно пов'язане з легендою, за якою в часи правління імператора Уда (888–896) у місті з'явився злий дух, який зійшов з гори Курама. Щоб його прогнати, сім учених монахів молилися протягом 7749 днів, а потім відкупилися від нього бобами: прийшли до печери, де він жив, і кинули йому 3 коку і 3 то бобів (коку і то – японські міри ємності, 1 коку дорівнює приблизно 180 літрам, 1 то – 0,1 коку)¹. Існує ще одна версія виникнення звичаю розкидати боби. У давні часи в Японії лютувала епідемія, яка забрала життя багатьох людей. Вважалося, що у поширенні хвороби винні чорти, і тому в переддень Сецубун в них кидали смажені боби². До цього часу збереглася традиція розкидати соєві боби у синтоїстських і будистських храмах по всій території Японії.

Також вигнання демонів здійснюють за допомогою амулету (якагасі). Це, як правило, гілка вічнозеленого чагарника османтуса з колючим листям і сильним запахом квітів. На гілку османтуса насаджуються висушена голова риби івасі. Під час святкування сецубун такий амулет кладуть біля входу в будинок. З періоду Хейан (IX–XII ст.) існувала легенда, що в цей вечір злий дух Кагухана з'являвся в місті, ловив і поїдав дівчат і дітей. Кагухана не любив запаху івасі та османтуса і намагався обминати ті місця, де був відчутний цей запах. Якщо ж він хотів оминати на своєму шляху ці сильнопахучі предмети, то натрапляв на колючки османтуса і теж не міг потрапити в хату³. У деяких місцях як амулети використовують часник, цибулю або шерсть, які також мають сильний запах.

Сецубун як свято почали відзначати з епохи Хейан тільки серед аристократії. Починаючи з епохи Токугава, тобто з XVII ст., свято увійшло в життя кожної родини і одночасно почало відзначатися в найвідоміших храмах, перетворившись на свого роду урочисте видовище.

Звичайно, існують відмінності у проведенні святкових обрядів залежно від регіонів. Наприклад, у префектурі Нагано (центральна Японія) дещо відрізняється навіть назва свята – сецубун-но-тосіторі. Як амулет для вигнання демонів тут використовують гілку дерева асемо або курумодзі, яке росте на горі, з насадженою сушеною головою та хвостом івасі або анчоусами, яку вішають над входом у хату. Розкидають боби у бік, де знаходиться т. зв. домашній вівтар (камідана) і три рази вигукують: "Фукааучі!" (Щастя, прийди!), потім також три рази вигукують "Онясото!" (Чорт, йди геть!) і розкидають боби на вулиці. Через деякий час шукають у темряві викинуті боби, кладуть їх у піч разом з вугіллями. Якщо боби стають білими – погода буде ясна, а якщо почорніють – хмарна. Смажені боби кладуть на вівтар, де вони лежать до літа. Люди вірять, що якщо з'їсти їх під час грому, то він тебе не вб'є. Після цього розпочинається вечір⁴.

На півострові Ога (префектура Акіта, північна Японія) кількість бобів, яку кидають у піч для гадання, повинна становити 12. Кожен окремих боб означає місяць року, і відповідно до того як він обвуглюється, визначають погоду у цьому місяці. Чим боб чорніший, тим пого-

да буде гіршою. Результати гадання записують на маленьких папірцях і прикріплюють на стіну у кухні⁵.

На острові Окі (префектура Сімане, західна Японія) люди вважають, що в цей день вони стають старшими на один рік. Амулет у цій місцевості складається з гілки па-дуба, сушеної стеблини солодкої картоплі та рибних нутроців, і також вішається над вхідними дверима зовнішнього боку будинку. А з'ївши у цей день кількість бобів відповідно до кількості власних років, не знатимеш у наступному році лиха. Боби розкидають у хаті на печі, промовляючи назви різних шкідливих комах, такі як "мамусі" (вид гадюки), "мукаде" (сороконіжка), щоб протягом року не сталось нічого поганого. У чашку наливають воду і кидають боби, промовляючи назви сільськогосподарських культур і, якщо боби падають на дно, то буде добрий урожай. Розповсюджений у всій Японії обряд "Нарікіземе", який проводять для того, щоб дерево вродило, під час деяких свят, на острові Окі виконують саме в цей день дещо по-іншому. Підходять до будь-якого плодонного дерева і кидають на нього боби, питаючи: "Будеш родити чи не будеш родити?". У цей час під деревом сидить людина, яка відповідає: "Буду, буду!"⁶.

До наших часів зберігся опис XVIII ст. щорічних святкувань сім'ї Кобаясі, яка мешкає у префектурі Гумма (центральна Японія) у місті Фудзіока, з якого відіємося також й про особливості святкування Сецубун у цій родині. Зокрема, у цій писемній пам'ятці натрапляємо на спосіб смаження бобів. За описом треба взяти 5 го сої (го – японська міра об'єму, 1 го дорівнює приблизно 0,18 літру) і висипати в одну велику дерев'яну посудину. Розділюючи отриману кількість сої на дві рівні частини і по черзі обсмаживши їх у глиняному котлі, потім потрібно змішати і смажити їх разом. Під час приготування треба сім разів міняти вугілля, на якому смажиться соя⁷.

Цифра "сім" у цьому випадку є формальністю. Насправді це робили 3–5 разів. Вважалося, що якщо саме сім разів міняти вугілля, то не станеться лиха і у світі не буде чортів. Як хмиз для вогню, у який за обрядом треба було кидати смажену сою, використовували сушені стеблини баклажанів та хризантем. Кидаючи сою, промовляли: "Не буде боргів, чутимемо тільки добре!" (Сяккін насу гара, Йоікото кіку гара!) Важливу роль тут відіграє гра слів. Адже тогочасною японською мовою "не буде" одночасно означало і "баклажани", а "чути" і зараз є омофоном слова "хризантеми"⁸.

Для того, щоб шкідливі комахи не їли сільськогосподарські культури, у сім'ї Кобаясі в цей день смажили "якагасі", стебла сої і сушені голову й хвіст івасі, при цьому плували на них, промовляючи: "Посмажу рот комахи, яка їстиме баклажани, пшеницю, рис, гарбуз" (Іне куу мусі но кучі о якімоосу. Мугі куу мксі но кучі якімоосу...) та інші назви овочів⁹.

І в наш час велика кількість японських родин виконує окремі елементи обрядів Сецубун, особливо "мамемак", хоча йому вже не надається такого серйозного значення, як в епоху Токугава, коли сецубун було одним з найважливіших свят року.

Однак у цілому, можна сказати, що свято сецубун відіграє і продовжує відігравати дуже важливу роль у сімейному житті рядових японців. Достатньо навести один приклад щодо значущості цього свята в житті японського народу: навіть хворих людей за традицією цього дня забирають з лікарні додому (тому більшість ліжок залишається зазвичай порожніми) аби мати можливість усім разом, у родинному колі його зустріти та відсвяткувати.

Свято дівчаток. Одним із значних весняних свят японців було свято 3-го дня 3-го місяця. Він мав декілька назв: Дзеси-але сакку свято Першого дня змії (дзеси "перший день змії", сакку "свято"), Хина-мацури –

Свято ляльок (хина "лялька"), Момо-але сэкку – Свято цвітіння персика (момо "персик"). Це свято, що означало прихід весни, було важливою подією в життя селян і їхніх сімей; вони були порівняно вільні від сільськогосподарських робіт і могли порадіти першим теплим дням, коли починали розквітати перикові дерева (звідси одна з назв свята).

У перший день змії 3-го місяця (він припадав на 3-й день 3-го місяця) здійснювався магічний ритуал позбавлення від хвороб і нещастя. З паперу робили ляльок, жерці виконували обряд "перенесення" зла і нещастя на фігурки ляльок. Потім фігурки ляльок збирали і викидали у води найближчої річки або струмка, які понесли б геть усі біди і недуги. Там, де не було річки, ляльок спалювали.

День весняного рівнодення. Одним з традиційних свят весни, що відмічалось в кінці 2-го початку 3-го місяця, був день весняного рівнодення (Сюмбун-но-хи) Сюмбун це назва одного з 24 сезонів. За місячним календарем День весняного рівнодення припадав на середину 2-го місяця. Інша назва свята – Середній день (Тюнічи). Найменування пов'язане з тим, що День весняного рівнодення припадав на середину тижня, яка називалася Хиган ("Інший берег"). Згідно з буддизмом, земний і потойбічний світ розділяються рікою.

Традиція святкувати тиждень рівнодення як релігійного свята, згідно з письмовими джерелами, відноситься до періоду правління Сетокі Тайсі (593–621). А перша згадка про поминальну службу під час цього свята, що датується 806 р., міститься в пам'ятці "Гендзи-моногатари"¹⁰.

Протягом семи днів цього тижня всі сім'ї здійснювали різноманітні обряди поминання та вшанування покійних, відвідували храми та сімейні кладовища, щоб висловити свою повагу предкам. Могили приводили в

порядок, померлим приносили квіти і різного роду спеціальні страви, запалювали коріння і читали молитви.

Крім того, існувала традиція пригощати спеціально приготованою їжею друзів і сусідів. Під час Хиган не вживали м'яса, що вважалося "нечистою" їжею. Основна їжа *охаги* – м'які рисові коржикі, покриті солодкою бобовою пастою (ан), *гомоку-дзуси* (*чираси-дзуси*), *варений рис* з овочами, рибами і різними делікатесними приправами (наприклад, оцтом).

День народження Будди. З буддизмом було пов'язане ще одне свято весни – День народження Будди (Камбуце), який відзначається у 8-й день 4-го місяця. Свято відоме також як Свято кольорів (Хана-мацури), оскільки однією з найважливіших прикрас цього свята були різноманітні квіти.

Згідно з легендами, Будда народився в той момент, коли його мати мала намір переламати стебло квітки. У цей же день, за народними віруваннями, Бог полів (Тале камі) спускався з гір, і люди зустрічали його різноманітними атрибутами. За часом цей день припадав на період цвітіння сакури. І, нарешті, квіти символізували життєву силу.

¹ Yanagita Kunio. Nenchuu gyouji kakusho (Список календарних свят). –Токіо, 1955. – С. 18. ² Miyake Hitoshi. Nihon no minzoku shuukyuu (Японська народна релігія). –Токіо, 1994. – С. 110. ³ Yanagita Kunio. Зазнач. праця. – С. 20. ⁴ Kuraishi Tadahiko. Nenchuugyouji to seikatsureki (Календарні свята та життєвий цикл). –Токіо, 2001. – С. 42. ⁵ Miyamoto Tsuneichi Minkanreki (Народний календар). –Токіо, 1960. – С. 252. ⁶ Ishizuka Takatoshi Kami kyogai (Рух богів). –Токіо, 1995. – С. 87. ⁷ Tomaru Tokuchi Jooshuu saijiki (Народний календар пір року у регіоні Дзосю). – Маебасі, 1997. – С. 23. ⁸ Tomaru Tokuchi. Зазнач. праця. – С. 24. ⁹ Там само. – С. 25. ¹⁰ Nihon o shiru shoujiten (Маленький словник японознавства). –Т., 1980. – Т. 4. – С. 215.

Надійшла до редколегії 05.06.03

ЛОКАЛЬНІ ВІЙНИ І ЗБРОЙНІ КОНФЛІКТИ ТА ОЦІНКА ЇХНІХ РЕЗУЛЬТАТІВ

Подано характеристику воєнних конфліктів та рекомендації щодо оцінки результатів локальних війн і збройних конфліктів, коли відсутні архівні документи.

In the article the characteristic of the military conflictings and guidelines according to outcomes of local wars and armed conflicts are given, when there are no archive documents.

Незважаючи на те, що "холодна війна" між СРСР і США закінчилася і світ стає однополярним, багато держав у процесі свого історичного розвитку, вирішуючи економічні, політичні, воєнні, територіальні, національно-релігійні та інші проблеми частіше всього вдаються до воєнної сили, тому локальні війни і збройні конфлікти (воєнні конфлікти) відбуваються постійно. Так, з 1945 по 2002 рр. у світі відбулося більше 50 локальних воєн і 400 збройних конфліктів, які забрали життя близько 30 млн чол.¹

Щоб оцінити результати будь-якого воєнного конфлікту, потрібна чітка критеріальна система, котра може бути вироблена лише на основі точних та безперечних історичних фактів, але на сьогоднішній день їх, на жаль, немає в арсеналі вчених, що займаються воєнною історією. Актуальність теми полягає в тому, що стаття може допомогти досліднику оцінити результати воєнного конфлікту, коли відсутні архівні документи.

Аналіз наукової літератури показує, що ця проблема ще недостатньо розроблена у вітчизняній науковій літературі і вимагає додаткового дослідження. Автор, не претендуючи на вирішення проблеми, хоче показати своє бачення її на прикладі застосування воєнно-морських угруповань у воєнних конфліктах.

Проблема дослідження оцінки результатів воєнних конфліктів не нова, її коріння сягають ще в радянські часи, коли з політико-ідеологічних та інших кон'юнктурних міркувань, партійне та державне керівництво приховувало такого роду події не тільки від широкої спільноти, але й від професійних дослідників. Доступ до документів був обмежений, а інформація – дозованою. Після здобуття нашою державою незалежності доступ до воєнних архівів колишнього СРСР, які практично всі знаходяться в Росії, дуже складний, тому багато дослідників в Україні беруть дані із зарубіжних видань, які там давно розкриті. Об'єктивна оцінка результатів участі військ і сил у воєнних конфліктах потребує від дослідників відповіді на багаточисельні питання "чому?". Один із шляхів вирішення задачі – пояснення "через цілі" чи "через мотиви" дій. Однак відомо, що в кожному воєнному конфлікті, як явищі двосторонньому, озброєні угруповання, що протидіяли, переслідували певні, часто специфічні політичні цілі, котрі так чи інакше відбивалися у вирішенні стратегічних операцій та тактичних задач, проявлялися у моральному дусі військ, а через них впливали на хід і результат воєнних дій. Правильне розуміння результатів участі в конфронтації однієї чи іншої сторін, що протистоять, значною мірою залежить від виявлення дійсних цілей та задумів, котрі переслідувала ця сторона. Встановити їх можливо тільки внаслідок вивчення архівних документів противника, що є малоймовірним стосовно до воєнних конфліктів. Проте архіви, що вводяться вперше в науковий обіг, є найкращим джерелом для дослідника. Але як, наприклад, дослідити англо-аргентинський конфлікт по архівних документах цих країн, де вони зберігаються, зачинені до 100 років, чи арабо-ізраїльських воєн? якщо доступ заборонено на 100 років.

На сьогоднішній день у Росії можливо знайти в Центральному архіві Міністерства оборони Російської Федерації, в архіві Президента Російської Федерації та в

Центрі збереження сучасної документації дані тільки з деяких епізодів воєнних конфліктів в Кореї (1950–1953), в арабо-ізраїльській війні (1947–1948), війні у В'єтнамі (1964–1973) та Кубі (1961), решта воєнних конфліктів, де брали участь радянські війська, до цієї пори закриті.

Характерною рисою воєнних конфліктів є різноманітність умов їхнього розв'язання, ведення і завершення, тому, коли взяти за основу тільки якусь обмежену групу умов, які схожі до воєнних конфліктів що аналізуються та нехтувати рештою, то отримані таким чином оцінки не можуть розглядатися як достатньо об'єктивні. Тільки аналіз та облік усієї сукупності умов, що впливали на діяльність сил, можуть дати достовірний матеріал для визначення результатів їх участі у воєнних діях.

Таким чином, правильно зрозуміти та об'єктивно оцінити досліджену подію як щось ціле, закономірне та взаємопов'язане з іншими, можливо лише при умові комплексного його осмислювання із застосуванням усіх різноманітних методів воєнно-історичного дослідження².

На думку автора, основу всієї системи методів, що застосовуються при дослідженні досвіду й визначення результатів участі флотів у воєнних конфліктах, повинен складати універсальний метод пізнання – діалектичний. Саме його закони, категорії і принципи є ефективною зброєю пізнавально-оціночної діяльності. Взагалі воєнні конфлікти – це виключно складне явище. Коли, наприклад, у війні в Кореї у 1950–1953 рр., яка була контактною, флот використовував такі сили й засоби, що й під час другої світової війни, а у воєнному мистецтві застосовувався досвід саме цієї війни³. У війнах у Перській затоці у 1991 р., у Югославії у 1999 р. та в Іраку у 2003 р. вперше була застосована високоточна зброя, що відкрила епоху безконтактних воєн та інформаційного протиборства⁴. Як бачимо, кожна наступна по часу подія проходить, як правило, на етапі більш високого ступеню розвитку засобів і способів збройної боротьби, тому тільки діалектика, як найбільш повне та всебічне вчення про розвиток, здатна в максимальному ступені об'єктивно порівняти та оцінити суму схожого роду подій та явищ.

Американський флот у 1950–1960 рр. використовувався, в основному, для нанесення ударів авіаносною авіацією та корабельною артилерією, висадки морських десантів і ведення морської блокади. У воєнних конфліктах кінця ХХ ст. – початку ХХІ ст. головні зусилля флоту були спрямовані на нанесення масованих ударів палубною і тактичною авіацією та крилатими ракетами кораблів й атомних підводних човнів⁵.

Вивчаючи факти участі воєнно-морських угруповань у воєнних конфліктах, неможливо обійти й загальнонаукові методи дослідження, що здатні доповнити й конкретизувати загальний метод пізнання.

Воєнні конфлікти у структурному відношенні є виключно складним об'єктом, і його елементна база достатньо динамічна, тому для виявлення суті якогонебудь елементу загальної системи (на прикладі угруповання флоту) цілісний предмет (війну, конфлікт) необхідно подумки розчленити на складові частини, а потім вивчати їх, виділяючи властивості та ознаки, прослідковуючи зв'язки та відношення, а також виділяючи їхнє місце і роль (оцінюючи внесок) у системі цілого.

Після того, як ця пізнавальна задача буде вирішена, окремі елементи знов слід об'єднати в єдине ціле і скласти собі уяву про особливо цікаві їхні частини, з урахуванням внутрішніх зв'язків цілого. Саме така ціль може бути досягнута при використанні методів теоретичного дослідження – аналізу та синтезу.

Оцінюючи результати участі угруповань ВМС у воєнному конфлікті (рівень воєнного мистецтва, ефективність застосування родів сил, їхнє озброєння, завдані втрати і т. п.), можуть бути використані різні форми аналізу: емпіричного, теоретичного, кількісного чи якісного. Неможливо, наприклад, в'яснити роль і місце та досягнуті результати атомних підводних човнів із крилатими ракетами морського базування в межах повітряно-наступальної операції без вичерпного вивчення всієї сукупності, що супроводжувала ведення бойових дій, умов обстановки (супротивника, своїх сил, погодних умов і т. п.).

Велике значення в оцінці результатів участі ВМС у воєнних конфліктах має метод порівняння. Порівнянню підлягають тільки однопорядкові події, тому що важко порівняти результати діяльності оперативних угруповань ВМС США в Перській затоці у 1991 р. та в Гренаді у 1983 р., оскільки задачі, що вирішували угруповання, та інші умови дійсності для цих двох подій були неспівставними. І коли навіть вести мову про т. зв. "однопорядкові" явища чи параметри участі флотів у воєнних конфліктах, то і тут необхідно бути дуже обачним та уникати яких-небудь категоричних оцінок, що виражаються, наприклад, у балах. При проведенні порівняльного аналізу доцільніше використовувати такі різькування, як "краще" чи "гірше", "вище" чи "нижче" і т. п.

У сукупності з методами аналізу, синтезу та порівняння важлива роль у виявленні результатів участі сил флоту у воєнних конфліктах відводиться абстрагуванню, що забезпечує можливість більш детально розглянути та оцінити кожну частину цілого явища і, тим самим, створити передумову для більш зваженого й об'єктивного підходу до всього явища у сукупності.

Важливими засобами та прийомами узагальнення, його формами є індукція, дедукція та аналогія, що відносяться до методів теоретичного дослідження. Цінність методу індукції в тому, що він дозволить вивести сумарні оцінки на основі низки однорідних фактів, типових для різноманітних (за суттю, змістом і формою) воєнних подій. Неприпустимо узагальнювати результати воєнного конфлікту, обмежуючись тільки цим методом. Індукція обов'язково повинна сполучатися з іншими методами пізнання, доповнюватися та посилюватися ними. Особливо тісним повинен бути зв'язок індукції з дедукцією, як протилежно направленою методом отримання узагальнених оцінок. Саме за допомогою дедуктивного методу, досліджуючи результативність дій флотів у воєнних конфліктах, дотримуючись усіх необхідних логічних прийомів, можливо отримати більш об'єктивні, у значенні доведеності, оцінки.

Позитивну роль у вирішенні проблеми оцінки результатів діяльності сил флоту може зіграти метод аналогій, особливо тоді, коли елементи, схожі за суттю і змістом двох подій, не викликають сумніву, однак дані з результативності наявні тільки для одного з них. Так, під час операції "Лис пустелі" у 1998 р. проти Іраку ВМС та ВПС США та Великобританії нанесли перші повітряні високоточні удари непілотованими засобами без попереднього розгортання додаткових сил поблизу його території, не застосовуючи сухопутні війська.

У 1999 р. під час операції "Союзна сила" в Югославії застосовувалися тільки ВМС і ВПС США та НАТО. Вони почали операцію теж без попереднього розгортання – черговими силами, не застосовуючи сухопу-

тних військ. Як бачимо, у цих операціях елементи схожості суті й змісту двох подій не викликають сумніву, однак дані з результативності були наявні у 1998 р. тільки для Іраку.

Більш за все, на думку автора, треба застосовувати історичний метод для дослідження таких складних систем, що розвиваються у часі та просторі, якими є воєнні конфлікти. Саме історичний метод дозволяє конкретно прослідкувати процес розвитку подій минулого у всій його послідовності та багатогранності, тобто в генетичному зв'язку обумовленості всіх етапів і форм процесу розвитку. Для оцінки результату дій угруповань сил флоту велике значення має саме детальна хронологія розташування фактів у такій часовій послідовності, котра дозволяє прослідкувати максимально повну картину виникнення, ходу, і як наслідок, результату воєнно-історичної події у всій багатоманітності форм його прояву, з усіма "випадковостями", "зігзагами" і т. п. У цьому випадку "деталізована хроніка" в сукупності з "деталізованим змістом" здатна виконати великий обсяг підготовчої роботи для реалістичної оцінки кінцевих результатів діяльності угруповання ВМС. Однак історичний метод не слід абсолютизувати та відривати від інших наукових методів пізнання, оскільки це може призвести до перекознення суті явища, до неправильного в'яснення його місця і ролі в ланцюзі однопорядкових подій. Ефективність та плідність історичного методу досліджень, результатів участі сил флоту у воєнних конфліктах можуть бути істотно підвищені і за рахунок тісного його сполучення з математичними методами, котрі передбачають оперування, у першу чергу, кількісними показниками, сприяють доведеності та об'єктивності висновків. Це і статистика, моделювання, графічні моделі, теорія ймовірності, масового обслуговування. Однак треба враховувати, що математика у воєнно-історичному дослідженні не може розглядатися як самоціль. Вона повинна бути одним з інструментів вирішення складної наукової задачі. На думку автора, математичні методи не можуть превалювати над загальнонауковими, проте на тлі труднощів з накопиченням достовірних кількісних матеріалів про участь ВМС у воєнних конфліктах, вони мають право на широке застосування.

При аналізі низки відомих джерел⁶, де розглядається зміст і хід воєнних конфліктів та підводяться їхні підсумки, неважко зробити висновок, що скрізь для оцінки результатів воєнних конфліктів використовується стандартний підхід, суть якого полягає в узагальненні досвіду ведення воєнних дій з виявленням на цій основі тенденцій та пріоритетів розвитку складових частин воєнного мистецтва – тактики, оперативного мистецтва, стратегії. Крім цього, результати воєнних конфліктів оцінюються на тлі розвитку воєнного мистецтва ВМФ і родів сил у різних видах бойових дій, також тилового і технічного забезпечення. З урахуванням усього цього, обґрунтовується необхідність розробок перспективних зразків озброєння і воєнної техніки, пропонуються нові (чи вдосконалені) форми й методи їхнього застосування на морі.

Фахівці з російського інституту воєнної історії вважають, що такий підхід може застосовуватися тільки для оцінки результатів великомасштабних воєн, коли для досягнення перемоги мобілізувалася вся могутність держави, а після її досягнення оцінка результатів, як правило, не була потрібна, а кількість втрат та вартість втрат, з відомих причин, не афішувалася. Крім того, такий підхід орієнтував на оцінку результатів тільки воєнних конфліктів, що пройшли, політичні та воєнні результати котрих певним чином уже зафіксовані⁷.

Для оцінки поточних (чи передбачуваних) воєнних конфліктів росіяни пропонують цілком іншу методику, яка насамперед повинна мати комплексний підхід до оцінки

можливих результатів воєнного конфлікту. Вона складається з наступних оцінок, сума яких дорівнює одиниці:

- ✓ оцінка ступеню досягнення цілі воєнного конфлікту – 0,21;
- ✓ оцінка ступеню виконання оперативно-стратегічних задач – 0,20;
- ✓ оцінка втрат особового складу, сил і засобів – 0,18;
- ✓ оцінка "технологічності" ведення війни – 0,15;
- ✓ оцінка воєнно-економічних витрат на ведення воєнного конфлікту – 0,13;
- ✓ оцінка морально-психологічного фактору конфлікту – 0,07;
- ✓ оцінка інформаційного протистояння – 0,06⁸.

Зрозуміло, що, розробляючи загальну методичку оцінки результатів воєнного конфлікту, необхідно використовувати всі оціночні критерії, різноманітні за своєю фізичною суттю, часткові показники, сучасні методи дослідження, розкладаючи фактори оцінки результатів воєнних конфліктів стосовно вітчизняних Збройних сил. Так, саме завдяки використанню подібних критеріїв (оцінок) американському командуванню вдалося виробити найбільш оптимальні (з мінімальними втратами) плани операцій "Буря в пустелі" (1991), "Лис пустелі" (1998), "Об'єднана сила" (2001). При традиційному підході до оцінки ймовірних результатів їхньої успішності обернувся би втратою 50 % особового складу.

Слід додати, що система оціночних критеріїв не може бути представлена у завершеному вигляді, без розкриття характерних (типових) рис воєнного конфлікту. Для воєнних конфліктів сучасності характерним є те, що вони містять у собі потенційну загрозу переростання у великомасштабну (загальну) війну. Хоча міжнародний клімат трохи покращився, воєнно-політична обстановка у світі залишається нестабільною, а зв'язки між різними регіонами планети стали настільки тісними, що будь-який збройний інцидент може мати непередбачені та небезпечні наслідки. І, насамперед, тому, що будь-яке локальне зіткнення часто набуває коаліційного характеру з однієї, а іноді і з обох сторін. Наприклад, у війні в Кореї 1950–1953 рр. брали участь з'єднання, частини й підрозділи з 18 країн⁹, в операції "Буря в пустелі" до антиіракської коаліції входило 34 держави¹⁰. У Косовському конфлікті було задіяно 19 країн НАТО¹¹. Для порівняння – у першій світовій війні брали участь 38 держав.

Воєнні конфлікти характеризуються тенденцією до нарощування якісних та кількісних показників засобів збройної боротьби. Так, у ході корейської війни збройні сили США та Південної Кореї нараховували більше 1 млн чол., близько 1 тис. танків, 1,6 тис. літаків та більше 200 кораблів 7 флоту США¹². Під час війни у В'єтнамі у 1968 р. американо-сайгонські війська нараховували 1,4 млн чол., більше 4,5 тис. гармат, 500 танків, 4,1 тис. літаків і вертольотів¹³. У п'ятій арабо-ізраїльській війні (1973) з обох сторін брало участь 1,7 млн чол., 6 тис. танків, 1,8 тис. бойових літаків¹⁴. До кінця ірано-іракської війни (1988) на лінії фронту знаходилося 1,5 млн солдат і офіцерів, більше 5 тис. танків та БТР, майже 4 тис. артилерійських гармат, декілька сот літаків. У війні в Перській затоці (1990–1991) з обох сторін було задіяно 1460 тис. чол., 10444 танків, більше 12 тис. артилерійських установок, близько 3 тис. бойових літаків і 2 тис. бойових вертольотів, більше 200 воєнних кораблів¹⁵.

Такі масштаби застосування сил і засобів вимагали фінансових витрат. Три роки війни в Кореї обійшлися США у 20 млрд дол., витрати на війну у В'єтнамі досягли 146 млрд дол. Економічні витрати, яких зазнали Іран та Ірак за 8 років війни, перебільшили астрономічну суму – 500 млрд дол. Півроку перебування збройних сил США на Аравійському півострові у 1990–1991 рр. коштували Пентагону 70 млрд дол., при цьому один

день ведення активних бойових дій оцінювався у 500 млн дол. У 1960–1980-і рр. до 40 % державного бюджету СРСР витрачалося на воєнні потреби. Близько половини цієї суми йшло на пряму чи опосередковану участь у воєнних конфліктах¹⁶.

Досвід свідчить, що при ескалації збройного насильства в тому чи іншому регіоні воюючими сторонами не знімалася з рахунку можливість застосування зброї масового знищення. Так, у 1950 р. деякі американські воєнні діячі допускали варіант атомного бомбардування Північної Кореї. Ядерний шантаж супроводжувала Карибська криза й арабо-ізраїльська війна 1973 р., англо-аргентинський конфлікт 1982 р. та операція "Буря в пустелі". Хімічну зброю використовував Ірак, а також американці у В'єтнамі. Кожен наступний воєнний конфлікт характеризувався застосуванням все більш витончених та нелюдських засобів знищення. При цьому Багдад уперше використав "екологічну" зброю, коли, внаслідок одночасного підпалення 756 кувейтських нафтових свердловин, було завдано серйозної шкоди не тільки флорі та фауні великого регіону, але й здоров'ю людей¹⁷.

Стійким фактором у змісті збройних конфліктів сучасності є участь у них "іноземних" держав, як правило, розвинутих в економічному чи фінансовому відношенні. Вони здійснюють безпосередню допомогу в будівництві армій сторін, що конфліктують, та оснащують їх бойовою технікою, займаються підготовкою воєнних кадрів, надають фінансові пільги, підтримують ту чи іншу сторону в міжнародних і регіональних організаціях. Як правило, при послабленні зазначеного фактору воєнний конфлікт поступово затухає, а то й зовсім припиняється. Проте у післявоєнний період таке відбувалося дуже рідко, тому локальні воєнно-політичні кризи відрізнялися затяжним характером. Війна у В'єтнамі тривала близько 30 років, в Анголі – 16, Мозамбіку та Афганістані – більше 10. Протягом 50 років триває арабо-ізраїльська конфронтація, більше 20 років немає миру у Камбоджі. При цьому в Афганістані, після виводу радянських військ, у Камбоджі, після виводу в'єтнамських – почалися жорстокі громадянські війни¹⁸.

Характерною особливістю воєнних конфліктів є використання територій, на яких велися (чи ведуться) бойові дії, як полігонів для випробовування нових зразків зброї і військової техніки. Реактивні літаки, літаки-снаряди, протитанкові ракети, вертольоти вогневої підтримки, касетні авіабомби, тактичні й оперативнотактичні ракети, засоби РЕБ, комплекси ППО, крилаті ракети, літаки "невидимки", апарати космічної розвідки – усе це вперше знайшло реальне бойове застосування в умовах воєнних конфліктів. Цим, насамперед, користувалися США та СРСР. Так, у війні в Кореї було застосовано 9 раніше невідомих видів зброї. У війні у В'єтнамі (1964–1973) таких видів було вже 25. У війнах і конфліктах на Близькому Сході (1967, 1973, 1982, 1986) – біля 30. А у війнах в зоні Перської затоки (1991–1998) та в Югославії (1999) – більше 100 зразків зброї та бойових систем¹⁹.

Хід та зміст воєнних конфліктів завжди знаходилися в прямій залежності від цілей воєнної конфронтації, рівня підготовленості сил та ефективності засобів, від фізико-географічних умов театру воєнних дій. Залежно від впливу цих (і низки інших) факторів, форми і способи бойових дій поділялися на класичні, котрі використовувалися при веденні збройної боротьби в умовах суцільних фронтів, та спеціальні, котрі застосовувалися при вогнищевому (партизанському) характері збройної боротьби. У першому випадку як приклади можливо назвати воєнні конфлікти в Кореї, між арабами й ізраїльтянами, Іраном та Іраком, Іраком і Кувейтом. У другому – воєнні конфлікти в Анголі, Південному В'єтнамі, Алжирі, Афганістані, Нікарагуа, Чечні.

Велике значення мають і наслідки воєнних конфліктів, що виступають як єдине ціле з діалектичним розвитком конфлікту.

Як бачимо, воєнні конфлікти виникають, ведуться, розвиваються, закінчуються як визначена система, що характерна групою взаємопов'язаних типових елементів. Розкриття їхньої динаміки дає важливі додаткові критерії при формуванні стійкої методики оцінки змісту "периферійних" війн та конфліктів.

Таким чином, незважаючи на всі зміни, що відбулися у світі, локальні війни чи збройні конфлікти йдуть постійно. Для того, щоб передбачити їхнє розв'язання та хід, потрібна попередня оцінка їхніх результатів, що дозволить зменшувати втрати людей, озброєння і військової техніки.

Архівні документи, що вводяться вперше в науковий обіг, є найкращим джерелом для дослідження, а при їхній відсутності важко отримати правдиві результати воєнного конфлікту.

Основним методом дослідження воєнних конфліктів є воєнно-історичний метод у сполученні з іншими методами та прийомами.

¹ Россия (СССР) в локальных войнах и военных конфликтах второй половины XX века / Под ред. В.Золотарева. – М., 2000. – С. 16.
² Вьюненко Н.П., Макеев Б.Н., Скугарев В.Д. Военно-морской флот: роль, перспективы, развитие, использование. – М., 1988. – С. 50–52.
³ Гаккель А.М., Замчалов А.Н., Пензин К.В. История военно-морского искусства. – Л., 1980. – С. 419.
⁴ Капитанец И.М. Флот в войнах шестого поколения. – М., 2003. – С. 26.
⁵ Капитанец И.М. Битва за мировой океан в "холодной" и будущих войнах. – М., 2002. – С. 35.
⁶ Развитие военного искусства по опыту локальных войн 1946–1981 гг. – М., 1982; Локальные войны: история и современность. – М., 1981; Божedomов Б.А. Развитие военного искусства в локальных войнах современности (1945–1992 гг.). – М., 1992; Рибак М.І., Бадах Ю.Г. Воєнне мистецтво в локальних війнах і збройних конфліктах після другої світової війни. – К., 2000 та ін.
⁷ Россия (СССР) в локальных войнах... – С. 62.
⁸ Там само. – С. 63.
⁹ Война в Корее 1950–1953. – М., 2002. – С. 256.
¹⁰ Доценко В. Флоты в локальных конфликтах второй половины XX века. – СПб., 2001. – С. 480.
¹¹ Капитанец И.М. Знач. праця. – С. 28.
¹² Гаккель А.М., Замчалов А.Н., Пензин К.В. Знач. праця. – С. 417.
¹³ Рибак М.І., Бадах Ю.Г. Знач. праця. – С. 83.
¹⁴ Там само. – С. 84.
¹⁵ Доценко В. Знач. праця. – С. 482.
¹⁶ Россия (СССР) в локальных войнах... – С. 64.
¹⁷ Там само. – С. 66.
¹⁸ Рибак М.І., Бадах Ю.Г. Знач. праця. – С. 86.
¹⁹ Слипченко В.І. Войны шестого поколения. – М., 2002. – С. 2.

Надійшла до редколегії 30.06.03

Л.А.Ведмідь, асп.

МЕМОРАНДУМИ УКРАЇНСЬКОЇ ГЕЛЬСІНСЬКОЇ ГРУПИ ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ ПРАВОЗАХИСНОГО РУХУ В УКРАЇНІ

На основі аналізу меморандумів показано правозахисну діяльність Української Гельсінської групи.

On the basis of analysis of memorandums it is showed the remedial movement of Ukrainian Helsinki Group.

Захист прав людини має важливе значення для становлення та розвитку демократії у країні. У цьому контексті слід зазначити, що історія правозахисного руху в Україні дозволяє простежити основні етапи становлення нашої країни як правової держави. При цьому не можна забувати, що правозахисний рух у колишній Українській РСР слід розглядати в контексті опозиційного руху. Адже опозиція існує чи не в кожній країні світу. Існувала вона і в Радянському Союзі, хоча цього й не визнавало державне керівництво. У роки радянської влади ця проблема залишалася забороненою і лише після здобуття Україною незалежності з'явилися перші праці, присвячені цьому питанню.

Дослідженням розвитку суспільства та опозиційного руху в Україні у другій половині XX ст. займаються історики Л.Алексєєва, Г.Касьянов, Ю.Курносів, А.Русначенко, Ю.Зайцев, О.Бажан¹. Вони на основі архівних документів різних установ та організацій України і Російської Федерації, матеріалів періодичних видань, мемуарної, "самвидавчої" літератури, особистих зустрічей з опальними діячами намагалися показати зміни в державі у постсталінські роки, та їхній вплив на розвиток суспільства, прослідкувати рух опору та механізм політичних репресій. У своїх працях дослідники в тій чи іншій мірі висвітлювали питання українського правозахисного руху.

Метою ж нашої статті є прагнення детально охарактеризувати офіційні документи Української Гельсінської групи, якими вважалися меморандуми, і на їхній основі показати правозахисну діяльність організації.

1 серпня 1975 р. керівники 33 держав Європи, Канади та США підписали у столиці Фінляндії – Гельсінкі, Заключний Акт наради з питань безпеки та співпраці у Європі, який вимагав дотримання прав людини. Україна, хоч і була повноправним членом ООН, не була запрошена на нараду й жодних підсумкових документів не підписувала. Публікації у пресі гуманітарних статей Заключного Акту викликали нову хвилю активізації опозиційного руху на території Радянського Союзу, у т. ч. й в Україні.

На думку історика Мирослава Прокопа, на це було щонайменше три причини: перша – протягом усього часу існування комуністичного режиму в Україні нехтуються громадянські права, друга – український народ позбавлений права державної незалежності, третя – виникне необхідність слідкувати за виконанням рішень Гельсінських угод на території України, оскільки уряд СРСР намагатиметься всіляко ними нехтувати². Відтепер в учасників опозиції з'явилася можливість легальним шляхом боротися з існуючим тоталітарним режимом та відкрито відстоювати свої права, спираючись на міжнародні документи з прав людини і сподіваючись на підтримку Заходу. Незабаром у Радянському Союзі почали виникати т. зв. гельсінські групи.

Найпершою така група виникла в Москві. Саме там 12 травня 1976 р. було створено групу виконання виконання Гельсінських угод у Радянському Союзі, або Московську Гельсінську групу. Членами-засновниками були А.Сахаров, Л.Алексєєва, О.Гінзбург, П.Григоренко, В.Буковський, Ю.Орлов (керівник) та ін. Своїм головним завданням організація вважала спостереження за дотриманням гуманітарних статей Заключного Акту та збирання інформації про їхнє порушення й ознайомлення з цими фактами світової громадськості і країн – учасниць Гельсінської наради³. Її учасники звернулися до населення інших республік із закликом створювати гельсінські групи. Незабаром вони виникли в Латвії, Литві, Грузії.

Слід наголосити на тому, що спроби створення правозахисних організацій на території України мали місце задовго до Гельсінської наради. На думку автора, першою подібною організацією заслужено вважають "Українську Робітничо-селянську спілку" Л.Лукашенка, створену 1959 р.⁴. О.Бажан та Ю.Данилюк однією з перших організацій, яка діяла в межах міжнародного права та радянського законодавства, вважають "Громадський комітет захисту Н.Строкато"⁵, створений 1961 р.

Українська Гельсінська група сприяння виконанню Гельсінських угод виникла в Києві 9 листопада 1976 р. Її засновниками стали: Олесь Бердник – багаторічний

в'язень концтаборів; Петро Григоренко – колишній генерал-майор, в'язень спецлікарень; Іван Кандиба – юрист, один з авторів програми Української робітничо-селянської спілки, відбув 15 років ув'язнення; Левко Лук'яненко – юрист, один з ініціаторів створення УРСС, був засуджений до розстрілу, який замінили 15 роками ув'язнення; Мирослав Маринович – інженер; Микола Матусевич – історик; Оксана Мешко – багаторічний в'язень концтаборів; Ніна Строката – мікробіолог, яка відбувала покарання за виступи на захист свого чоловіка – С.Караванського; Олексій Тихий – відсидів за свої політичні переконання; керівником групи був Микола Руденко – український письменник, учасник Великої Вітчизняної війни⁶. Організація складала перші документи – Декларацію⁷ та Меморандум⁸. Офіційні документи, якими вважалися меморандуми, як правило, підписувалися всіма членами групи чи узгоджувалися з ними. Усього було видано 11 меморандумів. Вона налагодила тісні контакти з Московською Гельсінською групою. Відразу ж необхідно наголосити на тому, що Українська Гельсінська група ніколи не була залежною від Московської і не підпорядковувалася їй. Відносини між двома організаціями базувалися виключно на "приятні і співпраці, але не на підлеглості"⁹.

Засновники Української Гельсінської групи у своїх програмних документах чітко пояснили причини виникнення правозахисної організації, накреслили її завдання та програмні засади.

У Декларації було зазначено головну мету групи:

- сприяти ознайомленню широких кіл української громадськості з Декларацією прав людини;
- домагатися, щоб цей міжнародний правовий документ став основним у відносинах поміж особою і державою.

Виходячи з переконань, що мир між народами не можна забезпечити без вільних контактів поміж людьми, а також без вільного обміну інформаціями та ідеями, активно сприяти виконанню гуманітарних статей Прикінцевого акту Наради з питань безпеки і співпраці в Європі.

Домагатися, щоб на всіх міжнародних нарадах, де мають обговорюватися підсумки виконання Гельсінських угод, Україна як суверенна європейська держава і член ООН була представлена окремою делегацією.

З метою вільного обміну інформацією та ідеями домагатися акредитування на Україні представників зарубіжної преси, створення незалежних пресс-агенств тощо¹⁰.

Оскільки своїм головним завданням організація вважала ознайомлення урядів країн-учасниць і світової громадськості з фактами порушень в Україні Загальної Декларації прав людини та гуманітарних статей, прийнятих Гельсінською нарадою, то з цією метою вона:

- ✓ приймає письмові скарги про порушення Прав людини і робить усе необхідне, щоб ознайомити з ними уряди, які підписали Гельсінські угоди, а також світову громадськість;
- ✓ опрацьовує зібрану інформацію про правовий стан на Україні та згідно зі статтю 19 Загальної декларації прав людини поширює її незалежно від державних кордонів;
- ✓ вивчає факти порушення Прав людини стосовно українців, котрі живуть в інших республіках, щоб надати цим фактам широкого оприлюднення¹¹.

Наголошувалося на тому, що група у своїй діяльності керується не політичними, а лише гуманітарно-правовими мотивами.

Протягом листопада–грудня 1976 р. Українська Гельсінська група підготувала перший меморандум "Вплив Європейської Наради на розвиток правосвідомості на Україні". У ньому порушувалося в основному національне питання: розповідалося про нищення українського народу з перших років сталінізму, голодомор 1933 р.,

репресії 1930-х рр., боротьбу з УПА, репресії проти шестидесятників та про нищення української культури. Група доводила, що радянський уряд не виконує міжнародних угод, а у внутрішніх справах порушує закони. "Діяльність уряду СРСР, – як сказано в документі, – фактично суперечить законам СРСР... і є пасткою для наївних людей: провокує, але не захищає від свавілля"¹².

Наводилися конкретні приклади протизаконних дій радянського уряду та органів держбезпеки по відношенню до своїх же громадян. Зазначалося, що після зустрічі в Гельсінці становище щодо прав людини в Україні не змінилося. І як доказ цього подавався список таборів та політичних в'язнів у них¹³.

Жодних обмежень щодо вступу в Українську групу сприяння виконання Гельсінських угод не існувало. До неї приймалися "всі ті, хто поділяє загальні принципи правозахисного руху в цілому і його національні особливості зокрема"¹⁴.

Українська Гельсінська група прагнула існувати легально, саме тому її засновники домагалися офіційної реєстрації. Вони повідомили про створення організації уряд УРСР, подали список засновників та надіслали декларацію. У відповідь влада розпочала переслідування правозахисників.

З перших днів свого існування Гельсінська група розпочала активну правозахисну діяльність. До неї надходили звернення та листи від громадян, у яких зазначалося порушення статей Заключного акту Гельсінських угод. Правозахисники збирали інформацію та документи про порушення прав політичних в'язнів і направляли їх до владних структур різних рівнів та міжнародних організацій.

Наступний меморандум "Про участь України в Белградських Нарадах – 1977" присвячений питанню участі України в цих нарадах. Правозахисники, стурбовані тим, що представники України не були запрошені на нараду до Фінляндії: "Як же могло статися, що високорозвинена європейська країна з 50-мільйонним населенням і територією, яка перевищує будь-яку західно-європейську державу, не була запрошена на форум народів у Гельсінці? Невже Україна не є рівноправним членом ООН?"¹⁵. Автори документу висловлюють припущення, що країни Заходу до цього часу вбачають у Радянському Союзі імперську сутність та сприймають СРСР як єдину Росію. Правозахисники зверталися до держав – учасниць Гельсінських нарад, із закликом домагатися участі України в усіх нарадах щодо безпеки в Європі, бо "безпека Європи не може стати справжньою, якщо 50-мільйонний народ, що пережив численні лихоліття у двох світових війнах, буде штучно усунений від участі в європейських справах"¹⁶.

У третьому меморандумі Українська Гельсінська група порушила проблему переслідування одного з учасників українського правозахисного руху та греко-католика – Йосифа Терелі¹⁷.

Арешти О.Тихого і М.Руденка та обшуки на квартирах в інших членів групи стали приводом для написання наступного меморандуму – "Про нові репресії на Україні проти Групи (Гельсінки)". У документі наводилися факти брутальних обшуків й арештів без пред'явлення звинувачень, які проводилися органами КДБ та прокуратурами Московської, Київської, Донецької областей. З усього цього правозахисники зробили висновок, що це "лише початок репресивного вихору, який збираються направити на Групу Сприяння в СРСР органи КДБ"¹⁸ і не помилитися.

Меморандум "Україна літа 1977-го" Українська Гельсінська група написала у зв'язку з проведенням Белградської наради країн – учасниць процесу в Гельсінці.

У документі наводяться факти свавілля й беззаконня, які чинять можновладці по відношенню до учасників правозахисного руху. О.Бердник, який був автором меморандуму, у черговий раз звертається до керівників країни з проханням припинити репресії проти своїх же громадян. Наголошується на тому, що питання про повалення радянської влади, чи про відокремлення України від Радянського Союзу учасниками групи взагалі не порушуються, а лише відстоюється ідея справжньої державності України, бо теперішня державність – це "паперовий міраж". У меморандумі висловлюється ідея про перетворення СРСР у "Братерство Вільних Народів Землі", причому кожен народ повинен бути вільним, що дало б змогу творчому прояву в суспільно-духовній сфері життя¹⁹.

Окрім того, порушено питання дотримання людських прав. Адже країна підписала і Загальну Декларацію прав людини, і Гельсінські угоди, та ще низку інших документів, які стосуються прав людини. Вона чомусь не поспішає виконувати взяті на себе зобов'язання. Причина цього, на думку О.Бердника, полягає в тому, що "права декларуються бюрократичною структурою, так би мовити, вивішуються на стіні, а не впливають із самої правосвідомості людини"²⁰.

Автор меморандуму пропонує відкрити шляхи для наукової, літературної, мистецької, особистої та будь-якої іншої інформації; відкрити кордони для безперешкодного виїзду та в'їзду; ліквідувати цензуру; звільнити всіх політв'язнів та ліквідувати відповідні статті в Кримінальних кодексах Радянського Союзу та республік; ліквідувати смертну кару, бо "держава не може народити життя і тому вона не має права його відбирати"; ліквідувати армію та створити всепланетне братство народів на основі ООН²¹. Хоча в "Україні літа 1977-го" і порушувалися актуальні на той час проблеми, але жодна з вимог не увійшла до підсумкового документу Белградської наради. Цей меморандум не зовсім схожий на решту: тут автор аж занадто захоплюється романтизмом.

Шостий меморандум "Про так звані "внутрішні справи" держави" звертає увагу на цілковите ігнорування керівниками СРСР Загальної Декларації прав людини і Гельсінських угод. Протести світової громадськості на захист заарештованих членів правозахисних груп радянське керівництво розцінює не інакше, як "втручання у внутрішні справи своєї держави"²². Прикриваючись цією тезою, репресивні органи кидають за грати прогресивну українську інтелігенцію, порушують особисті права громадян, фабрикують справи проти учасників опозиційного руху.

Певні підсумки діяльності протягом кількох місяців із часу свого існування підведено в документі "Українська група сприяння – перші чотири місяці". У ньому автори аналізують проведену роботу та наголошують на актуальності своєї діяльності: "Сотні листів і скарг з усієї України почали надходити до членів Групи, коли люди почули про її створення. Уже це свідчить про масштабність правопорушень на Україні"²³. На підтвердження цього наводиться низка фактів про нові репресії.

Один із меморандумів порушує проблему переслідування Віри Лісової – дружини політв'язня Василя Лісового. Наводячи факти протиправного поведіння з нею, правоохоронних органів та державних структур, автори документу звертають увагу Вашингтонського Комітету сприяння виконанню Гельсінських угод на Україні і країн-учасниць "на тяжке, безправне становище дружини цього політв'язня Віри Лісової і її двох дітей"²⁴.

Окремий меморандум Українська Гельсінська група присвятила проблемі порушення процесуального права при проведенні слідства у справі М.Руденка²⁵.

На край критичному становищі Надії Світличної наголошує одинадцятий меморандум. Відбувши покарання в Мордовських таборах за т. зв. "антирадян-

ську діяльність" та, повернувшись до Києва, жінка не може ні приписатися, ні знайти роботу. Відмовляючи жінці у постійному місці проживання, правоохоронні органи намагаються притягнути її до відповідальності за злісне ухилення від прописки. Разом із правами Н.Світличної порушуються права її сина, якого виписали з Києва і цим самим позбавили права на медичне обслуговування та освіти, тому українські правозахисники зверталися з проханням до всіх країн – учасниць процесу в Гельсінкі "зажати пояснення від уряду СРСР з приводу грубого порушення Заключного Акту цієї Наради" та закликали всі міжнародні і радянські організації "виступити на захист жертви адміністративної сваволі – Надії Світличної"²⁶.

Останній меморандум Української Гельсінської групи порушує питання дискримінації українців у праві на еміграцію. Штучно створений міф про ідеальність радянського суспільства, у якому відсутня експлуатація, а "національне питання вирішене найсправедливішим чином раз і назавжди"²⁷, виключав будь-які причини для виїзду з країни. У той час, коли на весь світ гучно прославлялися досягнення країни Рад, жодним словом ніде не згадувалося про тих, хто, мабуть, від "солодкого життя", прагнучи залишити країну, потрапляв за колючі драти. З розширенням міжнародних зв'язків у середині 1970-х рр. таємно кидати громадян до тюрми стало неможливо.

Як зазначають автори документу, після проголошення міжнародно-правовими актами права вільно залишати країну та повертатися до неї знову, тодішнє партійно-державне керівництво перестало називати зрадою прагнення людини виїхати "і за висловлення самого цього бажання не судить", однак "вживає багато заходів для зменшення еміграції та знищення еміграційних настроїв"²⁸. При цьому у державі виділяють три категорії потенційних емігрантів. До першої належать євреї, які заявили про бажання жити на своїй історичній батьківщині. Незважаючи на масу різних перешкод, уряд усе ж таки дозволяє їм виїхати до Ізраїлю. До другої категорії належать російські опозиціонери, яких здебільшого примусово відправляли на еміграцію, а простіше кажучи, виганяли з Радянського Союзу. А от до третьої категорії належали, так би мовити, неросійські дисиденти, яким лежала дорога прямиїнько за грати. Правозахисники висловлюють своє обурення тим фактом, що в країні панує дискримінація за національною приналежністю, яка "проявляється у повному позбавленні неросійських вільнодумців права виїзду з Радянського Союзу загалом"²⁹. Це був останній меморандум, випущений Українською Гельсінською групою, оскільки з 1978 р. організація почала випускати "Інформаційні бюлетені".

Як бачимо, створення Української Гельсінської групи було важливим етапом для подальшого розвитку руху опору. Адже по суті вона стала першою опозиційною організацією, яка виникла на легальних засадах. Проаналізувавши Декларацію та Меморандуми групи, ми пересвідчуємося в тому, що вона змогла поставити в контекст загальнолюдських цінностей українську проблему. Українська Гельсінська група виконала поставлене перед собою завдання – поширення інформації про порушення прав людини в Україні – та, на жаль, не змогла вплинути на зміну стану речей у цій царині.

Прагнення громадян до захисту своїх прав і свобод говорить про високий рівень політичної культури та є об'єктивною передумовою формування в країні ефективною законодавчої бази. Враховуючи зазначене вище, подальше дослідження правозахисного руху в Україні дасть змогу визначити пріоритети та тенденції становлення нашої країни як розвинутої європейської держави, що має власну історію держави та права.

¹ Алексеева Л. История инакомыслия в СССР. Новейший период. – Вильнюс; М., 1992; Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі

опору 1960–80-х рр. – К., 1995; Курносів Ю. Інакомислення в Україні (60-ті – перша половина 80-х років ХХ століття). – К., 1994; Русначенко А. Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950-х – початок 1990-х рр. – К., 1998; Зайцев Ю. Дисиденти: опозиційний рух 60–80-х рр. // Сторінки історії України ХХ ст. – К., 1992. – С. 195–235; Бажан О.Г., Данилюк Ю.З. Опозиція в Україні (друга половина 50-х – 80-ті роки ХХ ст.). – К., 2000. ² Прокоп Мирослав. Порушення політичних і національних прав в Україні 1975–1980 // Сучасність. – 1980. – № 9. – С. 92. ³ Алексеева Л. Знач. праця. – С. 252. ⁴ Касьянов Г. Знач. праця. – С. 45. ⁵ Бажан О.Г., Данилюк Ю.З. Знач. праця. – С. 131. ⁶ Українська Громадська група сприяння виконанню Гельсінських угод. Меморандум, частина I // Визвольний шлях. – 1977. – № 5. – С. 552–554. ⁷ Декларація Української Громадської групи сприяння виконанню Гельсінських угод // Український правозахисний рух. Док. і мат. Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінських угод на Україні. – Торонто; Балтимор, 1978. – С. 11–14. ⁸ Меморандум № 1. Вплив Європейської наради на розвиток правосвідомості на Україні // Український правозахисний рух... – С. 63–97. ⁹ Відкритий лист // Український правозахисний рух... – С. 17. ¹⁰ Декларація... // Український правозахисний рух... – С. 12. ¹¹ Там само. – С. 12–13. ¹² Меморандум №1... – С. 71. ¹³ Там само. – С. 63–97.

¹⁴ Литвин Ю. Правозахисний рух на Україні, його засади та перспективи // Сучасність. – 1979. – № 10. – С. 378. ¹⁵ Меморандум № 2. Про участь України в Белградських Нарадах – 1977 // Українська Громадська Група сприяння виконанню Гельсінських угод. Док. і мат. 9 листопада 1976 – 2 липня 1977. – К., 2001. – Т. 2. – С. 62. ¹⁶ Там само. – С. 64. ¹⁷ Меморандум № 3 Про переслідування християнина-католика Йосифа Терелі // Українська Громадська Група... – С. 66–67. ¹⁸ Меморандум № 4 Про нові репресії на Україні проти Групи (Гельсінкі) // Українська Громадська Група... – С. 68–69. ¹⁹ Меморандум № 5 Україна літа 1977-го // Українська Громадська Група... – С. 79–82. ²⁰ Там само. – С. 82. ²¹ Там само. – С. 84. Українська Громадська Група... – С. 86–87. ²² Меморандум № 7 Українська Група Сприяння – перші чотири місяці // Українська Громадська Група... – С. 91. ²³ Меморандум № 8 Про переслідування Віри Лісової – дружини політ'язня // Українська Громадська Група... – С. 95–96. ²⁴ Меморандум № 9 Про брутальне правопорушення у слідчій "справі" М.Руденка // Українська Громадська Група... – С. 97. ²⁵ Меморандум № 11 Про долю Надії Світличної // Українська Громадська Група... – С. 102–103. ²⁶ Лук'яненко Л. Не дам загинути Україні! – К., 1994. – С. 184. ²⁷ Там само. – С. 185. ²⁸ Там само.

Надійшла до редколегії 04.06.03

О.В.Дяченко, студ.

ЛЮСТРА ІЗ САРМАТСЬКИХ ПОХОВАНЬ У ПІВНІЧНОМУ ПРИЧОРНОМОР'І

Присвячено класифікації люстр із сарматських поховань II ст. до н. е. – III ст. н. е. у Північному Причорномор'ї. Розглянуто проблеми хронології побутування цих виробів та приведено аналогії з особливостями поховань з люстрами в Азіатській Сарматії.

This article is devoted to classification of mirrors founded in sarmats graves by II age B.C.-III age A.D. in the North Pontic region. Problems of chronology and analogies with particular graves in Asian Sarmatia are also included.

Однією з найбільш масових категорій знахідок у сарматських пам'ятках, у т. ч. й у Північному Причорномор'ї, є люстра. Вони були поширені протягом усього існування сарматської культури та знайдені, головним чином, у жіночих і дитячих похованнях.

Класифікація цієї категорії знахідок проводилася М.І.Ростовцевим¹, П.Д.Рау², Т.М.Кніпович³, К.Ф.Смірновим⁴, М.Г.Мошковою⁵, А.М.Хазановим⁶ та А.С.Скрипкіним⁷. Існує й низка досліджень, присвячених знахідкам цих виробів в окремих регіонах Сарматії – хронологія і класифікація люстр із сарматських поховань Середньої Азії розроблені Б.А.Литвинським⁸, Північного Ірану – Ю.О.Задніпровським⁹, Кубані – І.І.Марченком¹⁰. Античним виробам цієї категорії присвячені роботи М.Ю.Трейстера, Н.П.Сорокіної, ОМ.Дзиговського¹¹, китайським – В.К.Гугуєва та М.Ю.Трейстера¹², О.В.Симоненка¹³. Типологія люстр із сарматських поховань Північного Причорномор'я запропонована О.В.Симоненком¹⁴.

Принципи класифікації. На основі наявності або відсутності ручки та її форми (накладна, суцільна з диском чи ручка-петелька) виробу цієї категорії об'єднані в класи. Така класифікація відбиває спосіб носіння люстра та користування ним. Форма робочої поверхні диску прийнята за основу об'єднання люстр в типи. Усередині типів за окремими ознаками (наявність або відсутність орнаментів, розміри) можуть бути виділені варіанти. Запропонована класифікація, певною мірою, побудована на класифікації Б.А.Литвинського та типології О.В.Симоненка.

Клас 1. Люстра без ручки

Тип 1. Круглі, пласкі, неорнаментовані, діаметром 3,5–18 см – найбільш поширені у сарматів Північного Причорномор'я. Виходячи із знахідок аналогічних виробів у некрополях античних міст, ці люстра потрапляли до місцевих сарматів саме з античних полісів. Практично у кожному шостому випадку виробу цього типу зустрічаються із залишками футлярів.

Цікаво, що в похованнях I – середини II ст. н. е. більш, ніж у 35 % випадків такі люстра зустрічаються цілими, при домінуванні навмисно ушкоджених або взагалі фрагментованих у пам'ятках II–I ст. до н. е. Ураховуючи, що люстра у сарматів несли не лише побутову, а й культову навантаженість¹⁵, вони, принаймні деякі типи, можуть використовуватися як етнічні індикатори. Отже, інновацію класти в

могили ціле люстро можна пов'язати зі зміною у віруваннях місцевого (роксоланського) населення внаслідок алаано-аорського імпульсу зі Сходу в середині – другий половині I ст. н. е. Цілі люстра зустрічаються як у похованнях східної хвилі, так і в місцевих.

Оскільки вироби цього типу побутували досить довго (II ст. до н. е. – середина II ст. н. е.), пам'ятки з ними можна датувати лише за наявності уточнюючого матеріалу¹⁶.

Тип 2. Круглі, пласкі, з прямокутним бортиком великого діаметру (15–18 см), іноді на звороті нанесено геометричний гравійований орнамент. Їхне походження дискусійне¹⁷. Відзначене О.В.Симоненком тяжіння поховань з такими люстрами до східних територій, де вони кількісно переважають¹⁸, дозволяє атрибутувати ці пам'ятки як найзахідніші у донському масиві ранньосарматської культури¹⁹.

Тип 4. З диском середнього розміру, прикрашені концентричними колами. Відомо лише три екземпляри. Не виключено, що ці люстра є римськими імпортами²⁰. Поховання з виробами цього типу у Північному Причорномор'ї датуються I – серединою II ст. н. е.

Тип 5. Прямокутні. Відомі три фрагментованих і один цілий екземпляри. Цим італійським люстрам присвячена робота М.Ю.Трейстера²¹, у якій висувається думка про потрапляння таких виробів до сарматів через посередництво Боспору. Проте, оскільки на схід від нього відомі два²², а на захід – чотири екземпляри таких люстр, то важко не погодитися з думкою О.В.Симоненка про їх безпосередній імпорт у Північне Причорномор'я із римських провінцій у Подунав'я²³.

Клас II. Люстра із накладною або суцільною з диском ручкою

Тип 3. Великі, дископодібні, з валиком по краю диска і ручкою-штирем. У цьому типі виділено три варіанти:

✓ Із суцільною з диском ручкою-штирем, неорнаментовані.

✓ Із суцільною з диском ручкою-штирем, на зворотньому боці – орнамент у вигляді вписаної в коло шестипелюсткової розетки.

✓ З накладною ручкою. Єдиний екземпляр походить із с. Солонці Цюрупінського р-ну Херсонської обл.²⁴.

Цікаве люстро цього типу походить з поховання 1 кургану 2 біля с. Нижньобараниківка Ново-Айдарського р-ну Луганської обл. Диск цього виробу був розбитий у

давнину, а потім повторно використаний²⁵. Аналогія такому повторному використанню (щоправда, люстра іншого типу) відома в Азіатській Сарматії²⁶.

Поховання з виробами 3 типу, судячи з їх топографії²⁷, належать до найзахідніших у донському масиві ранньосарматської культури²⁸, як і пам'ятки з люстрами 2 типу.

Тип 6. З невисоким напівсферичним валиком по краю диску, опуклиною в центрі та ручкою-штирем. Ці люстра, за О.В.Симоненком, є імпортом з Бактрії²⁹. Вони найбільш типові у східних сарматських пам'ятках з I ст. н. е.³⁰. У Північному Причорномор'ї деякі вироби цього типу знайдені в т. зв. "царських" курганах³¹. На зазначеній території ці люстра з'являються внаслідок аланського імпульсу середини – другої половини I ст. н. е.³².

Тип 7. З плоским диском та накладною ручкою. Відомо три екземпляри. Оскільки ці досить нетипові для сарматів люстра зустрічаються у пізніх скіфів Криму, то можна припустити, що вони походять саме звідти³³.

Тип 8. З плоским диском і виступом для кріплення ручки. Виділено два варіанти: неорнаментовані; з орнаментом на зворотньому боці. Єдиний екземпляр походить з розмивів Кременчуцького водосховища³⁴. Цікаво, що подібний орнамент на люстрах зберігається і у пізніх кочовиків³⁵.

Клас III. Люстра з боковою або центральною ручкою-петлею

Тип 9. Маленького діаметру (6–8) см, з валиком по краю диску, опуклиною в центрі та боковою петлею для підвішування. Ймовірно, вони походять з Північного Кавказу³⁶. Оскільки ці люстра, крім одного, знайдені в похованнях з південною орієнтацією, то їх можна вважати етнічним індикатором мігрантів зі Сходу³⁷.

Тип 10. Люстра-підвіски з орнаментованою зворотною стороною. У Північному Причорномор'ї, очевидно, теж з'являються внаслідок хвилі міграцій зі Сходу. О.В.Симоненко виділяє два варіанти орнаментальних схем на цих люстрах:

- ✓ асолярна символіка, більш поширена у Подністров'ї;
- ✓ у вигляді тамгоподібних знаків, більш поширена у Буджаку³⁸.

Тип 11. З невисокою центральною петлею та багатим декором (1.15). Це – китайські люстра, які з'являються у сарматів внаслідок їх контролю над частиною Великого Шовкового шляху³⁹.

Тип 12. Репліки китайських люстер, які, можливо, виготовлялися і самими сарматами.

Зупинятися тут на люстрах 11 та 12 типу не варто, оскільки вони вже проаналізовані в літературі⁴⁰. Зазначимо лише, що і поява виробів 11 типу в Північному Причорномор'ї є наслідком аланського імпульсу⁴¹.

Отже, можна констатувати, що люстра без ручки, окрім виробів 2 типу, потрапляли до сарматів Північного Причорномор'я з античних міст цього регіону (1 та, можливо, 4 типи) або з римських провінцій (5 тип). Люстра з накладною ручкою або ручкою-штирем та ручкою-петелькою мають східне походження, окрім виробів 7 типу, які, очевидно, походять із пізньоскіфських городищ Криму. Поховання з люстрами 2 та 3 типів є найзахіднішими пам'ятками сарматів Подоння. Люстра 12 типу, можливо, вироблялися самими сарматами.

Найбільш довго у сарматів Північного Причорномор'я побутували вироби 1 типу (II ст. до н. е. – середина II ст. н. е.; відоме лише одне таке люстерко, яке дату-

ється пізніше)⁴². Люстра 2 та 3 типів датуються II – I ст. до н. е., 4–8 типів – I – серединою II ст. н. е., 9–12 типів – другою половиною II ст. – III ст. н. е.

Після середини II ст. н. е. зникають традиційні для сарматів Північного Причорномор'я люстра без ручки і з'являються нові типи, характерні для східного ареалу пам'яток. Принаймні вироби 6, 9 та 11 типів можна вважати етнічними індикаторами мігрантів зі Сходу. Появу нечисленних у Північному Причорномор'ї, але відомих на Сході люстер 8 та 9 типів, мабуть, теж слід пов'язувати із неодноразово згаданою хвилею аорсько-аланського населення.

Цікаво, що місцеві сармати-роксолани, очевидно, внаслідок спорідненості різних сарматських племінних об'єднань, частково сприйняли культову обрядовість мігрантів зі Сходу (звичай класти у могилу ціле люстерко).

¹ Ростовцев М.И. Курганные находки Оренбургской области эпохи раннего и позднего эллинизма. – Петроград, 1918. – С. 70–73. ² Rau P. Hugelgraber romischer. Zeit an der unteren Wolga. – Pokrowsk., – 1927. – S. 90–96. ³ Киплович Т.М. Танаис. – М.;Л, 1949. – С. 55–58. ⁴ Смирнов К.Ф. Сарматы. Ранняя история и культура сарматов. – М., 1964. – С. 152–160. ⁵ Мошкова М.Г. Памятники прохоровской культуры // САИ, Д1-4. – М., 1963. – С. 41–43. ⁶ Хазанов А.М. Генезис сарматских бронзовых зеркал // СА. – 1963. – № 4. – С. 58–71. ⁷ Скрипкин А.С. Азиатская Сарматия. – Саратов, 1990. – С. 88–97. ⁸ Литвинский Б.А. Хронология и классификация среднеазиатских зеркал // Материальная культура Таджикистана. – Душанбе, 1971. – С. 34–67. ⁹ Заднепровский Ю.А. Находки зеркал сарматского типа в Северном Иране // Искусство и археология Ирана. – М., 1971. – С. 88–92. ¹⁰ Марченко И.И. Сираки Кубани. – Краснодар, 1996. – С. 14–28. ¹¹ Сорокина Н.П., Трейстер М.Ю. Две группы зеркал из собрания Государственного исторического музея // СА. – 1983. – № 4. – С. 142–153; Сорокина Н.П., Дзиговский А.Н., Трейстер М.Ю. Бронзовое прямоугольное зеркало в орнаментованом футляре из сарматского погребения у с. Михайловка // Памятники древнего искусства Северо-Западного Причерноморья. – К., 1986. – С. 124–134; Трейстер М.Ю. Итальянские и провинциально-римские зеркала в Восточной Европе // СА. – 1991. – № 1. – С. 90–103. ¹² Гузев В.К., Трейстер М.Ю. Ханские зеркала и подражания им на территории Юга Восточной Европы // СА. – 1995. – № 1. – С. 143–156. ¹³ Симоненко А.В. Китайские и "бактрийские" зеркала у сарматов Северного Причерноморья // Музейні читання. – К, 2000. – С. 136–144. ¹⁴ Симоненко А.В. Сарматы Северного Причерноморья. Хронология, периодизация и этнополитическая история. Дисс. ... д-ра ист. наук. – К, 1999. – С. 98–101, 148–154, 236–239. ¹⁵ Хазанов А.М. Религиозно-магическое понимание зеркал у сарматов // СЭ. – 1964. – № 3. – С. 89–96. ¹⁶ Симоненко А.В. Знач. праця. – С. 98. ¹⁷ Смирнов К.Ф. Знач. праця. – С. 156; Мошкова М.Г. Знач. праця. – С. 42; Хазанов А.М. Генезис... – С. 62–63. ¹⁸ Симоненко А.В. Знач. праця. – С. 101. ¹⁹ Дяченко О.В. Деякі особливості ранньосарматських поховань з люстрами у Північному Причорномор'ї // Археологія та етнологія Східної Європи: мат. і дослід. – Одеса, 2002. – Т. 3. – С. 120. ²⁰ Симоненко А.В. Знач. праця. – С. 151. ²¹ Трейстер М.Ю. Знач. праця. – С. 90–103. ²² Скрипкин А.С. Знач. праця. – С. 149. ²³ Симоненко А.В. Знач. праця. – С. 153. ²⁴ Симоненко А.В. Сарматы Таврії. – К., 1993. – С. 15–18. ²⁵ Полин С.В., Симоненко А.В. Раннесарматские погребения Северного Причерноморья // ИАП. – Днепрпетровск, 1990. – С. 89. ²⁶ Кузнецова Т.М. Зеркала из сарматских погребений Ставрополя // КСИА. – 1980. – Вып. 162. – С. 101. ²⁷ Симоненко А.В. Сарматы Северного Причерноморья... – С. 101. ²⁸ Дяченко О.В. Знач. праця. – С. 119. ²⁹ Симоненко А.В. Китайские и "бактрийские" зеркала... – С. 136–144. ³⁰ Скрипкин А.С. Знач. праця. – С. 144. ³¹ Симоненко А.В. Сарматы Таврії. – С. 70–74; Ковпаненко Г.Т. Сарматское погребение I в. н. э. на Южном Буге. – К., 1986. – С. 66–72. ³² Симоненко А.В. Сарматы Северного Причерноморья... – С. 149. ³³ Там само. – С. 152. ³⁴ Дяченко О.В., Деткін А.В. Нові знахідки матеріалів сарматської культури в Середньому Подніпров'ї // Археологічні відкриття в Україні в 2002/2003 рр. – К., 2003. – С. 17–18. ³⁵ Голшквич В.И. Клады и древности Херсонской губернии. – Херсон, 1903. ³⁶ Скрипкин А.С. Знач. праця. – С. 153. ³⁷ Симоненко А.В. Знач. праця. – С. 152. ³⁸ Там само. – С. 236. ³⁹ Симоненко А.В. Китайские и "бактрийские" зеркала... – С. 136. ⁴⁰ Там само. – С. 136–144; Гузев В.К., Трейстер М.Ю. Знач. праця. – С. 143–156. ⁴¹ Симоненко А.В. Сарматы Северного Причерноморья... – С. 142. ⁴² Гудкова А.В., Фокеев М.М. Земледельцы и кочевники в низовьях Дуная I–IV вв. н. э. – К., 1984. – С. 19.

ВСЕСОЮЗНІ ПЕРЕПИСИ НАСЕЛЕННЯ 1959, 1970 РОКІВ ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ДЕМОГРАФІЧНИХ ПРОЦЕСІВ В УКРАЇНІ В 60-Х РОКАХ ХХ СТОЛІТТЯ

Здійснено порівняльний аналіз статистичних програм і результатів Всесоюзних переписів населення 1959 і 1970 рр. і доведено, що вони є основною джерельною базою дослідження соціально-демографічних процесів в Україні в 60-х рр. ХХ ст.

The author tries to carry out a comparative analysis of statistic programmes and results of All-Union censuses of population in 1959 and 1970 and proves that they are the main source foundation of investigations of social-demographic processes in Ukraine in the 60-th years of the XX-th century.

Останні десятиріччя ХХ та початок ХХІ ст. характеризуються зростанням уваги соціальних, економічних, історичних та інших суспільних наук до проблем соціально-демографічного розвитку України. Інтерес до цих проблем пов'язаний з новими явищами в розвитку українського суспільства, що виникли після здобуття Україною незалежності в 1991 р. Отже, вивчити закономірність цього процесу, визначити кількісні та якісні характеристики є завданням великої ваги.

Помітний внесок у дослідження цієї проблеми зробили вітчизняні історики, демографи, географи та економісти: В.С.Стешенко, А.У.Хомра, С.І.Пирожков, Н.М.Лакіза-Сачук, І.В.Запатріна, Е.М.Лібанова, В.П.Піскунов, Л.В.Чуйко, С.Г.Стеценко, В.Г.Швець, В.С.Жученко, В.Ф.Бурлін, В.І.Наулко.

Знайомство з працями вищезазначених дослідників¹ приводить до висновку, що проблема має лише свій початок і далека від остаточного її вирішення.

Вивчення спеціальної наукової літератури з теми свідчить, що основною джерельною базою дослідження соціально-демографічних процесів в Україні в 60-х рр. ХХ ст. повинні стати як архівні матеріали, так і опубліковані статистичні програми й результати загальних переписів населення СРСР 1959, 1970 рр.² Матеріали цих досліджень також слугуватимуть незамінним джерелом і для розробки комплексної теми "Наукові проблеми державотворення України", що стала основним напрямком наукової діяльності колективу кафедри нової історії України Київського національного університету ім. Тараса Шевченка. Всесоюзні переписи населення 1959, 1970 рр. здійснювалися за аналогічними програмами, що дає гарантовану можливість для їхнього порівняльного аналізу.

Розгляд статистичних підсумків переписів населення шляхом багатомірного аналізу дає можливість прослідкувати динаміку загальної чисельності населення, його міських і сільських категорій за демографічними ознаками (стать, вік, національність, сімейний стан тощо). Оскільки програмні питання переписів містять у собі характеристики соціального порядку (зайнятість населення за галузями народного господарства, розподіл населення за соціальними групами, професіями та спеціальностями, набутими внаслідок навчання, міграційні потоки тощо), то є широкі можливості структурного аналізу поставленої проблеми. Йдеться, насамперед, про поєднання соціальних і демографічних ознак шляхом створення простих, групових та комбінованих статистичних таблиць, що сприятиме пошуку відповідей на питання – у якому суспільному напрямку йшов та йде розвиток тієї чи іншої структурної групи населення. Застосування різних методів при вивченні статистичних підрахунків переписів, при залученні поточної демографічної статистики, звітів різних підприємств, організацій та установ дає право на об'єктивно-наукове опрацювання джерел. Результати таких досліджень матимуть не тільки регіональне значення, а й сприятимуть подальшому розвитку історичних, соціальних та демографічних досліджень в Україні.

Зосередимо увагу на методологічних та методичних засадах програмних документів Всесоюзних переписів

1959, 1970 рр. Це дасть можливість здійснити наукову критику джерела і з'ясувати його значення для вивчення соціально-демографічних процесів в українському суспільстві в 60-х рр. ХХ ст., що і є метою нашої статті. Проаналізуємо деякі матеріали переписів для ілюстрації методики їх динамічного аналізу. Такий підхід має переконати в перспективності вивчення як самої проблеми, так і банку тих статистичних вимірів, які дозволяють досягти найбільш повної реалізації принципу історизму при вивченні соціально-демографічної проблематики.

Облік руху населення в Україні в радянський період здійснювався органами державної статистики за єдиною методикою та інструментарієм. Демографічні дані в історії розвитку України інколи ставали об'єктом політичних інсинуацій та боротьби, фальсифікувалися офіційною владою, використовувалися для приховування дійсної картини штучних втрат населення. Для приховування величезних демографічних втрат СРСР в роки другої світової війни перший повоєнний перепис населення країни був проведений тільки в січні 1959 р.; тобто через 14 років після закінчення війни.

Починаючи від переписів населення 1930-х рр., у СРСР не раз фальсифікувалися дані щодо національного складу окремих республік і регіонів. Головна причина зменшення чисельності українців в низці регіонів є установка на фальсифікацію даних щодо національної приналежності для місцевих органів влади. Так, при проведенні перепису в Брестській обл. Білоруської РСР 1959 р. українців масово записували як білорусів, а в Криму ця практика деукраїнізації дожила до перепису 1989 р.³

У переписах населення радянських часів було багато позитивних моментів щодо розробки методики і методології їхнього проведення. Переписи населення за своїми масштабами і складністю є одними з найбільш значущих статистичних робіт. Їхнє виконання пов'язане з вирішенням багатьох методологічних й організаційних питань, потребує активної участі великої кількості різних установ та організацій.

Переписи – не єдине джерело інформації про населення. Значну кількість даних надає поточна статистика: це записи актів громадянського стану, а також облік міграції по документах прописки та виписки населення. Однак цей облік не дає повних відомостей про склад, сімейний стан, рівень освіти, національність, розподіл за галузями господарства, заняттями, соціальними групами, джерелами доходів тощо. Весь комплекс точної інформації про населення може надати тільки загальний його перепис. Він включає організоване статистичне спостереження, обробку і публікацію даних про чисельність, розміщення і склад населення за статтю, віком, сімейним станом, національністю, рівнем освіти, заняттям, місцем роботи, житловими умовами та іншими демографічними та економічними ознаками⁴.

Точність та достовірність даних переписів населення забезпечується низкою факторів і наукових вимог:

– всезагальність перепису, тобто охоплення всіх без виключення жителів країни, як за віком, так і за місцем проживання;

– одномоментність перепису, тобто запис відомостей про кожного жителя здійснюється за станом на один і той же день і час, що дозволяє уникнути помилок у зв'язку з безперервними змінами в чисельності та складі населення;

– єдність програм, методології і документації обліку населення;

– отриманням даних безпосередньо від населення за місцем проживання;

– короткими строками проведення.

Щоб отримувати демографічні показники в динаміці і забезпечувати найбільш якісну основу для розробки наукових і практичних завдань при вивченні населення, переписи проводяться через рівні інтервали часу і за співставними програмами. У світовій статистичній практиці це вважається одним з основних питань планування переписів. У більшості країн світу вони проводяться регулярно через 5 або 10 років.

Спеціально вибирається і пора року, коли проводиться перепис. Проводити його рекомендується в період найменшої рухомості населення. У СРСР такою порою року вважалися зимові місяці, особливо середина січня, коли не було масових відпусток, зимові шкільні канікули вже закінчилися, а студентські ще не почалися. Незручні для проведення перепису дні – субота і неділя – коли населення найбільш рухоме. У зв'язку з цим критичними моментами переписів 1959, 1970 рр. була 24 година в ніч з 14 на 15 січня, – в обох випадках із середи на четвер.

Зрозуміло, що за один день практично неможливо переписати все населення, тому фактична тривалість переписів 1959, 1970 рр. складала 8 днів як у містах, так і в селах. При цьому відомості про населення вказувалися в переписних листах за станом на критичний момент.

Для порівняння програм переписів цих років співставимо їхні питання.

Таблиця 1. Порівняння програм переписів 1959, 1970 рр.⁵

Питання програм переписів	Роки переписів	
	1959 (15 п.)	1970 (18п.)
1	2	3
1. Відношення до голови родини	+	+
2. Для постійно тут проживаючого, але тимчасово відсутнього записати:		
– причину відсутності	–	+
– час відсутності	+	+
3. Для тимчасово проживаючого вказати:		
– місце постійного проживання	+	+
– скільки часу відсутній в місці постійного проживання	+	+
4. Стать	+	+
5. Вік	+	+
6. Перебування у шлюбі	+	+
7. Національність	+	+
8. Рідна мова	+	+
9. Друга мова народів СРСР, якою вільно володіє	–	+
10. Громадянство	+	+
11. Грамотність	–	–
12. Освіта	+	+
13. Навчання	+	+
14. Джерело засобів існування	+	+
15. Місце роботи	+	+
16. Заняття	+	+
17. Суспільна група	+	+
18. Для працюючих неповний рік перед переписом вказати тривалість роботи	–	+
19. Тривалість безперервного проживання у зазначеному населеному пункті	–	+
20. Для проживаючого тут менше двох років назвати місце попереднього постійного проживання	–	+
21. Причина зміни місця проживання	–	+
22. Для жінок вказати:		
– скільки дітей народила	–	–
– скільки з них живі	–	–
23. Місце народження	–	–
24. Чи закінчив ПТУ або інший навчальний заклад	–	–
25. Тип навчального закладу, у якому навчається	–	–
26. Період будівництва хати	–	–
27. Матеріал зовнішніх стін будинку	–	–
28. Приналежність будинку	–	–
29. Тип житлового приміщення	–	–
30. Благоустрій житлового приміщення	–	–
31. Скільки кімнат займає	–	–
32. Розмір площі	–	–

Програма перепису 1959 р. вмщала всі ті питання, які були включені в програму перепису 1939 р. за виключенням питання про грамотність. Це було пов'язано з тим, що на 1959 р. СРСР став країною суцільної грамотності. У 1959 р. серед осіб з 9 до 49 років назвали себе неграмотними лише 1,5 %. І це були особи, які не могли навчатися внаслідок хронічних захворювань або через фізичні вади, тому питання про грамотність у програмах наступних переписів населення 1970, 1979, 1989 рр. було знято.

У 1970 р. був проведений черговий п'ятий Всесоюзний перепис, завданнями якого було зібрати детальні відомості про чисельність і склад населення СРСР, узгаляти зміни, що відбулися в його структурі за період з 1959 р. Програма перепису населення 1970 р. була доволі широкою: вона передбачала заповнення 4-х форм. До них крім питань, що склали основу попередніх переписів, були включені питання про ступінь розповсюдження серед населення країни мов народів СРСР; про тривалість роботи осіб, котрі в 1969 р. були

зайняті неповний рік; про чисельність та частку міграцій між окремими районами, її причини (див. табл. 1).

Окрема форма призначалася для отримання відомостей про склад працездатного населення, зайнятого в домашньому власному підсобному сільському господарстві, а також для з'ясування умов, при яких воно могло б брати участь у суспільному виробництві. Усе це було необхідно для проведення заходів з подальшого вдосконалення використання трудових ресурсів.

З метою покращання роботи транспорту, визначення потоків й обсягів маятникової міграції заповнювалася спеціальна форма за задалегідь затвердженням списком міст та їхньої приміської зони. Потрібні були відомості про розміри і потоки щоденного пересування людей від місця проживання до місця роботи і навчання, тому було внесено три питання, присвячених міграції населення (див. табл. 1).

Як бачимо, більшість питань у переписах збігається, хоча програми не завжди фіксували одні й ті ж позиції. Усе ж для порівняльно-динамічного вивчення демографічної історії України Всесоюзні переписи населення,

як джерела, дають гарні можливості. У тих випадках, коли в переписах питання не повторюється, можна скористатися вибірково-ілюстративним методом для підтвердження змін, що відбулися в суспільстві.

Аналізуючи статистичні дані переписів населення СРСР 1959, 1970 рр., можна відтворити динаміку демографічних змін в Україні цього періоду. Зокрема, середньорічні темпи приросту чисельності населення в УРСР в 1959–1970 рр. дорівнювали 1,1 %. У середньому за один рік у 1959–1970 рр. природний приріст складав 406 тис. чол.

Швидкі темпи розвитку промисловості країни, розгортання НТР, різниця в рівнях життя і праці між містом і селом обумовили збільшення кількості міст і зростання чисельності міського населення в УРСР. Якщо загальна чисельність населення УРСР за період з 1959 р. до 1970 р. збільшилася з 41,9 млн чол. до 47,1 млн чол., або на 12,4 %, то кількість міських жителів – на 33,8 % (з 19,2 млн до 25,7 млн чол.), частка ж міських жителів у всьому населенні республіки збільшилася з 45,8 до 55,6 %. Динаміку цього процесу проілюстровано в табл. 2.

Таблиця 2. Зміни чисельності міського населення і сільського населення Української РСР в 1959–1970 рр.⁶

Роки	Усе населення, млн чол.	У тому числі		Питома вага в загальній кількості населення, %	
		міське	сільське	міське	сільське
1959	41,9	19,2	22,7	45,8	54,2
1970	47,1	25,7	21,4	55,6	45,4

Як бачимо, зростання міського населення супроводжувалося зменшенням абсолютної і відносної чисельності сільського населення. Протягом 1959–1970 рр. чисельність сільського населення в УРСР зменшилася з 22,7 млн до 21,4 млн чол. або на 5,7 %, а частка сільських жителів – з 54,2 % до 45,4 %. Середньорічний темп зменшення сільського населення складав 0,5 %.

При співставленні темпів приросту чисельності населення УРСР прослідковується їхнє загальне зниження. За досліджуваний період максимальний приріст населення зафіксований у Дніпропетровський обл. (у 1959–1970 рр. – 23,6 %), Запорізький обл. – 21,2, у Кримській – 25,9 %. Мінімальна величина цього показника була зафіксована у Вінницькій, Сумській, Чернігівській та Хмельницькій обл.⁷.

У 1959–1970 рр. на природний приріст населення в УРСР припадало 89 %, а на механічний – 10,1 %⁸, тобто природний приріст населення залишався вирішальним фактором відтворення загальної чисельності УРСР. Питома вага основних компонентів – природного і механічного приростів зберегала свою відповідну стабільність. Разом з тим потрібно відзначити домінуюче

значення міграційних процесів у зміні співвідношення між міським та сільським населенням республіки⁹. Міста УРСР зростали переважно за рахунок механічного приросту, на частку якого в 1959–1970 рр. припадало 47,8 %, на 38,3 % – за рахунок природного приросту і на 13,9 % – за рахунок адміністративно-територіальних перетворень. Приплив мігрантів у міста УРСР був інтенсивнішим, ніж взагалі у міста СРСР. Такими ж темпами в процесі міграцій зменшувалася кількість сільського населення республіки, тому що основним джерелом поповнення міських поселень було населення сільської місцевості. По УРСР воно скоротилося на 5,7 % (див. табл. 2). Виняток складали Кримська та Херсонська обл. Чисельність сільського населення республіки зменшувалася як за рахунок міграційних процесів, так і за рахунок переходу окремих сільських поселень до групи міст і поселень міського типу. Зниження його чисельності за рахунок територіально-адміністративних перетворень складало 22,0 %, міграцій – 78,0 %¹⁰.

Протягом 1959–1970 рр. число міських поселень в УРСР збільшилося на 166 одиниць, з них – міст на 53 одиниці, а поселень міського типу – на 113 (див. табл. 3).

Таблиця 3. Динаміка чисельності міських поселень Української РСР та жителів в них в 1959 р.¹¹ та 1970 р.¹²

	Число міських поселень		Число жителів в них (тис. чол.)	
	1959 р.	1970 р.	1959 р.	1970 р.
Усі міські поселення	1076	1242	19147,4	25688,6
Міста	332	385	15889,4	21374,7
Селища міського типу	744	857	3258,0	4313,8

Короткий огляд програм Всесоюзних переписів населення 1959, 1970 рр., знайомство з основними методологічними та організаційними принципами їхнього проведення свідчать про те, що матеріали переписів дають досить детальну характеристику населення країни: за колонками цифр, які нерідко називають "сухими", можна побачити ті зміни, які відбулися в країні¹³.

Переписи населення віддзеркалюють суспільний розвиток країни, демографічну історію суспільства. Вони фіксують стан населення на конкретний період часу, дають серію послідовних фотокарток суспільства. По суті справи, порівняння результатів переписів за своєю ідеєю ілюструє такий же принцип підходу, як і співста-

влення характеристик населення, тобто суспільства в цілому на той чи інший момент часу.

Зміни в суспільстві і населенні визначаються, у першу чергу, соціально-економічними факторами та особливостями історичного розвитку країни. З цих позицій населення може, як і конкретна особистість, принципово змінювати свій соціальний статус, а суспільство – соціальний склад та освітній рівень, тобто, по суті справи, переживати якісні зміни, тому статистичні підсумки Всесоюзних переписів населення 1959 р., 1970 р. є незамінним джерелом для вивчення соціально-демографічних процесів в Україні в 60-х рр. ХХ ст., бо порівняння їхніх ре-

зультатів створює об'єктивну картину соціальних і демографічних змін у країні в зазначений період.

¹ Жученко В.С. Демографическое развитие УССР /1959–1970/. – К., 1977; Стешенко В.С. Демографическое развитие Украинской ССР /1970–1979 гг./ – К., 1987; Либанова Е.М. Особливості сучасних демографічних процесів в УССР. – К., 1984; Либанова Э.М., Палий Э.М. Демографическое развитие Украинской ССР в 70–80 годах и его перспективы. – К., 1988; Пирожков С.І., Лакіза-Сачук Н.М., Запатріна І.В. Україна в демографічному вимірі: минуле, сучасне, майбутнє. Наукові доповіді. – К., 1995. – Вип. 35; Стешенко В.С. Демографічні перспективи України до 2026. – К., 1999; Етнонаціональні процеси в Україні: Історія та сучасність / За ред. В.І.Наулка. ² Ітоги Всесоюзной переписи населения 1959 года: Украинской ССР. – М., 1963; Ітоги Всесоюзной переписи населения 1970 года : В 7 т. – М., 1972–1974; Центральный державный архив вищих органів влади та управління України. – Ф. 582, оп. 20, спр. 40–925. ³ Пирожков С.І., Лакіза-Сачук Н.М., Запатріна І.В. Україна в демографічному вимірі: минуле, сучасне, майбутнє. – К., 1995. – Вип. 35. – С. 9. ⁴ Зубалий А.Д. Всесоюзные пе-

реписи населения и их роль в жизни общества. – К., 1988. – С. 2. ⁵ Центральный державный архив вищих органів влади та управління України. – Ф. 582, оп. 20, спр. 40, арк. 17; Киселева Г.П., Кваша А.Я. О чем рассказывают переписи населения. – М., 1983. – С. 35. ⁶ Ітоги Всесоюзной переписи населения 1970 г. – М., 1972. – Т. 1. – С. 7, 9. ⁷ Ітоги Всесоюзной переписи населения 1959 года. Украинская ССР. – М., 1963. – С. 16; Ітоги Всесоюзной переписи населения 1970 г. – М., 1972. – Т. 1. – С. 10–22. ⁸ Стешенко В.С. и др. Демографическое развитие УССР (1970–1979 гг.). – К., 1987. – С. 102. ⁹ Демографическое развитие УССР (1959–1970) / В.С.Жученко, В.Ф.Бурлин, В.С.Стешенко. – К., 1977. – С. 14–15. ¹⁰ Там само. – С. 157–163. ¹¹ Дані Всесоюзного перепису населення 1959 року по Українській РСР перераховані в адміністративно-територіальних кордонах на 15.01.1970. ¹² Ітоги Всесоюзной переписи населения 1970 г. – М., 1972. – С. 63, 102–110; Центральный державный архив вищих органів влади та управління України. – Ф. 582, оп. 20, спр. 600, арк. 93–163; спр. 585, арк. 40–43. ¹³ Киселева Г.П., Кваша А.Я. О чем рассказывают переписи населения. – М., 1983. – С. 40–42.

Надійшла до редколегії 04.09.03

Н.О.Ідріс, асп.

УКРАЇНІЗАЦІЯ МІСТ УСРР У 20-Х – НА ПОЧАТКУ 30-Х РОКІВ ХХ СТОЛІТТЯ: ПСИХОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

Проаналізовано психологічний аспект "українізації" міст УСРР в 20-х – на початку 30-х рр. ХХ ст. Врахування досвіду минулого необхідне для дієвого та ефективного проведення національної політики сьогодні: у процесі формування національної ідентичності, подолання комплексу меншовартості, розбудови держави.

This article is devoted to the analysis of "ukrainization" of the cities of UkSSR in 20th at the beginning of 30^{ies} of XX century. The article is very vital as it is necessary for the efficient and effective realization of national policy: for the formation of national identity, for the overcoming of complex of defectiveness and for the construction of a new state.

Місто, як середовище життєдіяльності, є дуже складним явищем. "Українізація" міст і в історичній перспективі, і в межах сьогодення передбачає культурні, політичні, соціальні перетворення тощо.

Ми аналізуємо лише психологічний аспект "українізації". Слово "аспект", що походить від латинського aspectus – погляд, вид розуміємо як "погляд, з якого розглядається предмет, явище, поняття"¹. До поняття "психологічний" включаємо все, що "відноситься до психології, базується на ній"².

У межах нашої статті повний огляд літератури з проблеми неможливий. Утім, слід відмітити, що найбільш цікавою є робота О.Кульчицького "Риси характерології українського народу". Вона розглядає особливості психології українського народу на рівні комплексів, суспільного підсвідомого. Окремі аспекти "українізації" підіймають у своїх дисертаціях О.І.Криворучко ("Проблема взаємодії сільської та міської культур в УСРР в 20-х рр."), Д.М.Гринь ("Соціально-демографічні процеси в містах України (1920–1930-і рр.")). Із зазначеної нами теми конкретних ґрунтовних робіт не існує. Окремі дисципліни (соціальна психологія, психологія історії, українознавство, історія тощо) висвітлюють лише ті сторони питання, які стосуються сфери їхньої компетенції. Роботи з питання на міждисциплінарному перетині з урахуванням хронологічних (20–30-і рр. ХХ ст.), територіальних (УСРР) меж та конкретної історичної ситуації ("українізація") не існує.

У привітанні XIII з'їзду РКП ("Думки про національне питання у зв'язку з декретами уряду УСРР про українізацію") підкреслюється, що "і Маркс і Ленін були не лише великими економістами і теоретиками, але й великими психологами народів, народних мас, психологію яких вони враховували і не могли не враховувати при здійсненні, проведенні в життя ідей соціалізму"³. У їхніх працях закладено основи національної політики більшовицького уряду Росії з урахуванням соціально-психологічних особливостей мас. Саме тому до історичного аналізу ми залучаємо досягнення соціальної психології як науки, що дає змогу дослідити особливості процесу "українізації" на рівні таких соціально-психологічних спільнот як:

✓ макроспільнота (історична спільнота, етнічна спільнота, класова психологія, масова психологія);

✓ мідіспільнота (соціальний інститут, соціальна організація);
✓ мікроспільнота (мала група, сім'я, трудовий колектив, навчальна група)⁴.

Здійснюючи аналіз "українізації" в містах на рівні зазначених соціально-психологічних спільнот, ми розглядаємо населення міст як своєрідну історичну спільність, що передбачає її культурну та національну приналежність. Як стверджує дослідник української культури М.В.Попович: "Нації, етноси сильніші тоді, коли розвиненіша їхня культура. Особливо очевидним це стає у зростанні ролі міст..."⁵ Ми наголошуємо на необхідності дослідження процесу "українізації" саме в міському середовищі, бо чисельність, густота та гетерогенність міського населення зумовили становлення специфічного способу життя зі своєю адміністративно-територіальною, соціальною, психологічною структурою. Однією з особливостей українських міст є те, що вони протягом тривалого часу знаходилися під політичним, економічним і культурним гнобленням сусідніх держав, а тому майже втратили ознаки приналежності до корінної нації. На початок ХХ ст. у них мешкала значна кількість представників інших національностей, переважно росіян та євреїв. До того ж чим більшим було місто, тим менше в ньому мешкало українців. На підтвердження означеного факту наведемо наступні дані: тільки в великих (до 10 тис. мешканців) містах українці складали більшість; у великих містах їхній відсоток був значно меншим⁶.

Цей факт був чітко окреслений у чисельних дискусіях навколо теорії боротьби двох культур. Нарком освіти УСРР М.Скрипник неодноразово відзначав, що "на Україні міська культура є російська, а українська – сільська"⁷. Головний промотор цієї дискусії, інспірованої ЦК КП(б)У, Дмитро Лебідь розумів "українізацію" як необхідність стати на позиції нижчої культури села, порівняно з вищою культурою міста, визначав вищість російської культури в Україні.

Усе це дає нам змогу говорити про наявність комплексу меншовартості українців перед зрусифікованим містом на початок розгортання політики "українізації". Важливу роль у дослідженні ми відводимо українському слову як засобу національно-психологічної ідентифіка-

ції народу. Слово стає інструментом формування комплексу меншовартості.

У привітанні XIII з'їзду РКП ("Думки про національне питання у зв'язку з декретами уряду УССР про українізацію") представлений опис "того, що говорять, коли звертаються до них українською мовою" у російськомовному міському середовищі: "Потрудитесь говорити на понятном языке, а не на турецком, уж не прикажите ли ради вас изучать и английский язык," – деякі прямо говорять: "Скоро нас заставят и китайский язык изучать", а деякі доходять до того, що говорять: "Разве мы для того Украину завоевали, чтобы и корявый этот украинский язык изучать"... Представники різних закладів й організацій, а особливо професійних союзів, що ведуть певну русифікаторську лінію, якщо й звертаються до них представники "Вістей" – із пропозицією підписки на цю газету, говорять з ними зверхньо: "Что это вы предлагаете нам газету на этом собачьем языке," інші, менш рішучі, пом'якшують висловлювання й у вигляді милості говорять: "...на телячьем корявом языке"⁸.

У світлі наведених фактів значний інтерес викликає концепція національної психології українського вченого в діаспорі О.Кульчицького. Він розглядає доглибинно-психологічні основи національної психології взагалі й української зокрема, розглядає поняття "комплексу неповноцінності", вважаючи, що комплекс неповноцінності властивий усім пригніченим народам, у т. ч. й українському. "Під комплексом меншовартості, – пише Кульчицький, – ми розуміємо (за Адлером) відтиснену в несвідоме, через незгідність із тенденціями до корисної самооцінки, групу почуттів, пізнань і прямивань, зв'язаних із власною непорівнянністю й недостатністю супроти життєвих завдань – через брак власних сил, чи через надто важкі труднощі у виконанні"⁹. О.Кульчицький наголошує на тому, що формування комплексу меншовартості мало в Україні придатний ґрунт, особливо в містах, які ніколи не були, на відміну від села, до кінця повноцінними осередками української культури.

Масову психологію як рівень соціально-психологічної макроспільноти розглянемо за допомогою таких понять як "усвідомлення" та "самоусвідомлення", які передбачають не лише споглядання, а й дію.

Нав'язування провінційного характеру українській культурі з боку російської першою усвідомила міська інтелігенція. Видатний український письменник М.Хвильовий відзначав: "Українська культура відчуває, що в масі вона не здібна побороти рабську природу, яку північна культура завжди обожнювала і тим не давала можливості Україні виявити свій національний геній"¹⁰. Прикладом усвідомлення колоніальної залежності України може слугувати анонімний лист на ім'я генерального секретаря ЦК КП(б)У Л.М.Кагановича, де висвітлено загальне відношення української інтелігенції словами окремого її представника. Автор листа повідомляє: "Мені доводиться слухати його (представника української інтелігенції – Н.І.) думку в бесіді зі мною про національну політику на Україні з боку Москви. Я вказував йому в останні дні на постанову ЦК КП(б)У про українізацію, про не енергійне проведення якої він мені говорив. На це він мені приблизно відповів, що в Індії англійські чиновники вчать розмовляти туземною говіркою, щоб краще експлуатувати і т. д. і т. п. Тільки гнилий шовінізм, що дістався нам у спадок від минулого, може диктувати подібне тлумачення, і цим у значній мірі, мені думається, пояснюється осліплення, у якому знаходяться люди, що думають подібним чином. Але факт, що вони є і, може бути, що у середовищі української дрібно-буржуазної інтелігенції вони не поодинокі"¹¹.

Психологічна сила самоусвідомлення українською міською інтелігенцією себе провідником національного відродження, яке розгорталось у межах політичної "українізації", ставала все очевиднішою колоніальному уряду Росії в Україні. Німецький поет-романтик другої половини

XVIII ст. Новалис зазначав: "Більшість людей не бажає плавати до того, як навчиться плавати." Якщо звернутися до метафори, то "українізація" є тим морем, у якому національна інтелігенція вчила цілий народ "плавати" – тобто бути державною нацією. Міська інтелігенція очолює боротьбу за духовну, культурну, політичну владу в Україні, стає в опозицію до колоніального уряду Росії. Як свідчать звіти радянського уряду, "міська інтелігенція, у якій зростає апетит до влади, і яка є постачальником ідеології, що політично оформлює надії ворожо-соціальних верств. Ця інтелігенція зараз особливо енергійно формує свої кадри, намагаючись оволодіти всім культурним процесом, спрямувавши його у буржуазно-вороже русло"¹².

Повертаючись до вищезазначеної типології соціально-психологічних спільнот відзначимо, що підґрунтя дослідженню таких макроспільнот як класова та масова психологія у межах національної політики було закладено ще в працях Маркса і Леніна. "Вони добре знали, як формується і яку важливу роль відіграє психологія народів у зв'язку з їхніми національними особливостями та іншими місцевими історичними конкретними умовами"¹³. Марксистсько-ленінське уявлення про психологію класів знайшло своє відображення у радянських підручниках із психології, що визначали соціальну психологію класів як "психологічні особливості великих соціальних груп людей, що витікають безпосередньо з їхнього відношення до власності та історично визначеного способу матеріального виробництва"¹⁴.

Важливим джерелом для вивчення уявлень авторів офіційних статистичних даних 20-х рр. про соціальний склад міського населення є переписи 1923, 1926 рр. та визначений в "Інструкції" до перепису інструментарій: особистий листок, сімейна картка та вододільна відомість"¹⁵. Аналіз цих джерел засвідчує, що авторам було дуже складно втиснути гетерогенне за своїм соціальним складом міське населення в межі класової структури суспільства відповідно до тріади "робітничий клас – селянство – інтелігенція", що остаточно утвердилася у радянській науковій літературі з другої половини 1930-х рр.

Твердження, що "класова сутність національного питання в Україні коріниться у взаємовідносинах пролетаріату, що з тих чи інших причин орієнтувався в минулому (і, певним чином, зараз), на російську культуру та селянство, що зберегло власну українську мову і власну селянську українську культуру"¹⁵, підштовхує нас до висновку, що забезпечити реальні успіхи "українізації" міста могли насамперед такі фактори як: 1) дерусифікація опори більшовизму – робітничого класу; 2) збільшення відсотку українців у містах взагалі, та серед міського робітництва зокрема; 3) зміни у національній свідомості українців.

Міське робітництво УСРР своїй у масі було зрусіфіковане. За даними перепису 1926 р. національний склад усіх членів профспілок, охоплених переписом, мав такий вигляд: українців – 49,9 %, росіян – 31,6 %, євреїв – 12,8 %, інших – 5,7 %¹⁶. Значно гіршими були результати у сфері володіння мовою. Якщо українцями серед робітників, об'єднаних в індустріальні спілки, називали себе більше ніж 40 %, то українську мову своєю рідною визнали лише близько 22,2 %. Серед членів професійних спілок розумової праці українська мова була визнана розмовною 43,7 %¹⁷.

Маніпулюючи класовою психологією пролетаріату, радянська влада вважала за необхідне "приймати до уваги не лише положення, але й динаміку історичного розвитку, перспективи "українізації" міста та значною частиною промислового пролетаріату"¹⁸. Малося на увазі, що союз зрусіфікованого робітництва й селянства повинен забезпечити ведучі позиції робітництва, як політичної сили російської влади в Україні, і відвернути селянство від боротьби за державно-національне самоствердження.

Ця маніпулятивна схема зазнала змін внаслідок дії такого об'єктивного фактору як міграції сільського українського населення в міста УСРР та збільшення за їхній рахунок відсотку українського пролетаріату. Якщо у першій половині 1920-х рр. робітничий клас поповнювався значною мірою за рахунок тих робітників, які внаслідок економічного занепаду, спричиненого громадянською війною, мігрували в села, а потім із відбудовою промисловості поверталися у міста, то з другої половини 1920-х рр. основним джерелом поповнення стали міграції корінних селян. За даними статистичного відділу Наркомпраці УСРР, у всіх галузях промисловості на кожні 100 робітників, зарахованих на роботу, вихідців із села було в 1925–1926 рр. – 44,3 %, в 1926–1927 рр. – 36 % і в 1927–1928 рр. – 31,2 %¹⁹.

Зміни відбувалися не лише кількісні, але і якісні. Змінювалася національна свідомість "опори більшовизму – робітничого класу". Відслідковувати початок змін потрібно на рівні окремого індивіда (мігранта). Кожен переселенець є носієм певних етнічних характеристик (мови, національної психології, самосвідомості і т. д.). Якщо на рівні необов'язкових етнічних характеристик у процесі переселення відбувається їхня втрата, то стійкі, найбільш істотні для етносу характеристики зберігаються. "Під час переселення групи людей на нове місце не лише вони самі, але й їхні нащадки у тій чи іншій мірі зберігають колишні відмінні, тобто, у даному випадку етнічні властивості. Сукупність цих властивостей, що мають особливу стійкість, і становлять, на наш погляд, невід'ємне ядро етнічної спільноти – етнос у вузькому розумінні слова"²⁰. До найбільш стійких етнічних властивостей, що зберігаються внаслідок переселень представниками того чи іншого етносу, відносять особливості психіки, культури, уявлення про приналежність до єдиного етносу.

Таке соціально-психологічне поняття як "адаптація" допомагає нам розкрити характер тих змін, що відбувалися у зв'язку з переселенням українського сільського населення в російськомовне середовище міст, і з'ясувати, який вплив на результати "українізації" міста мав цей процес. При цьому новосели виступають носіями певних етнічних властивостей у чужому російськомовному середовищі міста.

Як справедливо зазначає Ф.С.Файзуллін, термін "адаптація мігрантів" застосовується головним чином у відношенні до переселенців із сільської місцевості²¹. Адаптація залежить від низки факторів, а зміна середовища ще не є достатньою причиною перебудови індивіда, не може слугувати індикатором рівня пристосування. Необхідна наявність факторів оптимізації цього процесу. Як стверджують результати етносоціальних досліджень, "чим ширше представлена та чи інша національність у місті, тим легше мігрантам даної національності адаптуватися до нього. Переїзд майбутніх мігрантів у міста полегшується у тому випадку, якщо у місті вони можуть знайти звичне для них мовне середовище..."²²

У нашому випадку роль факторів оптимізації процесу адаптації зіграла "українізація". Межі "українізації" забезпечили ефективність адаптації сільських мігрантів до чужого їм російськомовного середовища міста. Та й саме міське середовище у межах цієї національної політики адаптувалося під своїх нових мешканців. В.І.Староверов наголошує: "Сільська міграція відіграє велику роль у зміні соціальної структури міського населення, у розвитку його духовної культури..."²³. Психологічна адаптація відбувалася внаслідок взаємодії двох систем "людина" і "суспільство": одна система проникала в іншу.

Активно адаптувалися до потреб новоселів міські освітні заклади. Як констатував нарком освіти М.Скрипник у своїй доповіді на III з'їзді КПЗУ, міграції сільських жителів до міст викликали "стихийний процес природної українізації міського населення, що спричинили необхідність внесення коректив у справу будівництва

національної школи в Україні"²⁴. Більшість мігрантів із сіл складала особи економічно активного віку. Вони переїздили в міста цілими сім'ями, збільшуючи відсоток українців серед учнівської та студентської маси. "Українізація" шкіл мала велике значення для активізації національного відродження у місті, бо "головна маса етнокультурної (у першу чергу пов'язаної з мовою) інформації засвоюється людиною в ранньому віці... З усіх компонентів культури, у широкому значенні слова, зазвичай найбільш чітко вираженими етнічними функціями володіє мова"²⁵.

Зміни відбувалися на рівні масової психології громадян. Архівні матеріали свідчать, що радянська влада також розуміла характер цих змін у психології українців: "Із піднесенням і зростанням національної культури, зростає та розвивається не лише національна, а й загальнолюдська свідомість, а з нею зростає й усвідомлення своєї національної і взагалі людської гідності. Зростає у кожного усвідомлення себе, живою нероздільною органічною часткою всього свого народу, разом із тим, усвідомлення себе як цілої нації нерозривної живої частини усього людства. Одним словом, народ знаходить себе як націю..."²⁶

Відношення до "українізації" серед робітництва змінювалося від українського негативного (наприклад, "був випадок, коли секція освіти членів міської ради одмовилася слухати доповідь професора Музичка /галичанина/ українською мовою, або, коли робітники-залізничники одмовилися слухати лекцію українською мовою. Були також випадки, коли робітники-пасажири трамваю засміювали кондуктора, який говорив з ними українською мовою")²⁷ до досить позитивного і доброзичливого. Так, проведене 1929 р. обстеження майже сотні металургів Донбасу показало, що лише 6 із них протистояли українізації. Труднощі ж "українізації" були зумовлені закладеним у фундамент радянської національної політики соціально-класовим підходом, намаганням правлячої партії зробити її інструментом перетворення індивіда у "класово випродукований людський матеріал" (М.О.Скрипник).

Ідеологізація всіх сфер суспільного життя, політичне адміністрування у сфері науки і культури, активний пошук "вогнища буржуазного націоналізму" неминуче повинні були звести нанівець реальні здобутки реформи. Природне прагнення українського народу до національно-культурного відродження було придушене хвилею репресій, насадженням у суспільстві атмосфери страху і пристосовництва.

На рівні мідіспільнот, – соціальних інститутів та соціальних організацій, – паралельно з процесом партійно-урядової "українізації" відбувався процес советізації. Більшовізація даної сфери підірвала національний характер установ, позбавляла імунітету, здатності до опору великодержавницькому впливу. Радянізація службовців даних установ призвела до зневажання української мови: "Тут ми маємо панський гонор проти "мужицької мови", а крім того велика кількість їх дійсно росіяне, яким труднощі засвоювати"²⁸.

Виключно, за своєю важливістю, роль у становленні поглядів, переконань, оцінок, психіки та культури людини відіграє сім'я. Радянський службовець, як зазначено у доповідній записці до Центральної комісії українізації радапарату при НКО УСРР, "знаходиться в руському оточенні. Домашнє оточення руське, газета, книжка, розговорна мова дома і на службі теж руська"²⁹. Назвати вплив такої мікроспільноти як сім'я однозначним неможливо. У місті, як особливому соціально-психологічному середовищі, вона здійснювала й інший полярний вплив на результати національних перетворень. Як було зазначено, розробники перепису вивчали сім'ю завдяки такому інструментарію як сімейна картка, що включала список членів сім'ї з визначенням їхнього відношення до глави сім'ї, статі, віку та роду занять.

Як свідчать звіти, "по деяких підприємствах частина робітників-українців не розірвала ще зв'язку із селом, має там свою сім'ю, землю та дбає також про своє сільське господарство. Домашнє оточення робітників-українців здебільшого є українське – жінка, родина – українці; діти вчать по українських школах"³⁰.

Цікаво зазначити, що за період з 1926 по 1929 рр. число тих робітників та службовців, які розмовляли українською мовою у родині, значно зросло. Зокрема, у спілці гірників збільшення відбулося з 15,2 до 26 %, у металістів, відповідно – 15,7 і 22,7 %, у будівельників – 27,3 та 37,8 %, у спілці транспортників – 21,8 та 33,9 %, у працівників освіти – 59,6 та 67,3 %, у радторгслужбовців – 42,6 та 49,5 %³¹. Незважаючи на те, що "українське робітництво знаходиться часто-густо в українському оточенні (жінка, діти, батьки, родичі, кіно, театр, побут), офіційне оточення майже цілком є російським"³².

Національна психологія, національна ідентичність, свідомість формуються в сім'ї на національному фольклорному матеріалі – українській пісні, українській казці, прислів'ях. І.Я.Франко зокрема сказав: "Оті простенькі сільські байки, як дрібні, тонкі корінчики, вкорінюють у нашої душі любов до рідного слова, його краси, простоти і чарівної милозвучності. Тисячі речей у житті забудете, а тих хвиль, коли вам люба мама чи бабуся оповідала байки, не забудете до смерті"³³. Потреба української сім'ї в місті та офіційно задекларовані межі національної політики сприяли тому, що українська казка потрапила до стін шкіл. Психологічна сила національної казки була зрозумілою і для більшовиків. У 1925 р. у Харкові з'явилася книга Е.Яновської "Нужна ли сказка пролетарскому ребенку", де автор зазначає, що народні казки формують у дітей релігійність, страх і забобони, тому для формування нової радянської людини треба створити нові, глибоко ідейні казки³⁴. Такі погляди захопили в цей час багатьох відповідальних працівників народної освіти, які мали безпосередній вплив на практичну організацію всього навчального процесу в школі. У кінці 1920-х рр. питання про місце казки у виховному процесі широко дебатувалося на сторінках педагогічної преси.

Українське слово як засіб національно-психологічної ідентифікації набуло нової форми в літературі, що дало змогу пізніше говорити про "розстріляне відродження". Так М.Хвильовий активно відстоював необхідність "психологічної" літератури, літератури європейського рівня, а Європа була для нього символом свободи.

Внаслідок зазначених вище процесів, місто почало втрачати позиції цитаделі російської ідентичності. Натомість

активно формувалася українська міська ідентичність. Більшовики повели активний наступ на "українізацію".

Сьогодні вивчення досвіду минулого нам необхідне для дієвого та ефективного проведення національної політики, для формування національної ідентичності, подолання комплексу меншовартості, розбудови держави. "Цей комплекс меншовартості, цей "хохляцький синдром" – наша національна трагедія, що загрожує не тільки нашій державній незалежності, а й нашому існуванню як нації. Головне лихо в тому, що ми всі, починаючи від робітника чи селянина і кінчаючи міністрами та депутатами Верховної Ради, ще не усвідомили до кінця себе представниками державної нації, носіями незалежності та державності"³⁵.

У подальших наукових розвідках повніше мають бути розглянуті механізми формування національної свідомості, що у межах національної політики на державному рівні забезпечують формування українців як державної нації через сім'ю, трудовий колектив, політику щодо офіційних установ та організацій, укорінюючи національну ідентичність на рівні масової психології та психології народу.

¹ Словарь иностранных слов. – М., 1980. – С. 58. ² Там само. – С. 418. ³ ЦДАГО України. – Ф. 1, оп. 20, спр. 2455, арк. 150. ⁴ Парыгин Б.Д. Социальная психология. Проблемы методологии, истории и теории. – СПб., 1999. – С. 255. ⁵ Парыгин Б.Д. Социальная психология. Проблемы методологии, истории и теории. – СПб., 1999. – С. 255. ⁶ Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ століття. – К., 1997. – С. 28. ⁷ Скрипник М. До теорії боротьби двох культур. – Х., 1928. – С. 4. ⁸ ЦДАГО України... – Спр. 2455, арк. 140. ⁹ Кувальський О. Риси характерології українського народу // Енциклопедія українознавства : У 2 т. – Мюнхен; Нью-Йорк, 1949. – Т. 1. – Ч. 2. – С. 716. ¹⁰ Хвильовий М.Г. Твори : У 2 т. – К., 1990. – Т. 2. – С. 598. ¹¹ ЦДАГО України... – Спр. 1976, арк. 24. ¹² Там само. – Спр. 2455, арк. 170. ¹³ Там само. – Арк. 150. ¹⁴ Парыгин Б.Д. Социальная психология как наука. – Ленинград, 1967. – С. 131. ¹⁵ ЦДАГО України... – Спр. 2016, арк. 1. ¹⁶ Там само. – Спр. 2249, арк. 68. ¹⁷ Там само. – Спр. 2249, арк. 45. ¹⁸ Там само. – Спр. 2455, арк. 1. ¹⁹ Праця в п'ятирічному плані розвитку народного господарства (1928/29 – 1932/33). – Х., 1932. – С. 348. ²⁰ Бромлей Ю.В. Этнос и этнография. – М., 1973. – С. 35–36. ²¹ Файзуллин Ф.С. Социологические проблемы города. – Саратов, 1981. – С. 191. ²² Этносоциальные проблемы города / Под ред. О.И.Шкаратана. – М., 1986. – С. 64. ²³ Староверов В.И. Социально-демографические проблемы деревни. – М., 1975. – С. 197. ²⁴ Скрипник М.О. Доповідь на III з'їзді КПЗУ // Скрипник М.О. Статті та промови. – Х., 1931. – Т. 2. – С. 127. ²⁵ Бромлей Ю.В. Этнос и этнография. – М., 1973. – С. 53. ²⁶ ЦДАГО України. – Ф. 1, оп. 20, спр. 2455, арк. 152. ²⁷ Там само. – Спр. 2253, арк. 6. ²⁸ Там само. – Спр. 2455, арк. 16. ²⁹ Там само. – Спр. 2253, арк. 12. ³⁰ Там само. – Спр. 2455, арк. 55. ³¹ Національний перепис робітників та службовців України (жовтень – листопад 1929 р.) – Х., 1930. – С. XXV. ³² ЦДАГО України... – Спр. 2253, арк. 13. ³³ Франко І.Я. Байка про байку // Твори : У 50 т. – К., 1979. – Т. 20. – С. 170. ³⁴ Березовський І.П. Українська радянська фольклористика (етапи розвитку і проблематика). – К., 1968. – С. 344. ³⁵ Щербань П. Формування національної свідомості в сім'ї. – К., 2001. – С. 11.

Надійшла до редколегії 02.09.03

Г.М.Казакевич, асп.

ДЕЯКІ АСПЕКТИ ЕВОЛЮЦІЇ ЖРЕЦЬКОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ СТАРОДАВНЬОЇ ГАЛЛІЇ НАПЕРЕДОДНІ ТА ПІСЛЯ РИМСЬКОГО ЗАВОЮВАННЯ

Присвячено еволюційним процесам, що мали місце в середовищі жрецької організації стародавніх кельтів у контексті соціально політичного розвитку Галлії на рубежі н. е. Обґрунтовано гіпотезу про назрівання передумов занепаду організації друїдів в I ст. до н. е., проаналізовано трансформацію жрецького прошарку кельтів під впливом римського завоювання Галлії, яке спричинило дезерадацію традиційної жрецької культури і формування галло-римського жрецьтва.

An article is devoted to the Celtic priesthood evolution which had taken place in I century BC – I century AD. An author grounds a hypothesis, according to which there were preconditions for the decline of the druidic organization in I century BC, analyses a transformation of the traditional Celtic priesthood into Gallo-Roman priesthood.

З того часу як жрецька організація стародавніх кельтів стала предметом систематичного наукового дослідження, проблема швидкого зникнення на рубежі нашої ери могутнього прошарку галльських друїдів залишалася однією з найбільш дискусійних аж до того часу, коли в 60-х рр. ХХ ст. було сформульовано задовільне пояснення цього факту. Ф.Леру¹, Н.Чедуїк² та С.Пігготт³, чії дослідження жрецької організації старо-

давніх кельтів вже стали класичними, різними шляхами дійшли до єдиного висновку: приречений на поступове відмирання після запровадження в Галлії нової соціально-політичної системи, "друїдизм" зникав сам по собі. Будучи витвором кельтського суспільства, з його потужним аристократичним елементом, організація друїдів відповідала його завданням й обслуговувала

духовну сферу його існування. Позбавлені своїх функцій і привілеїв друїди швидко зішли з історичної арени.

Серед останніх досліджень, присвячених історії жрецької організації Стародавньої Галлії, особливу увагу привертають дві роботи, у яких розглядається доля друїдів напередодні та після римського завоювання. У 1989 р. Л.Дебарж опублікував статтю під заголовком "Релігійний синкретизм: друїдизм і християнство"⁴. Розглядаючи організацію друїдів, як органічну частину кельтського суспільства, а їх вчення – як вияв галльської національної релігії, французький дослідник дійшов несподіваного висновку щодо подальшої долі друїдизму. На його думку, після римського завоювання вчення друїдів не зникло і не було знищено. У прихованих, латентній формі воно проіснувало до V ст. і стало однією з найважливіших підвалин того, що автор називає кельтським християнством. Кризь століття друїди пронесли релігійні і філософські засади свого вчення, і сьгоднішні французькі неоязичницькі організації, на думку Л.Дебаржа, продовжують стародавню друїдичну традицію.

У 1999 р. вийшла у світ стаття "Криза друїдичної системи напередодні галльської війни" С.Доманіної⁵. Вихідним пунктом цієї роботи стала теза, згідно з якою організація друїдів була відірваним від основної маси населення замкненим орденом, побудованим на засадах жорсткої ієрархії і централізації. Вчення друїдів було далеким від "політеїстичних народних вірувань", являючи собою складну філософську систему. Будучи чужорідним, штучним інститутом, друїдизм зник, коли після римського завоювання народ і знать відвернулися від нього.

Незважаючи на те, що погляди Л.Дебаржа і С.Доманіної є прямо протилежними, обидві праці мають чимало спільного. Як Л.Дебарж, так і С.Доманіна ігнорують середньовічні ірландські тексти. Та й свідчення греко-римських авторів обома дослідниками трактуються надто вільно. Якщо думка Л.Дебаржа несе на собі відбиток кельтоманії, яка досі є поширеною у західних, особливо французьких наукових колах, то в поглядах С.Доманіної простежується вплив суто умоглядних теорій, які були характерними для кельтологічних досліджень кінця XIX ст. Цінність обох праць полягає насамперед у тому, що вони зазначають цілу низку питань, які досі не отримали задовільного наукового розв'язання. Йдеться, насамперед, про причини швидкого зникнення галльських друїдів та шляхи подальшого розвитку жрецької організації підкорених римлянами кельтських племен. Необхідністю розв'язання цих проблем обумовлена поява нашої статті.

Виходячи зі своєї загальної концепції про штучність і закритий характер організації друїдів, С.Доманіна висловила припущення про наростання протистояння жрецтва та світської знаті напередодні галльської війни. "Цілі корпорації друїдів все далі розходилися з цілями не тільки народу, але й знаті". На думку російської дослідниці, друїди, будучи "єдиним загальногалльським об'єднанням", мали підтримувати всі відцентрові тенденції, щоб зберегти своє унікальне становище. "Але будь-які дії в цьому напрямку тим самим суперечили корінним інтересам галльської знаті, яка прагнула максимально підняти свою власну значимість. Унаслідок цього, протистояння вищої кельтської знаті та друїдів як основних конкурентів у загальній структурі влади видається вірогідним"⁶. Сама С.Доманіна не схильна переоцінювати масштаби цього протистояння, однак вважає його наявність причиною того, що після римського завоювання кельтська знать відвернулася від друїдів.

Ці висновки є результатом логічних міркувань науковця. Навіть найбільш скрупульозний аналіз античних

джерел не дозволяє говорити про конфлікт інтересів галльських жерців та equites. З огляду на це, гіпотезу С.Доманіної можна було б навіть не коментувати, якби не одна обставина.

С.Шкунаєв, розглядаючи проблему християнізації Ірландії в V–VI ст., звернув увагу на надзвичайно динамічне просування нової релігії, до якої місцеві кельтські володарі здебільшого ставилися прихильно. Швидка перемога християнства, на думку вченого, була обумовлена наявністю сили, "зацікавленої в послабленні друїдизму"⁷. С.Шкунаєв обережно припускає, що такою силою в Ірландії був військово-аристократичний стан, престиж якого незадовго до християнізації різко виріс. "Потужне корпоративно організоване жрецтво зробилося на той час ... для аристократії, гальмом її динамічного і більш самостійного розвитку"⁸.

Про напруженість, яка існувала у відносинах між жрецькою організацією і світською королівською владою в ранньосередньовічній Ірландії, повідомляють острівні джерела. У 575 р. король Ірландії Аед, син Айнміре (пом. 598 р.) скликав у Друйм-Кета велике зібрання, де на порядку денному стояло питання про заборону поетів-філідів, хранителів усної традиції, які були одним з відгалужень жрецького стану.

"Не люблю їх – сказав король – такими несправедливими є їхні вимоги і настільки вони численні. Адже, як правило, тридцять чоловік складають свиту оллама, п'ятнадцять – анрота і так далі, для всіх рангів філідів до самого нижчого".

[Ní toil liom – ar an rí – fastódh na bhfileadh, ar mhéid a n-aibhreach is ar a líonmhaire atáid. Óir bíd tríochad i mbuidhin an ollamhan is a cúig déag i mbuidhin an anroth agus mar sin do na grádhaih file oile ó shoin síos]⁹.

Король скаржився також на те, що мало не третина жителів королівства входить до складу філідів. Від Самайна (1 листопада) до Бельтайна (1 травня) всіх їх мали утримувати люди Ірландії, у яких філіди, за звичаєм, мали право просити для себе будь-яку річ.

Тільки завдяки заступництву Св. Коллума з Кілпе, який сам мав безпосереднє відношення до філідів, кількість поетів було скорочено, але ті, що залишилися зберегли свій статус. Ірландський історіограф XVII ст. повідомляє також, що гоніння на філідів проводилися і раніше. Перший раз за часів легендарного короля Конхобара, коли їхня чисельність складала "десять сотень". Згодом кількість поетів скоротилася до семисот, але це не врятувало їх від нових гонінь¹⁰.

Залишається відкритим питання, чи міг епізод, який мав місце в ранньосередньовічній Ірландії, віддзеркалювати ситуацію в Галлії на рубежі нашої ери. Ймовірно, що так. У Галлії ситуація могла ускладнюватися ще й тим, що звільнені від податків¹¹ друїди були економічно потужним прошарком суспільства. Деякі дослідники зазначають те, що саме під контролем жерців перебував видобуток і торгівля золотом, яке у кельтів вважалося сакральним металом¹². Цілком природно, що в такій ситуації інтереси світської знаті та друїдів не могли не перетинатися. Широко повноваження, які мали друїди в провадженні судочинства та здійсненні інших соціальних функцій, також, очевидно, служили "стискуючою обставиною" для галльської знаті, яка в I ст. до н. е. інтенсивно нарощувала свою потужність.

Є підстави вважати, що напередодні римського завоювання, а може кількома десятиліттями раніше, змінився характер участі друїдів у політичному житті Галлії, що було пов'язано із занепадом у більшості галльських общин королівської влади і переходом до нової форми політичної організації – олігархічної республіки, керованої магістратами (вергобретами), що обиралися

на певний термін "сенатом", радою вищих аристократів. Як зазначають ірландські джерела, у традиційному кельтському суспільстві друїд брав участь у політичному житті общини насамперед за посередництвом королівської влади, на яку здійснював вплив шляхом пророкування майбутнього, тлумачення снів та знамень. У Галлії I ст. до н. е. друїди, діючи виключно світськими засобами, самі могли зосереджувати у своїх руках усю повноту виконавчої влади, оскільки мали право обиратися на посаду вергобрета¹³. К.-Ж.Гюйонварх та Ф.Леру справедливо вважають це явище деструктивним¹⁴. Незважаючи на те, що воно призвело до посилення політичного значення друїдів, одночасно нівелювання межі між світською та духовною владою сприяло підризу статусу організації друїдів, як носія духовної влади. Відтак невдовзі мав початися процес перетворення організації друїдів, її носія, на анахронізм. Скільки б часу він зайняв і чи дався він взяти вже в I ст. до н. е. невідомо, оскільки римське завоювання поклато край природному розвитку суспільної організації Галлії.

Римське завоювання Галлії не було єдиним і вирішальним чинником, що призвело до занепаду організації друїдів. Далекоглядна політика Риму лише дала поштовх прискоренню цього процесу, створила необхідні для нього штучні передумови. Не слід переоцінювати значення конфлікту між друїдами та світською знаттю напередодні римського завоювання, адже між ними було набагато більше спільного ніж відмінного, що було переконливо показано Ф.Шлетьє¹⁵. Однак говорити про назрівання такого конфлікту ми, очевидно, маємо повне право.

Ми будемо торкатися всіх аспектів такого складного явища, як романізація кельтських країн, тим більше, що наукова історіографія даної теми налічує сотні найменувань. Зазначимо лише той факт, що Римська держава з її виснаженими громадянськими війнами фінансовими ресурсами не могла утримувати в Галлії такої кількості окупаційних сил, яка б могла забезпечити лояльність кожної общини. Вже Август чудово розумів, що утримати в покорі величезну країну можна лише спираючись на місцеву племінну верхівку. За його часів оформилася генеральна лінія політики Риму в Галлії – перетворення впливової кельтської аристократії на лояльну провінційну знать, шляхом надання їй римського громадянства і залучення до зайняття відповідальних посад в загальноімперській системі військово-адміністративного управління. У I ст. н. е. Клавдій відкрив знатним галлам шлях до римського сенату. Як римські громадяни, вони могли керувати провінціями і командувати легіонами. При цьому римська влада не зазіхала не тільки на власність впливових галльських князів та патронів, а й, навіть, на політичні інституції, які склалися ще до римського завоювання. У середині галльських провінцій зберігався старий територіальний поділ на племена, а галльські володарі нерідко одночасно виконували обов'язки римських префектів і займали посади вергобретів.

Ф. де Куланж звернув увагу на психологічний аспект романізації кельтської знаті. Отримання галлами римського громадянства не означало лише набуття додаткових привілеїв, зауважує він. "У ньому бачили щось набагато більш значне, ніж просте право, приєднане до особистості. З ним пов'язували уявлення про особливий стан самої особистості, про новий тип людської істоти. Перейти з "перегрінства" до "римської громадянськості" означало не тільки набуття зайвого права, а цілковито переродитися: це значило перестати бути галлом і стати римлянином"¹⁶.

С.Шкунаєв цілком слушно зазначає, що римська культура не мала в Галлії міцної основи. "Величезні маси на-

селення залишалися їй практично чужими, більше того, існували в цілком іншому духовному кліматі"¹⁷. Заохочуючи перехід галльської знаті до римського громадянства, імперська адміністрація проводила гнучку і виважену релігійну політику. Головним її аспектом була романізація місцевих культів, зрощення галльських богів з римськими. Цей процес, очевидно, не досягав глибин галльської релігійної свідомості і торкався здебільшого зовнішніх проявів культу. До нашого часу дійшли сотні епіграфічних пам'яток, у яких давні кельтські боги фігурують під подвійними галло-римськими іменами (напр., Юпітер-Тараніс). С.Доманіна цілком слушно зауважує, що римські боги сприймалися місцевим кельтським населенням як надзвичайно потужні божества переможців¹⁸.

Основою нової провінційної релігії став культ Рима й Августа, який інтенсивно запроваджувався в усіх галльських общинах. Цей культ був ідеологічним стрижнем імперії, символом єдності центру держави та її провінцій, лояльності підданих і непорушності кордонів.

Поряд із цим, римська влада всіляко підкреслювала свою повагу до традиційної кельтської релігії. Недаремно т. зв. галло-римські храми в племінних центрах будувалися часто на місці давніх друїдичних святинь. Зразком для їх будівництва, як зазначає Т.Пауелл, слугували старі кельтські святилища¹⁹. Своє шанування до галльських богів нова влада продемонструвала і тоді, коли нову колонію римських громадян (!) було названо на честь верховного бога кельтів Луга (Lugdunum – кельт. Місто Луга)²⁰. Тут, у столиці однойменної провінції, коштом 60 кельтських общин, було зведено найважливіший у Галлії вістар Рима й Августа.

Досі залишається слабо розробленим питання характеру галло-римського жрецтва. Воно, очевидно, було ще більш строкатим утворенням ніж жрецька організація незалежної Галлії. Поряд із інститутом фламнів, який активно запроваджувався римською адміністрацією, зберігалися старі кельтські жрецькі категорії, такі як гутуатери. З погляду етнічного походження, галло-римські жерці були майже виключно кельтами. Навіть першим жерцем центрального вістарю Риму й Августу був едуй Юлій Веркондарідубн. Згодом ці ж функції виконували жерці з племен секванів та арвернів. В общинах функції служителів культу Рима й Августа найчастіше виконувалися посадовими особами. Так, наприклад, у Медіолані Сантоні (Аквітанія) Юлій, син Ріковеріуга був одночасно фламіном Рима й Августа, квестором міста і вергобретом.

Галло-римська релігія, яка була орієнтована на копіювання римських зразків, потребувала від своїх жерців знання принципів жрецької культури римлян, але не засвідчено жодного випадку, щоб галли спеціально їм навчалися. Більш ніж ймовірно, що для обслуговування нової синтетичної релігії, імперська влада намагалася залучити друїдів, які знали духовні потреби місцевого населення і користувалися авторитетом у його середовищі, так само як вона заохочувала місцеву світську знать до зайняття посад у провінційній адміністрації. Дані археології, що свідчать про трансформацію друїдичного вчення під римським впливом, підтверджують цей висновок. У 1897 р. біля французького містечка Коліньї було знайдено статую римського бога Марса, у підніжжя якої була закріплена бронзова плита з друїдичним календарем. Римським часом датуються епіграфічні пам'ятки, які містять галльські магічні формули. Особливо велике значення мають інскрипції, у яких кельтські жерці гутуатери згадуються як служителів романізованих культів²¹. Цей факт свідчить про те, що принаймні певні елементи жрецької організації

кельтів пережили римське завоювання й адаптувалися до нових умов.

Однак не слід вважати, що друїди продовжували існувати за часів імперії в законспірованому вигляді. Галло-римські жерці були вимушені грати за новими правилами, які встановлювалися не так римською політичною адміністрацією, як римською жрецькою культурою. Наведені вище факти писемної фіксації заклинань, календарних й астрологічних знань красномовно свідчать про деградацію жрецької культури кельтів під римськими впливами, адже виключно усний переказ знань й усний характер магії були основою основ друїдичної традиції²². Крім того, галло-римські жерці були позбавлені економічних привілеїв і найважливіших соціальних функцій, якими володіли друїди, а саме судової та освітньої.

На нашу думку, твердження А.Д'Арбуа де Жюбенвіля²³, що саме у виконанні друїдами цих функцій слід шукати причини репресивних заходів, які проводила римська влада проти друїдів, є вірним. У кельтському світі жрецька організація, в особі друїдів, своєї найважливішої ланки, зберігало прадавню традицію предків, що передавалася з покоління в покоління, повністю контролювало інформаційні потоки, виховувало молодь в патріотичному дусі і т. п. При всій лояльності римлян по відношенню до іноземних релігійних інститутів, друїди перешкоджали основному курсу римської політики в Галлії – духовній романізації кельтської знаті, а відтак вони були приречені на зникнення.

Смертельного удару виховній функції друїдів було завдано освітньою політикою римської адміністрації. У містах, які замінили собою галльські оппідуми, виникали школи для галльської молоді, куди запрошувалися латинські грамматики та ритори. Найбільша з таких шкіл була заснована в 12 р. до н. е. в Августодуні, новій столиці едуїв. На думку Н.Чедуїк, вона замінила собою давню друїдичну школу в колишньому головному оппідумі цього племені Бібрacte²⁴. Ймовірно, що латинська система освіти швидко витіснила традиційну кельтську, адже зміна кар'єрних пріоритетів галльської аристократії спонукала її представників віддавати своїх дітей саме до шкіл нового зразка.

Очевидно, що в судовій сфері в особі друїдів римська політика зіткнулася з певною перешкодою. Адже, місцеве населення, особливо та його частина, яка мешкала на селі і лише опосередковано стикалася з римською владою, навряд чи перестало апелювати до юрисдикції жерців, які століттями зберігали норми кельтського звичаєвого права. Такий стан речей не міг влаштувати провінційну адміністрацію і, відповідно, став ще однією причиною антидруїдичних репресій.

Відомий лише один документально засвідчений випадок застосування репресалій. Пліній Старший розповідає про наказ Клавдія стратити римського вершника за те, що він, виступаючи в суді, мав при собі амулет друїдів, що дарував справедливість²⁵, тобто елемент друїдичного судочинства.

Сьогодні не викликає сумніву, що гоніння проти друїдів ніколи не набували широкого розмаху. Ще в кінці XIX ст. було перекожливо доведено, що римські антидруїдичні репресії, ініційовані декретами Августа (33 р. до н. е.), Тиберія (16 р. н. е.) та Клавдія (54 р. н. е.) ніколи не набували широкого розмаху і тому не могли стати основною причиною зникнення галльських друїдів²⁶.

Галлія відносно безболісно перенесла заборону друїдизму. Не сталося жодного суспільного розколу, хоча в підкореній країні скривджене жрецтво мало б стати силою, здатною підняти населення на повстання проти іноземного поневолення і релігійної дискримінації. Нічого подібного не відбулося. Очевидно, у цьому зіграли свою роль вже

зазначені фактори послаблення позицій друїдизму ще до останнього зіткнення незалежної Галлії з Римом.

Організація друїдів розпалася сама собою, а останні її адепти невдовзі перетворилися на маргіальну групу. У її інтересах було б спертися на невдоволене завойовниками місцеве населення. Однак визвольні інтенції вже в першій половині I ст. н. е. перестануть бути основною причиною галльських повстань. Галлія ще спробувала здобути волю під час повстання на чолі з тревефом Юлієм Флором й едуєм Юлієм Сакровіром в 21 р., однак лише кількох римських загонів було досить, щоб розсіяти сили повсталих²⁷. Менше ніж через півстоліття (68 р. н. е.) нове занепокоєння в Галлії мало цілком інше підґрунтя та ціль. Юлій Віндекс, сенатор і намісник Галлії, представник знатного аквітанського роду, нащадок царя, розбитого колись Цезарем, підняв повстання проти влади Нерона. Віндекс, який був наближеним до скривдженого Нероном полководця Доміція Корбулона, намагався згуртувати невдоволену репресіями і грабінницьким оподаткуванням провінційну знать²⁸. Однак, очоливши заколот, він виступив проти неронівського свавілля, зовсім не маючи на меті відокремлення Галлії від імперії.

Друїди, як принаймні про це свідчать джерела, не відігравали значної ролі під час галльських повстань. Навіть "повстання" Марікка (69 р. н. е.), єдине, яке проходило під релігійними гаслами, не мало нічого спільного з друїдами і було швидко придушено силами самих галлів, садиби яких грабували бунтівники²⁹. Деякі вчені припускають, що друїди брали участь у повстанні Сакровіра або принаймні інспірували його³⁰. Однак, не знаходячи підтвердження в джерелах, це припущення залишається бездоказовим.

Безпосередня участь друїдів у галльських повстаннях I ст. зафіксована лише в 69–70 рр., коли під час заколоту германців Цивіліса вони підбурювали галльське населення, пророкуючи падіння Риму, яке нібито мало наступити після того, як Капітолій було зруйновано пожежею³¹. Однак це був лише епізод, що аж ніяк не вплинув на хід війни. Друїди не спромоглися здобути підтримки аристократії, яка хоча й наслідувала кельтській знаті часів незалежності, вже істотно відрізнялася від неї.

Ватажки галльських когорт і ал, що збунтувалися під час повстання Цивіліса, вже не були галльськими ватажками *sensu stricto*. Вони були римлянами, які, протистоячи імперським легіонам, спонукали своїх підлеглих вшановувати їх римськими титулами. Зі слів Тацита, який описував збентеження галлів під час вибору ватажка, можна зробити висновок, що не тільки керувати військом повсталих, але й тлумачити знамення неба [*auspiciumque peteretur*] повинен був полководець, а не друїд³².

Таким чином, глибока інкорпорованість організації друїдів до кельтського суспільства визначила шляхи її подальшого розвитку. Порівняльний аналіз ранньосередньовічних ірландських джерел і тих свідчень грекоримських авторів, які стосуються соціально-політичних аспектів функціонування організації друїдів на рубежі нашої ери, дозволяє говорити про назрівання конфлікту між друїдами та світською знаттю. Будучи рудиментом архаїчного традиційного суспільства, організація друїдів почала заважати динамічному розвитку соціально-економічних відносин у Галлії I ст. до н. е. Після римського завоювання і поступового запровадження нових соціальних механізмів, друїди більше не могли виконувати свої суспільно-політичні функції і були позбавлені економічних привілеїв. Антидруїдичні декрети римських імператорів поставили кельтських жерців перед вибором – або залучитися до нової т. зв. галло-римської релігії, або опинитися поза законом. Швидко і майже

непомітне зникнення друїдів вже в I ст. н. е. красномовно вказує на той вибір який було зроблено кельтськими жерцями. Меншість, яка залишилися вірною традиції, перетворилася на другорядних віщунів і знахарів, існування яких ще зафіксовано в джерелах III ст. н. е. У цей час від колишньої могутності друїдів не залишилося ані сліду. Більшість склала основу жрецьтва нової синкретичної релігії, розділившись, тим самим, долю всієї галльської аристократії, приреченої на поступову але невпинну романізацію. Незважаючи на збереження певної кількості автохтонних елементів, у нових умовах кельтська жрецька традиція поступово деградувала під римським впливом. У цілому, у I ст. н. е. жрецька організація язичницької Галлії вступили в якісно новий і останній період свого розвитку. Галльське жрецьтво римського часу, хоча і наслідувала друїдам епохи незалежності, являло собою цілком відмінне явище, подальші дослідження якого вимагають інших підходів і методів.

¹ Леру Ф. Друиды. – СПб., 2000. ² Chadwick N.K. The Druids. – Cardiff, 1966. ³ Piggott S. Druidzi: tłum. z ang. – Warszawa, 2000. ⁴ Debarge L. Le suncretisme religieux: Druidisme et christianisme // Melanges de science religieuse. – 1989. – A. 46 – № 1. – P. 19–21. ⁵ Доманина С. Кризис друидической системы накануне галльской войны // Из истории античного

общества. – Нижний Новгород, 1999. – Вып. 6. – С. 39–43. ⁶ Доманина С. Знач. праця. – С. 42. ⁷ Шкунаев С. Герои и хранители ирландских преданий / Предания и мифы Средневековой Ирландии. – М., 1991. – С. 5–30. ⁸ Там само. – С. 12. ⁹ Foras Feasa ar Eirinn le Seathrún Céitinn. The History of Ireland by Geoffrey Keating. – London, 1914. – P. 92, 80, 82. ¹⁰ Там само. – P. 80, 82. ¹¹ Caesar C.I. De bello gallico. – VI 14. ¹² Botheroyd S., Botheroyd P.F. Słownik mitologii celtyckiej: tłum. z niemieckiego. – Katowice, 1998. – S. 112. ¹³ Chadwick N. Знач. праця. – P. 103. ¹⁴ Гуйонварх К.-Ж., Леру Ф. Кельтская цивилизация. – СПб.; М., 2001. – С. 208. ¹⁵ Schlette F. Kelten zwischen Alesia und Pergamon. – Leipzig; Jena; Berlin, 1976. – S. 106–118. ¹⁶ Куланж Ф. де. История общественного строя древней Франции. Римская Галлия. – СПб., 1901. – Т. 1. – С. 108. ¹⁷ Шкунаев С. Культура Галлии и романизация / Культура Древнего Рима: В 2 т. – М., 1985. – Т. 2. – С. 258–302. ¹⁸ Доманина С. Религиозные и политические процессы в Галлии и Британии в период ранней империи. Автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.03 / Нижегородский государственный педагогический университет. – Нижний Новгород, 1998. – С. 15. ¹⁹ Powell T. Celtowie: tłum. z ang. – Warszawa, 1999. – P. 423–443. ²⁰ Дейвис Н. Европа. История: пер. з англ. – К., 2000. – С. 202. ²¹ Chadwick N. Знач. праця. – P. 39; Леру Ф. Знач. праця. – С. 89. ²² Ross A. Ritual and the druids // The Celtic World. – London; New York, 1997. – P. 423–443. ²³ Jubainville Arbois de H. d'. Les Druides et les dieux celtiques a forme d'animaux. – Osnabruck, 1969. ²⁴ Chadwick N. Знач. праця. – P. 71. ²⁵ Plinius Maior. Historia Naturalis. – XXIX, 52–54. ²⁶ Куланж Ф. де. Знач. праця. – С. 138. ²⁷ Tacitus C. Annales, III, 40, 41, 43. ²⁸ Kavanagh Bernard J. Corbulo's origin and the rebellion of Vindex // The Ancient History Bulletin. – 1994 – 8. 3 – P. 99–105. ²⁹ Tacitus C. – Historia, II, 61. ³⁰ Chadwick N. Знач. праця. – P. 73; Доманина С. Религиозные и политические процессы... – С. 18. ³¹ Tacitus C. Historia. – IV, 54. ³² Tacitus C. Historia. – IV, 69.

Надійшла до редколегії 12.09.03

Н.В.Ковальчук, асп.

САММІТИ УКРАЇНА–ЄС У КОНТЕКСТІ ЄВРОІНТЕГРАЦІЙНОГО КУРСУ УКРАЇНИ

Присвячено євроінтеграційному курсу України та саммітам Україна–ЄС, як інституціональній основі втілення інтегрування України до Європи.

In the article author investigate euointegration course of Ukraine and summits -EUas institutionalizes base of this orientation Ukrainian foreign policy.

Характерною рисою сучасного світового розвитку є бурхлива динаміка інтеграційних процесів. Не може залишатися осторонь світових та європейських інтеграційних процесів й Україна, яка чітко визначила свою європейську орієнтацію. Інтеграція України до Європейського Союзу проголошується Президентом і урядом України як пріоритетне завдання внутрішньої і зовнішньої політики.

Дослідники зовнішньої політики України досі не піднімали питання про роль та місце саммітів Україна–ЄС у розвитку євроінтеграційного курсу України, незважаючи на те, що самміти займають одне з основних місць у процесі імплементації Угоди про партнерство та співробітництво (УПС) та розвитку відносин України та ЄС. Досліджуючи цю проблематику, ми зустрілися з вакуумом фактичної та аналітичної інформації стосовно змісту, структури та ролі саммітів, тому нашим завданням є систематизація інформації про окремі самміти в одному дослідженні та аналіз процесу формування саммітів Україна–ЄС як інституціонального втілення УПС, зокрема, та взаємовідносин України і ЄС загалом.

Метою статті є спроба розглянути зміст та значення саммітів Україна–ЄС, як інституційного втілення УПС у контексті євроінтеграційного курсу України.

Реалізація поставленої мети передбачає вирішення наступних завдань:

- ✓ висвітлити напрямки співробітництва України з Європейським Союзом у ході саммітів Україна–ЄС;
- ✓ виявити основні закономірності у цьому процесі;
- ✓ підсумувати результати діяльності зовнішньополітичного відомства в межах саммітів Україна–ЄС.

У кінцевому підсумку, головним завданням дослідження є спроба зрозуміти стан євроінтеграційного курсу України, роль і місце України у новій Європі, пошук шляхів вирішення негативних чинників в інтеграції до Європейського Союзу.

На початковому етапі державності Україна чітко визначила свою орієнтацію на Захід. Позиція України щодо ЄС на законодавчому рівні вперше була сформу-

льована в Основних напрямках зовнішньої політики України у липні 1993 р. У цьому документі визначається, що "перспективною метою української зовнішньої політики є членство України в Європейських Співтовариствах, а також інших західноєвропейських або загальноєвропейських структурах за умови, що це не шкодитиме її національним інтересам. З метою підтримання стабільних відносин з Європейськими Співтовариствами Україна укладе з ними Угоду про партнерство і співробітництво, здійснення якої стане першим етапом просування до асоційованого, а згодом – до повного її членства у цій організації"¹.

Фактично перший етап відносин між Україною та Європейським Союзом був процесом підготовки, підписання та ратифікації Угоди про партнерство та співробітництва. У квітні 1992 р. Комісією ЄС було передано директиву Раді міністрів ЄС стосовно укладення угод з Україною, Росією та іншими країнами СНД. Важливим механізмом у цьому руслі став Міжвідомчий комітет у справах Європейських Співтовариств (створений у 1993 р.) як державний орган погодження і координації політики України стосовно Європейських співтовариств, підзвітний Кабінету Міністрів України. Такі заходи призвели до вироблення і підписання 14 червня 1994 р. УПС у Люксембурзі. Фактично УПС започаткувала міжнародно-правові відносини України з ЄС².

Угода про партнерство і співробітництво вступила в дію 1 березня 1998 р.

Політичний діалог було утверджено в таких інституційних межах:

- ✓ на рівні міністрів у межах Ради з питань співробітництва (ст. 7 УПС), компетенцію якої визначено у статті 85 УПС, і, за взаємною згодою, з інших підстав, включаючи зустрічі з Трійкою ЄС;
- ✓ на Парламентському рівні в межах Комітету з парламентського співробітництва (ст. 9 УПС);
- ✓ на рівні найвищих посадових осіб (керівників політичних управлінь міністерств закордонних справ) через дип-

ломатичні канали на двосторонній або багатосторонній основі, як, наприклад, у межах ООН, ОБСЄ та ін.;

✓ у будь-який інший спосіб³.

Цим створювалася необхідна інституційна база для здійснення регулярних контактів через різноманітні канали. Переговори щодо політичних положень УПС не викликали жодних суперечок між сторонами. Частина II УПС встановлювала структуру політичного діалогу на різних рівнях, який супроводжуватиме та закріплюватиме зближення між Сторонами⁴.

До набуття чинності Угодою про партнерство та співробітництво між Україною та ЄС, в межах Плану дій з розвитку взаємовідносин, затвердженого Радою ЄС 6 грудня 1996 р., передбачалося проведення спеціальних зустрічей на базі процедури *ad hoc*, які фактично поклали початок існуванню саммітів Україна–ЄС. Ці зустрічі мали проходити на рівні Президента або Прем'єр-міністра України та Голов Ради ЄС і Європейської Комісії у будь-який час, коли цього вимагали обставини⁵.

Перший самміт Україна–ЄС відбувся 5 вересня 1997 р. ще в межах Плану дій з розвитку взаємовідносин, та після набуття чинності УПС проведення саммітів Україна–ЄС, а також консультацій між Україною і "трійкою" ЄС розглядається в контексті Угоди (ст. 7 УПС). Хоча подібні самміти на вищому рівні ЄС проводить лише з 4 державами: США, Японія, Росія і Канада (які не є кандидатами і не претендують на членство в ЄС) і традиційно їх прийнято трактувати як підтвердження існуючих відносин та двосторонньої зацікавленості, і як можливості заявити свої ініціативи та пріоритети, але для України самміти фактично стали актами декларативної дипломатії.

16 жовтня 1998 р. у Відні відбувся другий самміт Україна–ЄС, під час якого Сторони обговорили потенціал подальшого зближення між Україною та ЄС, підвалини якого закладено в УПС. Крім того, було розглянуто широке коло питань зовнішньої політики, які в основному стосувалися України та її найближчих сусідів. Україна ще раз зазначила, що її головною метою є членство в Європейському Союзі і що вона має намір укласти угоду про асоційоване членство в ЄС. Зі свого боку, Європейський Союз оголосив, що він вирішив надати Україні додаткову позику на покриття від'ємного сальдо платіжного балансу розміром близько 150 млн євро. ЄС також зобов'язався продовжувати надання відповідної допомоги Україні в межах програми Тасіс, сконцентрувавши зусилля на сприянні реформам у різних сферах, включаючи організаційну, економічну та енергетичну реформи. Також було передбачено надання подальшої допомоги в зміцненні фінансової системи України з метою сприяння Національному Банку України в утвердженні його наглядової ролі. Обидві Сторони також підтвердили свої наміри провести спільні консультації щодо ситуації в Україні з метою визначення, чи дозволяють наявні обставини розпочати переговори про створення зони вільної торгівлі, як це передбачено статтею 4 УПС⁶.

Третій самміт Україна–ЄС відбувся в липні 1999 р. в Києві. На ньому ЄС визнав успіхи курсу України на інтеграцію в ЄС, підтвердив намір сприяти вступу України у Світову організацію торгівлі⁷.

15 вересня 2000 р. В Парижі за участю Президента головної в ЄС Франції Ж.Ширака, Генерального секретаря Ради Міністрів ЄС, Верховного представника з питань Спільної зовнішньої політики ЄС Х.Солани, Президента Європейської комісії Р.Проді та Президента України Л.Кучми відбувся Четвертий самміт Україна–ЄС. Керівництво Євросоюзу підтвердило свою рішучу підтримку радикальних реформ, що здійснюються в Україні. Було окреслено коло проблем у ході реформування української економіки, на вирішення яких спрямовуватиметься допомога Європейського Союзу. Сторони погодилися з необхідністю

активізації співробітництва у контексті розширення ЄС та прийнятої Європейською Радою Спільної стратегії ЄС щодо України та української Програми інтеграції України до ЄС. Також було обговорено хід реалізації УПС, розвиток співпраці у сфері політичного діалогу, співпраці у сфері торгівлі, інвестицій, юстиції та внутрішніх справ. Було розглянуто різні аспекти Меморандуму про взаєморозуміння щодо закриття ЧАЕС.

За результатами Четвертого самміту Україна–ЄС Ж.Ширак, Х.Солана, Р.Проді та Л.Кучма прийняли спільну заяву, у якій відзначили, що подальший розвиток стратегічного партнерства між Україною та Європейським Союзом стане значним внеском у забезпечення миру, стабільності та економічного процвітання в Європі⁸.

Для України цей самміт фактично став дипломатичним реверансом: "заяви" офіційних осіб про те, що Україна вже в 2000 р. стане асоційованим членом ЄС, так і залишилися заявами, ще раз підтвердивши декларативний характер відносин України і ЄС. У Спільній заяві фактично не містилося жодного конкретного рішення стосовно будь-якого з питань, що обговорювалися учасниками: торгівля, рух України до СОТ, нелегальна міграція та контрабанда, відносини з Росією. Київ фактично був змушений погодитися з необхідністю зосередитися на виконанні "домашнього завдання", повній реалізації УПС.

Помітною подією у розвитку стратегічного партнерства України і ЄС стало проведення чергового П'ятого засідання самміту Україна–ЄС (м. Ялта, 10–11 вересня 2001 р.), на якому чільне місце було відведено питанням двостороннього співробітництва в енергетичній, військовій та у сфері юриспруденції, що пов'язані з розробкою Спільного Плану дій України та ЄС, цивільним аспектам урегулювання кризових ситуацій. Україна ініціювала розгляд на цьому самміті питань, пов'язаних із запровадженням країнами – кандидатами на вступ до ЄС – візового режиму щодо України.

ЄС привітав Урядову програму економічних реформ в Україні та заохотив до здійснення подальших кроків, особливо у таких сферах як податки, стандартизація, конкурентна політика і державна допомога та продовження широкомасштабної приватизації за транспарентних ринкових умов. Відзначалася особлива важливість адміністративної реформи в Україні, яка має бути зорієнтована на підвищення можливостей українських державних органів забезпечувати функціонування ринкової економіки, впроваджувати відносини з ЄС та впроваджувати УПС. Україна поінформувала про реалізацію своєї Програми інтеграції в ЄС. ЄС відзначив, що міг би вивчити можливість підтримки певних заходів за Програмою, які збігаються з Індикативною програмою Тасіс.

Адаптація законодавства України до норм та стандартів ЄС є ключовою ціллю для обох сторін з метою реалізації УПС, інтеграції України до європейської економіки, а також задля прискорення процесу вступу України в СОТ. ЄС заохотив відповідний підкомітет у межах УПС визначити щорічні пріоритети у цьому процесі. ЄС обіцяв продовжувати роботу зі спрощення доступу до ринків компаніям України та ЄС, а також інтенсифікувати зусилля з вирішення суттєвих двосторонніх торгових проблем і розглянути, яким чином найкраще удосконалити зв'язки між промисловцями та провайдерами послуг ЄС та України.

ЄС знов підтвердив свої зобов'язання надати допомогу Україні у вирішенні питань ядерної безпеки та соціальних наслідків закриття ЧАЕС. ЄС на той час надав 90,5 млн євро для фонду "Укриття" та зобов'язався надати 33,3 млн євро для засобів утилізації радіоактивних відходів. Він також надав 25 млн євро на часткове покриття тимчасового "паливного дефіциту" до запуску двох нових реакторів

на Хмельницькій та Рівненській АЕС (Х2/Р4)⁹. Було обговорено широке коло міжнародних та регіональних питань.

Проте основними темами, які цікавили європейських політиків, були: можливість проведення в Україні демократичних парламентських виборів у 2002 р.; свобода слова та преси; стан боротьби з корупцією; формування громадянського суспільства та ін. Це саме ті основоположні підвалини розвитку українського суспільства, які повинні стати підґрунтям для подальшого розгортання плідних відносин між Україною і Європейським Союзом. Наразі Україна робить у цих напрямках дуже повільні кроки¹⁰.

Ялтинський самміт Україна–ЄС, фактично, закінчився нічим. І, навіть, якщо б він не був перерваний трагічними подіями в Америці 11 вересня, напевно чи його результати були б більш вагомими. Хоча українське керівництво покладало особливі надії на Ялтинську зустріч: перед саммітом Україна продемонструвала низку організаційних новацій – Міністерство економіки було перетворено в Міністерство економіки і питань європейської інтеграції, а в МЗС введено посаду державного секретаря з питань євроінтеграції.

4 липня, усього через три дні після переходу президентства ЄС до Данії і, за збігом обставин, закриття Данією свого посольства в Україні (до речі, єдиного в Європі серед десятих посольств, які Данія відкрила у зв'язку з потребою економити бюджетні кошти) у Копенгагені розпочався Шостий самміт Україна–ЄС. Напередодні самміту представники МЗС України говорили про те, що очікувати від самміту надто багато не варто, і, взагалі, марно чекати від стосунків України і ЄС якихось епохальних подій чи зовнішньополітичних проривів, доки ЄС не "перетравить" перший "великий стрибок" процесу розширення. І все ж певні очікування українського керівництва від самміту явно виходили за скромний формат робочої зустрічі. На брифінгу напередодні самміту керівник головного управління з питань зовнішньої політики адміністрації президента України Анатолій Орел заявив, що "вперше в історії саммітів Україна–ЄС буде обговорюватися питання формалізації майбутніх стосунків України і ЄС". Серед трьох блоків питань, анонсованих А.Орлом, мали бути політична ситуація і реформи в Україні, спільна європейська політика оборони і безпеки, розширення ЄС, партнерство України і ЄС у галузі економіки, урегулювання кризових ситуацій, торгівля, інвестиції, перспективи партнерства у межах СОТ, енергетики, охорони довкілля, юстиції та внутрішніх справ. Третій блок питань мав стосуватися проблем врегулювання конфліктів на Близькому Сході, у Придністров'ї, питань роззброєння та нерозповсюдження зброї. Коригування порядку денного буквально в останні дні свідчить, серед іншого, і про те, що пропозиції України значно перевищували те, що були готові пропонувати з Брюсселю.

У Копенгагені Президент Л.Кучма "поінформував керівництво Євросоюзу про основні положення свого Послання до Верховної Ради "Європейський вибір" і "підкреслив бажання України підняти партнерство Україна–ЄС на якісно новий рівень". Європейський Союз відповів уже традиційним привітанням європейських прагнень України, відзначив позитиви у розвитку її економіки, пообіцяв проаналізувати надані Україною підтвердження її готовності до здобуття ринкового статусу і погодився з необхідністю надати "новий та посилений вимір стратегічного партнерства між Україною та Євросоюзом" ("Укрінформ", 4 липня 2002 р.). Однак презентація послання Президента України парламенту "Європейський вибір" і визначені ним орієнтири – підписання угоди з ЄС про асоційоване членство і проведення переговорів про створення зони вільної торгівлі до кінця 2004 р., створен-

ня митного союзу з ЄС у 2005–2007 рр., набуття асоційованого членства в ЄС до 2007 р., створення умов для вступу до ЄС до 2011 р. – не викликали міжнародної реакції, на яку чекало українське керівництво¹¹.

Офіційний документ, який підписали президент Європейської Ради А.Расмуссен, Генеральний секретар Ради ЄС Х.Солана, голова ЄК Р.Проді та Л.Кучма говорять, що Сторони привітали прогрес України у виконанні вимог та стандартів ОБСЄ і Ради Європи, зокрема, що стосується парламентських виборів у березні 2002 р. Уже це можна вважати успіхом української дипломатії у формуванні сприятливого іміджу країни, з огляду на гостру критику ходу виборчої кампанії. Україну повідомили, що Рада ЄС прийняла рішення про вироблення підходів до зміцнення відносин між розширеним ЄС та його сусідами¹².

Попри те, що єдиною підписаною на самміті угодою є угода про співробітництво між Україною та ЄС у галузі науки і техніки, українське керівництво оцінило самміт як успішний. У галузі наближення законодавства України до європейських стандартів (яка досі була одним з найбільш послідовно виконуваних пунктів УПС) українське керівництво оголосило про намір розробити графік пріоритетних сфер, у яких діяльність з наближення законодавства вестиметься у першу чергу. З огляду на наявність низки "неєвропейських" законів, прийнятих Верховними Радами попередніх скликань (особливо у сенсі "захисту національного товаровиробника") процес наближення триватиме довго. Чи не найвагомим успіхом можна вважати досягнення задекларованої готовності ЄС продовжувати надавати значну фінансову і технічну допомогу Україні у розвитку системи ефективного комплексного управління українським кордоном і висловлення готовності до продовження діалогу з візових питань. Серед інших традиційних тем діалогу Україна–ЄС було питання погодження умов надання позик Євроатомом та ЄБРР для добудови нових реакторів на Рівненській та Хмельницькій АЕС за міжнародно прийнятими стандартами безпеки. Звичайно, у чергове було висловлено готовність узгодити всі питання "якнайшвидше". Досі істотного прогресу у вирішенні цього питання не спостерігалось, що на початку року спонукало Л.Кучму до висловлення готовності взагалі відмовитися від ідеї співпраці з ЄБРР у цьому проєкті і добувати реактори за допомогою Росії. У Копенгагені також ішлося про перспективи співробітництва у галузі безпеки транзиту енергоносіїв. Повідомлялося також про досягнення домовленості про співпрацю над розвитком ринку біопалива і використання "чистих" вуглеводневих технологій в Україні.

7 жовтня 2003 р. у Ялті відбувся Сьомий самміт Україна–Європейський Союз. Під час самміту сторони обговорили основні питання двостороннього співробітництва, а саме: внутрішній розвиток України та ЄС, стан економічного співробітництва, стан співробітництва у сфері юстиції та внутрішніх справ, у галузі зовнішньої та безпекової політики, інші міжнародні питання, а також перспективи та напрями подальшого розвитку відносин між Україною та ЄС після розширення¹³.

За результатами самміту схвалено Спільну заяву Л.Кучми, Президента України, та С.Берлусконі, Президента Європейської Ради, у присутності Х.Солани, Генерального Секретаря Ради/Високого Представника з питань Спільної зовнішньої політики і політики безпеки ЄС, та Р.Проді, Президента Комісії Європейських Співтовариств. У Спільній заяві сторони відзначили прогрес, досягнутий Україною в імplementації економічних реформ, стабільне зростання української економіки, а також привітали стабільність національної валюти, низький рівень інфляції в Україні.

Сторони привітали процес розширення ЄС та погодились, що збереження традиційно близьких зв'язків між Україною та новими країнами – членами ЄС є життєво важливим для регіональної стабільності та сприятиме подальшій інтеграції України до ЄС. Було відзначено важливість продовження обговорення впливу розширення на відносини сторін на всіх рівнях в межах органів УПС. Одночасно висловлено задоволення належним виконанням УПС та підкреслено спільне зобов'язання щодо її подальшої імплементації.

У межах обговорення ініціативи ЄС "Ширша Європа – сусідство" сторони погодились, що низка її нових можливостей та відповідних інструментів має сприяти дедалі більшій участі України у внутрішньому ринку ЄС, а також відповідних програм та політик ЄС, беручи до уваги стратегічні цілі та пріоритети України. Хоча ЄС зробив застереження, що ініціатива має розглядатися окремо від питання щодо можливості вступу до ЄС. Імплементація ініціативи "Ширша Європа..." включатиме визначення чітких цілей з метою підвищення рівня наших відносин. Сторони погодились спільно працювати над розробкою першого Плану дій її реалізації, як над пріоритетним напрямом¹⁴. Відзначено зростання двосторонньої торгівлі між ЄС та Україною й успішне укладання двостороннього протоколу про доступ до ринків та послуг у межах вступу України до СОТ. ЄС підтвердив свою готовність підтримувати Україну в її приєднанні до СОТ, а також надати сприяння у розробленні доповіді Робочої групи з розгляду заявки України на вступ до СОТ.

8 жовтня в межах Сьомого самміту Україна–ЄС було проведено низку двосторонніх зустрічей. Зокрема, Президент України Л.Кучма зустрічався "віч-на-віч" із Головою Ради Міністрів Італійської Республіки, Президентом Європейської Ради С.Берлусконі. По цьому відбулася розширена зустріч за участю інших представників офіційних делегацій України та Італійської Республіки. За результатами зустрічей було прийнято спільну Українсько-італійську заяву та підписано Генеральну угоду між Міністерством транспорту України, "Укравтодором" та італійською компанією Torno Internazionale SpA про співробітництво у реконструкції та експлуатації автомобільної дороги М-05 "Київ–Одеса"¹⁵.

За кілька місяців до самміту в Ялті Україну відвідали кілька ключових фігур ЄС – Президент Єврокомісії Р.Проді, верховний представник з питань спільної зовнішньої політики і політики безпеки ЄС – Х.Солана, комісар Єврокомісії з питань розширення – Г.Ферхойген і комісар ЕК з питань зовнішньої політики К.Паттен¹⁶. Така увага до України, напевно, спричинена намірами України підписати домовленості про спільний економічний простір між Україною, Росією, Білоруссю та Казахстаном. З іншого боку близьиться час вступу країн ЦСЄ до ЄС, і на порядку денному постає питання про формування політики стосовно нових сусідів. ЄС виробляє нову стратегію стосовно країн, що межуватимуть з ним на сході. Представники ЄС констатують, що ключове місце в ній займає саме Україна. Хоча європейці ще й самі до кінця не розуміють, як буде реалізовуватися ця політика сусідства зі всіма її грандіозними планами, не визначили, наскільки реалістичні і досяжні її кінцеві цілі, які інструменти необхідно обрати для того, щоб ці цілі не залишилися на папері.

Україна народження нового документу, що регламентуватиме відносини розширеного ЄС із його сусідами, сприйняла як формування завіси в Європі. Заяви про те, що на Україну поширяться т. зв. "чотири свободи" – вільний рух товарів, людей, послуг та капіталу, сприймалися з іронією. Після зустрічей з високопосадовцями ЄС та ялтинського самміту, сторони прийшли до певного порозуміння, хоча залишається багато болючих пи-

тань для вирішення в контексті розширення ЄС: візове питання, проблеми торгівлі.

Лейтмотив цих зустрічей був таким: не говорити про членство (асоційоване членство), а зосередитися на переговорному процесі стосовно підписання наступного року Плану дій. Було висловлено сподівання, що "курс на ЄП" не перешкодить європейській інтеграції України. Говорилося про незмінність стратегічного курсу на європейську інтеграцію України.

Г.Ферхойген чи не вперше висловив офіційну позицію Брюсселя з приводу планованого підписання угоди про створення Єдиного економічного простору Росії, Білорусі, Казахстану, України. Він сказав, що в разі, коли концепція ЄП матиме риси митного союзу, це може серйозно вплинути на відносини між Україною та ЄС, а також на перспективи вступу України до Світової організації торгівлі, оскільки СОТ має жорсткі критерії стосовно митних союзів.

Яким буде План дій, зараз можна говорити лише в загальних рисах. Його буде узгоджено з Україною, план міститиме критерії оцінок, терміни й моніторинг виконання положень, й очевидно, не міститиме нічого, що б прямо зазначало кінцеву мету цього Плану (створення можливостей для вступу, максимальне залучення до існуючих і майбутніх механізмів як учасника, певний рівень асоціації чи щось інше). В українському варіанті Плану дій, направленому до Брюсселя, передбачається можливість підписання угоди про асоціацію після виконання положень документа.

Пріоритети "сусідської політики" не є незрозумілими й далекими від українських інтересів. Зокрема, можна тільки вітати спробу, як говорив Ферхойген, "встановити спеціальні стосунки", які можуть включати в себе повний доступ до внутрішнього ринку ЄС. Мається на увазі також інтегрування транспортних, енергетичних, телекомунікаційних мереж. Пропонується започаткування "сусідських програм" на 2004–2006 рр., які реалізовуватимуться партнерами з обох боків кордону й фінансуватимуться з різних фондів ЄС. Розробляється новий інструмент допомоги "країнам-сусідам", який, як очікується, замінить програму TACIS. Це, щоправда, тривалий процес, і поява нового інструменту навряд чи відбудеться раніше кінця 2006 р. Нічого не говорилося про перспективи принаймні радикального пом'якшення існуючого візового режиму між Україною і країнами – членами ЄС. Тут можна помітити ще дві деталі. По-перше, яке саме бачення європейської інтеграції України вітається – йдеться насправді не про можливість повноправної участі в усіх без винятку сучасних європейських процесах, але про все тісніші стосунки з ЄС.

По-друге, як можна зрозуміти, почуто заклик Варшави будувати відносини ЄС з Україною на рівні, не нижчому за відносини ЄС–Росія. Принаймні зараз політика ЄС стосовно Росії так само розглядається через "сусідську" призму¹⁷.

Час, наданий концепцією "нового сусідства" (вона розрахована орієнтовно на 10 років), міг би бути використаний з користю для українських громадян і позицій держави – і ЄС обіцяє в цьому допомогти. Зважаючи на інертність "брюссельської" бюрократії, це вже щось. І тут варто використати можливості саммітів Україна–ЄС.

Розглянувши зміст саммітів Україна–ЄС, які вже стали традиційними у взаємовідносинах України та Європейського Союзу, можна окреслити коло проблем, яке було предметом розгляду на цих зустрічах. Перш за все це хід імплементації Угоди про партнерство та співробітництво, рух України в напрямку вступу до СОТ, і поряд з цим пряма взаємозалежність з створення зони вільної торгівлі між Україною та Європейським Союзом. У цьому контексті розглядалися питання торгівлі, адаптації законодавства та розвитку демократії. Неоднорозово підні-

малися проблеми нелегальної міграції та контрабанди, закриття ЧАЕС та питань пов'язаних з цим процесом.

На всіх саммітах на порядку денному стояло питання розширення Європейського Союзу, вплив цього процесу на Україну, і в цьому ж контексті проблема кордону. Чим ближче до вступу нових країн до Європейського Союзу, тим більше ці питання займали місця в обговореннях між представниками Сторін.

Варто відзначити, що в ході саммітів велось обговорення взаємовідносин України та Росії, Європейського Союзу та Росії. З боку Європейського Союзу звучало бажання бачити партнерство України і Росії міцним.

Фактично, у ході саммітів Україна–ЄС обговорювалися найбільш проблемні у взаємовідносинах Сторін, але практичного втілення цих обговорень ми не знаходимо, тобто ми приходимо до висновку, що як і весь євроінтеграційний курс України, так самміти Україна–ЄС наповнені декларативністю, відсутністю прагматичності та раціональності. Це спричинено, з одного боку, невизначеністю зовнішньополітичного курсу України, відсутністю стратегії дій у цій сфері, нескоординованості діяльності не лише органів державної влади, а й інституційних утворень євроінтеграційного курсу, які працюють відірвано один від одного. З іншого боку, Європейський Союз займає таку позицію стосовно України, яка обмежує поле діяльності України у напрямку європейської спільноти.

¹ Постанова Верховної Ради України "Про основні напрями зовнішньої політики України" від 2 липня 1993 р. // Україна на міжнародній арені. 1991–1995. Зб. док. і мат. – К., 1998. – Т. 1. – С. 38–45. ² Будкін В. Проблеми і перспективи співробітництва між Європейським Союзом та Україною // Економіка України. – 2000. – № 9. – С. 82–90. ³ Спільна заява Президента України Л.Кучми та Президента Європейської Ради

Г.Вергофстадта, за участі Генерального секретаря Ради ЄС/Високого представника з питань Спільної зовнішньої та безпекової політики ЄС, а також Президента Комісії Європейських Співтовариств Р.Проді // www.eurorexhi.kiev.ua/ukrainian/ukraine_eu/013.html allowedtoconnect. ⁴ Коментар з питань імплементації Угоди про партнерство і співробітництво між Україною та Європейським Співтовариством. – К., 1999. ⁵ Копітка В., Шинкаренко Т. Європейський Союз: заснування і етапи становлення. – К., 2001. ⁶ Відносини України з Європейським Союзом: інформаційно-аналітична довідка МЗС України // www.eurorexhi.kiev.ua/ukrainian/ukraine_eu/014.html allowedtoconnect. ⁷ Інтеграція Європейського Союзу та Україна: аналітична записка (октябрь 2002) / Агенство гуманітарних технологій // aht.org.ua. ⁸ Спільна заява Президента Європейської Ради Ж.Ширака за участі Генерального Секретаря Ради/Високого Представника з питань зовнішньої та безпекової політики ЄС Х.Солани, Президента Комісії Європейських Співтовариств Р.Проді та Президента України Л.Д.Кучми Париж, 15 вересня 2000 року http://www.ukrembassy.hinet.hr/novosti/uk_es_s.htm. ⁹ Спільна заява Президента України Л.Кучми та Президента Європейської Ради Г.Вергофстадта, за участі Генерального секретаря Ради ЄС/Високого представника з питань Спільної зовнішньої та безпекової політики ЄС, а також Президента Комісії Європейських Співтовариств Р.Проді... ¹⁰ Ялтинський саміт у контексті взаємовідносин Україна – ЄС. Аналітичний матеріал, підготовлений групою "Молоді аналітики" Інституту трансформації суспільства // Економічний часопис. – 2001. – № 7–8. ¹¹ Підлуска І. [Аналітичний матеріал, стосовно Копенгагенського самміту Україна–ЄС, що відбувся 4 липня 2002 року] // www.intellect.org.ua/index.php?lang=ua&theme_id=238&material_id=14490 ¹² Спільна заява Президента України Л.Кучми та Президента Європейської Ради А.Ф.Расмуссена, за участю Генерального секретаря Ради ЄС/Верховного Представника з питань спільної зовнішньої та безпекової політики ЄС Х.Солани, та Президента Комісії Європейських Співтовариств Р.Проді (Копенгаген, 4 липня, 2002) // www.eurorexhi.kiev.ua/ukrainian/ukraine_eu/014.html. ¹³ Інформація про Сьомий саміт Україна–ЄС (7 жовтня 2003 року, м. Ялта) [взято на сайті Міністерства економіки та з питань європейської інтеграції] // www.me.gov.ua. ¹⁴ Там само. ¹⁵ Там само. ¹⁶ Силина Т. Последнее евро-союзное предупреждение // Зеркало недели. – 2003. – № 35 (460). – Суббота 13–19 Сентября. ¹⁷ Зам'ятин В. "Митне попередження" Ферройгена // День. – 2003. – № 162 (13.09).

Надійшла до редколегії 11.09.03

Є.В.Козій, асп.

ПІДГОТОВКА ВІЙСЬКОВИХ КАДРІВ ДЛЯ ФРОНТУ НАПЕРЕДОДНІ ТА ПІД ЧАС ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ

Проаналізовано стан військових кадрів та проблеми кадрового забезпечення напередодні та під час Великої Вітчизняної війни. Висвітлено маловідомі аспекти підготовки кадрів для фронту напередодні та під час війни.

It has been analyzed condition of military staff and problems of personnel maintenance on the eve and during World War the second. Unfamiliar aspects of a predestine training for front are clarified on the and during were war the second.

Проблема підготовки військових кадрів для фронту напередодні та в роки Великої Вітчизняної війни на сьогоднішній день майже не досліджена, хоча без неї неможливо вирішувати питання висвітлення війни в цілому. Серед публікацій, які є на цю тему, слід назвати книги "Всесвітня історія. Друга світова війна", "Велика Вітчизняна війна. Підсумки та уроки"¹ й ін.

Напередодні Великої Вітчизняної війни військові кадри в СРСР зазнали значних втрат. Протягом 1937–1938 рр. у СРСР було репресовано тисячі офіцерів та вищих командирів. Особливо постраждали Військово-Повітряні сили. Військових училищ в СРСР було багато, так, тільки в 1940 р. 13 тис. солдат стали лейтенантами, але викладачів, станом на 1940–1941 рр. набрано лише 44,2 %, в авіаційних школах не вистачало навчальних літаків, пального. За два роки кількість тренувальних польотів скорочено в 7 разів. Саме масові репресії 1937–1938 рр. проклали дорогу німецьким військам, які вже на шостий день війни захопили значну територію таких великих міст, як Мінськ та Львів. На початку війни під час відступів Червона Армія зазнавала величезних втрат живої сили, від дивізії залишалися полки, від полків – роти, від рот – взводи, які в тилу реформували, поповнюючи людьми мирних професій, що призвело до нових, часто безглузких людських втрат².

Радянський період Великої Вітчизняної війни взагалі та окупаційного режиму зокрема характеризувався односторонністю і поверховістю висвітлення подій, коли головна увага приділялася масовим розстрілам, знищенням міст і сіл і найбільше – руху опору населення. При цьому занадто перебільшувалася роль комуністичної партії в організації населення на боротьбу та піднятті його морального духу. І лише в контексті зазначених тем розглядався окупаційний режим. Таке відношення науковців можна пояснити тим, що з політичних міркувань ця тематика була небажаною.

Радянські історики, які евакуювалися углиб Радянського Союзу, відразу ж почали викривати і показувати злочинства нацистів на окупованій території. Їхні праці писалися для підняття бойового духу населення та армії. Однак вони носили в основному публіцистичний характер, їхня головна риса – описовість та відсутність критичного аналізу явищ. Для всіх цих праць характерна єдність концептуальних позицій: нацистська окупаційна політика терору та масових убивств була запланована ще задовго до нападу на Радянський Союз, а ідеологічне обґрунтування цих злочинів – це расистська теорія про неповноцінність підкорених націй та неприйнятність націонал-соціалізму комунізму. Джерельну базу радянські історики черпали з повідомлень та зведень Радянського

Інформбюро, із заяв Радянського уряду та нот народного комісара іноземних справ Союзу РСР³.

Треба відмітити, що питання щодо історії України під час окупації знайшло відображення в колективних працях українських істориків, у яких узагальнено напрацювання з військової тематики, наводиться багато фактичного та статистичного матеріалу про збитки, нанесені німцями в період окупації населенню та народному господарству.

З перших днів війни між СРСР і Німеччиною територія України перетворилася на арену гігантського двобою між воюючими сторонами. До кінця 1941 р. Червона Армія безповоротно втратила понад 6 млн осіб. До полону потрапили 3,9 млн осіб, серед яких 1,5 млн становили українці. До кінця року збройні сили СРСР втратять 67 % стрілецької зброї, 91 % танків САУ, 90 % гармат і мінометів, 90 % бойових літаків. Однією із причин цього виявилася недостатня підготовка військових кадрів⁴.

Оперативне поповнення діючої армії в перші місяці війни проводилося значним чином за рахунок населення України. Внаслідок мобілізаційних заходів, а також надходження бійців і загонів народного ополчення, з республіки до армії і флоту в цей період було направлено близько 3 185 тис. осіб. У частинах і з'єднаннях, які воювали в Україні, мешканці республіки становили не менше 50 % їхнього особового складу. Здебільшого це були не підготовлені належним чином військові кадри та люди мирних професій. Особливо яскравим і водночас трагічним прикладом того, яких колосальних втрат зазнав український народ у Великій Вітчизняній війні, відстоюючи свою свободу і незалежність, є Київська оборонна операція 1941 р. За останніми підрахунками, в основу яких покладено обліково-статистичний метод, число учасників цієї операції сягає 1 326 890 осіб. Якщо врахувати, що оточення уникли 150 541 особа, а до полону потрапило 665 тис. радянських військовополонених, в основному українців, то безповоротні втрати військ фронту, включаючи різні види поповнення, а також полонених, більшість яких загинула в умовах полону, становить близько 1 млн осіб⁵.

Стосовно ж долі військовополонених, що потрапили до полону під час оборони Києва, то в архівах знайдено документ свідчення Ю. Давидова, який бачив за півкілометра від місць основних розстрілів у Бабиному Яру протитанковий рив, ущерб заповнений тілами вбитих командирів Червоної Армії. "Можно было это видеть по знакам различия, шпалам. В этой яме было примерно 20000 человек". Зазначені факти свідчать про те, що Червона Армія на початку війни не була готова до ведення війни, а підготовка військових кадрів потребувала покращання⁶.

Скрутне становище на фронті на початку війни було спричинене не якимось одним фактором, а цілою низкою причин, головною серед яких були нічим не виправдані репресії проти командного складу радянської армії, що мали місце перед війною.

На ослаблення командного складу Червоної Армії звернув увагу навіть Гітлер, заявивши напередодні війни на одній з військових нарад: "Червона Армія обезглавлена. 80 % командних кадрів знищено. Вона послаблена як ніколи. Це основний фактор мого рішення. Потрібно воювати, поки кадри не вирости знову". Гітлер почав війну тоді, коли Німеччина вважала себе достатньо підготовленою. І ні хвилиною пізніше⁷.

Внаслідок репресій на початок 1940 р. понад 70 % командирів дивізій, до 70 % командирів полків і 60 % військомів і начальників політвідділів з'єднань працювали на цих посадах лише близько одного року. Масові репресії 1937–1938 рр., вирвали з лав Червоної Армії близько 44 тис. чоловік командного складу. Улітку 1940

р. на зборах командирів полків Червоної Армії із 225 присутніх ні один не мав академічної освіти, лише 25 закінчили військові училища, а 200 чол. – тільки курси молодших лейтенантів. Як зазначалося вище, хибною була також і військова доктрина, яка передбачала розгром ворога на його території "малою кров'ю". Про доцільність і спроможність такої доктрини прямо говорять наслідки радянсько-фінської війни.

Крім того, що світ побачив нашу агресивність, вочевидь усі зрозуміли рівень нашої підготовки до війни: сотні тисяч загиблих і поранених, обморожених і пропавших безвісті. Фіни, знаючи прагнення нашого командування все брати "у лоб" (ця тактика була основною і протягом всієї Великої Вітчизняної війни), своєчасно, за допомогою Англії, Франції і Німеччини побудували в епіцентрі майбутнього театру воєнних дій надзвичайно міцні залізобетонні укріплення – "лінію Маннергейма". Тисячі солдат й офіцерів загинули під час цієї війни, армія виявилася нездатною до ведення бойових дій в зазначених умовах. Фіни тоді ж уперше застосували автомати, а їхні мобільні групи лижників, шляхом раптових ударів спричиняли великі втрати серед бійців Червоної Армії. Нерозуміння фактичного становища та небажання його розуміти вищим радянським командуванням, наступ військ на укріплені позиції у лоб спричинили неймовірні втрати. Ідеологією СРСР було розроблено положення про визнання наступу вирішальним видом стратегічних дій. Також визнавалася необхідність та закономірність оборони, але недостатньо враховувалася можливість ведення тривалих оборонних дій на всьому стратегічному фронті, на своїй території. У березні 1940 р. на Пленумі ЦК розглянуто уроки війни із Фінляндією, після чого розпочалася реорганізація всіх видів Збройних сил та родів військ. Загальна чисельність Радянських Збройних сил у червні 1941 р. складала понад 5 млн чол. У західних прикордонних округах перед самою війною нараховувалося 170 дивізій та 2 стрілкові бригади.

Для порівняння: за шість передвоєнних років невелика сухопутна армія Німеччини, яка не мала танків, важкої артилерії та літаків, перетворилася в сучасну та найсильнішу армію світу. Асигнування на вермахт у 1938–1939 фінансовому році складало 58 % державного бюджету. На кінець серпня 1939 р. сухопутні війська Німеччини нараховували 3,7 млн чол., 3195 танків, війська на 40 % були моторизованими. У військово-повітряних силах нараховувалося 373 тис. чол., 4093 бойових літаків, у військово-морському флоті приблизно 160 тис. чол. та 107 бойових кораблів, у т. ч. 57 підводних човнів⁸.

Нічим не можна виправдати того, що напередодні війни були демонтовані укріплення, розміщені на лінії старого державного кордону. Правда, замість них стали споруджуватися нові, але закінчити їх до початку війни не встигли. Військові склади були розташовані близько до кордону і ворог зміг швидко їх захопити, хоча буквально перед самим початком війни було прийняте рішення про будівництво нових складів для зберігання боєприпасів, але виконати його вже не було часу, бо наприкінці, рішення про будівництво складів боєприпасів для КОВО було затверджене лише 21 червня 1941 р. Крім репресій командного складу, Сталін та його оточення підірвали оборону радянських військ цілою низкою дій, незрозумілих навіть досі, зокрема втручанням у керування військовими операціями Сталін.

Саме Сталін наказав на другий день війни направити на Україну у район Тернополя для допомоги Командуючому Південно-Західним фронтом у керівництві військами начальника Генерального штабу. Маршала Ша-

пошнікова було послано на допомогу командуючому Західним фронтом у район Мінська, а дещо пізніше першого заступника начальника Генерального штабу генерала Ватутіна – на Північно-Західний напрям.

Подібна практика призводила до дезорганізації керівництва військами. Величезної шкоди для Збройних сил було завдано підозрою Сталіна відносно до військових кадрів. Протягом лише чотирьох років, з 1937 по 1941 рр., в армії двічі скасовувалося єдиноначалля та вводився інститут військових комісарів, що підірвало дисципліну і створювало невпевненість у військових командирів.

Сталіну потрібно було знайти винуватих у поразках на фронті, а також у тому, що величезна кількість радянських воїнів потрапила до ворожого полону. Був розстріляний командуючий Західним фронтом Д.Павлов та його найближче оточення: за "ганебне звання командира, боягузтво, бездіяльність влади, відсутність розпорядливості, здачу противнику зброї без бою і самовільне залишення позицій". А насправді Д.Павлов, що отримав свою останню посаду внаслідок сталінських репресій, коли мало місце багато переміщень серед командного складу, як і багато інших командирів радянської армії, не мав достатніх знань і досвіду для керівництва фронтом. Більш того, на нього та інших воєначальників переклали провину Сталіна та його оточення за непідготовленість країни до війни. На її початок війська округу мали всього 300 тонн пального, оскільки не передбачалося, що округ стане вирішальним театром дій. До того ж, як згадує заступник Д.Павлова генерал І.Болдін, Сталін через наркома оборони Тимошенка, до вечора 22 червня 1941 р. заборонив військовим відкривати вогонь по німцях. Нарком особисто зателефонував Болдіну вранці 22 червня і сказав: "Товариш Болдін, врахуйте, ніяких дій проти німців без нашого відома не розпочинайте. Ставлю до відома вас, і прошу передати Павлову, що товариш Сталін забороняє відкривати артилерійський вогонь по німцях. А хіба Павлов чи Кирпонос були винуваті в тому, що до війни механікам-водіям танків відводилося всього 5 годин практичного водіння, у той час як у вермахті – 50 годин, тому наші танки виходили з ладу після першої-другої атаки, а німецькі – після 10–15. Це одна з причин того, що в танковій битві в перші дні війни в районі міст Луцьк–Рівне–Броди–Дубно ми втратили 3464 танки з наявних 4201⁹.

А хіба були винні наші льотчики в тому, що їм відводилося на практичні заняття всього 9–10 год. На нових літаках... толком ніхто не встиг політати. Пікіруючий бомбардувальник встигли освоїти близько 70 % пілотів, а винищувач ЛАГТ – близько 20 %. Причина – нестача пального, бо після початку війни СРСР із Фінляндією США ввели торговельно-ембарго на поставку ним стратегічних матеріалів. Про ситуацію перших днів війни найкраще можуть засвідчити очевидці тих подій. В.Павлов, заслужений льотчик-випробувач, відзначив, що "війна почалася дивно: три місяці ми були у бойовій готовності і зненацька у суботу, 21 числа, нам сказали: завтра вихідний день. Зняли бойове чергування, літаки зачохлили... Мені здається, тут була зрада. Так готувалися до початку війни – і зненацька дати вихідний день перед її початком"¹⁰. Внаслідок цього тільки 22 червня ворог знищив 1811 наших літаків. З них у повітрі 322. Цікаво, що в багатьох солдатів-прикордонників відносно дій радянського уряду були подібні висновки. Рядовий Г.І.Проводар, що зустрів свій перший день війни на кордоні під Володимир-Волинським, згадував, що у ДОТах були відсутні снаряди до гармат великого калібру і набої до гвинтівок. А з гармат, до яких були снаряди, вогонь вести було неможливо, оскільки ДОТи не обладнали системою вентиляції і після одно-

го-двох пострілів з гармат приміщення укріплені заповнювалося димом, що робило неможливим перебування в них людей. І німецькі війська захопили оборонців ДОТів уже на другий день війни.

Взагалі, через дії керівництва країни наші солдати неначе опинилися між молотом і ковадлом. З одного боку перед ними були вороги, що загрожували їм смертю, а позаду – військові трибунали, котрі, як тепер виявилося, часто виносили "помилкові" рішення. Причому, військові трибунали на початку війни були в кілька разів збільшені за чисельністю. Перед нападом фашистської Німеччини на територію України військові трибунали існували у Київській, Вінницькій, Кам'янець-Подільській, Сталінській, Дніпропетровській, Харківській, Одеській областях. Відповідно до рішення, затвердженого ЦК КП(б)У за поданням голови ВТ військ НКВС Київського окружного воєнного юриста 1 рангу Васютинського від 26 червня 1941 р., діючі трибунали були збільшені, а також прийнято рішення про створення нових військових трибуналів у Житомирській, Миколаївській, Полтавській, Ізмаїльській областях. Обкомам було надано вказівку про набір кандидатів із складу судових працівників. Уже існуючі трибунали збільшувалися на 2 чол. кожен, крім трибуналу Одеської обл., що збільшився на одного чоловіка. Для заново створених трибуналів відбирали по 3 кандидати для кожного. 28 червня 1941 р. секретарю ЦК КП(б)У було віддано наказ про те, що у місцевостях, у яких було оголошено військове становище, потрібно створити постійні сесії діючих на Україні трибуналів НКВС у кожній області у складі трьох членів трибуналу¹¹.

Цікаво, що всі повідомлення про відбір кандидатів до військових трибуналів передавалися, з огляду на терміновість справи, телеграфом.

Через систему військових трибуналів знищено, за даними заступника начальника особливого відділу НКВС СРСР Мільштейна на 10 жовтня 1941 р., 10201 чол., більшість з яких просто розгубилися у перші дні війни.

Видання 16 серпня 1941 р. наказу Ставки Верховного Головнокомандування Червоної Армії № 270 свідчило не тільки про важке становище на фронтах, а й про наявність великої кількості радянських військовополонених на початку війни. Згідно з наказом № 270 "командирів і політпрацівників, котрі під час бою зривають із себе знаки розпізнавання і дезертирують, або здаються у полон ворогу, вважати злісними дезертирами, сім'ї яких підлягають арешту". Усі вищі командири та комісари повинні були на місці розстрілювати "подібних дезертирів". Командири та комісари дивізій зобов'язані були зміщувати з посад командирів батальйонів та солдатів, котрі ховалися у щілинах під час бою, переводити їх у рядові, а при необхідності розстрілювати на місці. Ці заходи, звичайно, не тільки розсували ініціативу командирів у військах, а й призводили до нічим не виправданої загибелі великої кількості офіцерів а, як відомо, їх на початку війни і так не вистачало. Наказ № 270, наперекір істині, усю відповідальність за поразки поклав на воїнів, що опинилися у полоні. Він не розкрив головних причин, котрі поставили країну над прірвою. Звинувачуючи у зраді всіх військовослужбовців, що потрапили у полон, наказ № 270 замовчував те, що більшість з них у полон потрапили пораненими або вичерпавши всі засоби боротьби. З цього приводу маршал Г.К.Жуков писав: "Що ж, вони були іншими людьми ніж ті, котрі потім увійшли до Берліну? Були з іншого тіста, гірші, боягузливіші? Як можна вимагати презирства до всіх, хто потрапив до полону внаслідок усіх катастроф, що спіткали нас на початку війни?"¹².

Одну з таких катастроф описує очевидець О.Захарченко: "23, 24 і 25 вересня 1941 р. – це картина

жахливого, кривавого знищення людей і бойової техніки в Борщах, куди були загнані залишки наших армій, яку не можна передати словами. Непрохідні, непролазні болота не давали можливості прорватися нашим людям до Харкова, а якщо хто й проривався, то ворог його чекав на тому боці і знищував, або брав у полон. Тисячі трупів встеляли землю, небо було чорним від снарядних вибухів, пожежі, дихати було нічим, у повітрі пекельний шум і гуркіт від вибухів, стогонів і криків поранених і вмираючих¹³. І солдат, які змогли уникнути таких жахів, негайно передавали до зазначених вище трибуналів, як такі, що побули в оточенні.

Причому, діяльність військових трибуналів була пов'язана з кількістю наявних в'язниць. А їх не вистачало через велику кількість часто безпідставно затриманих військових. Така ситуація призводила до дуже швидкого розгляду величезної кількості справ, що вело до численних "помилко", а також до потреби у великій кількості транспортних засобів для етапування в'язнів.

У випадках, коли їх не можна було перевезти, особливо при наближенні ворога у більшості випадків засуджених страчували без достатньо компетентного розгляду справ. Таким чином, наказ № 270 створив умови до підозри по відношенню до величезної маси військових. Військові трибунали не встигали (або через інші причини) розглянути велику кількість справ, і багато людей гинули через те, що підозри по відношенню до них, їхні "справи" були не розглянуті вчасно, а у зв'язку із швидким наближенням ворога їх просто розстрілювали.

Крім того, слід пам'ятати, що в цей період НКВС і трибунали розстрілювали велику кількість в'язнів, які були заарештовані напередодні і на початку війни. Так, протягом 22–24 червня 1941 р. тільки у львівських в'язницях було знищено 1808 в'язнів. Для ліквідації в'язниці у Золочеві зі Львова був направлений оперуповноважений тюремного відділення Арсеєв.

"Його було наділено необмеженою владою і повноваженнями знищити підслідних будь-якими способами. У Золочевській фортеці почалася справжня бійня. На той час там знаходилося приблизно 1200 в'язнів"¹⁴.

Не могли підняти бойового духу радянських військ і загони НКВС, котрі стріляли у спину відступаючим. До того ж солдати деяких підрозділів НКВС своїми діями не лише не підтримували дисципліну у військах, а й сприяли, фактично, розладу армії.

Серйозні прогалини на початку війни мали місце в підготовці спеціалізованих військ, а саме танкових екіпажів та льотної складу. Відчувалася нестача гарно підготовлених льотчиків та танкістів. Підготовка спеціалістів для танкових з'єднань та льотних полків потребувала значного часу, і це при тому, що чисельність Червоної Армії та Флоту із 01.09.1939 до середини 1941 р. збільшилася у 2,8 разів.

На початок війни у 19 військових академіях і на 10 військових факультетах при вузах, у 7 вищих військово-морських училищах, 203 військових училищах та на 68 курсах підвищення кваліфікації командного складу нараховувалося більше 300 тис. слухачів та курсантів. Окрім цього, було введено початкову військову та допризовну підготовку молоді¹⁵.

В організаціях Товариства сприяння обороні, авіаційному та хімічному будівництву 2,6 млн чол. оволоділи різними військовими спеціальностями; 2,4 млн чол. пройшли курси навчання по програмі протиповітряної та протихімічної оборони¹⁶.

Не вистачало кваліфікованих лікарів для фронту та тилу, у зв'язку із чим на кінець 1941 р. для військових госпіталів у республіці на курсах Червоного Хреста підготували близько 50 тис. медичних сестер та санітарок¹⁷.

Велике політичне народногосподарське та оборонне значення в умовах війни мала діяльність у глибокому тилу більше 70 вузів, евакуйованих із України, діяльність яких відповідала вимогам військового часу. Деякі з них працювали як факультети у складі місцевих навчальних закладів. Із лютого 1942 р. розпочався навчальний процес у Кизил Орді (Казахська СРСР) об'єднаного українського державного університету у складі викладачів та студентів Київського та Харківського університетів. Колектив Київського медичного інституту, який знаходився в Челябінську, одночасно із основною роботою з підготовки лікарів тільки протягом 1942 р. організував підвищення кваліфікації 2,5 тис. лікарів. У ряди Червоної Армії поверталось більше 70 % поранених солдат. У той час, як у німецьку армію – тільки близько 40 %¹⁸.

Значна увага під час війни приділялася підготовці партійних керівників. Станом на липень 1943 р. в 1,5 рази збільшилася кількість партійних та комсомольських організацій. Партійно-комсомольський прошарок досягнув 30–40 % особового складу військ. Протягом 1943–1945 рр. партійними органами республіки підготовлено близько 300 тис. партійних керівників¹⁹.

Починаючи із перших років війни і до перемоги, у СРСР проведено титанічну роботу з підготовки військових кадрів для фронту. Діяли військові академії, військові факультети при вузах, вищі військово-морські училища, військові училища, курси підготовки командного складу. У глибокому тилу успішно здійснювали свою роботу медичні заклади з підготовки лікарів для госпіталів, медичних частин. Проводилася підготовка партійних керівників. Усе це дало змогу шляхом великих зусиль досягнути перемоги. Із перших місяців війни розпочалася прискорена підготовка командних кадрів у військових училищах та академіях, на курсах і в школах, у діючій армії. Щорічний випуск командирів і політпрацівників складав близько 500 тис. осіб. Усього за роки війни було підготовлено понад 2 млн офіцерів. Особливу роль у підготовці кадрів відіграли військові академії. У них пройшли підготовку тисячі командирів полків, бригад, дивізій, корпусів, а також командуючі арміями та начальники штабів. Військово-політичні навчальні заклади підготували та направили у війська близько 300 тис. політпрацівників середньої та вищої ланки²⁰.

Таким чином, СРСР зміг розгорнути і використати надзвичайно великий потенціал, як науковий (під час війни вчені впроваджували нові розробки військової техніки), так і навчальний (тисячі навчальних закладів), які ціною героїчних зусиль здійснювали підготовку військових кадрів для фронту. Поряд із багатьма іншими чинниками, які принесли перемогу СРСР у Великій Вітчизняній війні підготовка та навчання сотень тисяч льотчиків, танкістів, артилеристів, медиків та людей багатьох інших військових спеціальностей, які, долаючи труднощі, виявляли справжній героїзм, високе усвідомлення свого патріотичного обов'язку, незважаючи на догматизм та знищення сталінським режимом власного народу.

¹ Всесвітня історія. Друга світова війна. – М., 2000. – С. 284–298. ² Історія України: Документи. Матеріали / В.Ю.Король. – К., 2001. – С. 12–763. ³ Коваль М.В. Друга світова війна та Україна (1939–1945 рр.). Історіософські нотатки. – К., 1999. – С. 9. ⁴ Король В.Ю. Історія України. – К., 1999. – С. 270. ⁵ Король В.Ю. Система каральних органів в окупованому Києві (1941–1943) та їх виконавці // Історія в школі. – 2000. – № 11–12. – С. 10–12; ⁶ Король В.Ю., Мошук І.В. Фашистський окупаційний режим на Україні та становище інтелігенції // Трибуна. – 1997. – № 9–10. – С. 34–35. ⁷ Король В.Ю. Військовополонені – жертви війни. Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941–1945. – К., 2000. – С. 3–127. ⁸ ЦДАВО. – Ф. 2, оп. 1, арк. 5, б. ⁹ Там само. – Арх. 11, стр. 19, арк. 5–7. ¹⁰ Там само. – Арх. 15, стр. 5, арк. 3. ¹¹ Там само. – Арх. 21, стр. 19. ¹² Там само. – Арх. 21. – Арх. 4, 9–16. ¹³ Там само. – Арх. 27, стр. 18–21, арк. 8–12. ¹⁴ Там само. ¹⁵ Там само. ¹⁶ Там само. ¹⁷ Там само. ¹⁸ Там само. ¹⁹ Там само. ²⁰ Король В.Ю. Трагедія військовополонених на окупованій території України в 1941–1944 роках. – К., 2002.

В.Ф.Колесник, д-р іст. наук, Т.О.Хоменко, асп.

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМСТВ В ІСТОРІОГРАФІЧНИХ ДЖЕРЕЛАХ РАДЯНСЬКОЇ ДОБИ

Присвячено історичним публікаціям радянської доби, що дають оцінку соціально-економічній діяльності органів місцевого самоврядування. Проаналізовано праці радянських дослідників, що характеризують роботу земств у цілому та окремі напрями їхньої діяльності.

An attempt to analyze historical publications made during the Soviet times and devoted to studying the activities of local self-governing bodies (zemstvo) is made in the given article.

Ключові слова: земства, органи місцевого самоврядування, земські начальники, контрреформи.

Соціально-економічна діяльність органів місцевого самоврядування, утворених у Російській імперії 1864 р., знайшла своє відображення у наукових, енциклопедичних, публіцистичних виданнях радянської доби. Ставлення радянських істориків до земств упродовж існування радянської держави не було однозначним. Різні історичні періоди наклали свій відбиток на характер історичних публікацій, тому на сьогодні важливо з'ясувати міру реальності радянських історіографічних концепцій, вірність і помилковість оцінок тих чи інших науковців, адже лише так можна дати відповідь на запитання про ступінь правдивості і повноцінності відтворення історії України.

До кінця 1920-х рр. радянська історична наука ще не була цілком і повністю підпорядкована ідеології. Так як у 1920-і рр. не було усталеної, офіційно санкціонованої "ідеологічної правди", публікації про земства характеризуються різноманітністю позицій і концепцій з багатьох питань діяльності органів місцевого самоврядування, про що свідчать друковані видання діаспори, спогади самих земських діячів.

Із завершенням доби українізації та непу ставлення до земств змінюється і замість публікацій об'єктивного характеру ми все більше зустрічаємо упереджене ставлення до органів самоврядування Російської імперії. Слід зауважити, що саме в перше десятиліття після жовтневого перевороту відбувається становлення радянської історичної науки, нової ідеології. Єдиним науковим методологічним підґрунтям став марксизм-ленінізм. Праці В.І.Леніна розглядалися як міцний фундамент для розуміння історичного процесу¹. Надалі, чим більше зміцнювалися позиції сталінізму, тим поширенішими ставали погляди на історіографію земств ХІХ – початку ХХ ст. як буржуазну. Погляди радянських істориків починають повністю вписуватися у сталінську доктрину, а в історичній науці все чіткіше простежується ідеологічний монополізм. З кінця 1920-х рр. утверджується нова історична концепція, формується негативний погляд на дорадянське минуле.

У 1940–1950-і рр. з'являються наукові ґрунтовні праці з історії земства, основна цінність яких полягала в оприлюдненні значного пласту архівного матеріалу. Найбільше господарською діяльністю земств цікавились у 1970–1980-і рр. Цей період позначений виходом дисертаційних досліджень, монографій, присвячених конкретним напрямкам діяльності земств, що важливо, можна спостерігати більш зростаючий інтерес до українських земств та їхньої діяльності. Якраз у цей час розпочалося активне вивчення регіональної історії і з'являються праці, присвячені вивченню українських губернських земств. Можна окреслити такі періоди у висвітленні історії українського земства: 1) 1918–1928 (до завершення непу), 2) 1928 – середина 1950-х рр. та 3) середина 1950-х – початок

1990-х рр. Такий поділ, на нашу думку, зумовлений конкретними політичними обставинами, які безпосередньо впливали на характер історичних праць.

Історіографічні джерела з історії земств можна поділити на такі основні групи:

- ✓ Монографічні праці, присвячені земствам в цілому.
- ✓ Монографічні розвідки з окремих напрямів діяльності земств.
- ✓ Видання діаспори та спомини земських діячів.
- ✓ Енциклопедичні видання та підручники.

Наприкінці 1920-х рр. побачила світ низка нарисів історії Росії, у яких у контексті інших питань розглядалася діяльність земств. Роботи авторів були насичені фактичним матеріалом і мали приблизно однакову структуру: описували утворення земств та соціальний склад, функції та участь у ліберальному русі. Окремо в них згадувалися й українські земства та їхні друковані видання. Це праці за редакцією С.Піонтковського, проф. Лавіса і Рамбо, М.Яворського². Короткі згадки про українські земства знаходяться у роботах українських істориків Б.Грінченка та О.Єфименко³, щоправда з досить упередженим ставленням авторів до земських надбань.

У 1920-х – на початку 1930-х рр. було надруковано низку споминів земських діячів. У їхніх працях об'єктивно оцінювалася різноманітна діяльність земств. Такі джерела є особливо цінними при вивченні історії земства, оскільки вміщені в них факти описані безпосередніми учасниками подій. Автори чітко зазначають проблеми, із якими їм довелося зіштовхнутися на ниві земської роботи, а також причини невдач та непорозумінь, що мали місце у середовищі земців. Аналізуючи праці земських діячів, можна відстежити у повній мірі рівень стосунків органів самоврядування з владними структурами. До таких робіт належать спомини І.І.Петрункевича, А.В.Філатова, В.Варзара, З.М.Свавицького⁴ та ін. Їхні спомини не є архівними опублікованими джерелами чи особистими щоденниками – це монографії, написані протягом життя та діяльності у земських установах. Роботи І.Петрункевича та збірник статей присвячений П.Н.Мілюкову були опубліковані за кордоном. Це пояснюється уже часовим фактором, оскільки в 1930-х рр. на території СРСР матеріали про земства схвально-го характеру публікувати було неможливо. Варто підкреслити, що факти, вміщені у працях земських діячів явно протилежні тим, які подавала на офіційних сторінках радянська історіографія.

У 1940 р. була надрукована історія України за ред. С.Белоусова та К.Гуслистого⁵. Автори ретельно перелічили завдання земств, але жодним словом не згадали про заслуги органів самоврядування перед народом. Більше того, у роботі чітко простежується заідеологізований підхід та вживаються терміни, притаманні виключно радянським історикам, як то: "... у земських організаціях селяни не відігравали ніякої ролі...", тим більше, що в земства потрапляли, як правило, лише представники

куркульського прошарку села...⁵ Певні ідеологічні штампи простежуються й у нарисах з історії України, автором якої є Ф.Є.Лось⁶, що були надруковані 1944 р.

На початку 1950-х рр. у курсах лекцій радянських істориків починає простежуватися певний шаблон, від якого автори не відходять і до кінця 1980-х рр. У той час радянська історіографія вже сформувала усталене ставлення до земств, а історики досліджували їхню діяльність в офіційно визначених концептуальних межах.

Однією з перших праць зазначеного періоду є "Історія РСР" за ред. М.В.Нечкіної⁷. У цій праці ретельно розглянуто процедуру виборів до земств, функції органів самоврядування та проаналізовано законодавчі акти, які звужували компетенцію земств. Сторінки, де висвітлювалася історія земства, містять основні цитати В.І.Леніна, у яких сказано, що земства – це "...клаптик конституції, через який російську громадськість віднаджували від конституції...", а також усім відома цитата про "п'яте колесо до воза"⁷. Надалі в роботах істориків ми зустрічатиємо саме такий набір цитат і фактичний матеріал. Це курси лекцій за ред. В.Дядиченка, А.К.Касименка, Л.М.Іванова та А.Л.Сидорова, В.Г.Мотренка, П.І.Кабанова та М.Д.Кузнєцова, А.К.Волощенко, Л.Я.Корнійчук⁸. Такі ж за змістом були матеріали радянської історичної енциклопедії за ред. Є.М.Жукова та Великої Радянської енциклопедії за ред. Б.Введенського⁹.

У 1960-х рр. починається активне вивчення земської контрреформи. Найвідомішими дослідниками цієї проблеми у той час були Л.Г.Мамулова (Захарова) та О.М.Кузнєцова¹⁰. Ці вчені вивчили також і появу інституту земських начальників. Їхні праці містять значний фактичний матеріал і здебільшого є об'єктивними. Розробка радянськими вченими проблеми контрреформ та впровадження інституту земських начальників зумовлена була перш за все тим, що радянська наука ретельно відстежувала усі антидемократичні процеси царської Росії, утиски населення та зловживання владними структурами своїм становищем тощо. Отже, вивчення земств під таким кутом зору було доволі актуальним.

У другій половині 1970-х рр. з'являються роботи, присвячені земському ліберальному руху, або окремим напрямам діяльності земств. У своїх працях дослідники звертаються і до історії українських земств: Чернігівського, Харківського, Полтавського та Катеринославського. Авторами таких робіт є: М.С.Симонова, В.Г.Чернуха, І.Д.Ковальченко, П.А.Зайончковський¹¹. Найбільш ґрунтовними є роботи, присвячені безпосередньо земствам Росії та України, автором яких є Г.А.Герасименко¹². Дослідник увів до наукового обігу значний пласт архівного матеріалу та приділив увагу безпосередньо соціально-економічним надбанням українських губернських та повітових земств. Його роботи стали для свого часу унікальними, оскільки соціально-економічні надбання українських земств мало хто вивчав у радянську добу.

Окрему групу досліджень у цей період складають публікації, присвячені земській статистиці. У радянській науці приділялася увага вивченню соціального рівня населення, забезпеченню селян землею. Щоправда метою дослідників було показати економічну відсталість та незабезпеченість селян Російської імперії. При вивченні цих питань історики не могли обійти увагою земську статистику. Необхідно підкреслити, що перші праці про земську статистику з'явилися на початку 1920-х рр. і не мають заідеологізованого підходу при трактуванні діяльності земських статистів. До них належать низка робіт до-

слідника Є.З.Волкова¹³. Із 1920-х до середини 1950-х рр. інтерес до земської статистики зменшується і відновлюється у 1950-х рр. З цього періоду починається активізація вивчення земської статистики, але праці вчених носять більшою мірою явно заангажований характер. З'являються роботи І.Я.Матюхи, Н.А.Каблукова, А.Г.Кузьміна, Т.Л.Моїсеєнко, А.І.Гозулова, Є.І.Вяткіної, Г.Бірюкової¹⁴. Варто підкреслити, що історики вивчали як розвиток статистики в цілому, так і окремі напрями роботи земських статистів. Серед напрямів статистики, яким було приділено увагу, можна назвати медичну статистику, аграрну, а також вивчався рівень розвитку статистичних досліджень в окремих губерніях. Тут необхідно виокремити дослідження А.М.Зубко¹⁵, у якому основна увага звертається на вивчення соціально-економічного розвитку України.

До 100-річчя земської медицини у 1964–1965 рр. виїшла низка робіт М.М.Левіна, Н.А.Стискіна, Л.О.Каневського¹⁶, сповнених фактичного матеріалу, але з обов'язковими висновками про те, що справжня медицина могла бути створена і була створена лише у радянській державі. Більшість істориків замовчують той факт, що радянській державі дісталася у спадок вже доволі розгалужена система санітарно-медичних закладів, створених земствами. Окремий збірник "Нариси історії російської медицини" окрім фактичних матеріалів теж містить схожі висновки¹⁶. Аналізуючи рівень поширення медичних знань та процес розбудови медичних закладів, учені доволі упереджено ставляться до надбань земської медицини і не порівнюють стан у цій галузі із дореформеними часами. Відомо, що окремі напрями роботи у медичній сфері саме земські діячі поставили на належний рівень.

У 1980-х рр. почалося детальніше вивчення діяльності земств України. Воно було ознаменовано появою кількох дисертаційних робіт та монографій, авторами яких є Н.М.Лещенко, І.В.Сесак, О.С.Маскіна, В.А.Андрієвський, А.М.Зубко, Т.Л.Моїсеєнко та ін. Так, дослідниця О.Маскіна вивчила соціальний склад, бюджет та практичну діяльність Таврійського земства. І.В.Сесак дослідив земські установи на Правобережній Україні. Дослідник В.А.Андрієвський висвітлив діяльність Бесарабського земства, а дослідження А.М.Зубко та Т.Л.Моїсеєнко пов'язане із вивченням земської статистики¹⁸. Незважаючи на факт наявності у працях цитат основоположників марксизму-ленінізму, архівний матеріал оприлюднений вченими є різноманітним і важливим при вивченні історії України. Таким чином, було покладено початок вивченню безпосередньо історії земств України і продовжено цю справу вже сучасними істориками.

Найважливішим внеском радянської історіографії стало розроблення схеми дослідження та методики комплексного вивчення органів місцевого самоврядування в цілому. Також радянські історики ввели в обіг значний пласт архівного матеріалу та окреслили напрями вивчення історії земств надалі. Та, незважаючи на своєрідний конкретний внесок радянських істориків у вивчення земств, що полягав в аналізі історичних джерел, роки культу антинаукових комуністичних догм наклали своє тавро на історіографію в цілому та безпосередньо і на історіографію земства.

Протягом десятиріч історіографія показувала поступальний розвиток історичної науки, затушовуючи і приховуючи тяжкі наслідки впливу на неї сталінізму, всієї системи радянської влади. Історіографи йшли в руслі конкретних історичних досліджень, повторюючи їх постулати, а історіографічні праці не виходили за межі офіційно ідеалізованих концепцій, базувалися на відпо-

відних шаблонах і стереотипах. Праці часто не забезпечувалися своїми рекомендаціями і пропозиціями виходу на вивчення реалій. Командно-адміністративні методи керівництва наукою в радянські часи, які почали домінувати з кінця 1920-х рр., негативно позначилися як на формуванні тематики і джерельної бази досліджень, публікації документів і матеріалів, так і на методології та методиці роботи з ними.

У збірниках документів радянської доби ми знаходимо, таким чином, підібрані матеріали, щоб сформулювати негативне, однобоке ставлення до діяльності земств. Звичайно, земства не були позбавлені недоліків, але не можна применшувати їх надзвичайно вагомих внесок у розбудову соціально-економічної сфери держави. Радянські історики знаходилися в таких умовах, коли всі соціально-економічні процеси, включаючи діяльність органів місцевого самоврядування, повинні були трактуватися лише через призму вірності політики комуністичної партії. Історична наука знаходилася в полоні догматичних, нерідко антинаукових стереотипів. Радянський тоталітаризм кінця 1920-х – першої половини 1950-х рр. згубно вплинув на історичну науку, яка перетворилася у прислужницю правлячого режиму.

Кількість досліджень, присвячених вивченню українських земств, недостатня. Зокрема, говорити про вивчення якихось аспектів діяльності саме українських земств можна не раніше 1970-х–1980-х рр., оскільки до цього часу у більшій мірі вивчалися земства Російської імперії в цілому та земський ліберальний рух. Загалом комплексного дослідження діяльності українських земств у зазначений період не було здійснено. Українські земства не були предметом спеціального вивчення аж до початку 1970-х рр. Більшість праць була підготовлена на основі загальносоюзної та російської літератури.

1 *Ленин В.И.* Гонимі земства і Аннибалы ліберализма // Полное собрание сочинений. – М., 1972. – Т. 5 – С. 21–72; *Ленин В.И.* Письмо к земцам // Полное собрание сочинений. – М., 1972. – Т. 6; *Ленин В.И.* "Либеральные" земцы уже идут на попятный? // Полное собрание сочинений. – М., 1972. – Т. 11. – С. 195. 2 *Пионтковский С.* Очерки истории России в XIX – XX веках. Лекции. – 1928; *История XIX века* / Под ред. проф. Лависса и Рамбо. – М., 1938. – Т. 6; *Яворський М.* Історія України в стилістичній формі. – 1928. 3 *Грінченко Б.* Як жив український народ. – К., 1918; *Єфименко О.Я.* Історія українського народу. – Х., 1922. 4 *Петрункевич И.И.* Из записок общественного деятеля. Воспоминания // Архив русской революции. – Берлин, 1934. – Т. XXI. – С. 13–14; *Филатова А.В.* Воспоминания учителя. – М., 1929; *Варзар В.* Воспоминания старого статистика. – Ростов/Д., 1924; *Севацкий З.М.* Воспоминания о подворных переписях проводимых земцами. – М., 1926. 5 *История Украины.* Короткий курс / За ред. С.М. Білоусова, К.Г. Гуслистого. – К., 1940. – С. 165. 6 *Лось Ф.С.* Нариси з історії України. – К., 1944. – Вип. XI. 7 *История РСФСР.* Росія в XIX столітті / За ред. М.В. Нечкіної. – К., 1950. – Т. 2. 8 *История УССР* / За ред. А.К. Касименко, В.А. Дядиченко. – К., 1953; *История СРСР*

За ред. П.І. Кабанова, М.Д. Кузнєцова. – К., 1974. – Ч. 2; *История СРСР* / За ред. Л.М. Іванова, А.А. Сидорова. – К., 1963. – Т. 2; *История УССР*: У 2 т. / За ред. В.Дядиченко – Т. 1. – К., 1955; *Волощенко А.К.* Нариси з історії суспільно-політичного руху на Україні в 1970-х – початку 1980-х років XIX століття. – К., 1974; *Корнійчук Л.Я.* Суспільно-економічна думка на Україні в 70-х роках XIX століття. – К., 1971. 9 *Советская историческая энциклопедия* / Под ред. Е.М. Жукова. – М., 1964. – Т. 5; *Большая советская энциклопедия* / Под ред. Б.А. Введенского. – 1952. – Т. 17. 10 *Захарова Л.Г.* Земская контрреформа 1890 года. – М., 1968; *Мамулова Л.Г.* Дворянские проекты земской контрреформы // Из истории общественного движения и общественной мысли в России в XIX в. – Горький, 1966. – Т. 2; *Кузнєцова Е.Н.* Из истории контрреформ в России // Вестник ЛГУ. – 1976. – № 17. – Вып. 3. – С. 109–116; *Кузнєцова Е.Н.* К вопросу о создании и сущности института земских участковых начальников. – Куйбышев, 1980. 11 *Симонов М.С.* Земско-либеральная фронтда // Исторические записки. – М., 1973. – Вып. 91. – С. 150–216; *Чернуха В.Г.* Внутренняя политика царизма с середины 50-х – до начала 80-х гг. XIX века. – Л., 1978; *Ковальченко И.Д.* Аренда земли бывшими помещичьими крестьянами в начале 80-х годов XIX века // Из истории экономической и общественной жизни России. – М., 1976; *Зайончковский П.А.* Попытка созыва земского собора и падение министерства Н. Игнатьева // История СССР. – 1960. – № 5. – С. 126–139. 12 *Герасименко Г.А.* Земское самоуправление в России. – М., 1990. 13 *Волков Е.З.* Аграрно-экономическая статистика России в итогах её научных и методологических достижений, земского опыта и практики последних четырёх лет революционного перелома (1865–1922). – М., 1922. 14 *Матюха И.Я.* Статистика бюджетов населения. – М., 1967; *Каблюков Н.А.* Статистика. – М., 1922; *Козьмин А.Г.* Из истории организации земской статистики в Рязанской губернии // Учёные записки Рязанского гос. пед. ун-та. – Рязань, 1989. – Т. 62. – С. 273–289; *Моисеенко Т.Л.* Методы изучения крестьянской аренды в России по данным земской статистики конца XIX в. // История СССР. – 1979. – № 4. – С. 66–82; *Гозулов А.И.* Очерки отечественной статистики. – М., 1975; *Вяткина Е.И.* К социально-экономической оценке земских санитарно-статистических исследований. – 1870–1890 // Вестник ЛГУ. – Л., 1962. – № 23. – С. 35–43; *Бирюкова Г.* Очерки истории отечественной санитарной статистики // Вестник статистики. – 1967. – № 3. – С. 91–98. 15 *Зубко А.М.* Вивчення земськими статистичними органами соціально-економічного розвитку України (1864–1917) // УДЖ. – 1988. – № 3. – С. 130; *Зубко А.М.* Значення матеріалів земських провідних переписів для дослідження історії України періоду капіталізму // Вісн. Київ. ун-ту. – К., 1986. – № 28 – С. 73–79. 16 *Левин М.М.* Что сделала и чего не могла сделать земская медицина: (К 100-летию земской медицины) // Советское здравоохранение. – 1964 – № 7. – С. 65–70; *Стышкин А.Н.* История земской хирургии. – М., 1944; *Каневский Л.О.* Основные черты развития медицины в России в период капитализма (1861–1917 гг.). – М., 1956. 17 *Очерки истории русской общественной медицины (к столетию земской медицины)* – М., 1965. 18 *Моисеенко Т.Л.* Земская статистика как источник для изучения крестьянской аренды в России в XIX в.: Автореф. ... дис. канд. ист. наук. – М., 1981; *Зубко А.Н.* Материалы земской статистики как исторический источник по изучению истории Украины периода капитализма: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – К., 1988; *Сесак И.В.* Земская интеллигенция Правобережной Украины в период империализма (1904–1917): Автореф. ... дис. канд. ист. наук. – Л., 1987; *Маскина А.С.* Социальный состав и деятельность Таврического земства в 1886–1890 гг. // Вестник МГУ, серия 8. – М., 1980. – Вып. 36. – С. 40–50; *Маскина А.С.* Таврическое земство в 1866–1890 гг.: Автореф. ... дис. канд. ист. наук. – М., 1982; *Андреевский В.А.* Бессарабское земство (1890–1914 гг.): Автореф. ... дис. канд. ист. наук. – Кишинёв, 1985.

Надійшла до редколегії 05.09.03

Ю.В. Курнишова, асп.

ПОЛІТИКА США ЩОДО СПОРУДЖЕННЯ БЕРЛІНСЬКОГО МУРУ В СЕРПНІ 1961 РОКУ

На основі документів простежено політику США і країн Заходу стосовно будівництва Берлінського муру. Розкривається вплив цієї події на відносини США–ФРН.

Basing on documents the article examines US and west-European countries policy towards the construction of the Berlin wall. The influence of this event on USA-FRG relations is investigated.

Спорудження Берлінського муру в серпні 1961 р. повністю ліквідувало залишки післявоєнного статусу Берліна і посилювало протистояння між Заходом і Сходом. Відбулося безпрецедентне в історії розчленування трьохмільйонного міста і повна ізоляція однієї його частини від іншої. Будівництво муру стало найвищим проявом Берлінської кризи і в той же час її поворотним пунктом.

Ураховуючи значення Берлінського муру в історії холодної війни, як зарубіжні, так і вітчизняні дослідники неоднаразово зверталися до висвітлення подій 13 сер-

пня 1961 р. і їхніх наслідків¹. Проте комплексні дослідження політики США в цьому питанні стали можливими тільки з опублікуванням документів серії Foreign Relations of the United States у 1993 р.². Документи дають можливість зрозуміти, чому позиція США під час спорудження муру була набагато поміркованішою, ніж прийнято було вважати. Головне завдання нашої статті – простежити і проаналізувати західну реакцію на будівництво Берлінського муру та як приймалися рішення в

Білому домі і якої трансформації зазнали відносини між ФРН і США.

Початок Берлінській кризі було покладено ультиматумом радянського прем'єр-міністра Микити Хрущова 27 листопада 1958 р., у якому чітко проявилися цілі політики Радянського Союзу. Ця політика була спрямована на остаточну ліквідацію статусу Берліна, визначеного протоколом 1944 р., перетворення Берліна на "демлітаризоване" і "вільне" місто, тобто особливу політичну одиницю, яка б більше не знаходилася під захистом союзницьких військ і не прив'язувалася до Федеративної Республіки Німеччини. Для західних країн (США, Великобританії, Франції) ситуація ускладнювалася ще й тим, що підконтрольні їм сектори Берліна територіально були розташовані в середині радянської окупаційної зони, а відтак, доступ до них весь час знаходився під загрозою. Самі ж мешканці Берліна, як східного так і західного, могли вільно рухатися в межах міста, майже без перешкод перетинали внутрішні кордони. Щоправда, рух цей був односторонній – на Захід – оскільки тисячі німців віддавали перевагу капіталістичному устрою ФРН перед "соціалістичним раєм". За період з 1949 по 1961 р. більше трьох мільйонів східних німців "проголосували ногами". Тільки в червні 1961 р. НДР залишили більше 30 тис. мешканців, причому найбільш кваліфікованих кадрів. Ситуація загрожувала крахом соціалістичного експерименту у Східній Німеччині, що було рівнозначно тріумфові канцлера ФРН Конрада Аденауера, і тоді, за висловом М.Хрущова, "бундесвер підійде впритул до польського кордону"³.

Протягом двох з половиною років М.Хрущов зволікав із застосуванням погроз на практиці, сподіваючись на вирішення берлінського питання шляхом переговорів. Тоді обставини ще дозволяли розглядати берлінську проблему з двох ракурсів: як причину міжнародної конфронтації, зокрема, із США, і як джерело занепокоєння в середині соціалістичного табору. Утім, улітку 1961 р. відбувся перелом, викликаний рекордною кількістю втікачів зі Східної Німеччини і реальною загрозою отримання ФРН ядерної зброї, що на тлі внутрішньополітичної боротьби в Кремлі і поглиблення розколу між СРСР і Китайською Народною Республікою, остаточно переконало радянського лідера у необхідності вжити конкретних заходів. Під час засідання Політичного Консультативного Комітету країн Варшавського договору 3–5 серпня 1961 р. М.Хрущов дав згоду на зачинення східноберлінського кордону⁴. Тим самим він вирішував принаймні дві головні на той час проблеми. По-перше, мур перешкодив потоку ресурсів робочої сили, а по-друге, дозволяв Хрущову дещо розрядити Берлінську кризу до завершення терміну його ультиматуму в грудні, коли перед ним постане проблема ризику війни або необхідності відступити.

7 серпня на Нараді міністерства оборони СРСР М.Хрущов неофіційно оголосив своїм генералам, що прийняв рішення зачинити "лазівку". Серед аплодуючих гостей був і полковник Олег Пенковський, офіцер воєнної розвідки і найбільш цінний інформатор Заходу в СРСР. Він мав ще декілька днів, аби попередити Захід про плани СРСР, але, зваживши свій особистий ризик, а також те, що Захід не встигне за такий короткий термін вивчити його повідомлення, промовчав.

Серпень був місяцем відпочинку для Хрущова, який він проводив у Піцунді. Це давало Заходу фальшиве відчуття, що нічого важливого в серпні не слід очікувати, але опівночі 12 серпня вантажівки і військові транспортні засоби з'явилися на всьому периметрі кордону Західного Берліна. Східнонімецька охорона зі зброєю стояла на всіх пропускних пунктах. За деякий час з'явилися бетонні стовпи зі спіраллю колючого дроту. Охо-

роні було наказано завершити роботу до того, як хтось міг зреагувати. За наказом М.Хрущова радянська піхота і бронетанкові сили були розміщені на тактичних позиціях навколо міста, готових зрушити з місця у випадку східнонімецького опору або контрзаходів.

Почувши про спорудження загорожі, тисячі мешканців східного Берліна кинулися до метро і залізничних станцій, але було вже пізно. Захід отримав запевнення в тому, що "ці заходи не вплинуть на існуючий порядок руху й контроль за шляхами сполучення між Західним Берліном і Західною Німеччиною"⁵. Необхідність у новому порядку на кордоні, – йшлося у декларації країн Варшавського договору, відпаде з підписанням мирного договору з Німеччиною⁶.

Слід зазначити, що влітку 1961 р. американці самі розмірковували над тим, як скоротити потік біженців. Вони були готові пожертвувати безперешкодним рухом у Берліні, і підтвердженням тому були переговори з президентом Кеннеді під час наради Міждепартаментної координаційної групи. 26 липня спеціальний радник президента Д.Ачесон висловив думку, що Захід не повинен відкидати можливості запровадження "обмеженого руху населення крім випадків *дійсної потреби* (виділено автором) у політичному притулку"⁷. Це була неімовірна пропозиція, оскільки кількість емігрантів весь час зростала. Сенатори В.Фулбрайт та М.Менсфілд пішли у своїх судженнях ще далі, визнаючи за СРСР повне право зачинити кордон.

Отже, ще до спорудження муру вірогідність розвитку такого сценарію на Заході розглядалася, але ніхто не вважав це мотивом для військових приготувань. Як згадував пізніше перший помічник президента Кеннеді Тед Соренсен: "Ми розробляли планування на випадок ускладнень союзницького доступу в Західний Берлін, але не проти припинення еміграції зі Сходу"⁸. 25 липня президент Кеннеді звернувся до нації з промовою щодо Берліна. Після огляду ходу переговорів з Хрущовим у Відні й засудження ультиматуму, він наголосив, що СРСР не вдасться вижити США з Берліна, "ні поступово, ані силою"⁹. Під час промови Кеннеді звертався тільки до Західного Берліна, підкреслюючи тим самим, що те, що робить Радянський Союз на своїй половині міста до США не має ніякого відношення. Про свободу руху містом також не було сказано нічого. Хрущов неввірено розтлумачив цю промову як ворожу, відштовхуючись від неї під час ПКК ОВД 3–5 серпня, адже навпаки, у ній президент чітко провів межу американських і радянських інтересів, і за що США готові піти на ризик війни, а за що ні.

Хрущов, попри всю його риторику переваги радянської системи, не був схильний недооцінювати противника. А тому напередодні спорудження кордону в Берліні зробив ще одну спробу прозондувати, якою буде позиція США. У розмові з прем'єр-міністром Італії А.Фанфані, детальний звіт про яку, він знав, обов'язково покладуть на стіл американському президенту, Хрущов декілька разів звертався до заяв Менсфілда і Фулбрайта, які начебто відображали погляд самого президента, але який, звичайно, не міг дозволити собі висловитися в подібному дусі публічно. Якби припущення Хрущова виявилось невірним, Кеннеді надіслав би спростування через публічні або приватні канали. 10 серпня на прес-конференції Кеннеді було поставлено запитання, як він ставиться до коментарів Фулбрайта щодо закриття східнонімецького кордону. Кеннеді не заперечив слова сенатора. Він не скористався можливістю попередити Хрущова проти закриття кордону. Американський президент заявив, що уряд США не намагатиметься зупинити або, навпаки, сприяти відтоку біженців із НДР¹⁰.

Звичайно, подібні коментарі не гарантували стовідсотково, що на спорудження муру в США закриють очі. Більш ефективним могло бути запевнення самого президента. Деякі дослідники, такі, наприклад, як Майкл Бешлос¹¹, припускають можливість використання Кеннеді приватних каналів зв'язку з радянським лідером для досягнення домовленості про розрядження кризи ціною кордону в Берліні. При цьому найбільш вірогідним джерелом контакту вважаються секретні переговори Георгія Большакова та Роберта Кеннеді, єдиної посадової особи, якій Джон Кеннеді міг довіряти як самому собі. Сам Роберт Кеннеді в інтерв'ю 1965 р. заперечив, що подібні переговори мали місце, але можливо, що таким чином він хотів захистити пам'ять брата від закидів у "надмірній толерантності" до ненависного муру. Ще під час президентства Кеннеді було немало критиків як у самій країні, так і серед союзників, зокрема, у Франції та ФРН, які вважали, що влітку 1961 р. Білий дім припустився двох серйозних помилок: негласно дозволив НДР і СРСР поставити мур, а після – зволікав з реакцією до тих пір, поки було "вже пізно щось змінити". Показово, що сам президент не послішав виступати з публічною промовою стосовно Берліна. Здавалося, політику, який часто звертався у своїх виступах до порівняння капіталістичної і комуністичної систем, видавалася чудова нагода використати берлінський мур як символ деградації радянської системи і на її тлі піднести моральну перевагу США. Між 13 серпнем і днем своєї смерті – окрім візиту в Західний Берлін у червні 1963 р. – Кеннеді згадував мур тільки у трьох промовах, і то не більше одного речення. Причини замовчування такого важливого символу холодної війни можна знайти в особистому ставленні президента. Він був переконаний, що збереження вільного руху між Західним і Східним Берліном не було варте війни¹² і якщо мур мав стати мірилом розрядження міжнародної конфронтації, то він був готовий сплатити таку ціну.

Оперативний центр держдепартаменту США отримав інформацію про спорудження кордонної огорожі тільки за шість годин. Президент Кеннеді – за вісімнадцять. Держсекретар Д.Раск подав йому на розгляд проект заяви, у якій йшлося про те, що "порушення існуючих домовленостей буде предметом енергійних протестів через відповідні канали"¹³. У міжнародній лексиці це означало, що США не будуть реагувати надто гостро. В оприлюдненій заяві від 13 серпня держсекретар також висловив протест, але зробив чітке розмежування між подіями у Східному Берліні й інтересами США у Берліні Західному: "За наявною у нас інформацією, ці заходи спрямовані проти мешканців Східного Берліна і Східної Німеччини, а не проти західних позицій, як і не проти доступу західних держав у місто"¹⁴. Президент доручив Д.Раску розробити план, як можна ефективно використати цю подію в пропаганді¹⁵. Можливість повалення огорожі не розглядалася, адже, як зазначав у своїх мемуарах Нітце, "було очевидним, що вона покликана скоріше зачинити східних німців, ніж не впускати нас"¹⁶. Крім того, варто було зруйнувати загрозу або східнонімецькі військові споруди й тріхи вглиб своєї території знову. Подальше просування західних сил на Схід означало б вторгнення й початок озброєного конфлікту на території, що не входила до ареалу життєвих інтересів США.

У перші дні після закриття кордону, жоден посадовець з адміністрації Кеннеді не радив військового втручання. Увечері 14 серпня держсекретар Д.Раск підкреслив, що використання муру як пропаганди є найбільш важливим пунктом на порядку денному в США. Було вирішено залучити для цього Ерла Ньюсома, консультанта з публік релейшенз і голову однієї з найбільших

компаній у цій галузі. Водночас, економічні контрзаходи, які дехто пропонував застосувати проти Східної Німеччини, були відкинуті як неадекватні в ситуації, коли прямої загрози інтересам США не існує¹⁷.

У меморандумі Кеннеді спеціальний радник з питань безпеки М.Банді наводив аргументи проти застосування будь-яких репресалій: "рано чи пізно Совіти змушені були вдатися до такого кроку, тож краще, що це відбулося зараз, задовго до крайнього терміну ультиматуму"¹⁸.

15 серпня було скликано координаційну групу з урегулювання ситуації навколо Берліна. Держсекретар Д.Раск запропонував держдепартаменту, що "у той час як закриття кордону видається найбільш серйозною справою, існує можливість, що вона зробить врегулювання берлінського питання більш легким". Міністр оборони США Р.Макнамара висловив негативне ставлення до ідеї послати військове підкріплення у Західний Берлін. М.Банді підсумовував рішення групи: "оскільки закриття кордону не є кризовою ситуацією, проблема зводиться до пропаганди", тому, Вашингтон відхилив "тимчасові й несумірні репресалії".

Д.Раск зустрівся із французьким, британським та німецьким послами того ж вечора, аби поінформувати їх відносно позиції США. Захід може виступити з протестами, але не вживати ніяких військових заходів щодо муру. Фактично, окрім німецької, позиція союзників була одностайною. Британський представник у Берліні Мкдермот висловився лаконічно: "Це не варте війни"¹⁹.

Отже, спорудження Берлінського муру не мало на уряд США шокуючого ефекту. У Вашингтоні, як уже зазначалося, були готові до таких дій Радянського Союзу. Єдине, що за спогадами багатьох сучасників подій було несподіваним, так це час, який обрав М.Хрущов для встановлення муру. Американські аналітики вважали, що СРСР піде на загострення конфлікту восени, тобто ближче до крайнього строку ультиматуму, який спливав у грудні. Сам Д.Кеннеді визначив події 13 серпня як "провал американської розвідки". Але, на наш погляд, неможливо припустити, що в місті, де зосереджувалася найбільша кількість розвідувальних служб, інформаторів і подвійних агентів²⁰ можна було приховати підготовку до такого масштабного будівництва, нехай і проведеного в умовах жорсткої секретності.

Відсутність же контрзаходів свідчила про прийнятність нових умов і стимулювало СРСР іти ще далі. Тепер адміністрації Кеннеді було б значно важче переконати Радянський Союз, що його пропозиції є неприйнятними. З іншого боку, втрати Заходу і передовсім США були все більше "іміджеві", але не торкалися трьох основних "реалій": присутності в Західному Берліні, доступу у Західний Берлін і свободи його мешканців самим обирати державну систему.

Утім, не існувало жодних підстав вважати, що мешканці Західного Берліна радо вітатимуть появу огорожі, навіть як символу послаблення напруженості у відносинах Схід–Захід. США не були готові до спалаху невдоволення, яке вивело сотні тисяч мешканців Західного Берліна на вулиці з протестом проти колючого дроту й бездіяльності США. Люди сприймали їхню пасивність як зраду. На плакатах можна було побачити: "Де держави-захисниці?" і "Захід вчиняє другий Мюнхен". Кеннеді опинився притиснутим у кут. 17 серпня він підтримав пропозицію М.Тайлера послати американський озброєний загін по автобану до Берліна аби продемонструвати американську готовність розвернути військові сили на берлінській сцені. Зустріти солдат у Берліні мали віцепрезидент Ліндон Джонсон, генерал Лашиус Клей та спеціальний радник держсекретаря Чарльз Болейн. Президент чудово розумів, що 1500 вояків не зможуть захис-

тити місто у випадку радянської атаки. Їхнім завданням було просто бути присутніми аби "західні німці не втратили довіри до нас"²¹. Це був його перший військовий наказ, який міг стати прямим викликом СРСР. Роберт Кеннеді згадував, що "то були години небезпеки й президент не знав, чи намагатимуться Совіти зупинити колону"²². Коли перша група із шести вантажівок без перешкод в'їхала до Західного Берліна, він відчув, що кризовий момент минув. США виконали, на його думку, свій обов'язок перед західними німцями і тепер можуть провадити політику, виходячи із власних інтересів, а не зважаючи весь час на союзників. У своїй директиві держсекретарю Діну Раску він писав: "Я хочу взяти жорсткіший курс на переговори щодо Берліна. Позиції Заходу залишаються не узгодженими і я більше не вірю, що задовільний прогрес може бути досягнутий тільки шляхом чотирьохсторонніх переговорів. Вважаю, що нам терміново слід виробити тверду позицію і дати зрозуміти, що ми не станемо терпіти вето з боку будь-якої іншої держави"²³. Хоча основне завдання Ліндона Джонсона у ФРН було підтримати волю німців, в особистій розмові з канцлером Конрадом Аденауером він висловився в подібному ж дусі, натякнувши, що "світ очікує від США надто багато"²⁴.

Місія генерала Клея, героя берлінської блокади 1948–1949 рр., тепер призначеного особистим представником президента в Берліні, також носила терапевтичний, а не військовий характер. Його позиція значно більше переугукувалася з позицією офіційного Бона. Заступивши посаду у вересні, він заявив, що на його думку, мур треба було б зруйнувати і навіть розробив для цього план військових навчань у Західному Берліні для американських солдат. Клей заохочував сподівання західних берлінців на визволення, користувався будь-якою нагодою засудити східнонімецький режим і весь час чекав санкцій з Вашингтона, аби вжити більш дієвих заходів. Однак і президент Кеннеді, і держсекретар Раск відкидали його пропозиції і просили абби генерал утримався від односторонніх дій²⁵.

Наприкінці вересня Клей надіслав у Білий дім телеграму, у якій рекомендував "фізично знищити бар'єр за допомогою танків" якщо Східна Німеччина перекриє Фрідріхштрассе (один з останніх пунктів доступу у Східний Берлін)²⁶. У відповіді Д.Раск ще раз нагадав генералу, що доступ у Східний Берлін не є "серед життєво важливих інтересів США, за які вони будуть воювати"²⁷.

Коли президент зі своєю командою ще тільки посів головне крісло в Білому домі, перед ним стояло завдання сформувати власну концепцію воєнної політики США. На його переконання, міжнародна ситуація вимагала більш гнучкої стратегії, яка давала б можливість вибору в кризових ситуаціях, а не обмежувала його між улагодженням і термоядерною війною. Коли ж адміністрація зіткнулася з реальною можливістю війни з СРСР – особливо між травнем–серпнем, а потім в жовтні 1961 р., вищі посадовці, такі як М.Банді, р.Макнамара й особисто Д.Кеннеді зрозуміли незастосовність своєї стра-

тегії на практиці. Перспектива будь-якого роду війни з Радянським Союзом загрожувала застосуванням ядерної зброї і масовим винищенням, яке не могло виправдати жодні політичні цілі. Замість того аби визначити, який вид військових дій є більш прийнятним у даній ситуації, постало інше завдання – знайти шляхи для запобігання війні. Фактично, стратегія Ейзенхауера залишилася дієвою і в еру Кеннеді. Але якщо у 1958–1960 рр., під час першої половини Берлінської кризи Хрущов шукав переговорів із США, і таким чином, залишав хоча й невелику, але можливість консенсусу, у 1961 р. впертість радянського лідера не залишала простору для діалогу. 28 серпня М.Банді, радник Кеннеді з питань національної безпеки, зробив такий висновок: "Зараз все більше тих, хто вважає, що ми можемо і повинні зробити суттєве зрушення в бік визнання НДР, кордону по Одеру–Нейссе і навіть прийняти ідею двох мирних договорів"²⁸. Це означало відхід від Паризького протоколу 1954 р., згідно з яким за ФРН закріплювався статус єдиної представниці всієї Німеччини й невизнання НДР як державного утворення.

Таким чином, події серпня 1961 р. продемонстрували готовність американської адміністрації змиритися з існуванням двох Німеччин. І ця готовність виявлялася не тільки у відмові США зашкодити спорудженню муру, але й у прагненні дистанціюватися від позицій офіційного Бона. Так, на практиці в США підійшли до того, що у 1959 р. колишній держсекретар Джон Фостер Даллес назвав "теорією агентів". Коли розкол Німеччини набув остаточного втілення, США розцінили дії НДР як прагнення ствердити себе в ролі політичного суб'єкта. У контексті "безумовної політики підтримки" Бона і толерантного ставлення до НДР, Східний Берлін став гамбітом у партії між США й СРСР.

¹ *Catudal H. Kennedy and the Berlin Wall crisis.* – Berlin, 1980; *Zubok V.M. Khrushchev and the Berlin Crisis (1958–1962)* // Cold War International History Project, Working paper. – 1993. – № 6; *Wyden P. Wall: The inside story of Divided Berlin.* – N.-Y., 1989; *Harrison H. Ulbricht and the concrete "Rose"* // Cold War International History Project, Working paper. – 1993. – № 5. ² *Foreign Relations of the United States (FRUS), 1961–1962.* – Washington, 1993. – Vol. XIV. ³ Конференція перших секретарів Центральних Комітетів комуністичних і робітничих партій з метою обміну думками щодо питань про підготовку і заключення німецького мирного договору, 3–5 серпня 1961 року // Cold War International History Project Bulletin. – 1993, № 3. – P. 58–61. ⁴ *Khrushchev's secret speech on the Berlin crisis, August 1961* // www.cwihp.si.edu. ⁵ *Documents on Germany, 1944–1985.* Revised edition. – Washington, 1986. – P. 774. ⁶ *Ibid.* – P. 774. ⁷ *FRUS, 1961–1962.* – Vol. XIV. – P. 228. ⁸ *Sorensen T. Kennedy.* – N.-Y., 1965. – P. 669. ⁹ *FRUS, 1961–1962.* – Vol. XIV. – P. 227. ¹⁰ *Beschloss M. The crisis years: Kennedy and Khrushchev, 1960–1963.* – N.-Y., 1991. – P. 269. ¹¹ *Ibid.* ¹² *FRUS, 1961–1962.* – Vol. XIV. – P. 352. ¹³ *Ibid.* – P. 776. ¹⁴ *Ibid.* – P. 725. ¹⁵ *Ibid.* – P. 332. ¹⁶ *Nitze P. From Hiroshima to Glasnost: At the center of decision.* – N.-Y., 1989. – P. 198. ¹⁷ *FRUS, 1961–1962.* – Vol. XIV. – P. 334. ¹⁸ *Ibid.* – P. 331. ¹⁹ *McDermott G. Berlin: success of a mission?* – N.-Y., 1963. – P. 33. ²⁰ *Бейлі Д., Кондрашев С., Мерфи Д.* Поле битви Берлін. ЦРУ против КГБ в "холодної війні". – М., 2000. ²¹ *Sorensen T. Op. cit.* – P. 669. ²² *Beschloss M. Op. cit.* – P. 285. ²³ *FRUS, 1961–1961.* – Vol. XIV. – P. 359. ²⁴ *Ibid.* – P. 357. ²⁵ *Smith J. Lucius D. Clay: An American Life.* – New York, 1990. – P. 277–295. ²⁶ *FRUS, 1961–1962.* – Vol. XIV. – P. 441–443. ²⁷ *Ibid.* – P. 467. ²⁸ *Ibid., footnote.* – P. 379.

Надійшла до редколегії 17.09.03

Д.М.Лакішик, канд. іст. наук

ОСОБЛИВОСТІ УКРАЇНСЬКО-АМЕРИКАНСЬКИХ ВІДНОСИН: ДО АНАЛІЗУ ПРОБЛЕМИ

Проаналізовано еволюцію, стан і перспективи розвитку двохсторонніх відносин між Україною і США.

The article analyses evolution, state and perspectives of bilateral relations development between Ukraine and the USA.

Розпад Радянської імперії та поява на її теренах цілої низки нових незалежних держав вимагали від Сполучених Штатів концептуального переосмислення місця цього регіону в зовнішньополітичній стратегії країни. Річ

у тім, що для американської зовнішньополітичної традиції повоєнних десятиліть стали звичними намагання будувати міжнародну стратегію з урахуванням наукових напрацювань. Тут одразу слід брати до уваги, що зов-

нішньополітичний істеблішмент США прагне підбрати наукові школи та їхні відгалуження за власними ідеологічними уподобаннями. Тим самим заздалегідь знімається можливість надто гострих розходжень та протистояння між розробниками концепцій і практичними дипломатами, завданням яких є формування певних стратегій і програм.

Провідна роль США у закінченні "холодної війни" та оформлення нового світового порядку сприяла досягненню консенсусу між республіканцями і демократами щодо необхідності подальшої активної присутності Америки на міжнародній арені. Однак до цієї згоди істеблішмент двох партій прийшов з різних причин.

В основі бажання демократів зберегти за США статус світового лідера лежить "ідеалістичний" підхід до міжнародної політики, за яким Америка історично покликає поширювати у світі демократичні цінності та ринкові ідеали. Перемога "ліберально-демократичної традиції" була сприйнята демократами як можливість для зміцнення лідерства США через упровадження американської моделі в інших державах світу. Внаслідок цього, під час першого строку президентства Б.Клінтона була сформульована політика т. зв. "Вашингтонського консенсусу". Ця політика включала в себе основні політичні (демократія) та економічні (вільний ринок) принципи, які США намагалися закріпити в державах перехідного типу, серед яких були й держави пострадянського простору. З погляду інтересів національної безпеки, така політика обґрунтовувалася тим, що демократичні держави є менш войовничими, ніж авторитарні, тому у світі, де переважає демократія, існує менше загроз для безпеки Сполучених Штатів.

На противагу цьому, республіканці виступають прихильниками т. зв. реалістичної школи міжнародної політики, яка стверджує, що ідеологія та інші внутрішньополітичні чинники мають займати другорядне місце у формуванні стратегії міждержавних відносин. Першочергова увага, натомість, приділяється силовій вазі держави в міжнародній системі та її геополітичному залученню у регіоні.

Особливе місце в американських підходах до залучення країн Центральної і Східної Європи до загальноєвропейських процесів посіло "українське питання", що було викликане не тільки ядерною "спадщиною" України, але й геостратегічним розташуванням та специфікою відносин з Росією.

Слід нагадати, що на початку 1990-х рр. американські державні діячі наголошували, що політико-системні характеристики України, як перехідної держави, належать до однієї з найбільш виразних особливостей нового стратегічного ландшафту Європи. На той час Україну передусім розглядали важливим стратегічним буфером між Європою і Росією. З погляду тогочасної американської політичної стратегії, стабільна і суверенна Україна обмежувала сфери впливу Росії на інші регіони. Поки Україна залишається незалежною, стверджували вищі керівники американської держави, вона може бути справді ефективним буфером між Росією і рештою Європи¹.

Ще відносно недавно США називали Україну дуже важливим геополітичним партнером на пострадянському просторі. Тепер, особливо у контексті загального невдоволення якістю і темпами демократизації, а також наявністю серйозних проблем на ниві забезпечення свободи засобів масової інформації, на зміну ейфорії, схоже, приходить протверезіння. Відносини між країнами проходять серйозну перевірку на міцність. Досі можна говорити про своєрідну (мовчазну) форму напівізоляції України від західного співтовариства націй².

Із середини 1999 р. стає все зрозуміліше, що, незважаючи на всі заяви вищих посадових осіб, в історії українсько-американських відносин почався новий,

позбавлений романтизму, етап. Декларативні заяви про стратегічне партнерство перестали влаштовувати обидві сторони, і кожна з них чекає від іншої конкретних дій. З боку України – це очікування знайшло відображення в надії і надалі отримувати допомогу і підтримку, з боку США – у стабілізації політико-економічного стану України. На жаль, з того часу ситуація стабільно змінюється в гірший бік. Американськими політологами найчастіше наголошується, що політична криза в Україні визріла завдяки цілій низці недоліків і прорахунків українського уряду в стратегії демократизації та очевидним зволіканням із запровадженням принципів громадянського суспільства.

Структурні зміни в бюрократичній машині і санація чиновництва – в інтересах не тільки України, але й США. Американській адміністрації в нинішній політичній ситуації необхідна системна і прогнозована Україна. У можливість української влади самостійно провести адміністративну реформу в Сполучених Штатах, здається, не вірять.

Політичні скандали, пов'язані з іменем экс-прем'єр-міністра України Павла Лазаренка, затриманого в аеропорту Нью-Йорка, а пізніше "касетний скандал" в Україні, хід розслідування справи зниклого журналіста Георгія Гонгадзе, убивство директора телерадіокомпанії "ТОР" Ігоря Александрова, відставка прем'єр-міністра України В.Ющенка, події навколо колишнього віце прем'єр-міністра України Юлії Тимошенко (порушення кримінальної справи, відставка, арешт і т. п.), скандал, пов'язаний із продажем протиракетних систем "Кольчуга" Іраку, загострення внутрішньополітичної ситуації в Україні, формування руху за відставку Президента України Л.Кучми, – все це ніяк не сприяло зміцненню стосунків між Україною і Сполученими Штатами Америки.

У США зростає кількість противників американської зовнішньої політики у відношенні до України. Серед них і ті, хто був проти розвалу СРСР, і ті, хто не задоволений бездумним витраченням грошей американських платників податків в країну, яка поки не виправдала покладених на неї сподівань і де немає успіхів ні в сфері економіки, ні в сфері боротьби з корупцією, ні з бюрократією.

Події останніх років в українському внутрішньополітичному житті визначаються не джерелом, а детонатором змін в американській позиції. Важливим є такий постулат: ці зміни загострилися під впливом кризи, яка отримала широкий політичний резонанс під назвою в західній пресі "тейпгейт" або "Кучмагейт", але не стали її єдиною причиною³.

У США керуються тим, що Україна опинилася неспроможною сформулювати державний підхід до вирішення проблеми, яка виникла, влада не змогла виявити головної загрози, що постала із самого факту наявності плівки із записами в президентському кабінеті. Кожна з сторін зробила свій висновок – Росія про нашу слабкість, Сполучені Штати – про нашу демократичну і правову неспроможність.

Негативна реакція Сполучених Штатів та інших держав на розвиток подій в Україні сприяла поширенню антизахідних настроїв серед українських політиків та зовнішнім проявом покращання взаємовідносин України з Росією, які з кінця 1999 р. ґрунтувалися на тиску, – головним чином в енергетиці⁴. Росія миттєво змінила дипломатичний підхід до України, поставивши на місце видимого тиску формальну підтримку і прояви розуміння. Це був цілковитий поворот у російській політиці⁵. Однак він не зняв ні проблем енергетичного тиску, ні торговельних конфліктів, ані гостроти з окремих політичних питань, як то, скажімо, розміщення Чорноморського флоту РФ у Севастополі.

Західні політологи схильні стверджувати, що без американської підтримки Україна на осі інтересів Росія–ЄС є нескінченно малою величиною, якою знехтують

при першій можливості, незважаючи на всю її геополітичну значимість. Саме тому Україні потрібно свою європейську орієнтацію базувати на євроатлантизмі з опорою на Сполучені Штати.

Справа Г.Гонгадзе й І.Александрова та "касетний скандал", звичайно негативно вплинули на імідж України і цей вплив за кордоном відчувається значно довше, ніж у самій Україні. Реальним наслідком погіршення іміджу України стало зменшення іноземних інвестицій в українську економіку, а головними причинами цієї ситуації є саме політична нестабільність, невизначеність ситуації в країні. Хоча американці і запевняють, що в майбутньому Україна буде нормальною європейською країною через 30–40 років, за підрахунками С.Пайфера⁶. Ситуація, що склалася, яскраво демонструвала, що в Україні корупція, державне засилля і загроза застосування сили стали потужним важелем владного контролю, що призводить до ситуації, у якій закон і формальні атрибути демократії виступають лише як фасад, за яким стоїть могутня, більш ієрархічна, державна командна структура.

Яскравим прикладом нинішнього становища в українській політиці та позиції Заходу, насамперед США, стали наслідки відставки прем'єр-міністра В.Ющенка. Американські експерти зазначають те, що як тільки реформи, які проводив прем'єр-міністр, почали зачіпати інтереси українських олігархів, кабінет В.Ющенка був відправлений у відставку і замінений більш лояльними фігурами до Л.Кучми. Причому аргументи прихильників рішення Президента України, зокрема, про те, що перебування В.Ющенка на посту збіглося з об'єктивно визрілими позитивами, фактично не беруться до уваги.

Для Сполучених Штатів В.Ющенко був прем'єром, що асоціювався з реформами, політиком, що користувався їхньою довірою. Відставка В.Ющенка означала для Вашингтона остаточне руйнування не так внутрішнього, як зовнішньополітичного українського балансу. Справа Г.Гонгадзе та "касетний скандал", що темною плямою лягли на імідж Л.Кучми, всерйоз підірвали довіру американців до Президента України. В американській пресі відкрито почали писати, що "Президент Кучма не може більше розглядатися як вирішальний гарант реформ чи прозахідної орієнтації"⁷. Американські політологи стверджують, що Л.Кучма, навпаки, стає перешкодою на шляху до досягнення цих цілей. Разом з тим більшість фахівців з української проблематики у США не схильна вважати, що відставка Президента неминуче покращить політичний клімат у країні й сприятиме реформам.

Тут слід зважати, що Сполучені Штати – єдина країна, що реально може керуватися глобальними інтересами і розглядати увесь світ, перш за все, з погляду своїх національних інтересів. Саме тому впровадження обмежень на імпорт сталеливарної продукції з України подається як один з проявів нового виміру взаємовідносин між США та Україною.

20 березня 2002 р. набрало чинності підписане Дж.Бушем рішення запровадити на три роки тарифні мита в розмірі від 8 % до 30 % на десять видів сталеливарної продукції походженням з України, Росії, Бразилії, Південної Кореї, Німеччини, Туреччини, Франції, Китаю, Австралії та Нідерландів, що покликане захистити національних виробників.

Упровадження обмежень на імпорт сталеливарної продукції сприяє погіршенню взаємовідносин не тільки між Сполученими Штатами та Україною, але й із Європейським Союзом, оскільки значна частка металургійної продукції Співтовариства експортується саме до Америки.

З одного боку, постає досить реальна перспектива виникнення жорсткого протистояння між Вашингтоном та західними партнерами, що може призвести до нового сплеску глобальних "торговельних війн". З іншого боку, під загрозою справді опинилися національні інте-

реси США. Американська сталеливарна промисловість ризикує опинитися в глибокому занепаді, коли внаслідок азійської та російської кризи на американські ринки ринула хвиля дешевого металургійного імпорту.

Для України впровадження тарифних мит практично означає закриття американського ринку для української продукції чорної металургії. Експорт сталеливарної продукції з України до США був важливою статтею доходів країни. Однак зниження поставок металопрокату з України до США стимулювало до збільшення об'ємів експорту до країн ЄС. Так, у грудні 2001 р. представники України та ЄС парафували угоду про поставки прокату в 2002–2004 рр., що складатиме 335 тис. тонн в 2002 р. (263 тис. тонн в 2001 р.)⁸.

Своєрідним "моментом істини" в американо-українських відносинах став славнозвісний скандал, пов'язаний з виробництвом неліцензійних дисків та відеопіратство в Україні. За оцінками експертів, американські підприємства втрачають щорічно через українське відеопіратство 75 млн дол. Що стосується музикальної індустрії, то мова може йти про суми в розмірі від 250 до 300 млн дол. Пройгнорувавши неодноразові попередження американських урядовців, Україна дочекалася того, що США застосували проти неї класичні торговельні санкції, збитки від яких складатимуть, за приблизними підрахунками, від 51 млн до 475 млн дол.⁹. Удару зазнав не лише імідж, але й бюджет України.

У цій ситуації покращити становище могла б адекватна реакція української влади.

Своєрідним вододільним бар'єром у подальшому зовнішньо- та внутрішньополітичному курсі України стали березневі вибори 2002 р. до Верховної Ради. Американські державні діячі та політологи досить ретельно спостерігали за передвиборною кампанією та виборами в Україні, результати яких символізують розстановку політичних сил у парламенті та подальшу долю реформ у країні.

Американські та західні оглядачі підкреслюють, що хоч і досягнуто певних зрушень в окремих сферах політичного життя країни порівняно з парламентськими виборами 1998 р., однак залишаються серйозні недоліки. У США переконані, що Україна не може повністю відкинути старі політичні технології, так характерні для комуністичного минулого.

Хоча березневі вибори послабили вплив лівих у парламенті і привели до Верховної Ради багаточисельний реформаторський блок, ці вибори також посилити позиції президента Кучми в його прагненні до збереження влади, що дозволяє говорити про малу ймовірність політичної кризи. Однак українська політична арена залишається далеко не стабільною, що не дозволяє фракціям у парламенті сформувати стійку більшість, і хоча повороту назад у реформах не відбувається, ринкові процеси в економіці є повільними і хиткими.

Отже, в Україні немає політичної стабільності тому, що парламент неспроможний сформувати стабільну більшість. Декілька конкуруючих фракцій співробітничать з окремих питань, однак загальні принципи реформ не є об'єднувачим чинником для депутатів. Невдовзі розпочнеться боротьба за президентство, що і виявить персональні амбіції і внутрішні розходження в політичних блоках.

Тим часом, незважаючи на погіршення взаємовідносин між двома країнами, США формально на офіційному рівні продовжують обстоювати твердження про важливість геополітичного розташування України та неприйнятність можливого приєднання країни до союзу Росії та Білорусії. На думку американських політологів, така зміна зовнішньополітичних пріоритетів української політики могла б мати жакливі геополітичні наслідки в Європі. "Напрямок України до незалежності допоміг прискорити

розпад Радянського Союзу в 1991 р., й автономія Києва залишається вирішальною для запобігання відродження Москви як головної регіональної загрози безпеці¹⁰, тобто для США все ще актуальна теза З.Бжезінського "Без України Російська імперія неможлива".

Розмір дивідендів, які Україна надалі зможе отримувати завдяки своєму геополітичному розташуванню, прямо залежатиме від внутрішніх чинників, перш за все – від стану демократії та темпу економічних реформ. Більше того, в адміністрації Дж.Буша добре усвідомлюють, що демократичні перетворення в Україні є не лише бажаним елементом трансформаційного процесу, як це розглядалося попередньою адміністрацією, а необхідною передумовою зміцнення її незалежності та збереження свого міжнародно-політичного значення. Американські політологи стверджують, що напрям політичної еволюції України є надзвичайно важливим, оскільки він впливає на економічний стан в державі та її репутацію у світі.

Таким чином, Україні слід очікувати зростання уваги з боку США до її внутрішніх проблем, на відміну від підходу нової адміністрації до Росії, у якому робиться акцент на військово-стратегічній проблематиці відносин¹¹.

Американські політологи сходяться на думці про те, що новій адміністрації необхідно сконцентруватися на проблемах розширення всебічних взаємозв'язків між двома країнами, які можна сформувати лише коли Україна насправді буде рухатися в європейському напрямі. Американські зовнішньополітичний істеблішмент бажає бачити Україну в Європі і саме цим покликано намагання США утримати Київ від євроазійського розвитку, на яке приречена Україна в складі якщо не російсько-білоруського союзу, то нинішнього СНД.

Разом з тим основні напрями розвитку американо-українських відносин базуються на двох векторах. Перший – прагматичний, полягає в тому, що, незважаючи на внутрішні українські проблеми з демократією, реформами і свободою слова, співробітництво між Києвом і Вашингтоном залишається достатньо тісним і енергійним. Другий – демократичний, полягає в тому, що незважаючи на тісне і енергійне співробітництво, українська влада піддається критиці через проблеми з демократією, реформами і свободою слова.

Тим не менш прагматична необхідність збереження партнерських відносин з Києвом визначається цілою низкою факторів. По-перше, геополітичним, по-друге, економічним. У цій ситуації не слід забувати про Азовський та Чорноморський шельфи, нафтопровід Одеса–Броди, Обленерго, а також оригінальні ракетні технології, що представляють значний інтерес для американських партнерів. Боротьба за Україну може набути не тільки принципово політичного, але й економічного змісту.

Нарешті третім фактором є вимушеність збереження відносин з нинішньою українською владою, оскільки на даний момент у Вашингтоні не бачать їй альтернативи. Безумовно, у Сполучених Штатах існує декілька достатньо впливових груп, які із симпатією ставляться до деяких українських політиків. Однак американський зовнішньополітичний істеблішмент розуміє, що Л.Кучма сильніший за всіх їхніх обранців і тому в першу чергу потрібно вести діалог з ним.

Повертаючись до демократичного вектора, Сполучені Штати завжди були стримуючим фактором з погляду абсолютного розгулу придушення свободи слова в Україні. Чималі кошти різноманітних фондів витрачалися на грантову підтримку незалежних ЗМІ, а також неурядових організацій, що покликані формувати в Україні відкрите громадянське суспільство. Певні моменти цієї політики були ефективними, але в більшості випадків вона виявилася недостатньою для того, щоб призвести до кількісних змін ментальності суспільства

чи правил гри. Разом з тим, поки що в Україні не створений ефективний правовий механізм захисту ЗМІ від влади, наявність демократичного вектора в американо-українських відносинах залишається щитом, за яким при необхідності можуть намагатися схватитися опозиційні чи об'єктивні українські ЗМІ, тому слід очікувати збільшення американської допомоги через недержавні канали на розвиток неурядових громадських організацій, незалежних ЗМІ, приватного сектору та освітніх програм для української молоді. Саме так можна зміцнити паростки демократії в Україні, консолідація якої є однією із стратегічних цілей адміністрації Дж.Буша.

Хоча заклики до демократії були частиною риторики й минулої адміністрації американські політологи застерігають від проведення паралелей. Одним з найбільш негативних елементів у курсі Б.Клінтона щодо пострадянських держав була його зосередженість на особистостях. Внаслідок цього, підтримка США певної держави змішувалася із підтримкою її окремих лідерів. Так було в Росії, де розвиток демократії асоціювався із збереженням при владі Б.Єльцина. Елементи такого підходу знайшли вияв і в політиці США по відношенню до України, що було особливо помітно під час останніх президентських виборів 1999 р. Більше того, якщо Москва вдало використовувала свій ядерний потенціал та можливість "червоного реваншу" як аргумент для залучення додаткових фінансових ресурсів Заходу, то Київ у тих самих цілях використовував загрозу повернення України до російської сфери впливу. Це дозволило попереднім українським урядам маніпулювати західними інституціями, здобуваючи одну фінансову поступку за іншою. Як і в Росії Б.Єльцину, така фінансова допомога надала можливість українській еліті уникнути справжніх реформ, на проведення яких ця допомога й була спрямована¹².

Навряд чи прагматики у зовнішньополітичній команді Дж.Буша не врахують помилки, зроблені їхніми попередниками, тому не складно спрогнозувати більш жорстку позицію США в питанні подальшого надання фінансових позик Україні.

Так, Верхня палата американського Конгресу схвалила рекомендацію надати Україні 155 млн дол. на 2003 р. у межах зовнішньої допомоги США (що на 4 млн дол. менше порівняно з минулим роком). У той же час Нижня палата займає більш жорстку позицію відносно надання допомоги. Так, у минулому році пропозиції за сумами допомоги Україні відрізнялись майже на 50 млн дол.

Отже, Україні не вдалася організація дієвого громадського контролю за ходом реформ та залученням значних іноземних інвестицій в економіку країни, причинами й наслідками чого стали політична та економічна нестабільність, відсутність відчутних результатів у реформуванні судової та податкової системи, а також корупція на всіх рівнях виконавчої і законодавчої влади, коли конкурентна боротьба ведеться завдяки зв'язкам у державних структурах¹³.

Однак якісно новий етап в американо-українських відносинах може настати після президентських виборів 2004 р. в Україні. Західними політологами розглядаються різноманітні сценарії майбутніх президентських виборів в Україні та перспективи подальшого курсу країни.

Так, якщо на зміну нинішньому президенту прийде політик європейського типу, представник демократичних цінностей (а надія все ще є), то рівень довіри до України з боку американського зовнішньополітичного істеблішменту істотно підвищиться. Гіпотетична нова влада буде вимагати серйозної зовнішньополітичної підтримки (яка деякий час буде залишатися важливим фактором легітимації політичного режиму в країні). Таким чином, у 2004 р. можливе відтворення ситуації 1991 і 1994 рр. у сенсі позитивних очікувань по відношенню до України.

Якщо наступним президентом буде висуванець нинішніх владних еліт, то поле для використання фактора змін різко звужиться, але все ж залишиться – нова персона на владному олімпі, що завжди породжує нові очікування.

Політична кампанія 2004 р. також повинна супроводжуватися конституційною реформою – з метою відходу від існуючої пострадянської монархії в напрямку європейської плюралістичної моделі організації влади. Реформа політичної системи, введення політичного процесу в правові межі, відмова від практики "ручного управління" – непорушні умови реалізації євроатлантичного курсу України.

Фактор політичних змін, якщо такі відбудуться, буде сприяти подоланню фрустрації, скепсису і психологічної пригніченості більшості населення України, що гостро відчуває своє відчуження від політичного процесу та глибоку недовіру й антипатію до інститутів влади. Новий моральний підйом, зростання громадської активності, масові позитивні очікування можуть слугувати могутнім, потужним інструментом внутрішньої громадської підтримки євроатлантичного вибору, адже саме з реальним поверненням на європейський шлях розвитку буде асоціюватися "новий курс" України після 2004 р.

¹ *Asmus R.D., Kugler R.L., Larrabee F.S. Building a New NATO // Agenda 1994. Critical Issues in Foreign Policy. – N.-Y., 1994. – P. 211.*
² *Solomon P.H., Foglesong T.S. The Two Faces of Crime in Post-Soviet Ukraine // East European Constitutional Review. – 2000. – Summer. – Vol. 9. – № 3. – P. 72–76; Karatnycky A. Meltdown in Ukraine // Foreign Affairs. – 2001. – May/June. – Vol. 80. – № 3. – P. 73–86.*
³ *Dominique A. Kuchmagate and the Demise of Ukraine's "Geopolitical Bluff" // East European Constitutional Review. – 2001. – Spring/Summer. – Vol. 10. – № 2/3. – P. 54–56; Darden K.A. Blackmail as a Tool of State Domination: Ukraine under Kuchma // East European Constitutional Review. – 2001. – Spring/Summer. – 2001. – Vol. 10. – № 2/3. – P. 67–71; Gessen M. Crackup or crackdown? Ukraine Suffers Growing Turmoil over the President's Alleged Role in a Murder // U.S. World & World Report. – 2001. – March 26. – Vol. 130. – № 12. – P. 28–29.*
⁴ *Karatnycky A. Op. cit. – № 81.*
⁵ *Зеркало недели. – 2001. – 24 ноября. – С. 3.*
⁶ *Пайффер С. Через 30–40 лет Украина будет нормальной европейской страной // Зеркало недели. – 2001. – 8 декабря. – С. 2.*
⁷ *Karatnycky A. Op. cit. – P. 85.*
⁸ *Кієвській Тереграфъ. – 2002. – 4–10 февраля. – С. 6.*
⁹ *Зеркало недели. – 2002. – 8 марта. – С. 11.*
¹⁰ *Karatnycky A. Op. cit. – P. 73.*
¹¹ *Камінський Є. Українсько-американські відносини на початку XXI-го століття // Дослідження світової політики: 36. наук. праць. – 2003. – Вип. 23. – С. 16–17.*
¹² *Д'Аньєрі П. Повернутися до Заходу спиною? Пріоритет національних інтересів у відносинах України та США // Політика і час. – 2003. – № 2. – С. 40–41.*
¹³ *Лакішук Д. До питання про зміни американської позиції щодо українських реформуваль // Дослідження світової політики: 36. наук. праць. – 2002. – Вип. 20. – С. 105–110.*

Надійшла до редколегії 22.09.03

В.В.Ластовський, канд. іст. наук

В.О.ПАРХОМЕНКО – ДОСЛІДНИК ІСТОРІЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ В УКРАЇНІ ХVІІІ СТОЛІТТЯ

Розглянуто життєвий шлях і наукова творчість В.О.Пархоменка – дослідника історії Православної церкви в Україні ХVІІІ ст.

In the article is observed the life and scientific works of V.O.Parhomenko – the researcher of orthodox church history in Ukraine in XVIII century.

Сучасна українська історична наука поступово повертає із небуття імена давно і незаслужено забутих дослідників, збагачуючи, таким чином, власну історіографічну базу науковими здобутками попередніх поколінь. До недавнього часу серед них значився і Володимир Олександрович Пархоменко (1880–1942), відомий у першій половині ХХ ст. своїми науковими розвідками з історії церкви в Україні та історії Київської Русі. Проте дуже коротку інформацію про нього і його творчість можна було знайти хіба що в довідниках і енциклопедичних виданнях¹. Тепер же ми маємо вже й кілька робіт, у яких більш ґрунтовно розглядається біографія В.О.Пархоменка і його творчість². Однак у них досить небагато місця відводиться розгляду ранніх праць дослідника, у яких він вивчав історію церкви в Україні. А саме в цьому напрямі він дуже плідно займався пошуковою діяльністю на початку своєї наукової кар'єри.

Сам Володимир Олександрович народився в містечку Сміла Роменського повіту Полтавської губернії 9 вересня 1880 р. в сім'ї священика. З цим фактом сучасний дослідник В.Ричка і пов'язує його інтерес до історико-церковної тематики³. Однак мені здається, що на становлення В.О.Пархоменка як науковця саме в цьому напрямі вплинув ще й факт отримання ним освіти спочатку у Полтавській семінарії, а потім і в Санкт-Петербурзькій духовній академії (1905), де, як відомо, наукові пошуки студентів усіяло підтримувалися. Крім того, вже закінчуючи своє навчання, він отримав ступінь кандидата богослов'я (1905). І вже з 1904–1905 рр. з'являються перші наукові публікації В.О.Пархоменка в таких виданнях як "Київська старовина" та "Полтавські епархіальні відомості"⁴.

Після отримання вищої освіти подальша доля В.О.Пархоменка складається дуже непросто.

3 грудня 1905 р. він викладав церковну історію у Полтавській семінарії і тоді ж почав брати активну

участь у створенні місцевого Церковно-Археологічного комітету (1906). У 1913 р. життя закидає дослідника на Кавказ, де він обіймає викладацькі посади у Тифлісі та Сухумі. Після лютневої революції 1917 р. деякий час працював директором Канівської гімназії, отримав посаду приват-доцента кафедри російської історії Університету Св. Володимира. Після цього доля закидала його знову на Кавказ, у Крим, знову до Києва і потім до рідної Полтавщини. Найдовше він затримався у Дніпропетровську, де з 1925 по 1929 рр. працював професором в Інституті народної освіти (теперішній університет) й одночасно виконував обов'язки директора відділу в обласному історико-археологічному музеї та очолював Дніпропетровське наукове товариство. Саме там його й було заарештовано 30 вересня 1929 р. за звинуваченням у причетності до автокефального братства, після чого засуджено до 10 років таборів. Щоправда, вже у 1933 р. за станом здоров'я його було достроково звільнено від покарання. Після лікування В.О.Пархоменко переїздить до Ленінграду, де й працює аж до смерті у блокадному місті, до 1942 р. І тільки у 1989 р. він був повністю реабілітований.

У радянські часи, особливо після смерті В.О.Пархоменка, про його наукову спадщину було фактично забуто і в першу чергу "забуттю" було піддано його доробки з історії церкви. Зрозуміло, що на тлі впровадження в широку масову свідомість "воєнничого атеїзму", вони були абсолютно непотрібні. І тому в радянських виданнях дослідник згадувався виключно як спеціаліст з давньоруської історії, котрий заперечував норманську теорію і розробляв питання взаємовідносин Русі з кочовими народами.

Разом з тим, становлення В.О.Пархоменка як вдумливого і прискіпливого історика відбувалося саме в процесі його наукових розробок з історії церкви в Україні у ХVІІІ ст. Зараз вже важко з упевненістю стверджувати, які причини

штовхнули його до вивчення саме цього періоду. Але сам він зауважував, що для нього XVIII ст. було цікаве тим, "що це була перехідна епоха, епоха коливань і нестійкості, зміни одного укладу іншим"⁵.

Основну свою увагу В.О.Пархоменко зосередив на дослідженні історії Переяславсько-Бориспільської єпархії, що проіснувала з 1700 по 1799 рр. Він присвятив їй значну кількість заміток та статей, опублікованих у "Київській старовині" і "Полтавських єпархіальних відомостях", а згодом зведених в окрему монографію (видання 1908 р. та перевидання зі змінами і доповненнями 1910 р.). У науковому світі ця робота, без сумніву, знайшла своїх читачів і була відповідно оцінена. Власне, рекомендована вона була до друку на засіданні Полтавського церковного історико-археологічного комітету 7 січня 1908 р.⁶ Пізніше з нею ознайомився і склав коротеньке резюме М.С.Грушевський⁷. Екземпляр уже другого видання В.О.Пархоменко подарував відомому історичу церкви С.Т.Голубеву⁸. Саме за цю роботу він отримав у 1912 р. ступінь магістра⁹.

З усіх дослідників він ставився найбільш критично як до написання власних робіт, так і до оцінки праць інших учених. Так, В.Пархоменко обґрунтовано виступив проти висловлювань "польських і деяких російських (і, поперше, Д.Мордовцева) істориків", які вважали ігумена Троїцького Мотронинського монастиря М.Значко-Яворського одним із організаторів Коліївщини та автором "Золотої грамоти"¹⁰; він зазначав значну кількість недоліків і помилок у монографії С.Іваницького, зокрема з приводу ставлення ієрархії до Коліївщини, територіальних розмірів єпархії та інше, звернувши увагу на "нестійкість і коливання в його судженнях", що було викликано, на його думку, двома причинами: "...автор, по-перше, порівняно мало ознайомився з літературою... і, по-друге, не заглянув в жоден архів, крім старого архіву Київської дух. Консисторії"¹¹. Але й роботи самого В.О.Пархоменка викликали заперечення в інших істориків. Так, І.Джиджора у 1906 р. виступив проти концептуальних засад дослідника в його розумінні подій XVIII ст.¹²

У своїх роботах В.Пархоменко намагався розглянути окремі аспекти економічного стану церковних структур єпархії і навіть цікаві факти зі збору окремих податків (натуральних, грошових) на користь церковних приходів, семінарії, кафедри та констатував "неважний матеріальний стан монастирів" – Вознесенського Переяславського, Преображенського Красногірського, Золотоніського. Йому належить перший і єдиний в історичній літературі опис участі білого і чорного духовенства саме Переяславсько-Бориспільської єпископії в "Уложеній Комісії" 1767–1768 рр.¹³ Взагалі, В.О.Пархоменко у своїх роботах зачіпав досить різноманітні проблеми з історії України XVIII ст.¹⁴. Частина праць носила сучасно-біографічний характер¹⁵, причому у цих нарисах він намагався відтворити життя особистості на тлі суспільно-політичних проблем. Наприклад, про життя і діяльність патріарха Константинопольського Серафима II (1715–1779) дослідник розповідає, використовуючи тло російсько-турецьких взаємовідносин¹⁶. На окрему увагу для сучасних істориків, на нашу думку, заслуговують розвідки В.О.Пархоменка про ігумена Мотронинського монастиря М.Значко-Яворського. В історіографії побутувала і до сих пір існує думка, що саме цей ігумен був ідейним натхненником і одним із організаторів повстання, відомо як Коліївщина. Це стверджували як і деякі сучасники тих подій, але з негативним відтінком, так і деякі пізніші історики з позитивними, іноді – із занадто ультрапатріотичними лозунгами. Для прикладу, один із краєзнавців, допустивши кілька фактичних помилок та хибних трактувань у своїй роботі, стверджував про М.Значко-Яворського: "Він розуміє, що уярмлення трудового люду на Україні нічим не виправдане, що український народ, який успадкував високу національну культуру минулих

поколінь, багату і славну історію, має законне право на свою незалежність, свободу і православну релігію, що тільки сам український народ у самовідданій боротьбі проти поневолювачів може звільнитися від соціального, національного і релігійного гніту"¹⁷. Подібні висловлювання ніколи ніякими фактами так і не підтверджувалися. В.О.Пархоменко досить аргументовано довів свою ж тезу, що "про роль Мелхиседека у повстанні 1768 р. краще говорити гіпотетично, а не категорично". Тим більше, на його ж думку, якби ігумен Мотронинського монастиря "був замішаний в участі у повстанні, особливо ж в організації його, звичайно, його судили б, як судили тоді багатьох духовних осіб, часто за одною, нічим не доведеною підозрою їх в участі з гайдамаками"¹⁸. Такої ж думки притримується і В.А.Смолій, стверджуючи, що на користь цієї версії свідчить той факт, що М.Значко-Яворський "не зазнав якихось утисків та переслідувань з боку російського уряду", а був лише переведений на відповідну посаду в інший монастир¹⁹.

У процесі своєї науково-пошукової роботи В.О.Пархоменку доводилося зустрічатися з багатьма труднощами – із хаосом у зберіганні в архівах документів, відсутністю їхньої систематизації тощо. Уже у 1905 р. він спробував поставити перед громадськістю питання про спасіння архівних матеріалів, які зберігалися при церквах і монастирях України. Зокрема, архів давніх справ при Київській духовній консисторії, у який дослідник потрапив після довгих поневірянь по інстанціях, знаходився десь на "горищі", де було "темно й брудно", "справи у цілковитому безладі, деякі підгнили. Немає опису справ, немає ніякої системи у підборі справ... Кімнати для занять не існує", "багато що вже розтягнуто"²⁰. І такий стан справ В.О.Пархоменко спостерігав не лише в цьому архіві, але й в інших (у Софійському соборі, Києво-Михайлівському монастирі, Переяславській консисторії і т. д.). За його даними, у Вознесенському Переяславському монастирі за попередні двадцять років загинуло ледь не 9/10 усіх документів, а у Київській консисторії – до половини. Усе це спонукало дослідника виступити з пропозицією "оглянути ці та інші архіви малоросійські, вибрати з них найбільш цінне в історичному відношенні й утворити щось на зразок "центрального малоросійського архіву"²¹.

І надалі історик намагався всіма можливими засобами оберігати ті матеріали давнини, що цього потребували, тому він збирав їх найрізноманітніших місцях – церквах, монастирях, у приватних осіб – і представляв до Полтавського церковного історико-археологічного комітету. Так, у 1908 р. він передав сюди речі з Полтавського монастиря, Лубенського монастиря, Миколаївської церкви у м. Хоролі, Михайлівської церкви у м. Опішні та ін.²²

Багато з думок В.О.Пархоменка звучать актуально і нині. І він був правий, коли писав, що "на шляху будівництва української історії... не можна обійтися без гадок і гіпотез; та треба не забувати, що нові гадки й гіпотези приходять на зміну старим непевним даним, що до них ми тільки змалку звикли. Щоби збудувати нову історію України, потрібно зруйнувати старий історичний консерватизм... і за допомогою робочих гіпотез іти до складання певнішої, вірнішої історії"²³.

Отже, на нашу думку, наукова спадщина історика В.О.Пархоменка є ще до кінця не вивченою. Для сучасної науки важливо дослідити погляди на суспільно-політичний, економічний і культурно-національний розвиток України. Гадаємо, що є сенс і у складанні бібліографічного показника всіх його праць. Необхідно також найбільш повно відтворити життєвий і науковий шлях історика, оскільки й тут виникає значна кількість питань.

¹ Павловский И.Ф. Краткий биографический словарь ученых и писателей Полтавской губернии. – Полтава, 1912. – С. 146; Радянська ен-

циклопедія історії України. – К., 1971. – Т. 3. – С. 333; Украинская советская энциклопедия. – К., 1982. – Т. 8. – С. 202; Історія Академії Наук України. 1918–1923. – К., 1993. – С. 533, 551. ² Ричка В. За сфабрикованим звинуваченням // Репресоване кращезнавство. – К.; Хмельницький, 1991. – С. 233–237; Шейдьюк Г. Дослідник ранньої історії Півдня України // Під знаком Клію. – Дніпропетровськ, 1995. – С. 96–101; Граб В.І. У лещатах ДПУ. – Полтава, 1999. – С. 56–72; Портнов А. До питання про місце В.О.Пархоменка в українському та світовому історіографічному процесі // Осягнення історії. – Острого; Нью-Йорк, 1999. – С. 437–443. ³ Ричка В. За сфабрикованим звинуваченням... – С. 234. ⁴ Вл. П. О расширении пределов Переяславской епархии в 1756 и 1757 годах // Киевская старина. – 1904. – № 12. – С. 146–148; Вл. П. Гервасий Линцевский // Там само. – С. 408–443; Вл.П. Несколько данных о духовных семинариях в Переяславе и Полтаве в конце XVIII века // Полтавские епархиальные ведомости. – 1905. – № 23. – С. 862–864. ⁵ Пархоменко В. Очерк истории Переяславско-Бориспольской епархии. Изд. 2-е. – Полтава, 1910. – С. III. ⁶ Труды Полтавского церковного историко-археологического комитета. – 1905. – № 1. – С. 4–7; П-ко Вл. К вопросу о суде над Мельхиседеком Значко-Яворским // Там само. – № 4. – С. 46–47. ⁷ П-ко Вл. Переяславский епископ Гервасий Линцевский и начало воссоединения униатов в западной или польской Украине (1757–1769) С.Иваницкого // Киевская старина. – 1905. – № 4. – С. 1–6. ⁸ Записки Наукового това-

риства ім. Тараса Шевченка. – Львів, 1906. – Т. LXIX. – С. 202–204. ⁹ Ластовський В. Дослідження у XX ст. аграрно-господарського стану церковних структур Переяславсько-Бориспольської єпархії (XVIII ст.) // Матеріали Всеукраїнського симпозиуму з проблем аграрної історії. – К., 1997. – Ч. II. – С. 136–139. ¹⁰ П-ко Вл. И.П.Котляревский – ученик Екатеринославской семинарии // Киевская старина. – 1905. – № 7–8. – С. 46–47; П-ко Вл. Указ императрицы Анны Ивановны правителью Малороссии князю Шаховскому – о браках малороссов // Киевская старина. – 1905. – № 10. – С. 1; П-ко Вл. Разведение табаку в Малороссии в 1760-х годах // Киевская старина. – 1906. – № 5–6. – С. 8. ¹¹ Пархоменко В.А. Сильвестр Лебединский, первый епископ Полтавской епархии // Труды Полтавского Церковного историко-археологического Комитета. – Полтава, 1908. – Вып. 2. – С. 1–24. ¹² Пархоменко В.А. Патриарх Константинопольский Серафим II // Труды Полтавского церковного историко-археологического комитета. – Полтава, 1908. – Вып. 2. – С. 25–32. ¹³ Соса П. Ігумен Мельхиседек: участь в організації повстання // Народні рухи України в історії, мові та літературі: тези ювілейної наук.-прак. конф., присвяченої 225-річчю повстання. – Черкаси, 1993. – С. 43. ¹⁴ П-ко Вл. Был ли игумен Мельхиседек Значко-Яворский организатором украинского восстания 1768 г. // Киевская старина. – 1905. – № 1. – С. 4–7. ¹⁵ Смолій В. Деякі дискусійні питання історії Коліївщини (1768 р.) // УІЖ. – 1993. – № 10. – С. 24. ¹⁶ П-ко Вл. Несколько слов о малороссийских архивах // Киевская старина. – 1905. – № 2. – С. 136–138. ¹⁷ Там само. – С. 138. ¹⁸ Труды Полтавского церковного историко-археологического комитета. – Полтава, 1908. – Вып. 2. – С. 75, 77, 79, 81, 86. ¹⁹ Пархоменко В. Початок історично-державного життя на Україні. – К., 1925. – С. 3–4.

Надійшла до редколегії 18.09.03

Ю.В.Легун, канд. іст. наук

ГЕНЕАЛОГІЧНЕ ЗНАЧЕННЯ ВИКУПНИХ ДОКУМЕНТІВ АГРАРНОЇ РЕФОРМИ ІЗ ЗІБРАННЯ РОСІЙСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО ІСТОРИЧНОГО АРХІВУ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ)

Проаналізовано генеалогічне значення викупних документів аграрної реформи із зібрання Російського державного історичного архіву.

The article deals with the genealogical importance of the redemption documents of the agrarian reform from the collection of Russian State Historical Archive.

Реформа 1861 р. залишила по собі масиви різноманітних документів, що утворюють фонди архівних установ від губернського до загальноімперського рівня. Вони складали предмет для численних досліджень з питань соціально-економічних відносин, проведення викупної операції, селянських рухів, аграрних виробничих перетворень¹. Однак родознавчий аспект цих документів залишався поза увагою дослідників.

Зацікавленість вивченням власної генеалогії охоплює сучасне українське суспільство з 90-х рр. минулого століття. Поступово вона поширюється і на нащадків наймасовішої верстви населення у XIX ст. – приватно-власницьких та державних селян.

Сьогодні зростає потреба у джерелознавчих дослідженнях, що є своєрідним стимулом для роботи практичних генеалогів – професіоналів та аматорів. Поряд з найбільш відомими обліковими документами – метричними книгами, ревізками та посімейними списками дослідники починають вивчати й інші їхні види. У 1996 р. у своїй статті В.Любченко зазначає: "добре репрезентовану групу джерел... складають "Уставні грамоти", які зберігаються у фонді Подільського у Селянських справах присутствія і які містять інформацію про земельні садібні та польові наділи, що знаходилися у користуванні селянських родин"².

Із жалем зазначимо, що цей фонд став однією з жертв пожежі, яка на початку 2003 р. завдала значної шкоди зібранню Кам'янець-Подільського міського архіву (нині – Державного архіву Хмельницької обл., ДАХО). Така ситуація примушує ретельніше працювати зі збірками інших архівів, які містять аналоги втрачених справ.

Зокрема, йдеться про 577 фонд "Головна викупна установа Міністерства Фінансів" (Главное выкупное учреждение) Російського Державного історичного архіву (м. Санкт-Петербург). Засновано її було 27.10.1861 для

здійснення загального керівництва викупною операцією відповідно до Положення 19.02.1861. До 02.08.1862 вона підпорядковувалася Петербурзькій охоронній скарбниці (сохранной казне), надалі – Міністерству фінансів. До складу Головної викупної установи входили представник МВС та два депутати від дворянства.

Коло повноважень закладу було досить широким. Масштаби реформи 1861 р. вимагали постійного контролю і швидкої реакції на проблеми та ускладнення, що виникали при її провадженні на місцях, тому викупна установа змушена була постійно розглядати звернення органів влади, селян, поміщиків і спрямовувати роз'яснення щодо вирішення конкретних ситуацій. Крім того, установа видавала дозволи на отримання позик для забезпечення викупних угод, які попередньо розглядалися та затверджувалися у губернських селянських присутствіях. Нарешті, вона укладала щорічні звіти про проведення викупної операції (до 15.01.1885, з 1865 – разом з Радою селянських установ).

У складі цієї інституції діяли відділення (1–8-е, 10-е відділення загальних справ), канцелярія та бухгалтерія. Ліквідована Головна викупна установа 01.07.1895, її функції передані до відома Департаменту окладних зборів³.

Архівні справи, що відображають діяльність ГВУ, зібрані у фонді 577 Російського державного історичного архіву (РДІА). Зокрема, тут містяться і справи про викуп земельних наділів селянськими громадами. Вони включають копії уставних грамот, викупні договори та інші супровідні документи. Основною за своїм значенням серед них є уставна грамота, у якій фіксувалися імена домогосподарів сіл та майнові характеристики господарств селян до і після реформи 19 лютого. Саме наявність другого типу свідчень пояснює увагу дослідників до вивчення цього виду документів. Крім вищезазначених узагальнюючих праць, присвячених дослідженню

реформи, маємо і такі, де вивчаються уставні грамоти значно менших регіонів та окремих населених пунктів⁴.

Загалом зібрання 577 фонду нараховує 89584 справи. Їхні назви та основні характеристики відображені у кількох десятках об'ємних описів. Серед тих, які містять уставні грамоти, до території України відносяться наступні: Волинська губернія – опис № 7 (2777 справ), Катеринославська – опис 11 (906 справ), Київська – опис 14 (2454 одиниці зберігання), Подільська – опис 29 (2126), Полтавська – опис 30 (2473), Таврійська – опис 39 (49 справ), Харківська – опис 45 (1390 одиниць), Херсонська – опис 46 (1278) і Чернігівська губернія – опис 47 (2097 справ). Таким чином, території Центральної і Північної України предстали колекціями викупних документів, які майже суцільно охоплюють сільські населені пункти цих регіонів.

Слід мати на увазі, що кількість справ не є тотожною кількості уставних грамот у них. Адже грамота укладалася не на населений пункт, а на економію, окреме господарство пана-землевласника, тому кілька справ можуть бути присвячені одному населеному пункту. Наприклад, у поселенні (селенні) Краснопілка Гайсинського повіту укладалися наступні викупні документи: у маєтку Є.А.Равської частини Краснопілки⁵, р.П.Рудзької⁶, А.І.Сосницького⁷, Ф.І.Чарнецької⁸ та Ф.І.Ясинецької частини того ж поселення. У той же час окремі одиниці зберігання додатково містять викупні документи ще одного або кількох сіл, крім анонсованих в описі.

Відомо, що процес землерозподілу відбувався не просто, часто набуваючи форм гострого протистояння між звиклим до визиску кріпаків паном та селянами громади, які справедливо прагнули здобути поруч з особистою й економічною незалежністю. Як наслідок зустрічаємо приклади повторного укладання документів або внесення значних змін до уставних грамот у тому самому селі. Наприклад, справу у маєтку р.П.Борейка у с. Хомутинці за 1866–68 рр.¹⁰, та ще одну аналогічної назви за 1870 р.¹¹. І такі приклади досить розповсюджені.

Крім назви села та прізвища й ініціалів землевласника, описи фонду подають нам інформацію про час укладання викупної справи та кількість аркушів, що містить одиниця зберігання. Справи згруповані по розміщенні за абеткою повітах губернії. У кожному повіті вони також розташовані за абеткою за прізвищами панів. У більшості випадків імена землевласників подані ініціалами, однак зустрічаємо і повне ім'я без "по-батькові". Титули (князь, баронеса, граф) подаються. Звичайно, землевласниками були переважно дворяни (здебільшого польського та російського походження). Однак затягування процесу укладання уставних грамот до 90-х рр. XIX ст. призводило до того, що деякі з них відображали вже і нові економічні реалії пореформених часів. Наприклад, одиниці зберігання № 276, 277, 278, 279 укладені переважно у 1890–94 рр., є документами, що фіксували розподіл земель між новими господарськими утвореннями – Товариствами Степанівських та Тростянецького цукрових заводів з одного боку, і селянами Тростянця, Демківки та інших сіл – з другого. Унікальним для Поділля є і соціальний статус землевласника поселення Ксаверівки Вінницького повіту – селянина К.Д.Мельника Ця справа також укладена вже у 1893 р.¹²

Оскільки процес упорядкування викупних документів розтягувався на роки, нерідко у цей час відбувалася зміна власника маєтку. Вона знаходила своє відображення у назві архівної збірки у двох основних формах, визначених порядком переходу майнових прав до нових осіб. Якщо це успадкування, тоді бачимо у титулі термін "наслідников"¹³. Якщо ж перехід права власності на маєток відбувався за іншими цивільно-

правовими угодами, у назві зазначалося й ім'я попереднього поміщика: "Новосельського Николая ранее Загурской О.Л. селений Гавенос и Дигар" Балтського повіту¹⁴.

Адміністративний статус населеного пункту також зазначається. Переважно це поселення (селення), менше сіл, "деревень" та містечок. Зустрічаємо "приселки" та хутори. Є поодинокі випадки, коли уставна грамота укладена у маєтку (имені).

Як зазначалося, на Подільську губернію припадає 2126 викупних справи з 577 фонду. Вони охоплюють усі повіти. Зокрема, до Балтського повіту відносяться справи № 1–152, Брацлавського – 153–279, Вінницького – 280–439, Гайсинського – 440–538, Кам'янецького – 539–764, Летичівського – 765–966, Літинського – 967–1206, Могилівського – 1207–1398, Ольгопільського – 1399–1465, Проскурівського – 1466–1687, Ушицького – 1688–1854, Ямпільського – 1855–2102. Низка справ включає документи з різних частин губернії й об'єднана під назвою "справи різних повітів", що зберігаються під номерами 2103–2123. Три одиниці зберігання (№ 271⁶, 458⁶, 881⁶) є літерними.

Кожна одиниця є унікальною. Однак специфіка справочинства установи та законодавчо закріплені вимоги до викупних документів дозволяють нам визначити типову форму архівних збірок із 577 фонду РДІА. Крім уставної грамоти більшість з них включають: викупний акт по маєтку поміщика, що укладався мировим посередником за вказівкою повітового мирового з'їзду; детальний розрахунок (подробний расчет) до викупного акту; інформацію про викупні платежі вже внесені селянами до моменту укладання акту; документи, що засвідчують право власника на маєток, копію постанови губерньського із селянських справ присутствія про розгляд викупних документів тощо. Якщо у цих додаткових паперах і міститься інформація про домогосподарів, економічний стану маєтку та селянських господарств, то вона, як правило, просто повторює ті відомості, які сконцентровані у тексті уставної грамоти.

Традиційно документи викупного характеру розглядалися як джерело з історії соціально-економічних відносин. Однак роль уставних грамот для розробки питань селянської генеалогії є надзвичайно важливою. У них містяться повні переліки господарів з окремих населених пунктів періоду 1860–1870-х рр. У цей час ревізькі казки, що надавали таку інформацію вже відійшли у минуле. Своєрідною їхньою заміною стали посімейні списки. Однак списки Подільської губернії, що зберігалися у фонді Казенної палати Кам'янець-Подільського міського держархіву також здебільшого згоріли під час пожежі 2003 р., тому зібрання уставних грамот РГІА набуває надзвичайно важливого характеру.

Їхнє родознавче значення не обмежується одним лише переліком господарств. Паралельно з укладанням цього документу йшла велика робота з виготовлення планів сіл і земель, що розмежовувалися. У формулярі уставної грамоти поруч з колонкою "номер по порядку" був і "номер по плану". На жаль, ці картографічні джерела не становлять єдиної систематизованої архівної збірки, як у випадку з актовими викупними документами. Їхня збереженість є фрагментарною¹⁵. Однак, у випадку віднаходження такого джерела, співставлення свідчень уставної грамоти і пов'язаного з нею плану села дозволяє нам ідентифікувати розташування окремих селянських садіб. Ураховуючи ту обставину, що чимало родин понад сто років проживають в одних і тих самих подвір'ях, ми отримуємо додаткову реальну можливість встановити зв'язок між сучасними жителями села та їхніми предками.

Форма таблиць-грамот, у яких записувалася інформація про селян, була уніфікованою. Друкувалися спеціальні бланки з певними графами. Однак зустрічаємо і рукописні зразки, де деякі пункти могли пропускатися. Наприклад, у подібній уставній грамоті Луки-Мелешківської Вінницького повіту¹⁶ в таблиці-списку селян пропущена графа "оценка усадьбы", крім того, тут зазначені лише імена, прізвища домогосподарів та вид господарства – тяглий, піший, городник, бобиль. По-батькові селяни не названі, що позбавляє нас цінної генеалогічної інформації у цьому конкретному випадку.

Отже, аналіз викупних документів із фондів РДІА дозволяє нам зробити наступні висновки:

Це зібрання справ є надзвичайно представницьким й охоплює майже всі сільські населені пункти Подільської губернії другої половини XIX ст.

Основна генеалогічна інформація щодо селян регіону міститься в т. зв. уставних грамотах. Їхній зміст доволі обмежений і полягає в повному переліку домогосподарів окремої сільської громади. Крім цього, грамоти містять короткі відомості про земельні наділи та господарства селян.

Максимально ефективно використання уставних грамот можливе лише у тісному поєднанні з вивченням пов'язаних з ними інших типів документів, у першу чергу – планів сіл.

Родознавче значення цих збірок значно зросло через фрагментарну збереженість облікових документів щодо селян Поділля пореформеного періоду, внаслідок катастрофічних втрат архівної джерельної бази останнього часу.

¹ *Теплицький В.П.* Реформа 1861 року і аграрні відносини на Україні (60–90-ті роки XIX ст.). – К., 1959; *Лещенко Н.Н.* Крестьянское движение на Украине в связи с проведением реформы 1861 г. – К., 1959; *Лещенко Н.Н.* Класова боротьба в українському селі в епоху монополістичного капіталізму (60–90-ті роки XIX ст.). – К., 1970; *Пойда Д.П.* Крестьянское движение на Правобережной Украине в пореформенный период (1866–1900 г.). – Дніпропетровськ, 1960; *Зайончковский П.А.* Отмена крепостного права в России. – М., 1968; *Крутиков В.В.* Источники по социально-экономической истории Украины периода капитализма (1861–1900). – Дніпропетровськ, 1980. ² *Любченко В.* До селянської генеалогії Поділля: можливість дослідження, джерела та їх інтерпретація // Українська генеалогія: теорія, методологія, історія та практика. – К., 1996. – С. 153. ³ Полное собрание законов Российской империи. – Вып. 2. – Т. 36. – № 33659, 19.02.1861; Т. 37. – № 38537, 02.08.1862; Т. 38. – № 39350, 06.03.1863; ПСЗ-3. – Т. 5. № 2668, 15.01.1885; Т. 15. – № 11508, 27.03.1895. ⁴ *Максименко М.М.* Уставные грамоты Таврической губернии // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы 1962 г. – Минск, 1964. – С.455–458. ⁵ РДІА. – Ф. 577, оп. 29, спр.501. ⁶ Там само. – Спр. 502. ⁷ Там само. – Спр. 509. ⁸ Там само. – Спр. 518. ⁹ Там само. – Спр. 536. ¹⁰ Там само. – Спр. 289. ¹¹ Там само. – Спр. 290. ¹² Там само. – Спр. 364. ¹³ Там само. – Спр. 335 (спадкоємців Жабоклицького К.К. поселення Василівки, 1892 р.) ¹⁴ Там само. – Спр. 73. ¹⁵ Чимало з них зберігаються у фондах повітових у чиншових справах присутствій: у Держархіві Вінницької області це фонди Гайсинського (Ф. 4), Вінницького (Ф. 5), Ямпільського (Ф. 11), Літинського (Ф. 12), Могилів-Подільського (Ф. 369), Ольгопільського (Ф. 666) повітів. У Хмельницькому таких збірок менше і кількість справ у них не перевищує 3 одиниць. ¹⁶ РДІА. – Ф. 577. – Оп. 29. – Спр. 331.

Надійшло до редколегії 25.09.03

О.О.Ляшенко, канд. іст. наук

КРИМСЬКА АВТОНОМІЯ У ЄВРОПЕЙСЬКОМУ ВИМІРІ

Висвітлено позицію та участь ОБСЄ у процесі визначення статусу Кримської автономії у складі України в 90-х рр. XX ст.

The article shows the position and participation of the OSCE in the process of definition of the political status of the Crimean autonomy in structure of Ukraine.

Розпад соціалістичного табору і, зокрема, його багатонаціональних членів – СРСР і Югославії – кардинально змінив політичну карту Європи. Одночасно змінився й розклад сил на континенті. Також зазнали змін і основні вектори протистояння. Відійшло у минуле ідеологічне протистояння між Сходом і Заходом (спротив Росії просуванню НАТО на Схід навряд чи співставний із "залізною завісою", та й загалом Росія не була зацікавлена у тотальному протистоянні). Натомість у Європі з'явилася низка "гарячих місць", у яких в основі конфлікту перебували міжнаціональні відносини й територіальні претензії новоутворених країн один до одного, а надто прагнення колишніх метрополій повернути хоча б щось із колишніх своїх володінь.

Таким чином, загрозою номер один для європейської безпеки кінця 1980-х рр. стали міжетнічні конфлікти. Україна брала активну участь у зусиллях НБСЄ, спрямованих на вирішення цих проблем. Так, на Асамблеї НБСЄ у Будапешті у липні 1992 р. Україна виступила з ініціативою організації у межах НБСЄ спеціального механізму прогнозування конфліктів у Європі. А на самміті НБСЄ у Гельсінкі у 1992 р. Президент України Л.Кравчук зазначив, що, створюючи нову систему безпеки для Європи, необхідно першочергову увагу приділяти вивченню першоджерел конфліктів, зокрема проблемам національних меншин¹. Така пропозиція знайшла відображення у рішеннях самміту: розділ III Гельсінкського документа 1992 р. було присвячено ранньому попередженню, запобіганню конфліктам, регулюванню криз (включаючи місії з встановлення фактів, місії доповідачів), мирному врегулюванню суперечок². Діяль-

ність у розв'язанні вищезазначених проблем і підтримка з боку НБСЄ були особливо актуальними для України з огляду на існування потенційно вибухонебезпечної ситуації у Криму, пов'язаної з поверненням до автономії депортованих татар та власне з урегулюванням відносин між автономією і центром.

Наявну літературу із зазначеної проблеми можна поділити на кілька груп: монографії і брошури, які містять у собі певний аналіз й узагальнення тих чи інших проблем; монографії і брошури мемуарного характеру, які є інформаційно насиченими і відображають погляди людей, безпосередньо причетних до тих чи інших подій; публікації періодичних видань.

В.Чумак у праці "Україна і Крим. Спільність історичної долі"³ наголошує, що чинниками, які впливають на політичний клімат у Криму, є політика Росії, особливо щодо розподілу Чорноморського флоту, наслідки імперської національної політики, наслідки, зумовлені створенням Кримської АРСР і характером проведення цих змін в адміністративно-територіальному устрої України, складне економічне становище у Криму.

Д.Базів у монографії "Геополітична стратегія України"⁴ визнає, що проблема Севастополя дійсно існує, але це не проблема невизначеності міжнародно-правового статусу міста, а внутрішньоукраїнська проблема специфічного регіону з вузькою спеціалізацією. Іншим, на думку Д.Базіва, є політичний аспект, який пов'язаний насамперед із відчуженістю міста від інформаційного простору України, від процесу формування української політичної нації. Нарешті, третьою

складовою "проблеми Севастополя" автор називає політику Росії, яка несе всі ознаки "інформаційної війни".

Наступним дослідженням, у якому піднімаються сучасні кримські проблеми є монографія В.Сергійчука "Український Крим"⁵. У ньому В.Сергійчук доводить, що створення автономії в УРСР є результатом політики керівництва СРСР, спрямованої на провокування сепаратистських настроїв у різних регіонах України з метою недопущення її виходу з СРСР. На відокремлення Криму від України було зроблено особливу ставку. Для перестраховки було організовано референдум з приводу кримської автономії.

До проблем Криму зверталися і російські дослідники. Як приклад можна навести роботу А.Фьодорова⁶, у якій дається правова оцінка акту передачі Криму до складу УРСР та аналізується питання сучасних взаємовідносин України з автономією. Він вважає юридично не значимими всі угоди у межах СНД, які стосуються непорушності кордонів і територіальної цілісності держав, які виникли на руїнах СРСР. Аналогічні пункти Заключного Акту Ради з безпеки і співробітництва у Європі (НБСЕ) стосовно Криму він також не вважає прийнятними.

В.Кулик у статті "Зовнішнє втручання у внутрішні етнополітичні конфлікти: участь Верховного комісара ОБСЄ з питань національних меншин у розв'язанні кримської та кримськотатарської проблем"⁷ зазначає, що потреба втручання у ситуацію в Україні постала у 1993 р., після ухвалення російським парламентом російського статусу Севастополя, а головною причиною конфлікту між центральною владою і регіоном В.Кулик вважає відмову кримської еліти від того, про що меншини в інших країнах могли тільки мріяти, – територіальної автономії.

М.Багров на проблему визначення статусу Криму у своїй монографії "Крим. Час надій і тривоги"⁸ насамперед дивиться як член КПРС і розглядає її як спробу знайти "об'єднуючі для всіх комуністів ланки". М.Багров визнає, що рух України по шляху суверенізації значною мірою спонукав до постановки питання про статус Криму. Л.Грач, як і М.Багров, вважає розпад СРСР трагедією. Він наголошує, що кримська проблема до тих пір буде проблемою, доки не буде реалізовано формулу інтеграції Росії, Білорусії й України⁹.

Діаметрально протилежні погляди відображають роботи С.Литвина та М.Савченка¹⁰. У книзі С.Литвина "За український Крим" причина кризових явищ, що дестабілізують ситуацію у Криму вбачається у самому факті існування автономії, інститут президентства на півострові на думку автора лише посилив сепаратистські настрої. У книзі М.Савченка "Анатомія неоголошеної війни" наведені факти взаємодії командної ланки ЧФ із сепаратистськи налаштованими організаціями, партіями, депутатами і президентом Криму. Велику увагу автор приділив висвітленню деяких аспектів діяльності російських спецслужб і розвідки ЧФ у Криму.

Проблеми етнополітичного розвитку Криму, впливу на нього внутрішніх і зовнішніх факторів розглядаються у низці наукових статей. Так, автори статті "Україна та Крим у російських геополітичних концепціях"¹¹ виокремлюють основні геополітичні підходи російських дослідників до кримської проблеми в період від дезінтеграції СРСР до початку 1994 р. Вони виділяють два основних підходи до російської зовнішньої політики: "євразійський" та "європеїстський".

Цікава інформація про етнополітичний розвиток Криму міститься у виданні Українського незалежного центру політичних досліджень "Результати виборів у Криму в контексті пошуку можливих політичних компромісів"¹². Зокрема, у ній розглядаються особливості діяльності кримського парламенту у 1994–1998 рр.

Автори статті "Крим: амплітуди громадської думки"¹³ провели комплексні соціологічні дослідження низки суспільно-політичних проблем Криму. Наведені авторами результати зазначають наявність парадоксу. З одного боку більшість кримчан не поділяють погляди про відокремлення від України. З іншого – переважна більшість тих самих кримчан виступають за входження до складу Росії.

Питання, пов'язані із ситуацією навколо Криму, знайшли відображення й у роботах західних дослідників. Зокрема, Л.Йогансен і Дж.Паккер особливу увагу звертають на питання співпраці України й ОБСЄ у врегулюванні суперечливих питань між центром й автономією¹⁴.

Детальний історіографічний аналіз сучасних політичних подій на півострові здійснено в окремій статті і нами¹⁵.

Загалом, слід відзначити, що більшість вітчизняних дослідників схильні вважати кримську проблему остаточно розв'язаною, або ж перебільшують ступінь стабілізації ситуації в автономії. І лише деякі з них відзначають, що стабільність ще не є досить сталою.

Початок протистоянню регіону з центром поклато прийняття у травні 1992 р. Верховною Радою (Криму) Конституції Криму, багато положень якої суперечили Основному закону України. Однак тоді вирішення проблеми переводилося у переговорний процес: було прийнято закон про розмежування повноважень між органами влади України і Криму, прийнято нову конституцію автономії, яка не містила суперечливих положень, але передбачала посаду президента автономії¹⁶. Зазначимо, що 1992–1993 рр. характеризувалися дуже активною російською політикою в Криму, підтримкою проросійських сил. Внаслідок цього, на президентських виборах у Криму на початку 1994 р. переміг лідер блоку "Росія" Ю.Мешков, який заявив про наміри відновити Конституцію Республіки Крим від 6 травня 1992 р. з тезою, що Крим буде відносини з Україною на двосторонній основі, також Ю.Мешков висловив незгоду з тим, що Крим входить до складу України¹⁷.

Події в Криму протягом лютого–травня 1994 р., заяви та практичні кроки офіційних посадових осіб Республіки Крим викликали занепокоєння в Україні та міжнародних колах, з огляду на можливість різкого загострення соціально-політичної обстановки та утворення нового вогнища небезпеки і нестабільності у Європі. Нове керівництво автономії перейшло до конкретних дій, спрямованих на зміну правового статусу автономії. Зокрема, було заплановано розгляд Верховною Радою Криму питання про повернення до окремих положень Конституції Криму від 6 травня 1992 р., які суперечили Конституції України. Тим самим робилась спроба створення підґрунтя для виходу Криму зі складу України. Викликали занепокоєння спроби запровадити громадянство Криму, утворити власні збройні формування. Про ці тенденції йшла мова у заявах прес-служби Президента і Кабінету міністрів України¹⁸.

Слід зазначити, що, дотримуючись норм ОБСЄ, українська влада намагалася вирішувати проблеми відносин з автономією виключно правовими методами. Так, Верховною Радою України було прийнято постанову "Про статус Автономної Республіки Крим", у якій говорилося, що Крим є складовою частиною України і не є носієм державного суверенітету, не може бути окремого громадянства Криму, окремої грошової системи і власних військових формувань¹⁹. Президент України Л.Кравчук звернувся до Верховної Ради Криму з приводу відновлення Конституції Криму від 6 травня 1994 р. і попередив, що розгляд цих питань відноситься до компетенції Верховної Ради України і порушення цього принципу може вести до непередбачуваних наслідків²⁰. Коли ж кримський парламент не прислухався і відновив Конституцію від 6 травня 1992 р., Верховна

Рада України запропонувала у десятиденний строк привести Конституцію Криму у відповідність до українського законодавства²¹.

Ситуація вкрай загострилася після перепідпорядкування Служби Безпеки Криму, МВС Криму й органів юстиції відповідним структурам України. При цьому Президент Л.Кравчук зазначив, що у разі подальшого порушення законів України, "у нас достатньо сил, щоб забезпечити дотримання Конституції"²². Внаслідок цього відбувся розкол силових структур у Криму, що мало не призвело до застосування зброї між кримською міліцією і підрозділами Нацгвардії України²³. За словами представника Президента України в Криму В.Горбатова, лише завдяки випадку зброю не було застосовано²⁴.

Ескалація напруги в Криму викликала занепокоєння міжнародного співтовариства. Очікувалася поява нового "гарячого місця" у Європі. Так, за даними науково-аналітичного центру "Перспективи", проблему Криму на Заході розглядали як один з ланцюгів загальної тенденції розвалу великих територій колишнього соцтабору на дрібніші, створення системи напруженості між країнами регіону. У цьому розрізі проблема Криму розглядалася як перша серйозна пробна куля для створення умов переділу кордонів. З розпадом України передбачався розвал усієї Гельсінської системи, що призвело б до порушення всієї системи європейської безпеки²⁵. Світове співтовариство не могло залишитися осторонь вирішення цієї проблеми.

25–26 травня 1994 р. у Відні відбулося надзвичайне засідання Постійного комітету НБСЄ для розгляду подій у Криму з метою визначення можливої ролі НБСЄ у подоланні існуючих труднощів. На засіданні було враховано вимоги України і підтверджено готовність НБСЄ зробити внесок у стабілізацію ситуації, у т. ч. й шляхом направлення до регіону особистого представника Діючого голови²⁶.

На початку літа 1994 р. з метою вивчення ситуації в Криму Україну відвідав Верховний комісар ОБСЄ у справах нацменшин Макс Ван дер Стул. Ознайомившись із ситуацією, Верховний комісар оприлюднив позицію ОБСЄ: по-перше, повинен дотримуватися принцип територіальної цілісності і непорушності кордонів України; по-друге, усі рішення повинні базуватися на законних підставах; по-третє, при вирішенні суперечливих питань виключається принцип силового тиску²⁷.

Усупереч песимістичним прогнозам і відповідно до принципів ОБСЄ, вирішення кримської проблеми було спрямовано у межі переговорного процесу. 2–3 червня 1994 р. відбулося засідання делегації Верховної Ради України і робочої групи кримського парламенту, у ході якого сторони дійшли згоди відносно того, що окремі положення кримської конституції не відповідають українському законодавству. Було вирішено створити спільну робочу групу з узгодження Конституції Криму з українським законодавством²⁸. У листопаді 1994 р. Верховна Рада Криму виступила із зверненням до Президента і Верховної Ради України, у якому, зокрема, прохала надати депутатам кримського парламенту можливість прийняти участь у правотворчому процесі зі створенню Конституції України²⁹.

Успішному просуванню переговорного процесу між Києвом і Сімферополем повинна була сприяти Місія ОБСЄ в Україні, яка почала роботу у листопаді 1994 р. У січні 1995 р. було підписано Меморандум про взаєморозуміння щодо Місії ОБСЄ в Україні між Урядом України та ОБСЄ. Відповідно до документа, основними завданнями місії були збір інформації, сприяння у запобіганні напруженості, аналіз поточної ситуації в Криму, сприяння діалогу між центральним урядом та органами влади Криму стосовно

автономного статусу півострова в межах України. Строк перебування Місії вирішувався компетентними органами ОБСЄ після консультацій з Урядом України³⁰.

Виступаючи на Будапештському самміті НБСЄ у грудні 1994 р., Президент України Л.Кучма відзначив таку сферу діяльності НБСЄ у врегулюванні конфліктів, як превентивна дипломатія³¹. Також Л.Кучма висловив вдячність за своєчасну і принципову позицію НБСЄ, виявлену у зв'язку із ситуацією довкола Криму і впевненість, що ця позиція в подальшому буде зміцнена Місією НБСЄ в Україні.

Аналіз звітів Місії ОБСЄ за період з осені 1995 р. по весну 1996 р. свідчить, що у центрі уваги ОБСЄ перебували наступні проблеми: загальна ситуація на півострові та рівень сепаратистських настроїв, конституційний процес у Криму і в Україні в цілому, вирішення питань власності у Криму, проблема кримських татар, процес розподілу Чорноморського флоту та українсько-російські відносини в цілому³². Слід зазначити, що багато в чому завдяки участі ОБСЄ у вирішенні кримської проблеми вдалося досягти позитивних результатів. Чимало сприяло ефективності діалогу з невіршених питань між Києвом і Сімферополем проведення протягом 1995–1996 рр. "круглих столів" під егідою ОБСЄ. З 14 по 16 травня 1995 р. у м. Локарно було проведено "круглий стіл" з проблем взаємовідносин між центральними властями України і політичними структурами Криму. Співголовами виступили ВКНМ М.Ван дер Стул і глава місії ОБСЄ в Україні А.Колшюттер. Участь у "круглому столі" взяли також представники Ради Європи. У ході дискусії розглядалися два основні питання: перше, пов'язане з економічною децентралізацією, зокрема створення вільної економічної зони; друге – правові і конституційні проблеми, політичні взаємовідносини, права людини, захист нацменшин. У ході дискусії з'ясувалося, що позиції кримського і центрального уряду з більшості аспектів співпали. У той же час, позиція кримського парламенту, викладена його спікером С.Цековим, виявила інше бачення ситуації. Зокрема, зазначалося, що відміна Конституції Криму (від 6 травня 1992 р.) і підпорядкування уряду Криму Кабміну України³³ істотно обмежили права Криму. Засновники "круглого столу" не висловлювали своїх позицій, але можна стверджувати, що Місія ОБСЄ і її експерти не знайшли у діях української влади якихось порушень норм міжнародного права. Враховуючи, що правові норми поширюються на відносини суверенних держав, а Крим таким не є, то Парламент і Президент України правомірно намагалися вирішити виникаючі протиріччя політичними методами, на чому неодноразово наголошували представники ОБСЄ³⁴. Насамперед, висновки ОБСЄ стосувалися прийнятого у березні 1995 р. Закону України "Про Автономну Республіку Крим", згідно з яким зазначалося, що Автономна Республіка Крим є адміністративно-територіальною автономією у складі України. Конституція Криму повинна прийматися Верховною Радою автономії, затверджуватися Парламентом України і вона є органічною частиною українського законодавства. Також Законом встановлювався розподіл повноважень між автономією і центром, зокрема Криму надавалося право розвивати відносини з іншими державами у галузі економіки, охорони довкілля і культурній співпраці. Автономія отримувала право законодавчої ініціативи у Верховній Раді України та право звертатися до Конституційного Суду України з приводу визнання не чинними на її території законодавчих актів України, що суперечать українській Конституції³⁵. З прийняттям такого документа, Крим повертався до конституційного поля України.

У вересні 1995 р. у Сімферополі відбулося засідання "круглого столу" на тему "Політичні реалії і майбутнє

Криму". У ході дискусій визначилися дві позиції у парламенті Криму відносно майбутнього Криму. Так, лідер "Русской партии Крыма" С.Шувайніков наголосив, що мета його партії – входження Криму до складу Росії. Натомість заступник голови Верховної Ради Криму Р.Чубаров зазначив, що жодна національна група не може жити інтересами чужої держави³⁶.

У цей же час у Ялті закінчив роботу "круглий стіл" "Проблеми реінтеграції депортованих народів у Криму", організований Місією ОБСЄ. Обговорення фінансових, політичних та юридичних проблем, зокрема набуття депортованими українського громадянства, гарантоване їхнє представництво у органах влади стало зручною нагодою для початку серйозного аналізу проблеми. У ході "круглого столу" М. Ван дер Стул наголосив на необхідності остаточного розв'язання суперечностей між керівництвом автономії й Урядом України³⁷. У своєму листі до МЗС України з приводу круглого столу Верховний комісар, зокрема, високо оцінив закон про розмежування повноважень між автономією та центром, звернув увагу на необхідність спрощення процедури отримання українського громадянства депортованими, висловився проти введення окремого кримського громадянства³⁸.

У листопаді 1995 р. Верховна Рада Криму ухвалила нову Конституцію автономії і подала її на розгляд українського парламенту. З метою подолання протиріч між Конституцією України і Криму, за активної підтримки Місії ОБСЄ у 1996 р. у м. Нордвейку (Нідерланди) було проведено черговий "круглий стіл"³⁹. За його результатами М. Ван дер Стул звернувся до МЗС України з рядом пропозицій щодо прийняття нової кримської конституції. Зокрема, Верховний комісар пропонував затвердити Конституцію АРК з метою уникнення непорозумінь щодо статусу півострова, вживати при цьому термін Автономна Республіка, а не Республіка Крим, вилучити поняття "громадяни і народ Криму", замінивши їх на "громадяни України і населення Криму". Також ВКНМ запропонував виключити з конституції АРК низки положень, що були несумісні з тезою про віднесення питань оборони виключно до компетенції України та ряд пропозицій стосовно татар, зокрема якнайшвидше вирішити питання з наданням громадянства репатріантам⁴⁰.

У квітні 1996 р., Україну відвідав М. Ван дер Стул. Напередодні розгляду кримської конституції Верховною Радою України, він мав зустрічі з тодішніми міністром юстиції України С.Головатим і Головою Верховної Ради О.Морозом. М. Ван дер Стул наголосив, що ОБСЄ і надалі підтримуватиме суверенітет і незалежність України, водночас прихильно ставлячись до автономії у Криму, лише у складі унітарної України. На думку Верховного комісара, у Конституції Автономної Республіки від 1 листопада 1995 р. необхідна зміна низки статей, які передбачали повноваження, що виходили за межі автономії в унітарній державі⁴¹. Також М. Ван дер Стул висловив сподівання, що рішення Верховної Ради України не зашкодять українській державності і не обмежать автономію⁴².

Прийнятий Верховною Радою України Закон "Про Конституцію Автономної Республіки Крим", який містив перелік статей, що суперечили українському законодавству, встановлював, що Конституція автономії є органічною частиною законодавства України і діє на всій її території, встановлювалася чинність даного Закону у тій частині, яка не суперечила затвердженням статтям кримської конституції і його дія нарівні з нею⁴³.

Статус Автономної Республіки Крим було закріплено у новій Конституції України. А 31 грудня 1998 р. Верховна Рада України затвердила Конституцію Криму, що повністю відповідала новій Конституції України.

Як уже зазначалося, робота Місії ОБСЄ була пов'язана з питаннями повернення депортованих народів. Необхідно відзначити, що у 1992–1998 рр. лише на капітальне будівництво було виділено 270 млн грн.⁴⁴. Більше 21 тис. сімей татар почали будівництво житла, 9 тис. – стали на облік для отримання житла⁴⁵. Загалом, бюджетні асигнування на потреби репатріації у 1992–1998 рр. склали понад 300 млн дол. На 1999 р. у бюджеті України на облаштування і соціальну адаптацію репатріантів було виділено 20 млн грн.⁴⁶. Позитивно було оцінено кримськими татарами й зняття обмежень щодо місць проживання репатріантів. У той же час, багато проблем репатріантів залишилися невирішеними: це й питання працевлаштування (у 1995 р. 75 % татар не мали постійного місця роботи⁴⁷), незначне представництво татар в органах влади⁴⁸. Однак найбільше нарікань викликали питання надання репатріантам українського громадянства. Про ці проблеми йшлося на III Курултай кримськотатарського народу у 1996 р., за підсумками якого було прийнято Звернення до ОБСЄ і ООН⁴⁹, де відзначався внесок держави в облаштування татар, але критикувалася політика ухиляння від вирішення політичних проблем кримських татар. У цьому зв'язку відзначимо, що саме завдяки Місії ОБСЄ було спрощено процедуру отримання українського громадянства, велася роз'яснювальна робота серед депортованих⁵⁰.

У січні 1999 р. між Україною і ОБСЄ почалися переговори про визначення основ нових форм співпраці. Оскільки 17 грудня 1998 р. на засіданні Постійної Ради ОБСЄ делегація України аргументовано довела опонентам із США, Норвегії і Великої Британії, що завдання, покладені на місію, виконано, було прийнято рішення про припинення діяльності Місії ОБСЄ в Україні після 30 квітня 1999 р. у зв'язку з успішним виконанням завдань⁵¹. Подальша співпраця між Україною і ОБСЄ була визначена Меморандумом про взаєморозуміння між Урядом України і ОБСЄ, щодо створення нової форми співробітництва, підписаним 13 липня 1999 р. і ратифікованим 10 лютого 2000 р. Відповідно до нього, нова форма співробітництва базуватиметься на плануванні, виконанні та моніторингу проектів між відповідними органами влади України й ОБСЄ та її інститутами. Такі проекти можуть стосуватися аспектів діяльності ОБСЄ і залучати як урядові так і неурядові організації України⁵².

Отже, завдяки співпраці з ОБСЄ, і зокрема, діяльності Місії ОБСЄ в Україні, вдалося мирним, правовим шляхом розв'язати одну з найгостріших політичних проблем України у 1994–1998 рр. – проблему Кримської автономії у складі Української держави. Внаслідок цього було збережено територіальну цілісність України, попереджено появу ще одного "гарячого місця" у Європі і порушення Гельсінської системи. Уперше в історії ОБСЄ Місія в Україні успішно виконала покладені на неї зобов'язання.

Однак, існуючим статусом остаточно не були задоволені ні російська, ні кримськотатарська, ні українська громади, а як показує ситуація, що склалася навколо українського острова Коса Тузла у жовтні 2003 р., не змирилася остаточно з українським статусом Криму й Російська Федерація. За твердженням американських аналітиків, основні випробування очікуватимуть автономію у період з 2010 по 2020 рр.⁵³, тому, із урахуванням історичної перспективи, слід зазначити, що участь у розв'язанні кризи таких інструментів ОБСЄ, як Верховний комісар у справах національних меншин та Місії ОБСЄ не увінчалася довготерміновим й остаточним урегулюванням кримського конфлікту.

¹ Рабочая газета Украины. – 1992. – 14 июля. ² Хельсинкский документ 1992 г. Вызов времени перемен. – Хельсинки, 1992. – С. 29–36.
³ Чумаков В. Україна і Крим. Спільність історичної долі. – К., 1993; Україна

і Крим: феномен на межі Європи та Сходу. – К., 1995. ⁴ *Базил Д.П.* Геополитическая стратегия Украины. – К., 2000. ⁵ *Сергейчук В.* Український Крим. – К., 2001. ⁶ *Федоров А.В.* Правовой статус Крыма. Правовой статус Севастополя. – М., 1999. ⁷ *Кулик В.* Зовнішнє втручання у внутрішні етнополітичні конфлікти: участь Верховного комісара ОБСЄ з питань національних меншин у розв'язанні кримської та кримськотатарської проблем // Національна інтеграція в полікультурному суспільстві: український досвід 1991 – 2000 років // Збірник / І.Ф.Курас, О.М.Майборода. – К., 2002. – С. 155–214. ⁸ *Багров Н.В.* Крим. Время надежд и тревог. – Б. м., б. р. ⁹ Леонид Грач о правовом урегулировании крымской геополитической проблемы. – Симферополь. 2000. – Ч. 1, Ч. 2. ¹⁰ *Литвин С.* За український Крим. – К., 1997. *Савченко Н.А.* Анатомія необъявленної війни. – К., 1997. ¹¹ *Гарань О., Коваль Я., Шевчук А.* Україна та Крим у російських геополітичних концепціях // Політична думка. – 1994. – № 3. – С. 93–97. ¹² Результати виборів у Криму в контексті пошуку можливих політичних компромісів. – К., 2002 р. – травень–серпень. ¹³ *Хриченко П., Колесников Ю.* Крим: амплітуди громадської думки // Політична думка. – 1994. – № 3. – С. 98–102. ¹⁴ *Johansen L.J.* Difficulties for Preventive Diplomacy and the OSCE High Commissioner on National Minorities. Construction and Application of a Theoretical Framework. Unpublished MA thesis. – Copenhagen, 1999. – P. 86, 95–96; *Packer J.* Autonomy Within the OSCE: The Case of Crimea // Suki M. (Ed.) Autonomy: Applications and Implications. – The Hague, 1998. – P. 306–307. ¹⁵ *Ляшенко О.* Етнополітичний розвиток Криму в умовах незалежної України. До питання про історіографію проблеми // Наукові записки ІПЕНД. – К., 2003. – Вип. 23. – С. 158–179. ¹⁶ *Пирожков С.* Крим в Україні: проблеми взаємовідносин // Голос України. – 1994. – 5 трав. ¹⁷ Ю.Мешков м'яко стелить, або чи варто зводити мости вздовж річки // Голос України. – 1994. – 2 лют. ¹⁸ Заява прес-служби Президента України і Кабінету міністрів України // Урядовий кур'єр. – 1994. – 14 квіт., 19 трав. ¹⁹ Постанова Верховної Ради України "Про статус Автономної Республіки Крим згідно з діючим законодавством України" // Голос України. – 1994. – 1 берез. ²⁰ Лист Президента України до Верховної Ради Республіки Крим // Урядовий кур'єр. – 1994. – 21 трав. ²¹ Постанова Верховної Ради України про зупинення дії закону Республіки Крим "Про відновлення конституційних основ державності Республіки Крим" (від 20 травня 1994р.) // Урядовий кур'єр. – 1994. – 24 трав. ²² В вопросе статуса Крыма мы будем действовать последовательно и решительно, заявил Президент Украины Л.Кравчук // Крымская правда. – 1994. – 21 мая; ²³ В Крыму милицейское троевластие, все желают нам спокойствия; Обращение личного состава ГУ СБУ в Крыму; Заявление председателя Службы безопасности Республики Крым В.Лепихова // Крымские известия. – 1994. – 26 мая. ²⁴ Архів МЗС України. – Ф. ОФ., спр. 7526, арк. 53–54; *Поталенко Г.* Зачем в Симферополе бронетранспортеры: Лишь по счастливой случайности в Крыму не было применено оружие // Крымская правда. – 1994. – 24 мая. ²⁵ *Дорошенко А.* Кто ставит на крымскую карту? // Високий замок. – 1994. – 12 трав. ²⁶ Архів Верховної Ради України. – Ф. № Р-1, оп. 22, спр. 8, арк. 29. ²⁷ *Хачатурян В.* Крым может рассчитывать на помощь 53 стран // Крымские из-

вестия. – 1994. – 4 июня. ²⁸ Итоговый документ заседания делегации Верховного Совета Украины и рабочей группы Верховного Совета Крыма, состоявшегося 2–3 июня 1994 г. в г. Симферополе // Крымские известия. – 1994. – 16 июня. ²⁹ Обращение Верховного Совета Крыма к Президенту и Верховному Совету Украины // Крымские известия. – 1994. – 12 ноября. ³⁰ Меморандум про взаєморозуміння щодо Місії ОБСЄ в Україні між Урядом та Організацією з безпеки та співробітництва у Європі // Законодавча база "Ліга". ³¹ Архів МЗС України. – Ф. ОФ., спр. 7309, арк. 43–48; Виступ Президента України Л.Д.Кучми на зустрічі глав держав і урядів держав – учасниць НБСЗ, Будапешт, 5 грудня 1994 р. // Наддніпрянська правда. – 1994. – 7 грудня. ³² Архів Верховної Ради України. – Ф. №Р-1, оп. 22, спр. 22 арк. 3–8; спр. 41, Т. 1, арк. 1–11; арк. 92–95; арк. 124–134; спр.17, арк. 91–94; оп.17, спр. 01–9, арк. 25–36. ³³ Закон України "Про скасування Конституції Криму від 6 травня 1992р., Закону про президента Криму і його вибори, Закону про відновлення конституційних основ державності Криму, Закону про Конституційний Суд Криму і Закону про вибори до місцевих рад" // Голос України. – 1995. – 18 берез. ³⁴ *Іванченко І.* "Круглий стіл" по острым вопросам // Крымская газета. – 1995. – 23 мая. ³⁵ Закон України "Про Автономну Республіку Крим" // Законодавча база "Ліга". ³⁶ Доки житимемо інтересами чужої держави // Голос України. – 1995. – 29 верес. ³⁷ Круглий стіл під егідою ОБСЄ // Голос України. – 1995. – 26 верес. ³⁸ Архів Верховної Ради України. – Ф. №Р-1, оп. 22, спр. 17, арк. 79–84. ³⁹ OSCE Mission to Ukraine // OSCE News Letter. – 1999, April, Vol. 6, no. 4. – P. 5. ⁴⁰ Архів Верховної Ради України. – Ф. Р-1, оп. 22, спр. 41, т. 1, арк. 69–71, 108–116. ⁴¹ Верховна Рада затвердила у другому читанні Конституцію АРК частково, за винятком низки статей, що суперечать законодавству України // Голос України. – 1996. – 5 квіт. ⁴² Обмін думками // Урядовий кур'єр. – 1996. – 6 квіт. ⁴³ Закон України "Про Конституцію Автономної Республіки Крим" // Голос України. – 1996. – 14 трав. ⁴⁴ *Павлов В.* Об основных этапах возвращения и социально-экономической интеграции крымских татар в украинское сообщество // Исторический опыт межнационального и межконфессионального согласия в Крыму. – Симферополь, 1999. – С. 118. ⁴⁵ Інформаційний бюлетень Міністерства у справах національностей, міграцій і культур. – 1995. – № 1. – С. 29. ⁴⁶ *Калакура О., Рафальський О.* Етнополітичні проблеми Автономної Республіки Крим // Исторический опыт межнационального и межконфессионального согласия в Крыму. – Симферополь, 1999. – С. 86. ⁴⁷ Етнічний довідник. Етнічні меншини в Україні. – К., 1996. – С. 131. ⁴⁸ *Чубаров Р.* Выборы доцільно перенести на осінь // Молодь України. – 1995. – 27 квіт. ⁴⁹ Архів Верховної Ради України. – Ф. № Р-1, оп. 22, спр. 42, т. 2, арк. 39; *Чубаров Р.* Крымские татары надеются на понимание своей жесткой позиции // Зеркало недели. – 1996. – 3 августа. ⁵⁰ Вестник ОБСЄ. – 1998. – февраль. – С. 8–9. ⁵¹ Україна – ОБСЄ // Політика і час. – 1999. – № 1. – С. 85. ⁵² Меморандум про взаєморозуміння між Урядом України і ОБСЄ щодо створення нової форми співробітництва // Законодавча база "Ліга". ⁵³ *Семена Н.* Конституція Крима конституційна. Почти... // Зеркало недели. – 2003. – № 4. – 1 февраля.

Надійшла до редколегії 21.09.03

І.В.Малацай, канд. іст. наук

СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ІСТОРІЇ СЛОВАЦЬКОГО НАЦІОНАЛЬНО-ПОЛІТИЧНОГО РУХУ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТЬ В ІСТОРИЧНІЙ ЛІТЕРАТУРІ

Розглянуто історичні дослідження, присвячені вивченню словацького національно-політичного руху другої половини ХІХ – початку ХХ ст.

Considered historical researches dedicated to the studies of the Slovak national political movement in the late XIX – the early XX centuries.

Досліджуючи стан наукової розробки історії словацького національно-політичного руху 60-х рр. ХІХ ст. – 1914 р. в історичній літературі, потрібно враховувати ту обставину, що вченими вивчалися лише окремі аспекти в контексті праць, присвячених історії Словаччини. В Україні, й особливо за кордоном, вийшла значна кількість робіт про словацький національно-визвольний рух, проте його національно-політична спрямованість вивчалася недостатньо. Загалом основу історіографії цієї проблеми склали праці словацьких, чеських, угорських, західноєвропейських, російських та українських дослідників.

Процес нагромадження наукових знань про словацький національно-політичний рух 60-х рр. ХІХ ст. – 1914 р. умовно можна поділити на чотири періоди. До першого періоду належать наукові доробки часу існування Австро-Угорщини (1860-і рр. – 1918 р.), яким притаманний загально-оглядовий характер. Ураховуючи особливість розвитку словацького населення у

складі Угорського королівства, а саме: протистояння насаджуванню ідеї з боку угорської влади "існування єдиної держави", перші праці, які частково торкалися національно-політичних устремлінь словацького народу, з'явилися за межами словацьких земель. Усім їм, за незначним винятком, притаманний критичний аналіз розвитку словацького національного руху, зроблений на основі дослідження економічного та національно-політичного становища словаків у складі Угорського королівства. Так, О.Пич у своїй роботі піддав сумніву спроможність словаків відстоювати власні національні інтереси, аргументувавши це низьким рівнем економічного розвитку словацького населення середини ХІХ ст.¹ Такого ж погляду дотримувалися і Г.А.Де-Воллань, характеризуючи наявність конфесійно-мовної проблеми в словацькому середовищі як перепону, яка гальмувала розвиток словацького національного руху. Він наголошував на тому, що вирішення зазначеної проблеми повністю залежало від

словацької інтелігенції. Автор також дав позитивну оцінку походу російських військ 1849 р. до Угорщини, що сприяв поширенню панславистських ідей між представниками словацького національно-політичного руху другої половини XIX ст.².

Подальший розвиток дослідження національно-політичного руху словаків отримало на початку XX ст. у працях російських істориків Л.М.Василевського³ та А.С.Будиловича⁴.

Л.М.Василевський у своєму дослідженні відстоював думку, що заперечувала існування всіх політичних партій у межах Транслейтанії крім угорських, аргументуючи це "несправедливим виборчим правом" та низьким рівнем економічного розвитку словацького населення. Необґрунтованість таких висновків не знижує наукову вартість його дослідження, бо вони дозволяють розглядати суспільні процеси з нетрадиційних позицій.

Праці А.Будиловича стали першими критичними творами, де винними у тяжкому становищі словацького народу постала не лише угорська влада, а й самі словаки. Не обійшов своєю увагою А.Будилович і дослідження основних принципів світосприйняття одного із представників словацького національного руху А.І.Добрянського, яких відіграв важливу роль у процесі активізації словацького національно-політичного руху⁵.

Одним із перших українських дослідників історії словаків на початку XX ст. був В.Доманицький. Звертаючи свою увагу на особливості розвитку словацького суспільства, як і попередні дослідники, він характеризував процес насадження угорської мови, насамперед, у просвітницько-видавничій сфері, як одну із причин неможливості досягнення словаками національної незалежності. Поряд із багатим фактичним матеріалом уперше у вітчизняній історіографії автором було зроблено спробу прослідкувати національно-політичну діяльність словаків. Він пов'язував можливість здобуття словаками національної незалежності лише у разі їхнього економічного зростання.

Близькою до досліджуваної проблематики є низка робіт російських дослідників А.Л.Погодіна⁶ та Т.Д.Флоринського⁷ члена Санкт-Петербурзького Благодійного товариства з 1907 р., які, вивчаючи етнічний склад населення Австро-Угорщини, зверталися і до суспільних процесів у словацькому середовищі. Ці праці вимагають критичного підходу, адже використані дослідниками джерела не завжди вміщували правдиву інформацію.

До другого періоду належать праці, створені від часу проголошення Чехословацької республіки 1918 р. до перемоги комуністичного режиму в Чехословаччині 1948 р. Насиченість зазначеного проміжку часу історичними подіями не мала особливого впливу на дослідження словацького національно-політичного руху 60-х рр. XIX ст. – 1914 р. Переважно вони мають науково-популярний, описовий характер. Більшість наукових досліджень була присвячена питанням оформлення політичних течій у словацькому національному русі кінця XIX ст. та діяльності їхніх лідерів. Насамперед, праці присвячені дослідженню напрямків та розвитку словацького національного руху в умовах національного тиску з боку угорської влади.

Ролі особистості у словацькому національному русі присвячені наукові доробки словацьких дослідників Ш.Яншака⁸ та Ф.Бокеса⁹, які на основі власних спостережень високо оцінили діяльність лідерів словацького національно-політичного руху П.Благо, Я.Гурбана, В.Пауліні-Тотта, Я.Бобула та А.Шкарвана, що у свою чергу вимагає зваженого ставлення до зроблених ними висновків.

У зазначений період з'явилася одне з перших досліджень, яке було присвячено аналізу сутності лібераль-

но-гласистської течії словацького національно-політичного руху¹⁰.

Не залишилися поза увагою словацьких дослідників і питання діяльності словацьких просвітницьких товариств. Так, на основі спогадів В.Шробара, А.Петора та інших представників словацького національного руху було видано збірник, присвячений студентському товариству "Детван", який відіграв важливу роль у процесі диференціації словацького національно-політичного руху на межі XIX – XX ст.¹¹.

Досить важливе місце у процесі дослідження зародження та становлення словацького національного руху посідає праця З.Тоболки, у якій характеризується рівень розвитку словацького суспільства та діяльність окремих представників національного руху.

Проблемі проведення політики асиміляції на словацьких землях присвячена робота Я.Светоня¹², який не лише подає статистичні дані наслідків мадяризації словаків, а й досліджує основні засоби її проведення угорським урядом.

У 40-і рр. XX ст. значно зріс науковий інтерес до історії Центральноєвропейського регіону в країнах Заходу. Однак вивчення словацького національно-політичного руху не було пріоритетною темою праць західних дослідників, які більшу увагу приділяли дослідженню політичної історії імперії Габсбургів¹³, що дає право стверджувати про відсутність досліджень з проблематики словацького національно-політичного руху серед західних учених.

Історичним дослідженням радянських учених 40-х рр. XX ст. був притаманний тиск тоталітарного режиму та жорстка цензура марксистсько-ленінської ідеології. Не став виключенням і науковий доробок І.А.Трайніна, у якому наголошувалося лише про прояви антифеодальної боротьби на словацьких землях другої половини XIX ст.¹⁴. Через усталені стереотипи та бідну джерельну базу робота не має достатньої наукової цінності.

Третій період (1948–1989) у вивченні словацького національно-політичного руху припадає на час панування прорадянського режиму в Чехословаччині. При опрацюванні праць цього періоду враховувався елемент заідеологізованості, що, однак, не зменшує їхньої значимості у процесі дослідження цієї проблеми.

Так, у 40–70-х рр. XX ст. у СРСР виходить низка праць чехословацьких учених радянської доби М.Госіоровського¹⁵, К.Крейчі¹⁶, В.Матули¹⁷, які у своїх дослідженнях висвітлювали основні тенденції і загальні риси зародження та становлення словацького робітничого й національного руху.

На окрему увагу заслуговує праця В.Ванечека¹⁸, яка хоча й написана з марксистсько-ленінських позицій, однак містить досить цікаві узагальнення та висновки щодо прийняття Меморандуму словацького народу 1861 р. Не є виключенням і праця радянського вченого І.П.Трайніна, у якій він звертав увагу на правове положення словаків та характеризував національне питання в межах Угорщини винятково як селянське. Й.Колейка у своїй праці намагався визначити правові перспективи подальшого існування слов'янських народів імперії Габсбургів¹⁹ і звертався до словацького питання. Він не лише простежував його трансформацію з мовного у політичне, а й обґрунтовував позиції різних словацьких політичних течій, залишаючись при цьому на позиціях марксистсько-ленінської ідеології.

У 50–70-х рр. XX ст. з'явилися узагальнюючі праці радянських учених. Серед них – дослідження з історії Угорщини А.І.Пушкаша²⁰. Питанням історичного розвитку Центральної Європи на межі XIX – XX ст.ст. присвячені роботи В.І.Фрейдзона²¹ і О.Флорека²², кожна з яких містить інформацію про наявність національної про-

блеми в Угорському королівстві і про становище слов'янського населення в його межах.

У радянській історіографії 1980-і рр. стали часом більш активного дослідження проблем розвитку слов'янських народів періоду їхнього національного становлення та політичного розвитку. У контексті вивчення поширення ідей неославізму в середовищі словацької інтелігенції окрему увагу на національно-політичний рух у Словаччині кінця XIX ст. звернула З.С.Ненашева²³, охарактеризувавши його як окрему історичну віху.

У цей же час з'являється велика кількість наукових колективних праць та збірників, присвячених дослідженню проблем національно-визвольного руху слов'ян, становленню націй у Центральній та Південно-Східній Європі, співробітництву представників різних національних течій та процесу розвитку національних культур слов'янських народів²⁴. Усі вони дають загальне уявлення про процес становлення та розвитку словацького національно-політичного руху на межі XIX–XX ст. Більш детальними у цьому напрямку є дослідження Т.М.Ісламова²⁵, який обґрунтовує історичні передумови зародження національного руху в Угорщині, зупиняючись при цьому окремо й на словаках.

Важливим компонентом історіографічної бази дисертаційної роботи є колективна праця вчених Інституту слов'янознавства та балканістики АН СРСР, де на основі порівняльно-історичного аналізу розглядаються питання, пов'язані з визвольним рухом народів Австрійської імперії другої половини XIX ст., у т. ч. й словаків²⁶.

Чехословацьким дослідникам 50–80-х рр. XX ст. було притаманне дослідження проблеми диференціації словацьких політичних сил межі XIX–XX ст. Насамперед, з'являються праці, у яких характеризувалися цілі та прагнення словацьких народів, процес утворення окремих політичних течій та їхня діяльність, а також шляхи досягнення національної незалежності словацького народу. До них належать наукові доробки Л.Голотіка²⁷, П.Вошаглікової²⁸, Й.Бутвіна²⁹, які становлять наукову цінність не лише висвітленням окремих аспектів, а й загальними спостереженнями, міркуваннями. На особливу увагу серед цієї групи робіт заслуговує праця П.Вошаглікової, яка зробила досить вдалий порівняльний аналіз діяльності окремих течій словацького національно-політичного руху.

Досить важливу роль у процесі дослідження словацького національно-політичного руху посідає праця Е.Арато³⁰, яка присвячена розвитку словацького господарства другої половини XIX ст. та є першою ґрунтовною роботою з цього питання. Автор не лише відслідкував процес зростання словацької економіки, а й пов'язав цей процес зі зростанням національної самосвідомості словацької буржуазії, що зароджувалася.

Важливе місце в історіографічній базі досліджуваної проблеми посідає монографія Б.Костицького³¹, предметом вивчення якої була діяльність поміркованої течії словацького національно-політичного руху 60–70-х рр. XIX ст. створена на основі різноманітних джерел, що й надає зробленим узагальнючим висновкам вагомую наукову цінність. Дослідженню процесу утворення Словацької національної партії (СНП) присвячена монографія М.Подрімавського³², яка є ґрунтовним науковим доробком, що розглядає процес активізації словацького національного життя 60–80-х рр. XIX ст. Також серед його робіт знаходиться низка праць, які присвячені проблемам організаційного оформлення та політичної діяльності СНП до початку першої світової війни³³.

Одним із перших, хто звернувся до проблеми місця й ролі церковного кліру в національно-політичному русі словаків, став Я.Поппели³⁴. У своїй роботі він дослідив процес оформлення католицької політичної течії в Угорщині та її вплив на розвиток словацького суспільства,

визначивши позитивну роль у процесі активізації словацького національно-політичного руху на початку XX ст.

Життєвий шлях окремих історичних персоналій, їх, політична діяльність та роль у національно-політичному русі розглядається у працях Я.Гучко³⁵ та М.Подрімавського³⁶. Зокрема М.Подрімавський, досліджуючи діяльність Ш.Дакснера (одного з авторів Меморандуму 1861 р.), визначив його місце у процесі становлення словацького національно-політичного руху.

Проблемі формування ідеологічних засад словацького національно-політичного руху та його головної програми, Меморандуму 1861 р., присвячено низку праць Б.Полла³⁷, які проаналізували готовність словацького суспільства до початку активної політичної діяльності.

Важливим компонентом історіографічної бази дисертаційної роботи є низка праць, у яких досліджується правовий аспект вирішення словацького питання в межах Угорщини. Серед них роботи Я.Месароша³⁸ та М.Потембри³⁹. Зокрема М.Потембра, шляхом порівняльного аналізу, намагався не лише висвітлити політичні права словаків, а й проаналізувати існуюче угорське законодавство кінця XIX – початку XX ст. Я.Месарош, звертаючись до більш раннього періоду, до подій революції 1848–1849 рр. в Угорщині, визначив головні аспекти, на які було спрямовано діяльність окремих представників словацького національного руху відразу після її придушення.

Не залишилася поза увагою словацьких дослідників другої половини XX ст. політика мадяризації на словацьких землях наприкінці XIX – початку XX ст. Цією проблемою займався Ф.Бокек⁴⁰. Він розглядав процес мадяризації через призму проведення шкільної реформи в межах Угорщини.

При написанні дисертації використовувалися праці чехословацьких істориків, головною метою яких було висвітлення міжнародних відносин, насамперед, міжслов'янських національно-політичних контактів у межах Австро-Угорщини. До них належать праці Й.Бутвіна⁴¹, М.Крайчовича⁴² та М.Потембри⁴³. Саме Й.Бутвін та М.Потембра досліджували витоки і розвиток чехословацьких контактів та перспективи їхнього розвитку на початку XX ст. М.Крайчович, один із словацьких дослідників, коло наукових інтересів якого складають питання румуно-сербо-словацького національно-політичного співробітництва наприкінці XIX початку XX ст., доводив, що контакти національних партій цих трьох народів є досить позитивним та вагомим явищем в активізації національної політики словаків.

Значне місце у чехословацькій історіографії посіли праці, які висвітлюють особливості розвитку словацького національного руху в регіонах. До них належать дослідження Й.Бутвіна⁴⁴ та М.Гроха⁴⁵.

Четверту групу (з 1989 р. – по сьогодні) складають праці періоду послаблення ідеологічного тиску в Чехословащині та початок існування незалежної словацької держави. Для дослідників з'явилися нові можливості всебічного й об'єктивного вивчення історії словацького національно-визвольного руху, як складової національно-визвольного руху. Саме з цього часу словацькі дослідники починають приділяти велику увагу більш детальному вивченню вітчизняної історії. Загалом можна виділити кілька пріоритетних напрямків, одним із яких є питання національно-політичного руху словаків означеного періоду.

Упродовж останніх років існування ЧСФР чехословацькими дослідниками було створено низку фундаментальних праць з історії Словаччини. Зокрема, колективом істориків Словацької академії наук написана шеститомна праця "Історія Словаччини"⁴⁶ та шеститомний "Словацький бібліографічний словник"⁴⁷. Кожна з цих робіт дає можливість більш детально проаналізувати основні тенденції у національно-політичному русі словаків.

Дослідженню діяльності окремих політичних течій у межах словацьких земель присвячена робота В.Хромекової⁴⁸. Зокрема, вона звертається до проблеми співробітництва СНП з угорськими політичними партіями в період парламентської кризи 1903–1905 рр. Частково проблеми взаємодії різних політичних сил торкаються і праці вже зазначених учених.

Великий масив історичних досліджень сучасної історичної науки утворюють праці, які висвітлюють громадсько-політичну діяльність окремих представників словацького суспільства другої половини XIX ст. – початку XX ст. Так, діяльність І.Гурбана досліджується в роботах О.Павукової⁴⁹ та П.Паренічки⁵⁰. Внесок С.Гурбана-Ваянського у національну справу висвітлюють М.Подрімавський⁵¹ та Т.Кашшайова⁵². Діяльності засновників першого загальнонаціонального просвітницького товариства "Матиці словацької" Ш.Мойзеса та Я.Францисці присвячена робота М.Ковачки⁵³. У цих працях висвітлено не лише їхню діяльність, а й ставлення до політики угорської влади, що була спрямована проти посилення національно-культурних позицій словацького народу.

Політичну діяльність М.Годжи, та Т.Масарика у своїх працях вивчають Я.Фаркаса⁵⁴ та С.Полака⁵⁵. Їхні роботи стали вагомим доповненням до вже існуючих досліджень життя та діяльності представників словацького прогресивного середовища досліджуваного періоду.

На окрему увагу заслуговують дослідження, присвячені розвитку словацького суспільства та поширенню в його середовищі ідей власної державності від середини XIX ст. до першої світової війни. Це, насамперед, роботи М.Подрімавського⁵⁶. У своїх роботах автор наголошує на присутності в середовищі словацьких народолюбів ідей необхідності реформування державної влади, що частково й уплинуло на вироблення Меморандуму 1861 р.

Про окремі події у словацькій історії кінця XIX – початку XX ст., які стали причиною або наслідком змін у тактиці ведення національно-політичної боротьби, свідчить низка досліджень словацьких учених-істориків П.Комори⁵⁷, та Р.Голеца⁵⁸. Зокрема, П.Комора звертає увагу на активізацію діяльності словацьких національно-політичних течій після святкування тисячоліття приходу угорців на Панонську рівнину. Р.Голець, подаючи відомості про трагічні події у Черновеї 1907 р., наголошує на перетворенні словацького питання із внутрішньо-політичного у геополітичне.

Важливим компонентом дослідження також є праця Ю.Месароша⁵⁹, у якій відслідковується процес мадяризації словацького населення з наведенням обґрунтованих заперечень даним офіційної угорської статистики кінця XIX – початку XX ст.

Важливим компонентом історіографічної бази проблеми також є дослідження угорських та західних учених, які спрямовані на визначення місця та ролі політичних процесів в Угорщині та їхній вплив на словацький національно-політичний рух⁶⁰.

Серед російських істориків, які звертаються до історії Словаччини досліджуваного періоду, слід виділити колективну працю, котра поряд із дослідженням діяльності "Матиці словацької" відслідковує процес розвитку національно-політичної ідеї у словацькому суспільстві⁶¹. Переважна більшість робіт сучасних російських дослідників, таких як Л.І.Смірнова⁶² та А.С.Стигаліна⁶³ присвячена розвитку словацької літератури та міжслов'янським культурним зв'язкам. Що ж до питань національно-політичного характеру розвитку словацького суспільства, то вони розглядаються в контексті історії Австро-Угорської імперії у цілому.

Історія словацького національно-політичного руху 60-х рр. XIX ст. – 1914 р. у вітчизняній історичній науці до теперішнього часу не була предметом окремого дослідження. Цю проблему в контексті з'ясування міжслов'ян-

ських культурних зв'язків розглядають І.В.Андрущенко⁶⁴ та М.М.Кріль⁶⁵.

Підсумовуючи огляд історіографії, слід зробити висновок, що в історичній літературі історія словацького національно-політичного руху другої половини XIX ст. – початку XX ст. поки що не знайшла свого повного відображення, не була предметом фундаментальної, ні взагалі більш-менш значущої наукової розробки і вимагає нових наукових пошуків.

¹ Пич О. Очерки политической и литературной истории словаков за последние сто лет // Славянский сборник. – 1877. – Т. 2. ² Волпак Г.А. де. Мадьяры и национальная борьба в Венгрии с приложением этнографической карты Венгрии. – СПб., 1877. ³ Василевский Л.М. Австро-Венгрия. Политический строй и национальные вопросы // Политическая библиотека "Биржевых ведомостей". – СПб., 1906. ⁴ Будилович А.С. Отчет о занятиях в заграничной командировке с ученой целью в июле, августе 1883 года. ⁵ Будилович А.С. Об основных воззрениях Адольфа Ивановича Добрянского. – 1901. ⁶ Погодин А.Л. Словаки // Славянский мир. Политическое и экономическое положение славянских народов перед первой мировой войной в 1914 году. – М., 1915. – С. 265–275. ⁷ Флоринский Т.Д. Этнографическая карта Западного славянства и Западной Руси. – К., 1911. ⁸ Janšák Š. Život Pavla Blaho: V 2 zv. / Vyd. Spolok sv. Vojtecha. – Trnava, 1947. – Zv. 1. ⁹ Bokes F. K dohode V.Paulini-Totha s J.N. Bobulom // Historický sborník Matice Slovenskej. – 1943. – Č. 1. – S. 29–43; Bokes F. Viliam Pauliny-Toth, slovenský poslanec v r. 1869 – 1872. – Martin, 1942. ¹⁰ Votruba F. O hlase a hlazime // Slovenské pohľady. – 1933. – Č. 3. – S. 174–178. ¹¹ Detvan v Prahe 1882–1932. – Martin, 1932. ¹² Svetoň J. Slovaci v Maďarsku. Príspevok k histórii státnickej maďarizácie. – Bratislava, 1942. ¹³ Seton-Watson R.W. A History of the Czech and Slovak. – London; N.-Y.; Melbourne, 1943; Taylor A.J.P. The Habsburg Monarchy. – London, 1948. ¹⁴ Трайнин И.А. Национальные противоречия в Австро-Венгрии и ее распад // Национальный вопрос в Венгрии после 1867 года. – М.; Л., 1947. – С. 225–249. ¹⁵ Госиоровский М. До истории словацкого рабочего руху. – Пряшів, 1954. ¹⁶ Крейчи К. Борьба чехов и словаков за национальное освобождение XIX – начале XX вв. // Вестник истории мировой культуры. – 1958. – № 3. – С. 78–98. ¹⁷ Матула В.А. Из истории словацкого национального движения 40-х годов XIX века // Ученые записки Института славяноведения. – М., 1956. – Т. XX. – С. 211–263. ¹⁸ Ванечек В. История государства и права Чехословакии. – М., 1981. ¹⁹ Колейка Й. Славянские программы и идея славянской солидарности в XIX и XX вв. – Прага, 1964. ²⁰ Пушкаш А.И. Очерки новой и новейшей истории Венгрии. – М., 1963. ²¹ Фрейдзон В.И. Развитие капитализма и национальные движения в славянских странах. – М., 1970. ²² Флорек О. Чешский и словацкий вопрос в Австро-Венгрии в начале XX века. В кн.: Первая народная революция эпохи империализма. – Ереван, 1977. – С. 184–204. ²³ Ненашева З.С. Изучение новой истории Чехии и Словакии в СССР (1918–1960) // Вопросы историографии и истории зарубежных славянских народов. – М., 1987. – С. 57–71. ²⁴ Национально-освободительная и антифеодалная борьба южных и западных славян // Славянский сборник, 1985. Формирование национальных культур в странах Центральной и Юго-Восточной Европы. – М., 1977. – Вып. 3; Формирование наций в Центральной и Юго-Восточной Европе / Ред. И.С.Миллер. – М., 1982. ²⁵ Исламов Т.М. Исторические условия и предпосылки зарождения национальных движений в Венгерском королевстве // Людовит Штур и его время (к 175-летию). – М., 1992. – С. 5–41. ²⁶ Освободительное движение народов Австрийской империи. Возникновение и развитие. Конец XVIII в. 1849 г. – М., 1980; Освободительное движение народов Австрийской империи. Период утверждения капитализма – М., 1981. ²⁷ Holotik L. Problém národnoslobodzovacieho boja a politika slovenskej buržoázie pred prvou svetovou vojnou // Historický časopis. – 1954. – R. 2. – Č. 1. – S. 26–51. ²⁸ Vošahlíková P. Slovenské politické směry v období přechodu k imperialismu. – Praha, 1968. ²⁹ Butvin J. Vonkajšie otázky politiky slovenskej máloburžoázie na prelome storočí (1895–1904) // Československý časopis historický. – R. 32. – S. 514–546. ³⁰ Arato E. K hospodárskym dejinám Slovenska od r. 1849 do 1900 // Historický časopis. – 1953. – R. 1. – Č. 1. – S. 229–278; Arato E. K hospodárskym dejinám Slovenska od r. 1849 do 1900 // Historický časopis. – 1953. – R. 1. – Č. 2. – S. 431–483. ³¹ Kostický B. Nova škola Slovenská. Príspevok k problematike národnosnej otázky v Uhorsku v druhej polovici 19 storočia. – Bratislava, 1959. ³² Podrimavský M. Slovenská národná strana v druhej polovici XIX storočia. – Bratislava, 1983. ³³ Podrimavský M. Program Slovenskej národnej strany v rokoch 1901–1914 // Historický časopis. – 1977. – R. 25. – Č. 1. – S. 3–26; Podrimavský M. Orhanizácia Slovenskej národnej strany v rokoch 1900–1914 // Historické štúdie. – 1977. – R. 25. – Č. 2. – S. 177–198. ³⁴ Popély J. Zichioh strana a nacionálno-klerikálne hnutie na Slovensku v rokoch 1895–1905 // Historický časopis. – 1978. – R. 28. – Č. 4. – S. 581–609. ³⁵ Hučko J. Michal Miloslav Hodža. – Bratislava, 1970. ³⁶ Podrimavský M. Slovenské dejiny v diele Š.Daxnera // Historický časopis. – 1981. – R. 29. – Č. 4. – S. 506–519. ³⁷ Polla B. Slovenské politické snahy v rokoch 1859–1860 // Historické štúdie. – 1970. – R. 15. – S. 7–34; Polla B. Slovenska politika pred zvolaním memorandového zhromaždenia // Historické štúdie. – 1971. – R. 16. – S. 118–123. ³⁸ Mesaroš J. Štatoprávne snahy slovákov po buržoaznej revolúcii // Slováci a ich národný vývin. – Bratislava, 1969. ³⁹ Potembra M. Právove postavenie SNS v Uhorsku // Historický časopis. – 1977. – R. 25. – Č. 5. – S. 503–520. ⁴⁰ Bokes F. Príspevok k uhorskej školskej politike v rokoch 1848–1918 so zreteľom na slovakov // Historický

časopis. – 1955. – R. 3. – Č. 2. – S. 361–409. ⁴¹ Butvin J. Česko-slovenské vztahy koncom 19- zač. 20 st. (1880–1914) // Zborník FF UK – Historia. – 1976. – R. 27. – S. 103–145. ⁴² Krajčovič M. Slováci v emancipačnom pohybe nemaďarských národov // Slovensko na začiatku 20. Storočia (Spoločnosť, štát a národ v súradniciach doby). – Bratislava, 1999. ⁴³ Potembra M. Rozvoj česko-slovenských vzťahov v rokoch 1901–1914 // Historický časopis. – 1979. – R. 27. – Č. 3. – S. 398–427. ⁴⁴ Butvin J. Bratislava v slovenskom národnom obrození a otázka slovenskeho národného centra v rokoch 1848–1918 // Historický časopis. – 1973. – R. 21. – Č. 4. – S. 534–546. ⁴⁵ Hroch M. K otázke územní skladby národného hnutí // Československý časopis historický. – 1971. – R. 14. – Č. 5. ⁴⁶ Dejiny Slovenska : V 6 zv. – Bratislava, 1992. – Zv. 3; 1986. – Zv. 4. ⁴⁷ Slovenský biografický slovník (od r. 833 doroku 1990) : V 6 zv. – Martin, 1986. ⁴⁸ Chromeková V. Program politických strán Uhorska v období parlamentnej krízy v rokoch 1903–1905 // Acta historica neosoliensia. – 1999. – Č. 2. – S. 159–169. ⁴⁹ Pavúkova O. Vzťahy L'odovita Štura a Jozefa Miloslava Hurbana // Literárnomúzejný letopis. – 1998. – R. 28. ⁵⁰ Parenička P. Jozef Miloslav Hurban a Matica slovenska // Literárnomúzejný letopis. – 1998. – R. 28. – S. 282–293. ⁵¹ Podrimavský M. Svetozár Hurban-Vajanský – nositeľ národnej identity // Literárny archív. – 1999. – R. 34. – S. 48–52. ⁵² Kašayová T. Vajanský a Hviezdoslav // Literárny archív. – 1998. – R. 33. – S. 60–65. ⁵³ Kovačka M. Ján Francisci a Matica Slovenska // Literárny archív. – 1999. – R. 34. – S. 55–63. ⁵⁴ Farkas J. Milan Hodža a roľnícke strany v Uhorsku // Historický časopis. – 1996. – R. 44. – Č. 3. – S. 471–485. ⁵⁵ Polák S. T.G. Masaryk za idealom a pravdou. – Praha, 2000. ⁵⁶ Podrimavský M. Slováci a uhorský štát na prelome 19. a 20. storočia //

Slovensko na začiatku 20. Storočia (Spoločnosť, štát a národ v súradniciach doby). – Bratislava. – 1999. – S. 25–35; Podrimavský M. Štátoprávne aspekty slovenskej politiky (1861–1914) // Aktuálne otázky historie. – Banská Bystrica, 1993. – S. 21–29. ⁵⁷ Komora P. Milénárne oslavy v Uhorsku roku 1896 a ich vnímanie v slovenskom prostredí // Slovensko na začiatku 20. Storočia (Spoločnosť, štát a národ v súradniciach doby). – Bratislava. – 1999. – S. 100–116. ⁵⁸ Holec R. Hospodárska politika Uhorska z pohľadu slovenských ekonomických záujmov // Slovensko na začiatku 20. Storočia (Spoločnosť, štát a národ v súradniciach doby). – Bratislava. – 1999. – S. 66–79. ⁵⁹ Mesaroš J. Mad'arizácia a asimilácia v Uhorsku od konca 18. storočia do roku 1918 // Historický časopis. – 1997. – R. 45. – Č. 2. – S. 295–304. ⁶⁰ Kann R.A. Geschichte des Habsburgerreiches. 1526 bis 1918. 3 Aufl. – Wien; Köln; Weimar, 1993; Stubkjoer F.T. Nationalitätenkonflikte in der Monarchie als Kampf um die Sprache // Österreich: kultur u. identität-heute u. vor 100 Jahren. – Odense, 2000. – S. 88–106; Szarka L. Szlovák nemzeti fejlödés – magyar nemzeteségi politika 1867 – 1918. – Bratislava, 1995. ⁶¹ Славянские матицы XIX век / Под ред. О.П.Лещиловой. – М., 1996. ⁶² Смирнова Л.Н. Из истории словацкого литературного языка // Славяноведение. – 1998. – № 3. – С. 23–29. ⁶³ Стыкалин А.С. Русский славянофил середины XIX века о зарубежных славянах (Путевые записки В.А.Панова) // Славяноведение. – 1999. – № 1. – С. 94–100. ⁶⁴ Андрущенко І.В. Культура Австро-Угорщини кінця XIX – початку XX ст. Духовний злет доби історичного занепаду. Історико-літературний нарис. – К., 1999. ⁶⁵ Криль М.М. Слов'янські народи Австрійської монархії: освіті та науковій взаємні з українцями 1772–1867. – Л., 1999.

Надійшла до редколегії 30.09.03

О.В.Ткачук, асп.

УКРАЇНСЬКИЙ ЦЕРКОВНО-ПРАВОСЛАВНИЙ РУХ 1917–1920 РОКІВ

На основі аналізу архівних матеріалів висвітлено розвиток українського церковно-православного руху 1917–1920 рр.

Thesis article devoted to the study of development of Ukrainian church orthodox movement in 1917-1920. On the archive materials it is enlyhted the development of Ukrainian church orthodoxal movement in 1917-1920.

Українська Православна церква, яка бере свій початок від Київської митрополії, створеної з прийняттям християнства протягом свого тисячолітнього існування була важливим чинником соціально-політичного та національного життя. Незважаючи на тяжкі випробування, які випали на долю Православної церкви в Україні вона була однією з найважливіших суспільно-політичних сил і здійснювала відчутний вплив на всі сфери життя. Однак із включенням Київської митрополії до складу Московської патріархії у 1686 р. Православна церква в Україні, як і вся Російська Православна церква зазнала значного державного впливу, що мало неоднозначний характер.

Непересічне значення в історії Православної церкви в Україні відіграв 1917 р. Революційні події 1917 р., що призвели до ліквідації монархічного ладу та старої системи державного устрою, відкрили нові можливості для розгортання національного руху, який охопив не лише політичне, а й церковне життя. Так, в Україні проблема формування національної держави порушила проблему відродження національної Церкви.

Проблема розгортання українського церковно-православного руху в період національно-демократичної революції, який ставив своїм завданням відродження національної української Церкви, посідає важливе місце в сучасній історіографії і потребує комплексного дослідження.

Дослідження цієї проблеми починається у 20-х рр. XX ст. Мова йде, перш за все, про праці керівників та ідеологів церковного руху, зокрема, праці В.Липківського, О.Лотоцького, В.Чехівського. Важливе значення також має закордонна історіографія, однак суттєвим її недоліком є те, що їхні розвідки ґрунтувалися не на оригінальних документах, а на закордонних же публікаціях. Серед публікацій, які певною мірою стосуються цієї проблеми слід назвати статті І.Преловської, Ф.Турченка, О.Ігнатуші. Разом із тим проблема розгортання українського церковного руху є недостатньо дослідженою.

Головним завданням нашої статті є, на основі мало-вивченої джерельної та історіографічної бази, розгля-

нути суспільно-політичні обставини, які впливали на розвиток церковно-православного руху в Україні, визначити його мету та завдання.

Про український церковний рух, який ставив своїм завданням досягнути автокефалії, соборноправності та українізації Православної церкви в Україні, як про реальну силу, можна говорити лише з часу Лютневої революції 1917 р. Саме в цей період церковний рух набирає організаційного оформлення.

Як зазначає невідомий автор статі "Краткая записка объ украинскомъ церковномъ движеніи въ Кіеве въ 1917–1920 г.": "Почти одновременно и параллельно съ этимъ политическимъ движеніемъ (рухом за утверждения самостоятихъ держав) въ некоторой части, правда очень небольшой, кievского духовенства и единомысленныхъ съ нимъ мірянъ возникло стремленіе къ отделенію и Церкви Украинской отъ Всероссийской и образованию изъ нея самостоятельной, автокефальной церкви, а также къ українізації богослуженія и церковной жизни"¹.

Під автокефальною церквою автор розумів помісну православну церкву, яка перебуває в духовній єдності з вселенською православною церквою, користується правами повного внутрішнього самоуправління та не знаходиться у залежності від жодної іншої помісної церкви, має свого самостійного духовного главу, якого вона сама для себе обирає з по між своїх єпископів². Щодо самого автора, то з'ясувати його особисте ставлення до цього руху не проблематично. Його позиція не відрізняється від позиції більшості духовенства, яка відстоювала позицію нерозривного канонічного зв'язку з Російською Православною церквою, орієнтувалася на Всеросійський Собор, його постанови та на новообразованого главу РПЦ патріарха Тихона (Белавіна).

Цікавими є погляди Василя Зінківського – професора Київського університету св. Володимира, першого міністра ісповідань доби Гетьмана Павла Скоропадського на український церковний рух: "Я видел, что церковное украинство сильно в деревне, что в нем очень напряженно живут стремления к выражению в церковной жизни своего национального лица"³.

Далі він зазначає: "Мы (русские) были крайне огорчены, – так как по ходу политических событий ясно было, что потребность национального выявления церковности в украинстве очень сильна, – а духовенство на Украине всегда было главным хранителем украинского сознания"⁴.

На думку В.Зіньківського, саме непоступливість та нерозуміння моменту призвели до самоорганізації українського церковного руху. Він зазначав, що в Москві не розуміли ситуації в Україні й не прагнули її зрозуміти, там панувало прагнення опиратися, на скільки це можливо, розвитку особливому українському церковному життю. Разом з тим, В.Зіньківський був переконаний, що "украинское движение никогда не сможет быть сведено к нулю, что здоровое и плодотворное развитие Украины в пределах России... предполагает наличие условий, при которых творческие силы Украины могут свободно проявлять себя"⁵.

Перша половина 1917 р. характеризується провідними істориками, як період церковно-революційної стихії⁶. У цей час в українських єпархіях відбулися єпархіальні з'їзди духовенства й мирян. Ініціативу на цих з'їздах брали на себе миряни й нижче духовенство. Вище духовенство фактично самоусунулося. Лише окремі представники церковної ієрархії проявляли інтерес до "революційного" руху.

Активна участь мирян у церковних з'їздах зумовлена тим, що до 1917 р. миряни не брали участь у з'їздах духовенства. Тепер же вони прагнули реалізувати свій потенціал у церковному житті.

На з'їздах висувалася вимога широкої участі нижчого духовенства та мирян у церковному житті, виборності духовенства всіх рівнів, встановлення соборноправності Української Православної церкви стосовно її внутрішнього устрою та управління; надання єпископських посад українцям; використання української мови в релігійних відправах, видання українських перекладів церковнослужбених книг.

Щодо виборності духовенства, то до 1765 р. парафіяни обирали собі священика й укладали з ним своєрідну угоду, у якій були регламентовані ціни за церковні треби⁷. Священик у свою чергу залишав розписку про те, що буде виконувати умови угоди. Відхід від виборності духовенства, а також те, що головним джерелом утримання сільських священиків став оборіток на їхню користь парафіянами 33 десятин землі, або грошова компенсація за середній урожай з такої кількості землі, віддаляло священиків від населення, серед якого воно діяло.

Також 1917 р. характеризувався виступами проти місцевих архієреїв. Спроби усунення з посади зазнали архієпископ Антоній (Храповецький), Агапіт архієпископ Катеринославський, архієпископ Волинський Євлогій.

Причиною таких подій було те, що на той час єпископат та й усе духовенство було символом старого самодержавного ладу. Як зазначає сучасник тогочасних подій "правители Российской церкви, в лице ее епископства и, "святейшего" синода, подчинили как Российской церковь, так и церкви всех народов, какими они управляли, под главенство российского царя – самодержца, который, по Российским законам, считался "главою" и "крайним судьей" церкви, а сами сделались уже не Христовыми слугами, а царскими чиновниками, променявшими служение Христу на службу царю и "князьям мира сего" за чины и ордена..."⁸. Такої ж думки щодо становища церкви дотримується й Володимир Чехівський у своїй статті "За Церкву, Христову громаду, проти царства тьми" – "Замість основи Христової науки братерства, єдності, любові, ієрархія ширить учення про абсолютизм, верховенство царської й панської влади, відкидає учення Христа, що царство Його не від миру

цього, навчає, що Церква підлягає керівництву "князя миру цього", царя й панів, що вірні повинні більш всього коритись волі "князів миру цього". Замість братерства, проповідують примус, панування зовнішнього стародержавного характеру в самій Церкві"⁹.

Таким чином, у церковній структурі прогресивні діячі вбачали консервативну силу, яка втратила своє істинне призначення. Вихід же з негативної ситуації, яка склалася у церковному житті, вбачався в активній участі мирян у справах церкви.

Як наслідок, миряни почали брати управління парафіяльним життям у свої руки, обирати та зміщати священиків. Так, велика кількість священиків, особливо на селах, була зміщена. Така позиція щодо нижчого духовенства призвела до того, що більшість з них перейшла на бік консервативної церковної течії та об'єдналася з єпископатом.

Іншою важливою проблемою, якою переймалися прихильники українського церковного руху була проблема відновлення чистоти віри та подолання наслідків самодержавного режиму, за яким церква перетворилася на державну структуру. Засуджувалися укази російських царів, які суперечили вченню Христа. Зокрема, з XVIII ст. парафіяльне (біле) духовенство стало виконувати певний об'єм поліцейських функцій і політичної служби абсолютистської держави. Це виявлялося у релігійно-політичному нагляді за населенням, який здійснювався шляхом порушення таємниці сповіді й обліку всіх, хто приходив до сповіді та причастя.

7 березня 1722 р. Синод видав указ, який зобов'язував усіх парафіян бути на сповіді та причасті, враховуючи дітей з 7-річного віку. Якщо парафіянин тимчасово не перебував у своєму постійному місці проживання, то він обов'язково повинен був сповідатися там, де він тимчасово мешкав, а також пред'явити довідку в церкву, що в період відсутності він сповідався. Місцева влада суворо стежила за виконанням цього закону. Також сповідники повинні були доносити "політичній розшукувальної владі" про тих, хто виявляв на сповіді свою незгоду з царською сваволею¹⁰.

Таким чином, таїнство сповіді стало контрольованим державою методом перевірки як релігійної, так і політичної благонадійності.

Усі найважливіші питання церковного життя міг вирішити лише Церковний Собор. Для його скликання 6 грудня 1917 р. було створено Всеукраїнську Православну Церковну раду (ВПЦР). Її почесним головою став архієпископ Олексій (Дородніцин), а фактичним – Олександр Маричев – військовий священик, учасник III Всеукраїнського військового з'їзду, член Всеукраїнської Ради військових депутатів та Української Центральної Ради.

До Ради всього увійшло близько 60 осіб. Серед них архимандрит Філадельф, протоієреї В.Липківський, Н.Шараєвський, священики П.Погорілко, О.Богданович, П.Тарнавський, Н.Шпачинський, Ф.Поспіловський, О.Ходзицький, П.Пащевський, миряни професори В.Зіньківський, Ф.Мищенко¹¹. Таким чином, до складу створеної Ради входило не лише духовенство, а й військові, а також представники високоосвіченої громадськості.

6 грудня 1917 р. Всеукраїнська Православна церковна Рада проголосила себе "тимчасовим правительством для Української Православної Церкви та свої повноважності зложить на Всеукраїнським Православним Церковним Соборі". Це рішення призвело до несприйняття цього органу з боку церковної ієрархії.

До складу Ради з правом вирішального голосу у повному складі мав увійти Організаційний комітет для скликання Всеукраїнського Церковного Собору, а також представники ради військових, робітничих депутатів,

Ради Селянського союзу, від кожної української єпархії, монастирів Києва, духовних навчальних закладів, київської єпископської ради, церковних братств Києва. Однак усі члени Ради повинні були обов'язково бути "по походженню і переконанню українцями"¹².

Унаслідок напружених переговорів Собор все ж таки розпочав свою роботу 7 (20) січня 1918 р. Однак через загрозу воєнних дій Собор був закритий, не прийнявши жодних рішень. Всеукраїнська Православна Церковна Рада, не припинивши свою діяльність, переїхала до Кам'янця.

7 (20) червня 1918 р. відбулася II сесія Всеукраїнського Церковного Собору. Характеризуючи якісний склад II сесії Церковного Собору, В.Липківський зазначав, що "На червень оголошено було другу сесію Всеукраїнського Собору. По суті це вже не була друга сесія Січневого собору, а зовсім вже окремих Російський Собор на Україні, бо склад його був зовсім інший. З представників вояцтва майже ніхто на цю сесію не прибув, бувши Всеукраїнська Церковна рада прибула в кількості 45 душ, а по єпархіях єпископи перевели інші вибори на цю сесію й вибрали кого самі хотіли, здебільшого з духовного учительства та інших безпосередньо собі підвладних осіб"¹³.

На Соборі чітко виокремилися дві протидіючі течії – більшість російського спрямування та проукраїнська меншість. Боротьба між угрупованнями завершилася перемогою більшості та виключенням діячів ВПЦР з членів Собору.

Оскільки діячі Всеукраїнської Православної Церковної ради були виключені з членів Собору (їх звинувачували у відході від суто церковної діяльності та перехід на шлях політиканства, "церковно-революційної" боротьби, переслідування митрополита Володимира, деструктивну роботу, яка заважає нормальній діяльності Собору), то їхні пропозиції щодо українізації церкви та автокефалії не могли втілитися в життя.

Собор визнав Українську церкву не автокефальною, а лише автономною. Автономною церквою називається така помісна православна церква, яка перебуває в духовній єдності з вселенською православною Церквою і знаходиться під благословенням глави іншої помісної автокефальної православної церкви, користується повною свободою й самоуправлінням у внутрішньому житті, у внутрішньому устрої.

Автор "Краткой записки объ украинскомъ церковномъ движеніи въ Кіеве въ 1917–1920 г." повідомляє, що Собор прийняв рішення залишити церковнослов'янську мову богослужбовою. Під час проповіді та в позаслужбовому користуванні дозволялося використовувати українську мову. У початкових та середніх навчальних закладах тексти Святого Письма, молитви, богослужбові піснопіви повинні вивчатися на церковно-слов'янській мові, а пояснення робити тією мовою, якою ведеться навчання всіх предметів¹⁴.

Прихильники українізації не змирилися з постановами Собору й продовжили роботу з втілення своїх прагнень.

Даючи оцінку українському церковному руху, його прихильники зазначали, що "справа українізації... найслабше стояла в цих 1917–1918 рр. у житті Церкви, у богослужбовому культі, у проповідництві, у духовному шкільництві"¹⁵. Основною причиною такого стану, на думку учасників руху, була відсутність української церковної ієрархії. Однак не менш важливим і вірогідним було те, що, починаючи відродження Української церкви з усіма її звичаями й традиціями, самі учасники цього відродження не мали чіткого уявлення, як саме і з чого саме слід починати цю справу. Розпочавши відродження "зверху", тобто шляхом скликання соборів, певного тиску державних органів, діячі церковного руху не

з змогли досягнути поставленої цілі, оскільки, як зазначає В.Липківський, "без певної підготовки знизу випадкова і малосвідома людність, хоч і занадто палка, не є певною підставою для церковного будівництва"¹⁶, тому за таких обставин розпочинається агітаційна робота серед населення, створення українських товариств та парафій, які повинні були бути своєрідним фундаментом для відродження Української церкви.

Перша українська православна парафія була створена навесні 1919 р. Це сталося після того, як перший український гурток для заснування громад, до складу якого увійшли майже всі члени ВПЦР, що перебували в Києві та інші прихильники церковного руху, отримав відмову від єпископа Назарія дозволити в малій церкві Софійського собору відправляти страсти й Великдень з читанням Євангелії українською мовою. Отримавши відмову, український гурток склав свій парафіяльний статут і звернувся до влади з проханням зареєструвати парафію та надати в користування один з храмів Києва. Влада зареєструвала парафію і передала в її розпорядження Миколаївський собор на Печерську, збудований гетьманом Іваном Мазепою. 22 травня 1919 р. в храмі відбулася перша українська служба.

Незабаром було засновано ще одну українську парафію при Андріївському соборі, а у червні було передано у користування Софійський собор. Об'єднувала українські православні громади й координувала їхню діяльність новоутворена Спілка українських православних парафій. Ця Спілка була зареєстрована державними органами УСРР¹⁷.

Турбуючись про заснування українських парафій, прихильники церковного руху створили спеціальний документ "Поради в справі заснування українських православних парафій", який детально роз'яснював, що таке українська парафія, для чого і як її потрібно створювати, як реєструвати статут та багато чого іншого.

У документі, насамперед, зазначається, що між церковними приходами та українськими парафіями існує суттєва різниця. У містах і селах православна людність, яка гуртується навколо певного храму, складає із себе т. зв. "приход". Керівництво в "приході" здійснюється на основі "приходського уставу", тобто статуту, який був прийнятий на Всеросійському Церковному Соборі. Цей статут визнає власниками церкви й церковного майна архієреїв та духовенство та цілком віддає в руки останнім порядкування церковними справами. Увесь причет храму без обрання входить до складу "приходського совету", а настоятель храму без обрання вважається головою цього "совету". Члени причету також не обираються, а призначаються архієреями.

Українська парафія у свою чергу об'єднує людей, які "визнають автокефалію української церкви, соборноправність, відокремлення церкви від держави й уживання в храмах при відправах Божих служб живої української мови, українського церковного співу, звичаїв і обрядів"¹⁸. Керівництво церковними справами здійснюється на основі народовладного статуту, який виробила ВПЦР на зразок статутів старовинних українських церковних братств. За цим статутом архієреї не могли призначати духовних пастирів у громаду, а самі парафіяни обирали собі священика, який одержує від єпископа посвяту на сан або благословення на працю. Церковними справами та майном в українській парафії керувала парафіяльна рада, яка обиралася на парафіяльних зборах.

Таким чином, різниця між церковним приходом та українською парафією полягала у системі керівництва церковними справами в середині громади, обранні священнослужителя та мові богослужінь.

Існувало два випадки, за умови яких могла бути заснована українська парафія: 1) коли цього прагнули всі парафіяни приходу та 2) коли цього прагнула лише частина парафіян. У першому випадку відбувалося просте перетворення приходу в українську парафію. У другому – засновувалася нова українська парафія з тієї частини парафіян, які цього прагнули.

Як у першому, так і в другому випадку спочатку потрібно створити ініціативний гурток, який скликає установчі парафіяльні збори. Також при створенні нової парафії необхідно, щоб у ній згуртувалося не менше 20 осіб, яким виповнилося 16 років.

Таким чином, для того, щоб створити українську парафію необхідно було мати ініціативну групу кількістю не менше 20 осіб, скликати установчі збори, на яких прийняти статут парафії, вирішити всі питання, які стосувалися заснування парафії, зареєструвати статут, оформити право на користування храмом і розпочати церковну відправу українською мовою.

Іншою сферою діяльності ВПЦР було поширення інформації про українізацію церкви. Інформаційне бюро ВПЦР вивішувало оголошення, у яких містилися різні відомості про поширення та розгортання церковного руху. Інформація в таких оголошеннях подавалася за наступною тематикою: найголовніші події церковного життя, постанови та рішення керівних церковних органів, завдання церковного руху, інформація з регіонів, повідомлення про храмові свята, які мали відбутися або які вже відбулися, результати діяльності перекадрової секції, агітаційна інформація (наприклад, "Коли ви зі своєю родиною ще й досі не вписалися у реєстр української парафії, то впишіться негайно, не відкладаючи цієї справи на далі", або "Підтримуйте коштами свою церковну справу").

Інформаційне бюро ВПЦР зверталося до всіх зацікавлених церковною справою осіб, які прибували до Києва з навколишніх регіонів, інформувало бюро про стан церковної справи на місцях, а особливо про заснування нових українських парафій та про порушення церковного питання на місцевих з'їздах, про ставлення до нього громадськості. З цього приводу цікавим є лист до ВПЦР від інструктора Київського Повітсозабеза, парафіянина Либідської парафії М.С.Нигревича від 14 грудня 1920 р.: "Мандруючи по службовим справам по Київському і змежному з ним повіту, я весь час агітував й агітую по селах про українізацію церковів. Місцеве селянство дуже прихильно ставиться до тієї українізації, але "батюшки" в більшості своїй – вороже..."

Не маючи на таку свою діяльність офіційних уповноважень від Всеукраїнської Церковної Ради, а також належних інструкцій і др. вказівок, я обмежуюсь лише тим, що даю поради про те, куди слід звертатися у випадку бажання українізувати ту, чи іншу селянську церкву і пояснював і пояснюю про необхідність і велику користь реорганізації і українізації селянських церковів"¹⁹. Автор зазначає, що священники в цих селах зайняли вичікувальну позицію і розмови про українізацію ведуть неохоче. Селянство ж навпаки, довідавшись про те, що в сусідніх селах богослужіння проводиться українською мовою, ставить питання чому в них не робиться таке саме.

Ураховуючи вищезазначене, а також відсутність у селах ініціаторів українізації церковного життя та ба-

жання взяти активну участь в цій справі, автор звернення прохав ВПЦР призначити його "Інструктором українізації церковів на селах, видати мені на це відповідний мандат, подробну інструкцію, відповідну кількість агітаційної літератури, статутів і богослужбових книг"²⁰.

Для прикладу можна зазначити, що посвідчення головно уповноважених зі справи українізації від ВПЦР Спілки Українських Парафій отримали священники Марко Грушевський, Володимир Бржосневський, Дросенко²¹ та багато ін.

Вагому роль у поширенні ідей запровадження української мови в богослужінні та зміни устрою церковного життя відігравали різні товариства, наприклад Українське Товариство "Церква Жива", статут якого було затверджено 3 лютого 1920 р. за № 182²².

Згідно зі статутом товариство повинно було заснувати школи та курси для підготовки "учителів Божого Слова", членів причету та диригентів; дбати про переклад і видання Святого Письма та літератури релігійного змісту українською мовою; створити періодичні видання, які відповідали б меті і діяльності товариства; організовувати необхідні товариству підприємства. Також товариство повинно було організувати лекції, зачитувати реферати, проводити розмови на церковно-релігійні теми, влаштовувати вистави та концерти.

Отже, український церковний рух поставив перед собою складні завдання: подолати наслідки самодержавного режиму в церковному житті (тобто, відновити виборність духовенства, починаючи від парафіяльних священників аж до представників вищої церковної ієрархії; залучити мирян до участі в церковному житті; повернути стародавні українські церковні звичаї та обряди; наблизити духовенство до народу, оскільки воно втратило розуміння його інтересів, потреб, стало байдужим до всього, що виходило за межі його вузьких інтересів, стало виконувати певний об'єм поліцейських функцій абсолютистської держави); впровадити в богослужіння українську мову, а відповідно здійснити переклад Святого Письма та іншої літератури відповідного змісту; досягнути автокефалії Української Православної Церкви. Ці завдання намагалася втілити в життя ВПЦР, однак для цього необхідна була підтримка єпископату, але внаслідок певних обставин, що склалися на той час, цієї важливої умови для досягнення поставленої мети не було.

¹ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 3984, оп. 4, спр. 24, арк. 1. ² Там само. – Арк. 3. ³ *Зеньковський В.* (протопресвітер). Пять месяцев у власти. (15 мая – 19 октября 1918 г.): воспоминания. – М., 1995. – С. 39. ⁴ Там само. – С. 40. ⁵ Там само. – С. 84. ⁶ *Ульяновський В.І.* Церква в українській державі 1917–1920 рр. (доба української центральної ради). – К., 1997. – С. 90. ⁷ *Мордвінцев В.М.* Російське самодержавство і українська православна церква в кінці XVII–XVIII ст. – К., 1997. – С. 13. ⁸ ЦДАВО України. – Ф. 3984, оп.1, спр. 20, арк. 1. ⁹ *Мартирологія українських церков.* – Торонто; Балтимор, 1987. – Т. 1. – С. 176. ¹⁰ Там само. – С. 177. ¹¹ ЦДАВО України. – Ф. 3984, оп. 4, спр. 3, арк. 14–14 зв. ¹² *Мартирологія українських церков.* – Торонто; Балтимор, 1987. – Т. 1. – С. 34. ¹³ *Власовський І.* Нарис історії української православної церкви. – Нью Йорк; К., 1990. – Т. IV. – Ч. 1. – С. 42. ¹⁴ ЦДАВО України. – Ф. 3984, оп. 4, спр. 24, арк. 1. ¹⁵ *Власовський І.* Нарис історії української православної церкви. – Нью Йорк; К., 1990. – Т. IV. – Ч. 1. – С. 57. ¹⁶ Там само. – С. 58. ¹⁷ ЦДАВО України. – Ф. 3984, оп. 1, спр. 1, арк. 6. ¹⁸ Там само. – Спр. 20, арк. 1. ¹⁹ Там само. – спр. 10, арк. 21. ²⁰ Там само. ²¹ Там само. – Арк. 3, 8, 9. ²² Там само. – спр. 2, арк. 1. ²³ Там само. – Арк. 1–1 зв.

УЧАСТЬ РОСІЙСЬКИХ УЧЕНИХ У МІЖНАРОДНОМУ КОНГРЕСІ ІСТОРИКІВ У ЛОНДОНІ 1913 РОКУ

На основі опублікованих матеріалів і нових архівних документів висвітлено участь російських учених на Лондонському конгресі історичних наук.

On the basis of the published materials and new archival documents exposed the participation of the Russian scientists in London congress of the historical studies.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. розширюється тематика наукових досліджень і поглиблюється інтернаціоналізація науки. З метою об'єднання інтелектуальних сил та обміну досягненнями і досвідом в галузі історичної науки постала нагальна потреба у проведенні міжнародних наукових зібрань. На початку XX ст. міжнародні історичні конгреси стали невід'ємною частиною наукового життя. Російські вчені були учасниками найрізноманітніших міжнародних зустрічей. Після Паризького (1900), Римського (1903) та Берлінського (1908), Лондонський конгрес став наступним кроком у розвитку міжнародного наукового співробітництва істориків.

Серед останніх досліджень, що присвячені зазначеній темі, варто виділити працю А.М.Катренка, де автор досліджує наукові зв'язки вчених Університету св. Володимира¹. Праця Л.В.Таран, у якій дослідниця прослідкувала загальні тенденції та особливості розвитку французької та російської історіографії останньої третини XIX – 40-і рр. XX ст. також певною мірою висвітлює співпрацю істориків². Робота Г.І.Любіної присвячена науковому співробітництву російських та французьких науковців другої половини XIX – початку XX ст., хоча й переважно природничого та технічного напрямків³. Дослідження С.П.Стельмаха та М.Палієнко⁴ достатньо ґрунтовно висвітлюють міжнародні зв'язки вчених. Проте, також побіжно розглядають питання участі російських істориків у наукових конгресах. Таким чином, спеціальних праць, присвячених виключно участі та діяльності російських учених на перших історичних конгресах немає. Метою нашого дослідження є висвітлення діяльності та ролі російських істориків у роботі Лондонського конгресу історичних наук 1913 р. Для досягнення поставленої мети визначено такі головні завдання: охарактеризувати роботу конгресу; встановити склад російської делегації; висвітлити проблематику та тематичний зміст доповідей російських учених; з'ясувати внесок істориків Росії в діяльність конгресу.

Серед учасників Лондонського конгресу свої спогади про його роботу залишив професор Київського університету св. Володимира П.М.Ардашев. Одразу після завершення службового відрядження до Лондону, Павло Миколайович склав звіт про роботу наукового зібрання, що містив досить детальний опис загальних та секційних засідань конгресу а також широкої культурно-екскурсійної програми, влаштованої приймаючою стороною⁵. Інший учасник конгресу, Є.В.Тарле, у своїй статті про Лондонський конгрес також описує діяльність форуму, хоча й висловлюється більш стримано в успішній його оцінці, зауважуючи вплив зовнішніх обставин на роботу істориків⁶. Залишив відгуки про діяльність конгресу петербурзький проф. П.П.Митрофанов, який наводить низку цінних та важливих фактів⁷.

Міжнародний конгрес історичних наук проходив у Лондоні з 3 по 9 квітня 1913 р. Науковий з'їзд відбувався в умовах напружених відносин на європейському континенті, а саме під час завершального етапу першої Балканської війни. Війна та терор вже здалеку кидали свої тіні на зустріч істориків у Лондоні⁸. Це, безумовно, наклало свій відбиток на роботу з'їзду. За словами одного з учасників Е.В.Тарле, протягом роботи зібрання

"всі органи друку були заповнені довгими телеграмами і статтями про російсько-австрійські непорозуміння та неспокійними вістками з Балканського півострова"⁹. Для збереження спокійної наукової атмосфери дві доповіді, що стосувалися гострих міжнародних проблем довелося зняти з програми конгресу: "Питання албанської історії" Філіпа Нога та "Австрійські адміністративні методи" проф. Редліха¹⁰.

Британський організаційний комітет достатньо серйозно підійшов до питання влаштування конгресу. З властивою англійцям діловитістю, організатори надали конгресу рис офіційності, поважності та зовнішнього блиску. Досить зазначити, що список учасників з'їзду починався іменами короля Георга, як "патрона конгресу" та принцеси Луїзи, як "президента жіночого комітету". Президентом конгресу було призначено відомого британського історика Джеймса Брайса, який, проте, був відсутній на зібранні. Фактично головуючим став президент британської Академії, професор кембріджського університету А.В.Уорд¹¹.

За своїм національним складом, лондонський конгрес майже на три чверті складався з британських учених. Це пояснюється тим, що велика частина запрошених іноземних вчених була відсутня на зібранні. Російську історичну науку, за підрахунками київського проф. П.М.Ардашева, представляли 30 науковців, включаючи декілька російських поляків та одного фіна. Російські представники за чисельністю поступалися лише англійцям – 750 чол., та німцям – 70 чол., далі йшли французи – 30 чол.¹², австро-угорці – близько 25 чол., італійці – 15 чол., шведи та бельгійці – по 8 чол., голанці – 7 чол., норвежці – 6 чол., швейцарці та іспанці – по 3 чол., 2 греки та по одному представнику з Данії, Португалії та Румунії. Латиноамериканський континент був представлений 35 вченими, Азія – 7 дослідниками. Таким чином, Росія займала третє місце за чисельністю своїх делегатів на конгресі¹³. Що стосується російських делегатів, то їхня чисельність могла бути значно більшою, якби окремі університети не утрималися б від делегування своїх представників на конгрес. Так, були відсутні делегати не лише від Томського та Саратовського університетів, де не існувало історико-філологічних факультетів взагалі, але й від Харківського, Казанського, Одеського, і що особливо здивувало російських учасників, від найстарішого Московського університету. Загалом, окрім Імператорської Академії Наук та Імператорської Археологічної Комісії, було представлено чотири російських університети: Петербурзький, Київський, Юр'ївський, Варшавський та Гельсінгфорський. Також необхідно відзначити, що не всі відряджені університетами делегати з'явилися на конгрес – були відсутні, наприклад, М.І.Карєєв та М.М.Ковалевський. Серед росіян були також декілька "вільних" членів конгресу, не делегованих від будь-яких установ¹⁴.

За час роботи конгресу відбулося 4 загальних зібрання та 64 зібрання по секціях. Останні відбувалися лише протягом 5 днів (3–5 та 7–9 квітня), на кожен день випало від 12 до 14 зібрань, що відбувалися в різних приміщеннях. Учасники скаржилися, що це робило неможливим прослуховування цікавих доповідей на різних секціях.

П.М.Ардашев за надрукованими списками підраховав, що 112 доповідей зроблено англійцями, 28 німцями, 18 росіянами, 12 французами, 9 австрійцями, а отже і за кількістю доповідей представники Росії зайняли третє місце. Проте справа була не тільки в кількості доповідей, а перш за все у їх якості. Як свідчить Є.В.Тарле, більшість доповідей викликали велику увагу та коментарі¹⁵.

На одному із загальних зібрань конгресу акад. А.С.Лаппо-Данилевський виступив з доповіддю "Ідея держави та найголовніші методи її розвитку в Росії з часу смути до епохи реформ"¹⁶. Спочатку вона планувалася для секції права, яку очолював П.Г.Виноградов, однак була винесена на загальне засідання конгресу. Доповідь А.С.Лаппо-Данилевського була вислухана з великим зацікавленням та включена до збірника праць юридичної секції конгресу. Пізніше, отримавши доповідь А.С.Лаппо-Данилевського в підготовленому для друку вигляді, П.Г.Виноградов написав автору, що попри те, що він сам займався теорією держави і права, однак "послідовна еволюція ідеї держави в Росії XVI–XVII ст. була для мене новою та повчальною"¹⁷.

Для заслуговування заявлених на конгресі 200 доповідей, було утворено 9 секцій: 1. Історія Сходу та Єгиптологія (18 доповідей); 2. Історія Греції, Риму та Візантії (17 доповідей); 3. Історія Середньовіччя (20 доповідей); 4. Нова історія (33 доповіді), що поділялася на 3 підсекції: а) Нова історія (16 доповідей), б) Колоніальна історія (7 доповідей), в) Військова та морська підсекції (13 доповідей); 5. Церковна історія (16 доповідей); 6. Історія права та економічна історія (24 доповіді); 7. "Культурна історія середніх віків та нового часу (22 доповіді); 8. Археологічна секція (15 доповідей); 9. Споріднені та допоміжні науки (етнологія, історична географія, місцева історія, філософія історії, палеографія, нумізматика, генеологія, геральдика і т. ін.)¹⁸.

У другій, античній секції проф. М.І.Ростовцев представив наукову доповідь на тему "Про грецькі та східні впливи на території Південної Росії"¹⁹. У секції середньовічної історії проф. М.М.Бубнов тримав доповідь присвячену Папі Сільвестру II²⁰. У секції Нової історії доповідав проф. П.Митрофанов. У секції економічної історії доповідала одна з небагатьох тоді не тільки в Росії жінок-учених І.І.Любименко (д-р Паризького університету), а також була заслухана доповідь Є.В.Тарле "Економічні наслідки континентальної блокади 1806–1813 рр."²¹.

З великою зацікавленістю присутні зустріли доповіді російських учених в античній та археологічній секціях. Велику повагу викликало у британських учених уміння російських учених використовувати археологічний матеріал для висвітлення певної історичної епохи. З п'ятнадцяти доповідей, що заслуговувалися в секції археології, шість належало російським делегатам: А.А.Бобринському "Скарби Полтави" А.А.Бобринського, "Сучасні відкриття грецьких написів" С.А.Жебелева, "Сучасні придбання Ермітажу" Є.М.Придика, "Срібні вазы в еліністичних похованнях Південної Росії" М.І.Ростовцева, "Стародавній час в Південній Росії" Б.В.Фармаковського та "Нові відкриття доісторичних залишків на Бесарабії" Е.Р.Штерна²². Для заслуговування цих доповідей була створена спеціальна підсекція. Загалом, працям російських археологів археологічна секція присвятила два своїх засідання з трьох. Крім того, проф. М.М.Бубнов зробив доповідь у підсекції допоміжних наук. Загалом, у ході роботи конгресу російські вчені заслужили авторитет та повагу з боку зарубіжних колег.

Як згадував Є.В.Тарле, англійські учасники звертали увагу на надзвичайно активну роботу російських деле-

гатів. Серед інших учасників конгресу вони вигідно виділялися своєю високою фаховою підготовкою – значна частина російських делегатів добре володіли іноземними мовами, вільно та невимушено вели наукові дискусії.

Ці сприятливі обставини було вирішено використати в інтересах російської науки. Російські делегатами вирішили влаштувати 5 квітня приватну нараду для обговорення піднятого проф. М.М.Бубновим питання визнання російської мови як рівноправної поряд з англійською, німецькою, французькою та італійською для проведення майбутніх міжнародних конгресів. Питання вживання російської мови було обговорено ще 14 грудня 1912 р. на засіданні історико-філологічного факультету Київського університету св. Володимира. Проф. М.М.Бубнов запропонував російським університетам та науковим установам виробити спільну позицію щодо порушення клопотання перед бюро лондонського конгресу про вживання російської мови як мови доповідей та дискусій, зокрема, у секції Східної Європи, а також на загальних засіданнях конгресу. Крім того, проф. М.М.Бубновим була підготовлена записка про наукові права російської мови для заслуговування в ході роботи Лондонського конгресу. "Ми б бажали, щоб з російської мови, що представляє найбільш значну та стару вчену слов'янську літературу, а якщо можливо, то і з мови чеської та польської було врешті знята на них заборона. Умови, за яких було б справедливим допустити російське, а можливо й інші слов'янські мови, на нашу думку є наступними: 1) привітання від країни при відкритті конгресу, може без жодної шкоди для цілей конгресу бути виголошене на будь-якій мові, за умови, роздачі одночасно перекладу на одну з трьох великих наукових мов; 2) у секції історії Східної Європи, будь-яка заборона на слов'янські мови повинна бути знята; в інших секціях допускаються заперечення на одній з західних слов'янських мов, якщо доповідач їх розуміє"²³. Внаслідок дискусії присутні на нараді дійшли спільної думки про необхідність запропонувати загальному зібранню через виконавчий комітет конгресу визнати використання російської мови, крім уже допущених чотирьох, та доручити розробку цього питання організаційному комітету найближчого майбутнього конгресу. Крім того А.С.Лаппо-Данилевський висловився з пропозицією провести майбутній історичний конгрес у російській столиці²⁴. Ситуація, що склалася, сприяла прийняттю позитивного рішення керівництва Лондонського конгресу щодо призначення Петербурга місцем проведення наступного наукового з'їзду.

Четверте й останнє загальне засідання, вранці 9 квітня носило заключний характер. У своїй заключній промові президент конгресу А.В.Уорд підсумував діяльність наукового з'їзду, та виразив подяку учасникам, відмітивши плідну роботу російських делегатів. На останньому загальному засіданні поставлені російською делегацією питання, підтримані французькими, німецькими та іншими науковцями, були прийняті цілком позитивно і прийняті одногосно²⁵.

Це було значним досягненням російських учених у напрямку поглиблення наукової співпраці із західноєвропейськими та міжнародними науковими колами. Участь у роботі конгресу дозволила російським науковцям налагодити особисті зв'язки та знайомства з іноземними колегами. Саме участь у міжнародних зібраннях зміцнювала наукову спільноту істориків, сприяла вирішенню спільних завдань, незалежно від національної належності учасників наукових дискусій. Проте, перша світова війна унеможливила проведення історичного конгресу в Росії, а подальші кардинальні соціально-політичні зміни в країні надовго усунули

можливість залучення вже радянських науковців до процесів розвитку світової історичної науки.

¹ Катренко А.М., Катренко Я.А. Наукові зв'язки Київського університету. 1834–1917 роки. – К., 1994. ² Таран Л.В. Историческая мысль Франции и России 70-е годы XIX – 40-е годы XX вв. – К., 1994. ³ Любина Г.И. Россия и Франция. История научного сотрудничества (вторая половина XIX – начала XX вв.). – М., 1996. ⁴ Стельмах С.П. Исторична думка в Україні XIX – початку XX століття. – К., 1997; Стельмах С.П. Міжнародні зв'язки істориків України в другій половині XIX століття // Вісн. Київ. ун-ту. Історія. – 1998. – Вип. 38. – С. 3–9; Палиєнко М. Міжнародні зв'язки вчених Університету св. Володимира у XIX – на початку XX століття. // Київський університет як осередок національної духовності, науки, культури. Мат. наук.-теорет. конф. присвяченої 165-річчю університету. Гуманітарні науки. – К., 1999. – Ч. I. ⁵ Інститут рукописів Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського (далі – ІР НБУВ). – Ф. I, № 9075, арк. 1–138. ⁶ Тарле Е.В. Международный исторический конгресс в Лондоне // Международный исторический журнал. – 1913. – № 1. – С. 130. ⁷ Гермес. – 1913. – № 9. – С. 280. ⁸ Erdman Karl Dietrich. Die Ökumene der Historiker. Geschichte der Internationalen Historikerkongresse und des Comité International des Sciences Historiques. – Göttingen, 1987. – S. 86. ⁹ Тарле Е.В. Международный исторический конгресс в Лондоне // Международный исторический журнал. – 1913. – № 1. – С. 130. ¹⁰ В.В. Международный конгресс

историков в Лондоне // Голос минувшего. – 1913. – № 5. – С. 280. ¹¹ ІР НБУВ. – Ф. I, № 9075, арк. 3. ¹² Німецький дослідник Карл Дітріх Ердман подає чисельність французької делегації в 22 чоловіка // Karl Dietrich Erdman. Die Ökumene der Historiker. Geschichte der Internationalen Historikerkongresse und des Comité International des Sciences Historiques. – Göttingen, 1987. – S. 88. ¹³ ІР НБУВ. – Ф. I, № 9075, арк. 14. ¹⁴ ІР НБУВ. – Ф. I, № 9075, арк. 17. ¹⁵ Слонимський А.Г. Участие российских ученых в международных конгрессах историков // Вопросы истории. – 1970. – № 7. – С. 102. ¹⁶ Голос минувшего. – 1914. – № 12. – С. 5–38. ¹⁷ Слонимський А.Г. Участие российских ученых в международных конгрессах историков // Вопросы истории. – 1970. – № 7. – С. 102. ¹⁸ ІР НБУВ. – Ф. I, № 9075, арк. 32. ¹⁹ ІР НБУВ. – Ф. I, № 9075, арк. 36. ²⁰ ІР НБУВ. – Ф. I, № 9075, арк. 37. ²¹ Желенина А.И. Из истории международных конгрессов исторических наук // Вопросы истории. – 1964. – № 9. – С. 182. ²² ІР НБУВ. – Ф. I, № 9075, арк. 46. ²³ Проект промови професора Миколи Бубнова на Лондонському конгресі істориків про наукові права російської мови. 1912 року // Alma Mater: Університет св. Володимира напередодні та в добу Української революції. 1917–1920. Матеріали, документи, спогади : У 3 кн. / Упоряд. В.А.Короткий, В.І.Ульяновський. – К., 2000. – Т. 1. – С. 400. ²⁴ Пресняков А.Є. Александр Сергеевич Лаппо-Данилевский. – Петербург. – 1922. – С. 43. ²⁵ ІР НБУВ. – Ф. I, № 9075, арк. 30.

Надійшла до редколегії 25.09.03

А.В.Шилова, асис.

ЕКОНОМІЧНИЙ І ПОЛІТИЧНИЙ РОЗВИТОК СЛОВЕНІЇ НА РУБЕЖІ ХХ–ХХІ СТОЛІТЬ

Розглянуто економічний і політичний розвиток Словенії з моменту проголошення незалежності, а також проблеми підготовчого процесу вступу Словенії в Європейський Союз.

The article deals with the economic and political development of Slovenia from the moment of independence declaring, as well as with the problems Slovenia meet to join the EU.

Словенія проголосила про свій суверенітет і про намір вийти зі складу Югославії 25 червня 1991 р., посилаючись на прийняту 2 червня 1990 р. Декларацію республіки про незалежність і результати плебісциту 23 грудня 1990 р., на якому 88 % населення висловилося за відокремлення від Югославії. Проте після Бріонських домовленостей, досягнутих із представниками ЄС на три місяці до 8 жовтня 1991 р., Словенія призупинила реалізацію заходів щодо забезпечення суверенітету. Нова Конституція республіки, яку було прийнято в грудні 1991 р., закріпила права Словенії як самостійної держави. Населення молодшої республіки складало в 1990 р. приблизно 1,9 млн чол., 90 % із яких – словенці. 15 січня 1992 р. Словенія була визнана країнами ЄС, а в березні 1992 р. вона стала повноправним членом НБСЄ, а 22 травня – членом ООН.

Незалежність дала Словенії мир і можливість вільно здійснювати реформи зі створення раціонального ринкового господарства, проведення приватизаційної політики. Словенія володіла автономною інфраструктурою, мала вигідне географічне розташування й була найбільш економічно розвинутою республікою колишньої федерації. Її показник валового внутрішнього продукту на душу населення (приблизно 6 тис. дол. США) у три рази перевищував аналогічний показник Сербії і в п'ять разів – показник Косова¹. Словенія мала міцну туристичну індустрію. Однак ембарго ООН на торгівлю із Сербією, накладене в 1992 р., призвело до втрати найбільшого з колишніх югославських ринків і припиненню постачання дешевої сербської сировини й деяких інших компонентів. Це змусило Словенію вдатися до підвищення конкурентоспроможності на більш вимогливих європейських ринках, знизивши заробітну плату і збільшивши продуктивність праці, щоб компенсувати втрати. Позитивним було те, що внаслідок розпаду федеральної держави, Словенія перестала щорічно надавати більше 1 млрд дол. на фінансування югославської армії й спостерігати, як словенські депозити у твердій валюті "заморожуються" Народним банком Югославії.

Перші роки самостійного розвитку були дуже тяжкими для економічного розвитку республіки. У 1993 р. обсяг про-

мислового виробництва зменшився порівняно з 1989 р. на 15–20 %². Внаслідок втрати югославського ринку різко знизилася кількість зайнятих у виробництві – з 380 тис. чол. у 1990 р. до 260 тис. у 1997 р. Зросла кількість безробітних. У 1994 р. їх нараховувалося понад 150 тис. чол.³. Уряд ліберального демократа Янеза Дрновшека постійно зазнав нищівної критики, страйкували робітники, вимагаючи підвищення заробітної плати. За даними вільних профспілок Словенії, найбільш низьку заробітну плату на початку 1992 р. отримували робітники в чорній металургії, будівництві та текстильній промисловості. Середня заробітна плата у 1993 р. складала 380 дол. на місяць, яку словенці вважали за дуже низьку. Проте уряд у ті роки вбачав для себе головним підтримання громадянського миру і політичного спокою в країні. Широкомасштабна економічна реформа була спрямована на опанування інфляції, введення власної валюти, завоювання європейського ринку, приватизацію, структурну перебудову, реформу банківської системи, пристосування законодавства країни до умов європейської торгівлі.

Стартові позиції для реформ у державі були неоптимістичними: лише 2700 підприємств працювали на принципах старої системи самоврядування, було створено 27 тис. нових фірм, включаючи 13 тис. приватних, 940 фірм фінансувалося іноземним капіталом, де працював кожний десятий словенець. На такі фірми приходилося 16 % загального товарообігу в країні⁴.

У грудні 1992 р. набув сили "Закон про перебудову власності підприємств". Відповідно до прийнятого закону він не застосовувався до банків, страхових товариств, ігорних домівок. Форму власності повинні були помінати громадські підприємства вартістю 15–20 млрд німецьких марок. Підприємствам було запропоновано сім способів приватизації та їхні комбінації: передача не привілейованих акцій в інвестиційні фонди, розподіл акцій усередині підприємства, викуп адміністрацією і робітниками підприємства та його акцій в обмін на сертифікати власності, продаж усіх засобів підприємства, перетворення форми власності підприємства шляхом збільшення частки в його капіталі, передача акцій у Фонд розвитку Республіки Словенія⁵. У 1998 р. в країні нараховувалося 140 тис.

господарських суб'єктів. Громадський капітал складав менше 2 % усього капіталу в країні⁶.

У 1994 р. економічна ситуація почала поступово змінюватися. Стали зростати темпи валового внутрішнього продукту: у 1997 р. – 4,6 %, у 1998 – 3,9 %⁷. Вдалося запобігти зростанню інфляції – з 550 % у 1991 р. до 8 % у 1998 р. Валютні резерви країни перевищили 1,5 млрд дол. США. Реальні прибутки населення збільшилися в 1994 р. на 8 %. Середня заробітна плата в промисловості зросла до 600 марок. У 1995 р. на 2 % збільшилася зайнятість у приватному секторі сфери обслуговування, хоча безробіття залишалось однією із серйозних проблем. Країна почала вкладати великі гроші в розвиток транспортної інфраструктури. Пожвавилось промислове виробництво. Зросли прибутки від туризму, транспортних перевезень.

Експорт товарів збільшився з 6,08 млрд дол. в 1993 р. до 6,81 млрд дол. в 1994 р., а в 1995 р. зріс на 21,4 %, імпорт – відповідно з 6,5 до 7,25 млрд дол., а в 1995 р. збільшився на 29,4 %⁸. Об'єм торгівлі з країнами ЄС досяг 14 млрд дол., а в 1995 р. він склав 69 % від усієї торгівлі Словенії⁹. Більше 30 % загального об'єму торгівлі стало припадати на Німеччину. Головними торговельними партнерами Словенії стали також Італія, Греція, Франція й Австрія.

У 1997 р. в економічному розвитку був певний застій, який призвів до бюджетного дефіциту внаслідок постійно зростаючих витрат на забезпечення зростаючого рівня життя населення. У зв'язку з цим на початку грудня 1997 р. словенський уряд розробив програму заходів з економії й перерозподілу засобів, яку повинні були реалізувати парламент і міністерства шляхом прийняття низки законів і пропозицій¹⁰. Наприкінці 90-х рр. керівництво Словенії робило все для найшвидшої інтеграції у головні європейські економічні структури й структури безпеки.

Одразу після проголошення незалежності Словенія вдалася до врегулювання своїх відносин з міжнародними торговельними та фінансовими організаціями. У 1994 р. вона стає членом Генеральної угоди по торгівлі й тарифам та одним із засновників Всесвітньої торговельної організації. Улітку 1993 р. вдається досягнути домовленості щодо створення між Словенією, Чехією й Словаччиною зони вільної торгівлі. Наприкінці цього ж року угоди про лібералізацію торгівлі були підписані також з Угорщиною та Польщею.

Найбільш важкий характер мали переговори Словенії з Хорватією, її південним сусідом, які ускладнювалися трьома суперечливими питаннями. Перше питання стосувалося кордону. До другого відносилось відшкодування Хорватією експлуатаційних збитків АЕС "Кршко", розташованої на словенській території. Третім питанням була компенсація за активи Люблянського банку в Хорватії. За даними опитування громадської думки, у 1994 р. більше половини словенців у Хорватії бачили загрозу для Словенії¹¹. Словенсько-хорватські переговори, які з відносним успіхом велися протягом декількох років, були поновлені в 1995 р. У тому ж році були поновлені відносини з Хорватією, Македонією, Боснією й Герцеговиною, Союзною Республікою Югославія.

З 1 січня 1996 р. Словенія стає повноправним членом Центральноєвропейської угоди про вільну торгівлю. У середині 1995 р. було підписано угоду про безмитний експорт словенських товарів у країни Європейської асоціації вільної торгівлі. Словенія є членом Міжнародного банку реконструкції та розвитку, а також 40 інших міжнародних організацій.

Найбільшу увагу словенський уряд приділяв розвитку відносин із Європейським Союзом. Історія врегулю-

вання відносин Словенії з Європейським Союзом виявилася досить довгою і складною. Навесні 1993 р. Словенія стала членом Ради Європи, а з 1 вересня того ж року вступила в дію угода про її співробітництво з Європейським Союзом.

У середині 1995 р. було парафоровано угоду про те, що Словенія стає асоційованим членом Європейського Союзу. І тільки через рік, а саме 10 червня 1996 р., ця угода була офіційно підписана в Люксембурзі функціонерами ЄС та словенським прем'єр-міністром Янезом Дрновшеком. Угода з ЄС відкрила перед Словенією широкі можливості для розвитку торгівлі та отримання низки економічних пільг, встановила її регулярне співробітництво з ЄС у різних галузях – від зовнішньої політики і боротьби зі злочинністю до туризму й освіти.

Слід зазначити, що проти асоційованого членства Словенії в Європейському Союзі виступала Італія, використовуючи своє право вето в Брюсселі. Конфлікт Любляни і Риму був пов'язаний із вимогами Італії щодо отримання її громадянами чи їхніми спадкоємцями власності, якою вони володіли на частині півострова Істрія, що у свій час був територією Італії, а після другої світової війни відійшов до Югославії і тепер є територією Словенії. Велика кількість етнічних італійців залишили райони (міста Копер, Ізола, Піран), що перейшли під юрисдикцію Югославії. У 1983 р. Італія і Югославія підписали угоду в Римі, за якою Югославія зобов'язувалася виплатити 110 млн дол. компенсації італійцям, що позбулися своїх домівок. Любляна вважала, що Італія мала намір підняти це питання знову, і, скориставшись незалежністю Словенії, буде вимагати, щоб компенсацію було надано через повернення власності. Цю вимогу Словенія відхилила, посилаючись на те, що її законодавство забороняє іноземцям володіти власністю. У той же час Словенія добре усвідомлювала, що якщо вона стане членом ЄС, то повинна буде переглянути свої закони і дозволити громадянам країн – членів ЄС, купувати власність у Словенії, включаючи землю. Непорозуміння з Італією виявили значні протиріччя у відношенні словенців до Європи. Від самого початку рух за незалежність Словенії мав європейську спрямованість. Словенці ототожнювали Європу зі світом справедливості та порядку, у той час як Югославію – з Балканами й корупцією, тому поведінка Італії нагадала словенцям методи Белграда, що використовувалися в управлінні Югославією. Керівники Словенії були розчаровані поведінкою Італії: "Ми зі здивуванням усвідомили, що ЄС насправді не є ідеальною демократичною асоціацією, якою ми його уявляли"¹².

Італо-словенську проблему було врегульовано в травні 1996 р. Словенія зобов'язалася по закінченні чотирьох років після вступу в дію угоди про асоційоване членство дозволити громадянам ЄС купувати майно на словенській території. Однак на церемонії підписання угоди італійський міністр іноземних справ Ламберто Діні все ж таки заявив, що питання фінансової компенсації за націоналізоване майно має вирішуватися на двосторонній основі між Римом і Любляною.

Одноразом з підписанням угоди про асоційоване членство Словенії в ЄС голова словенського уряду звернувся з офіційним проханням про прийом Словенії у якості повноправного члена. У своєму виступі з цього приводу Янез Дрновшек висловив розуміння того, що розширення ЄС потребує від нових його членів економічних жертв, а саме, відкриття вітчизняного ринку для конкурентів із Західної Європи¹³.

У 1997 р. Європейський Союз почав переговори про вступ до нього першої групи країн, до якої крім Словенії увійшли Угорщина, Польща, Чехія, Естонія, Мальта та

Кіпр. На думку словенських офіційних осіб, країна до того часу вже відповідає трьом із п'яти умов Маастрихтської угоди відносно політичного та економічного майбутнього ЄС. Словенія вже тоді мала достатньо невеликий розмір бюджетного дефіциту і державного боргу, що дозволило їй висловити намір про приєднання до Європейського валютного союзу. Правда, показники інфляції та безробіття були вище встановлених Євросоюзом рубіжів, проте у Словенії вважали, що у країни є всі шанси випередити інших кандидатів на вступ до ЄС за критеріями економічної стабільності. Як аргумент наводився той факт, що країна здійснила безболісний перехід до ринкової економіки і стала найбільш стабільною і розвинутою республікою на території колишньої югославської федерації.

Найважливішою передумовою вступу Словенії до ЄС стало успішне проведення ринкових реформ. Цьому сприяло три обставини: по-перше, високий рівень економічного розвитку в межах СФРЮ, ринкове реформування ще за часів югославського самоврядування, збереження колишнього позитивного соціалістичного досвіду; по-друге, послідовність і поступовість реформ, як наслідок політичної стабільності та консенсусу в суспільстві відповідно основних напрямів реформ; по-третє, орієнтація національного виробництва на зовнішні ринки, а країни – на інтеграцію до Західної Європи.

Завдяки рішучим ринковим перетворенням вдалося досить швидко трансформувати словенську економіку, і вона практично стала готовою до безболісної інтеграції до Європейського Союзу, тому наближення внутрішнього господарського законодавства до вимог і стандартів ЄС не викликало в Словенії особливих проблем.

Словенський уряд поставив за мету вступити до ЄС не пізніше 2004 р. Сьогодні особлива увага приділяється підготовці Словенії до вступу в Європейський валютний союз у 2006 р. та переходу на загальноєвропейську валюту – євро.

Незважаючи на відносний успіх переговорів щодо вступу Словенії до ЄС, вони проходять не без складнощів та взаємних претензій. З боку Євросоюзу постійно ведеться політичний та психологічний тиск, спрямований на злам опору словенської суспільної думки надто жорстким вимогам, які часто не враховують ментальність словенського народу та економічні інтереси країни.

Євросоюз критикує Словенію за повільні темпи проведення структурних реформ. У доповіді Європейської комісії за 2000 р. про ступінь готовності Словенії до вступу в цю організацію було дано досить низьку оцінку її досягненням у будівництві ринкової економіки. Це пов'язано з тим, що Словенія не погоджується на різкі кроки в напрямі відкритості внутрішнього ринку через побоювання завдати збитки своїй промисловості та сільському господарству. Словенські економісти і політичні діячі добре розуміють, що сліпе слідування рекомендаціям ЄС призведе до розорення багатьох вітчизняних виробників, яким потрібен час для адаптації до загальноєвропейських критеріїв і умов господарювання. На відміну від більшості інших колишніх соціалістичних країн Словенії є що втрачати і в соціальній сфері. Мова йде про найвищий серед цих країн життєвий рівень і

соціальний захист, які Словенія не хотіла б знижувати через зростаючі фінансові витрати країни, пов'язані з підготовкою до вступу в ЄС та НАТО.

Представники Європейської комісії вимагають від Словенії більш швидкого приведення її законодавства у відповідність до правил ЄС, прийняття заходів для більш інтенсивного залучення у Словенію іноземних інвестицій, доказів спроможності контролювати свої кордони і врегулювати спірні питання з одним із членів ЄС – Австрією. Словенію також закликають до прискореної приватизації, збільшення ефективності державної адміністрації, покращання роботи судів, особливо, що стосується реституції власності, конфіскованої комуністичним урядом після другої світової війни. Хоча Словенія прийняла закон про реституцію приватної власності ще в 1991 р., багато судових справ з цього питання досі залишаються незавершеними.

Надто суворі вимоги ЄС до Словенії викликали опір словенської суспільної думки, ступінь підтримки якою планів вступу до ЄС поступово почав знижуватися, судячи із соціологічних опитувань, із 60 % у 2000 р. до 50 % у 2002 р.¹⁴ Це було пов'язано як із загальним неприйняттям більшістю словенців т. зв. "розпродажу країни" іноземцям, побоюваннями зараженням ящуром, так і з незгодою виконувати окремі конкретні вимоги ЄС, що змушувало Словенію відмовитися від деяких прибуткових видів бізнесу. У зв'язку з цим голова словенського уряду був змушений заявити: "Ми будемо завжди прагнути до переговорів із ЄС. Це проблема головним чином Євросоюзу, а не наші. Деякі пропозиції ЄС позбавлені глузду, і народ це знає"¹⁵. Не влаштовують Словенію і плани ЄС відкласти на сім років початок вільного пересування країнами ЄС робочої сили.

Таким чином, подвійні стандарти, що застосовує ЄС, викликають справедливе обурення словенців: західноєвропейські країни вдаються до жорстких вимог щодо Словенії, не враховуючи її інтересів, і в той же час усіма силами захищаються самі у випадках, коли виникає будь-яка загроза їх власним інтересам від вступу до ЄС нових членів.

¹ Малинов Ю. Словенія: незалежність не решила вех проблем // ИТАР-ТАСС. – 1992. – № 34. – С. 14. ² Корнилов Ю. А в Любляне работают // Общая газета. – М., 1994. – 11/17 февраля. – С. 6. ³ Робинсон Энтони, Силбер Лаура. Республика Словения, ее политика и экономика // ИТАР-ТАСС. – 1995. – № 30. – С. 27. ⁴ Приватизация в Словении: от проектов к делу // ИТАР-ТАСС. – 1993. – № 45. – С. 24. ⁵ Дон Кевин, Грей Гэйвин. Словения: политическая стабильность благоприятствует развитию экономики // ИТАР-ТАСС. – 1996. – № 21. – С. 62. ⁶ Zaucer I. Slovenija na poti v Evropsko unijo // Statisticna sporocila. – Ljubljana, 2000. – L. XI. – St. 2. – S. 18. ⁷ Zaucer I. Slovenija na poti v Evropsko unijo // Statisticna sporocila. – Ljubljana, 2000. – L. XI. – St. 2. – S. 19. ⁸ Щирян Рубен. Словения: пять лет по пути независимости // ИТАР-ТАСС. – 1996. – № 25. – С. 56. ⁹ Slovenia: current economic trends 1995–1996. – Ljubljana, 1996. – S. 5. ¹⁰ Князев Ю.К. Экономическое развитие Словении в 1997 году // Итоги социально-экономического развития стран Центрально-Восточной Европы. – М., 1999. – С. 83. ¹¹ Гуськова Е.Ю. История югославского кризиса (1999–2000). – М., – 2001. – С. 627. ¹² The Financial Times. – 1996. – May, 20. ¹³ Ekonomska politika. – 1996. – Juni, 24. ¹⁴ The Financial Times. – 2003. – September, 30. ¹⁵ Страны Центральной и Восточной Европы на пути в Европейский Союз. – М., 2002. – С. 170.

Наукове видання

ВІСНИК

КИЇВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

ІСТОРІЯ

Випуски 74–76

Редактор Т.Гуз

Оригінал-макет виготовлено Видавничо-поліграфічним центром "Київський університет"

Засновник та видавець – Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Свідоцтво Міністерства інформації України про державну реєстрацію засобів масової інформації КІ № 251 від 31.10.97. Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет", директор Г.Л.Новікова. Адреса ВПЦ: 01033, Київ, б-р Тараса Шевченка, 14, кімн. 43. ☎ (38044) 239 3172, 239 3222; факс 234 0105

Автори опублікованих матеріалів несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, цитат, економіко-статистичних даних, відповідної галузевої термінології, імен власних та інших відомостей. Редколегія залишає за собою право скорочувати та редагувати подані матеріали. Рукописи та дискети не повертаються.

Підписано до друку 28.10.04. Формат 60x84^{1/16}. Вид. № 444. Гарнітура Arial. Папір офсетний.
Друк офсетний. Наклад 500. Ум. друк. арк. 30. Зам. № 24-2115.

Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет"
01033, Київ, б-р Т.Шевченка, 14, кімн. 43,
☎ (38044) 239 3222; (38044) 239 3172; (38044) 234 2290; факс (38044) 234 0105
E-mail: vydav_polygraph@univ.kiev.ua
WWW: <http://vpc.univ.kiev.ua>